

शास्त्रविशारद-जैनाचार्य-श्रीमद्-विजयधर्मसूरिभ्यो नमः ॥

मलधारि-श्रीदेवप्रभसूरिविरचितम्-

श्रीपाण्डवचरित्र-महाकाव्यम् ।

[द्वितीयो विभागः । नवमसर्गाद् अष्टादशसर्गपर्यन्तः ।]

ग्रन्थोऽयं हरिभाइतनयेन शास्त्रि-जैठालालशर्मणा संशोधितः ।

स च पादलिप्तपुरस्थ 'मेसर्स ए एम, एन्ड कम्पनी' इत्यनेन प्रकाशितः ।

वीर संवत् २४६२

विक्रम संवत् १९९०

क्राष्ट १९३६

मूल्यम् रु. ४-०-०

Price 4 Rupees

भावनगरे महोदय-मुद्रणालये शाह गुलाबचंद लल्लुभाई प्रयत्नेन मुद्रितम् ।

। प्रस्तावना ।

विदांकुर्वन्तु काव्यरसिका धर्मज्ञाः सज्जनाः ।

इह किल चातुर्गतिकदुःखवारिभृतं संसारान्धि तृतीयुभिर्मन्त्रैः श्रीतीर्थकृत्रिमितसद्धर्मतरण्ड एवाश्रयणीयः तच्चालयितारश्च सद्गुरु-
नाविकाः सेवनीयाः, यतस्ते द्रव्यानुयोग-चरणकरणानुयोग-गणितानुयोग-कथानुयोगतरण्डकाष्ठैः (पादुकाभिः) दुःखवारीणि निरस्य
पारं प्रापयितारः सन्ति। तेष्विमे श्रीनरचन्द्रसूरिगुरवो देवप्रभसूरयः कथानुयोगद्वारा भव्योपकारिण इदं महाकाव्यं गुरुवराणां श्रीदेवा-
नन्दसूरीणामादेशात् पष्ठाङ्गोपनिषद्ज्ञाताधर्मकथा-त्रिपष्टिशलाकापुरुषचरित्राद्यवलोक्याष्टादशसर्गात्मकमष्टसहस्रश्लोकमितं पाण्डव-
चरित्रनामकं सं. १२७० संवत्सरे रचितवन्तः । एतच्च श्रीयशोभद्रसूरि-नरचन्द्रसूरिभ्यां संशोधितम् ।

पूज्यैश्चामीभिः श्रीदेवप्रभसूरिभिर्धर्मसारशास्त्रापरनामकमृगावतीचरित्रं मुरारिकृतानर्घराघवोपरि अनर्घराघवकाव्यादर्शं च
सार्धसप्तसहस्रश्लोकमितं ग्रथितमिति—

“ तत्क्रमिको देवप्रभ-सूरिः किल पाण्डवायनचरित्रम् ।

श्रीधर्मसारशास्त्रं च, निर्ममे सुकविकुलतिलकः ” ॥

राजशेखरकृतन्यायकन्दलिपञ्जिकायां लिखितमस्तीति (जैन साहित्य इतिहास पृ. ३८९) इत्यादि ।

पूज्याश्वमे कोटिकाख्यगणस्य मध्यमानाग्न्यां शाखाया श्रीप्रश्रवाहनकुले श्रीहर्षपुरीयगच्छे श्रीअभयदेवसूरिपट्टपरंपरायां समभूवन्निति ग्रन्थस्यास्य प्रशस्तौ स्पष्टं लिखितमस्ति, परंतु गृहस्थाश्रमे त्रिषां का जन्मभूमिः ? कौ मातापितरौ ? कदा जन्म ? कदा दीक्षाग्रहणम् ? इत्यादिजिज्ञासायामपि किमपि साधनं न मिलितमिति न किमप्यत्र लिख्यते ।

ग्रन्थस्यास्य मुद्रापणे भावपुरस्थसंघसत्कज्ञानभाण्डागारात् पुराणं हस्तलिखितं प्रतित्रयं मिलितमतस्तदातृणां महाशयानां शा. कुंवरजी-आणंदजीतिनामधेयानामत्र महोपकारं मन्ये ।

ग्रन्थस्यास्यातिगभीरशब्दा-र्या-लंकारादेः शुद्धिविषये क्षयोपशमानुसारेण सर्वशक्त्या मया कृतेऽपि प्रयत्नेऽल्पज्ञत्व-दृष्टिदोष-मुद्रा-यद्य दोषादिना केनापि कारणेन स्खलनास्थानानि दृष्टवता विद्वद्वर्गेण कृपाकुला कृपां कृत्वा संशोधनीयानीति प्रार्थये इति शम् ॥

ली० संशोधकः ॥

पुस्तकप्राप्तिस्थानम्—

मेसर्स ए. एम, एन्ड कम्पनी.

पालीताणा-काठियावाड.

। सर्गविषयाणामनुक्रमणिका ।

सर्गः	विषयः	पत्रम्
१	पाण्डवपूर्वजवर्णनम्	१-२०
२	कृष्ण-नेमिजन्म-द्वारकास्थापन-युधिष्ठिरजन्म-वर्णनम्	२०-३५
३	भीम-दुर्योधनादिजन्म-कुमारकलारोपणास्तदर्शन-वर्णनम्	३६-५२
४	द्रौपदीस्वयंवरवर्णनम्	५३-६८
५	पार्थतीर्थयात्रा-युधिष्ठिरराज्याभिषेकवर्णनम्	६९-८६
६	नलोपास्यानद्युतवर्णनम्	८७-१२०
७	जतुगृह-हिडम्बकवधवर्णनम्	१२१-१४३
८	किरातार्जुनीय-तलतालवध-कमलाहरणवर्णनम्	१४४-१६२
९	दुर्योधनमोचन-कृत्योपद्रवनिवर्तनवर्णनम्	१६३-१७५

सर्गः	विषयः	पत्रम्
१०	विराटावस्थाने गोमहवर्णनम्	१७५-१९३
११	द्रुपदपुरोहित-संजयविष्णुदूत्यवर्णनम्	१९३-२०४
१२	दूतसोमकागमनप्रयाणकबलवर्णनम्	२०५-२२१
१३	पाण्डव-कौरवयुद्धवर्णनम्	२२२-२५९
१४	जरासन्धवधवर्णनम्	२६०-२७०
१५	गाङ्गेयस्वर्गमनवर्णनम्	२७१-२७५
१६	नेमिविवाहोपक्रम-व्रत-केवलज्ञानवर्णनम्	२७६-२८७
१७	द्रौपदीप्रत्याहरण-द्वारकादाह-कृष्णावसान-वर्णनम्	२८७-२९९
१८	बलदेवस्वर्गमन-श्रीनेमिनाथ-पाण्डवनिर्वाण-वर्णनम्, प्रशस्तिश्च	२९९-३१०

अथ नवमः सर्गः ।

तत्राथ पाण्डुपुत्राणां, सुकृतान्येव चिन्वताम् । उपागादन्यदा भानुं-मती दुर्योधनप्रिया ॥ १ ॥ दूरात् प्रश्चालसु-
तया, कृतप्रत्युद्गमक्रिया । साऽतिम्लानमुखी कुन्ती, धर्मात्मजमथानमत् ॥ २ ॥ भीमादिभिः कृतौचित्या, द्रौपद्या
दत्तमासनम् । साऽध्यास्य धारयामास, राज्ञोऽग्रे चीवराञ्चलम् ॥ ३ ॥ अधोमुखी मषीश्याम-वक्त्रा, यत्नं दधत्यपि । रुद्रकण्ठी(ण्ठा)
तदा वाष्पै-र्वक्तुं नालंबभूव सा ॥ ४ ॥ निष्पर्यायं तु निर्यद्भि-र्गुक्तामणिकणोपमैः । अस्त्रैस्तं पूरयामास, सा प्रसारितमञ्चलम्
॥ ५ ॥ वत्से ! जातं किमत्यन्त-मेतदत्याहितं तव । इति धर्मसुतेनोक्ता, मुक्तकण्ठं रुरोद सा ॥ ६ ॥ स्वयमाश्वासिता कुन्त्या,
समुत्थाय सवाष्पया । रोदसीपूरमाक्रन्दं, मन्दं चक्रे क्रमेण सा ॥ ७ ॥ प्रमृष्टान्यपि पाञ्चाल्या, बल्कलेनाधिकाधिकम् ।
तस्याः प्रससुरश्रूणि, नेत्रपुष्करिणीमुखात् ॥ ८ ॥ एष वत्से ! कथंकारं, पृथुलः प्रार्थनाञ्चलः । पुरो ममेति सौत्सुक्यं, पृष्टा
ज्येष्ठेन साऽब्रवीत् ॥ ९ ॥

देवातिदीनया केनाप्यस्त्रितपरित्रया । मयाऽयं भर्तृभिक्षायै, धारितस्त्वत्पुरोऽञ्चलः ॥ १० ॥ दुर्योधनस्य मद्बन्धोः,
किं कोऽपि व्यसनोदयः ? । अनुयुक्तेति भूषेन, धैर्यमालम्ब्य साऽभ्यधात् ॥ ११ ॥ देव ! कुर्वन् कृतार्थानि, गोकुलानि
विलोकनात् । इहाजगाम बन्धुर्वः, स्वैरं द्वैतवनावनौ ॥ १२ ॥ ततः स दातुमेवासान्, कचिदासन्नकानने । आदेशिनः समा-

१ ' कण्ठैस्तदा ' प्रतिद्वय० । २ अकृतरक्षणया ।

ण्डव
चरित्रम् ॥
सर्गः ९ ॥
॥१६३॥

दिक्षत्, ते व्यावृत्त्य व्यजिज्ञपन् ॥ १३ ॥ देव ! देववनस्पर्द्धिं, वनमस्ति मनोरमम् । अस्ति सौधं च तस्यान्त-र्यन्नास्ति
द्युसदामपि ॥ १४ ॥ रक्षकेभ्यः परं तत्र, प्रवेशोऽपि न लभ्यते । इति विज्ञापितः क्रुद्धो, युष्मद्वन्धुरथादिशत् ॥ १५ ॥
संनद्धमारशौण्डीरां, चमूमादाय गच्छतः । यो भवेद्भो निपेधाय, स वध्यो भवतामपि ॥ १६ ॥ ततो हठान्निदेश्यैस्तै-र्निगृह्य
वनरक्षकान् । प्रगुणीकृतमध्यास्त, तत्सौधं बान्धवः स वः ॥ १७ ॥ चतुर्दिशं तदभ्यर्णे, कर्ण-दुःशासनादयः ।
दत्त्वाऽऽनासान् सुखं तस्थु-रुपचन्द्रं ग्रहा इव ॥ १८ ॥ भ्राताऽथ वस्तरुश्रेणि-सश्रीके तत्र कानने । चिक्रीड नन्दनोद्याने, पति-
र्द्विषिपदामिव ॥ १९ ॥ लीलाशिलोच्चये जातु, वनान्तर्जातु वोऽनुजः । जातु क्रीडातडागेषु, विजहार यदृच्छया ॥ २० ॥
उच्छृङ्खलश्चमूलोकः, काननं तदमर्दयत् । म्लानिं मत्तं नयत्येव, हास्तिकं नलिनीवनम् ॥ २१ ॥ विमानैर्व्यानिशे व्योम,
सह्यधातीतैः परेद्यवि । विविधायुधभीमाभिः, संकटैर्मटकोटिभिः ॥ २२ ॥ अन्यायवर्तनीपान्थः, क रे सोऽस्ति सुयोधनः ?
वनस्यास्य प्रभुः सैष, गवेपयति यत्नतः ॥ २३ ॥ इत्थं वदन्तीं तां वीक्ष्य, विद्याधरवरूथिनीम् । कटकं विरूढक्षोभ-संसंरम्भ-
मभूत्तदा ॥ २४ ॥ युग्मम् ॥ अपनीयापणश्रेणिं, भीताः पटकुटीमयीम् । भाण्डानि वणिजो महुः, वाहनेषु निचिक्षिपुः ॥ २५ ॥
आदाय तनयान् बाला-नाकुला दुर्गतस्त्रियः । बद्धा परिकरं सज्जी-भवन्ति स पलायितुम् ॥ २६ ॥ तनुत्राणं तनुत्राणं, तूणं
तूणं धनुर्धनुः । इत्थमास्माकपत्नीना-मुच्चैः शुश्रुविरे गिरः ॥ २७ ॥ राजन्यानां निवासेषु, भदादूर्जितगर्जिताः । अग्राह्यन्ताति-
कृच्छ्रेण, संनाहं हस्तिनस्तदा ॥ २८ ॥ केचिद्वानायुजाः केचित्, काम्बोजाः केऽपि सैन्धवाः । वाहाः केचिच्च वाह्रीका-श्चक्रिरे

१ हस्तिसमूहः । २ वर्तनी-मार्गः । ३ वानायुः-अरवस्तानदेशः, तत्र जाताः ।

पाण्डवानां
पुरो भानु-
मत्या
कथितो
वृत्तान्तः
स्वभर्तुर्वि-
द्याधरसंकटे
पतितस्य ॥

॥१६३॥

प्रक्षरान्विताः ॥ २९ ॥ उन्मुखीभूय नः शौर्य-वृट्संनहसंधयः । विद्याधरचमूमूत्रु-रग्रानीकभटास्ततः ॥ ३० ॥ अरे !
विद्याधराः ! क्रीडन्, स्वच्छन्दं प्रभुरस्ति नः । अस्यालं केलिभङ्गेन, वयं कण्डूहरा हि वः ॥ ३१ ॥ इत्यालप्य निशाताग्रैः,
शरैरूर्ध्वमुखैः समम् । भटास्ते प्रथयामासु-रातिथ्यं परिपन्थिनाम् ॥ ३२ ॥ तदन्तिकमगतैव, तैस्तदीयैः पतत्रिभिः । व्या-
घृत्तमफलैरेव, सममस्मन्मनोरथैः ॥ ३३ ॥ शरासारैस्ततस्तेषां, घ्नानां व्योमचारिणाम् । नामाप्यस्मदनीकस्य, पङ्क-
स्येवानशत् तदा ॥ ३४ ॥

सोमदत्त-कलिङ्गेश-भगदत्त-जयद्रथाः । विशल्य-भूरिश्रवसौ, चित्रसेन-पृहदलौ ॥ ३५ ॥ सुशर्मा
कृतवर्मा च, राजानोऽन्येऽपि भूरिशः । ततो डुढौकिरे योष्युं, स्वयं सह नभश्चरैः ॥ ३६ ॥ युग्मम् ॥ आयुधैः शक्ति-नाराच-
शल्य-शूल-शरादिभिः । प्रजहुः पाणिमुक्तैश्च, यन्त्रमुक्तैश्च ते समम् ॥ ३७ ॥ अथ तेषां विमानास्ते, भिन्ना अपि तदाशुगैः ।
सरोमाञ्चा इव वभु-र्जयलक्ष्मीकटाक्षिताः ॥ ३८ ॥ नैतद्व्याय्यमहो शुद्धं, भूमिस्थगगनस्थयोः । व्योमचारिचमूनाथः, स्वान्
भटानित्यवोचत ॥ ३९ ॥ संहृत्याथ विमानानि, सेनया चतुरङ्गया । वभूव सोऽभ्यमित्रीणः, पुरंदर इवावनौ ॥ ४० ॥
संमोहं मोहनास्त्रेण, लम्भयामास नो नृपान् । अबुध्यन्त न तेऽस्त्राणि, पाणिभ्यः पतितान्यपि ॥ ४१ ॥

अभूत् कर्णः समाकर्ण्य, राजन्यानां पराजयम् । दुर्योन्मदिष्णुदोर्दण्डः, सानीकः समरोन्मुखः ॥ ४२ ॥ अथाभ्यधत्त
राघेयं, मुदा विद्याधरेश्वरः । अद्य त्वयि कृतोद्योगे, पूर्णं मे कर्ण ! कौतुकम् ॥ ४३ ॥ चण्डगाण्डीवधन्वानं, स्पर्धसे यस्त-

१ मेघपक्षे जलवृष्टिभिः । २ शत्रुसंमुखगामी-वीर इत्यर्थः ।

पाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः ९ ॥
॥१६४॥

मर्जुनम् । इदानीं तस्य ते कर्ण !, दिष्ट्या द्रष्टास्मि विक्रमम् ॥ ४४ ॥ इत्युक्तस्तेन राधेयः, सुविधेयधनुःक्रमः । मदीयं विक्रम-
पश्ये-त्युक्त्वा चिक्षेप सायकान् ॥ ४५ ॥ तस्याक्षामभुजस्थाम्न-स्तादृशीं लघुहस्तताम् । सोऽपि विद्याधराधीशः, स्मेरचक्षुरवै-
क्षत ॥ ४६ ॥ निजमादान-संधाना-कृष्टि-विच्छेदगोचरम् । अनघं लाघवं सोऽपि, राधास्तनोर्दर्शयत् ॥ ४७ ॥ तयोर्बभूव
सुभट-स्पृहणीयो महारणः । तस्थौ माध्यस्थ्यमास्थाय, जयश्रीरुभयोरपि ॥ ४८ ॥ अथ विद्याधरेन्द्रेण, वाणैर्मर्मणि ताडितः ।
पलायनकलां नव्यां, राधेयोऽध्यापितस्तदा ॥ ४९ ॥ कर्णे नष्टे भवन्ति स्म, खेचरा जितकाशिनः । सर्वोऽपि सुमनायेत,
निर्जिते दुर्जये हारौ ॥ ५० ॥

अथ क्रुद्धो भवद्गन्धु-र्वन्धुभिर्निखिलैः सह । वीरमन्यमरिं योद्धु-महौकत समातुलः ॥ ५१ ॥ विलोक्य भूलसंताह-
सहितं तं हसन्मुखः । अखर्वगर्वगरिमा-ऽनादीद्विद्याधरेश्वरः ॥ ५२ ॥ सुयोधन ! तवायं किं, दोर्मदः ? श्रीमदोऽथवा ? ।
यदस्मदीयमुद्यानं, सौधं चापि विलुप्यते ॥ ५३ ॥ असौ मदंगदः कोऽपि, निर्निदानोऽस्ति यस्तव । तच्चिकित्सां विधास्यामि,
निजायुधमहौषधैः ॥ ५४ ॥ अथाभ्यधाद्भवद्गन्धु-रहो विद्याधरखुव ! । उपालम्भैरलं यस्य, शक्तिस्तस्य जगन्नयी ॥ ५५ ॥
आत्तैः सौधादिभिर्बाह्वैः, किमेभिर्वस्तुभिर्मम । जीवितव्यमपि क्षिप्रं, तवाऽऽदास्ये सह श्रिया ॥ ५६ ॥ इति जल्पन्नसौ शत्रु-
माजधान शितैः शरैः । प्रतिपक्षो हि नोपेक्ष्य, इत्येषा वः कुलस्थितिः ॥ ५७ ॥ सर्वैः सर्वात्मना शस्त्रैः, सोऽप्यरातिरयुध्यत ।
द्विपा विक्रमिणाऽऽक्रान्तः, किं नु कोऽपि प्रमाद्यति ? ॥ ५८ ॥ शराघातैर्भवद्गन्धो-रन्धंभावुरुविक्रमाः । सममेवास्मिन्निर्गताः,

१ मूल-मुख्यम् । २ गर्वन्याधिः । ३ कारणरहितः ।

विद्याधरैः
सह दुर्यो-
धनस्य
युद्धम् ॥

॥१६४॥

पलायांचक्रिरे क्षणात् ॥ ५९ ॥ अथाभ्यूह्य सुखग्राह्य-मेकाकिनमरिं पुरः । अधावत भवद्वन्द्वः, सबन्धुर्विधृतायुधः ॥ ६० ॥
 काण्डीरः सोऽतिशौण्डीरः, क्रुद्धः क्रोडे इव श्वभिः । कृत्वा कुण्डलनां रुद्धः, सर्वेन्यावृत्त्य खेचरैः ॥ ६१ ॥ युध्यमानः स
 भूयोभि-स्तैः संभूय नभश्चरैः । खेदयित्वा क्रमाद्वद्धा, गृहीतः सहितोऽनुजैः ॥ ६२ ॥ निविडैर्निगडैः पूर्वं, दृढं संयम्य
 पादयोः । एकैव खेचरैस्तेषां, चिक्षिपे शृङ्खला गले ॥ ६३ ॥ पुरस्कृत्य पदातीन् वः, शतमप्यनुजन्मनः । तदुपेत्य निजं
 सौध-मध्यग्रात् खेचरेश्वरः ॥ ६४ ॥ सर्वां स श्रियमादत्त, राजवर्गस्य पश्यतः । युष्मद्वन्द्वं धत्ते स्म, दुःसहे तपनातपे ॥ ६५ ॥
 पत्सुश्च देवराणां च, दृष्ट्वाऽहं तादृशीं दशाम् । ततोऽत्पुचैः कृताक्रुन्दा, रणक्षेत्रमुपागमम् ॥ ६६ ॥ निरौजस्कान्निजांस्तत्र,
 मेदिनीशानवादिपम् । जयद्रथ ! रथः कुत्र ? बृहद्वल ! बलं क्व ते ? ॥ ६७ ॥ दृष्ट्वा कला कलिङ्गेश !, लज्जालेशोऽपि
 नास्ति वः । यद्वद्धा नीयते स्वामी, पुरतः पश्यतामसौ ॥ ६८ ॥ इत्युक्तास्तेऽप्यधः कृत्वा, चक्रं पश्चान्निवृत्य च । दूरे जगृ-
 हुरावासा-नाश्रित्य विपमां महीम् ॥ ६९ ॥ नित्यं विमानमारोप्य, क्षीनान्निगडितांस्तथा । खेचराः कटकस्यास्य, दर्शयन्ति
 तवानुजान् ॥ ७० ॥ अजलपंथैष वः स्वामी, धृतोऽस्मत्स्वामिना हठात् । अमुं स मोचयत्वाशु, सन्ति यस्योर्जिता भुजाः
 ॥ ७१ ॥ तेऽपि वो बान्धवा बाष्प-जलाद्रां चिक्षिपुर्मुहुः । स्वराजन्यजने मोक्ष-प्रार्थनापिशुनां दशम् ॥ ७२ ॥ राजानस्तेऽ-
 प्यजायन्त, लज्जयाऽनताननाः । विवराऽऽकाङ्क्षिणोऽभीक्ष्णं, वीक्षमाणा इव क्षितिम् ॥ ७३ ॥ प्रभोर्बन्दिग्रहात्तस्मात्, तस्माच्च
 स्वपराजयात् । कर्णो जीवन्मृतावस्थ-मात्मानं मन्यतेऽधुना ॥ ७४ ॥ तमुदन्तमथ ज्ञात्वा, भीष्म-द्रोण-कृपाः स्वयम् ।

गण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः ९ ॥
॥१६५॥

समर्प्य धृतराष्ट्रस्य, राज्यं वेगादिहाययुः ॥ ७५ ॥ दुःखादधोमुखीमुखै, रुदन्तीं पादयोः पुरः । गाङ्गेयो मां बृहत्तातः,
सगद्गदमभापत ॥ ७६ ॥ वत्से ! मा स्म रुदः सत्य-मीदृशी भवितव्यता । मया निपिद्वोऽप्यागच्छत्, पतिस्तेऽत्र किमन्यथा ?
॥ ७७ ॥ इदानीमपि नान्येन, पतिस्ते मोचयिष्यते । एकं गत्वा प्रपद्यस्व, शरणं तपसः सुतम् ॥ ७८ ॥ स त्वद्भर्तृकृतां-
श्चित्ते, नापकारान् करिष्यति । निशेषेणोपकर्तारः, साधवो ह्यपकर्तरि ॥ ७९ ॥ इदं गुरुवचः कृत्वा, हृदि तूर्णमिहागमम् ।
संग्रति स्नां पुरीं सोऽपि, यियासुः खेचरेश्वरः ॥ ८० ॥ इतो यदुचितं देव !, तद्विधेहि धियांनिधे ! । कुलव्योममणे !
नूनं, तेजोहानिरियं हि ते ॥ ८१ ॥

श्रुत्वा मन्युमयीमेनां, भीमो भानुमतीगिरम् । अपवार्य प्रियां मन्द-मनादीत् फुल्ललोचनः ॥ ८२ ॥ देवि ! दिष्ट्याऽ-
धुनैवेदं, त्वत्केशग्रहसंभवम् । निर्यातयितुमारेभे, वैरं देवेन पश्य नः ॥ ८३ ॥ सुयोधनवधौत्सुक्य-मार्येणात्माज्ञया पुरा ।
विनिवारितमस्माक-मार्यादेशो हि मूर्धनि ॥ ८४ ॥ आर्योऽधुनाऽप्युदास्ते चेत्, तत्र शत्रौ विपद्गते । किं ततः स्यान्न नः श्रेयो ?,
न ह्येवं तु करिष्यति ॥ ८५ ॥ येन स्नेहातिरेकेण, वने ऽस्मिन्नयमाययौ । नार्येण स्मर्यते सोऽपि, प्रियंवदनिवेदितः ॥ ८६ ॥
अथ भानुमतीमाह, स्नेहार्द्रस्तपसः सुतः । मद्गन्धोरपि हा वत्से !, कीदृग्व्यसनमाययौ ? ॥ ८७ ॥ तमहं मोचयिष्यामि,
भ्रातरं नात्र संशयः । बद्धस्तु यन्मदीयोऽपि, बान्धवस्तद्बुनोति माम् ॥ ८८ ॥ इत्याश्वास्य स्नुषां स्नेहा-द्रत्वैकान्ते महीपतिः ।
भीमस्य याज्ञसेन्याश्च, पश्यतोः पार्थमभ्यधात् ॥ ८९ ॥ बद्धा केनापि पापेन, गृहीतं व्योमचारिणा । गच्छ वत्स !

१ शोकमयीम् । २ प्रतिकर्तुम् । ३ 'पश्यत' प्रतिश्रयः ।

दुर्योधन-
बन्धो
विद्याधर-
कृतः ॥

॥१६५॥

जवाद्भूतसं, विमोचय सुयोधनम् ॥९०॥ अथ भीमोऽभ्यधादार्थ !, किं नः पश्यसि विप्रियम् ? । दैवेनापि कृतं येन, सहसे
 नास्मदीप्सितम् ? ॥ ९१ ॥ गरदान्-जलक्षेप-घूत-केशग्रहादयः । अपकारा रिपोरस्य, कथमार्यस्य विस्मृताः ? ॥ ९२ ॥
 ऊचे धर्मस्तुतो वत्स !, बान्धवस्य कनीयसः । तस्याप्यापत्प्रतीकारो, मय्येवायततेतमाम् ॥ ९३ ॥ निजमापद्रुतं सन्तो,
 नोपेक्षन्ते कदाचन । भानुमान् विपदं हन्ति, पङ्कजानां प्रगे प्रगे ॥ ९४ ॥ गोत्रं त्रातुमहोरात्रं, कुलीनानामुपक्रमः । आम्नातो
 मुनिभिः पूर्वं-रकुलीनो हि गोत्रहा ॥ ९५ ॥ अपि दुर्घृत्तमात्मीयं, त्रायन्ते भुवनोन्नताः । अप्युष्णं न हि पुष्णन्ति, पयोदाः
 किमिरंमेदम् ॥ ९६ ॥ यद्यप्यालोकयत्यस्तं, पूर्णोऽसौ प्रतिपूर्णमम् । तथाप्युपकरोत्येव, चन्द्रं दर्शयतं रविः ॥ ९७ ॥ एते
 शतं वयं पञ्च, यावद्वैरं परस्परम् । परैस्तु परिभूता हि, वयं पञ्चोत्तरं शतम् ॥ ९८ ॥ तद्गच्छत्वर्जुनो बन्धुं, विमोचयतु बन्ध-
 नात् । ईदृग्वन्धूपकाराय, भूयोऽप्यवसरः कुतः ? ॥ ९९ ॥

आदेशमेनमासाद्य, ज्यायसस्तस्थिवान् रहः । ततो विद्यामुखेनेन्द्रं, पार्थः प्रार्थितवांश्चमूम् ॥ १०० ॥ इन्द्रेण प्रहित-
 स्तूर्णं, शौण्डीरभटसंकटाम् । दधद्वैमानिकीं सेना-माययौ चन्द्रशेखरः ॥ १०१ ॥ ऐन्द्रं विमानमारूढः, खेचरेन्द्रैरनुद्रुतः ।
 आराध्यवर्गमानभ्य, प्रतस्थे कपिकेतनः ॥ १०२ ॥ अलंकृतानि संनद्धै-र्भटैर्गच्छन्ति दूरतः । पुरो विमानघृन्दानि, ददृशुः
 पार्थसैनिकाः ॥ १०३ ॥ तन्मध्ये सानुजं बद्धं, संप्रमितचमूवृतम् । दृष्ट्वा दुर्योधनं जिह्णु-र्वेगात् तानन्वधावत ॥ १०४ ॥
 ते पार्थग्रेसरैरुक्ता, रे रे ! तिष्ठत तिष्ठत । बन्धुर्दुर्योधनस्याय-मागादनुपदी हि वः ॥ १०५ ॥ खेचराणामभूत् तेषां वचनं

पठव
चरित्रम् ॥
सर्गः ९ ॥
॥ १६६ ॥

तद्विपोपमम् । नन्यपीयूषगण्डूप-तुल्यं दुर्योधनस्य तु ॥ १०६ ॥ ततः फाल्गुनवर्गीणाः, पश्यन्तो लोष्वमात्मनः । समं
तैः सेचरैर्योद्धु-मारभन्त खरैः शरैः ॥ १०७ ॥ स्वामिनः कीर्तिसर्वस्वं, परिवृत्य सुयोधनम् । शौण्डीरमानिनस्तेऽपि, प्रत्य-
युध्यन्त सेचराः ॥ १०८ ॥ लग्नेऽत्र सैन्ययोर्युद्धे, कपिकेतुरुदायुधः । अभ्यर्णमभ्यर्णमिवीणः, प्रेक्षांचक्रे सुयोधनम् ॥ १०९ ॥
सोऽपि फाल्गुनमालोक्य, दध्यौ ध्यामलिताननः । मृत्युमेवाधुना धातः !, क्रुद्धः किं न करोपि मे ॥ ११० ॥ यन्मे बन्दि-
ग्रहादस्मा-दर्जुनेन विमोचनम् । हन्मर्मभेदकृन्नित्यं, मृत्योरप्यधिकं हि तत् ॥ १११ ॥ इति चिन्तापरे तस्मिन्, क्रोधाद्विद्या-
धरेश्वरः । तस्यैवाम्यर्णमभ्येत्य, स्थितोऽद्राक्षीत् पुरोऽर्जुनम् ॥ ११२ ॥ विनिवार्य ततो युद्धं, धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः । स
गत्वा भूमिलुठनै-रपतत् पार्थपादयोः ॥ ११३ ॥ उत्थाप्यालिङ्गितः स्नेहा-न्निविडं पाण्डुसूनुना । सोऽत्यन्तविनयी नीचै-
र्निविष्टो विष्टरे पुनः ॥ ११४ ॥ चित्राद्गद ! कथा केय-मिति पृष्टः किरीटिना । कथयामास सोऽप्युच्चै-र्धार्तराष्ट्रस्य
शृण्वतः ॥ ११५ ॥

कुमार ! त्वद्विसृष्टोऽहं, स्वां गच्छन्नगरीं पुरा । मार्गे नारदमद्राक्षं, मूर्ध्नाऽस्प्राक्षं च तत्क्रमौ ॥ ११६ ॥ सोऽथ मां मुदि-
तोऽवादी-चित्राद्गद ! कथं चिरात् । दृष्टोऽस्यतीव सोत्कण्ठं, मनो मे संगमाय ते ॥ ११७ ॥ अजल्पिममृपीन्द्रं त-मिन्द्रकील-
शिलोचये । आदिनाथनमस्यार्थं, गतोऽस्मि भगवन् ! पुरा ॥ ११८ ॥ कीर्तिकोलाहलं तत्र, किरातविजयोजितम् । पार्थ-
स्याकर्ण्य यातोऽस्मि, तं द्रष्टुं रथनूपुरम् ॥ ११९ ॥ दृष्टे तस्मिन्निजान् बन्धून्, व्यस्मार्पमतिविस्मितः । स मे तत्र गुरुर्भूत्वा,

१ चौर्यधनम् । २ शत्रुसंमुखगन्ता । ३ श्याममुखः ।

दुर्योधन-
मोचना-
र्थमर्जुनस्य
गमनम् ॥

॥ १६६ ॥

धनुःपारायणं जगौ ॥ १२० ॥ खेचराः शतमन्येऽपि, प्रययुस्तस्य शिष्यताम् । तस्याहमेव शिष्येषु, प्रियोऽस्मि निखिले-
ष्वपि ॥ १२१ ॥ इदानीं तु बहोः कालाद्, बन्धूनां मिलितोऽर्जुनः । निजामहमयं यामि, तद्विसृष्टश्चिरात् पुरीम् ॥ १२२ ॥
जगाद नारदः स्मित्वा, चित्राङ्गद ! सुयोधनः । त्वद्गुरुं बन्धुभिः सार्धं, हन्त हन्तुमुपेत्यसौ ॥ १२३ ॥ पश्चादपि गुरु-
प्रीत्या, विधातासि शुचं यदि । अधुनैव प्रतीकार-स्तच्चित्राङ्गद ! चिन्त्यताम् ॥ १२४ ॥

मुनावेवं वदत्येव, खेचरानुचरो मम । आगत्य कथयामास, क्रोधाग्निमभिधं कथाम् ॥ १२५ ॥ अस्ति क्रीडावनं देव !,
यत्ते द्वैतवनान्तिके । तदेत्योषाद्रवद्गुरुं, विरोधीव सुयोधनः ॥ १२६ ॥ प्रियाभिरपि ते देव !, लूना यस्य न पल्लवाः ।
आकन्दं तेन माकन्द-खण्डश्चक्रे स खण्डशः ॥ १२७ ॥ यदीयकुसुमामोदं, वेदं मूर्द्धैव तावकः । विलूनप्रसवाः प्राप्नु-श्चम्प-
कास्तेऽनुकम्प्यताम् ॥ १२८ ॥ सेचं सेचं त्वया शश्व-लालितं यदपत्यवत् । तदभूत् संप्रति प्राप्त-लवनं कदलीवनम् ॥ १२९ ॥
भास्वन्मरकतस्तम्भं, स्फटिकोपलभित्तिकम् । स सौधं तत्तवाध्यास्ते, बलाद्यापाद्य रक्षकान् ॥ १३० ॥ अहं तूत्प्लुत्य नभसा,
तवेहारुयातुमागतः । इतो यदुचितं देव !, त्वं तदाधातुमर्हसि ॥ १३१ ॥ निशम्यामूढशीं वाचं, नारदस्य च तस्य च ।
क्रोधाद्दुर्योधनं हन्तु-मुत्सुकोऽहमधाविषम् ॥ १३२ ॥ यदार्ये तपसः पुत्रे-ऽप्यमुना दुर्मनायितम् । असौ तेनाहसा बद्धः,
कोऽहमस्य पुरः पुनः ॥ १३३ ॥ अथोवाच पृथास्तु-श्चित्राङ्गद ! मुखेन मे । जवात् तवादिशत्यार्यो, दुर्योधनविमोचनम्
॥ १३४ ॥ भानुमत्यधुना येन, भर्तृभिक्षाञ्चलं पुरः । उदश्रुर्धृतवत्यस्ति, तेनार्यः खिद्यतेतमाम् ॥ १३५ ॥ तयोरेतां गिरं

१ क्रोधाग्नौ काष्ठसमाम् । २ मूलपर्यन्तम् । ३ वेत्ति ।

श्रीपाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः ९ ॥
॥१६७॥

श्रुत्वा, धार्तराष्ट्रो व्यचिन्तयत् । क्षते प्रक्षिपति क्षारं, हा ! धिग्वेधाः पुनःपुनः ॥१३६॥ ततश्चित्राङ्गदोऽवादीत्, कुमार !
स्फासौरभः । आदेशो मे नरेशस्य, शिरोमाल्यमनारतम् ॥ १३७ ॥ आतरं प्राभृतीकृत्य, धर्मसूनोरिमं पुनः । मुखेन्दु-
मुच्छलज्ज्योत्सं, करिष्याम्यधुना ध्रुवम् ॥ १३८ ॥ विमोच्य बन्धनाद्धन्धु-मानम्य च धनंजयः । चित्राङ्गदसमेतोऽथ,
ज्येष्ठान्तिकमुपागमत् ॥ १३९ ॥

विमानकिङ्किणीकाण-श्रवणेनोन्मुखीकृतैः । नभस्यदृश्यताऽऽगच्छन्, बन्धुभिः स विकस्वरैः ॥ १४० ॥ नयनैः स्नेहकं-
लोल-निर्निमेषैरुदक्षयत । कुन्त्या च याज्ञसेन्या च, स विमानशतान्वितः ॥ १४१ ॥ दृष्ट्वा पार्थ पृथुश्रीक-मश्रीकं च
पतिं तदा । भानुमत्या मनो जज्ञे, संकीर्णरससंकुलम् ॥ १४२ ॥ समुत्तीर्य विमानेभ्यः, सर्वे नेमुर्युधिष्ठिरम् । दुर्योधन-
स्तथैवासी-दग्रर्णन्तुमनाः पुनः ॥ १४३ ॥ आपादमौलि तस्यासी-द्व्यस्ता सत्यं कुशीलता । यदस्य नम्रता नाभूद्, धर्मजेऽपि
महात्मनि ॥ १४४ ॥ असौ द्राघीयसो बन्धा-दचंक्रमण इत्यतः । उत्पाद्य खेचरैर्नीतो, नृपाभ्यर्णे सुयोधनः ॥ १४५ ॥
वेगादागत्य कुन्ती तु, नीवाराक्षततण्डुलैः । आशीःपरम्परापूर्वं, तं तदानीमवर्धयत् ॥ १४६ ॥ राज्ञाऽऽश्लिष्यत स ग्रीत्या,
मत्सरादनमन्नपि । न ह्यौचित्यविधौ सन्तः, परौचित्यव्यपेक्षिणः ॥ १४७ ॥ अजल्पत्तं नृपो वत्स !, किमु तेजस्विनोरपि ।
राहुबन्दिग्रहो नैव, सूर्याचन्द्रमसोर्भवेत् ? ॥ १४८ ॥ नाभविष्यत्तवावश्य-मसावपि पराजयः । यदि द्वैतवनादस्मा-न्नाया-
स्यामः पुरः पुरा ॥ १४९ ॥ अनाथाः कुरवो वत्स !, बाढं सीदन्ति संप्रति । तत्तानवार्यदोर्वीर्य !, गत्वा नय सनाथताम्

१ 'कल्लोलैः' प्रत्यन्तर० । २ अनमनचित्तः ।

दुर्योधनं
मोचयित्वा
युधिष्ठिर-
समीप आ-
नयनम् ॥

॥१६७॥

॥ १५० ॥ एवमाभाष्य मत्कृत्य, भूपतिरन्यवस्तुभिः । पर्यश्रुः सानुजन्मानं, विससर्ज सुयोधनम् ॥ १५१ ॥ सोऽपि
 कृष्णमुखस्तूष्णी-मेवास्याय ययौ ततः । दुरात्मन्युपकारोऽपि, नश्येन्नीर मरावित्र ॥ १५२ ॥ चित्राङ्गदं विसृज्याथ, चन्द्र-
 शेखरमप्यनु । तस्यौ तास्ताः रुवाः कुर्वन्नुर्वीशः सह जिष्णुना ॥ १५३ ॥ सानुकम्पा नृपस्यासीत्, तत्र दौर्योधनी कथा ।
 अपरेणां तु बन्धूना-मुपहासपुरःसरा ॥ १५४ ॥

गुरेण तस्थुषां तेषां, गते भूयस्यनेहेमि । प्रातः प्रसृमरं व्योम्नि, रजो दृष्टिपथं ययौ ॥ १५५ ॥ सायुधघातपादात-
 मृदात्ताश्रीयहास्तिकम् । गच्छद्देवतवनान्तेन, तेरनीकमदृश्यत ॥ १५६ ॥ परिणेतुं पुरो गच्छ-न्नभ्येत्य सपरिच्छदः ।
 जगद्रथोऽनमत् कुन्तीं, दुःशल्यायाः पतिस्तदा ॥ १५७ ॥ आनन्द्याशीर्भिरथ्याभि-र्जामातेति सगौरवम् । कियन्तमपि
 कालं सा, तं तन्मायापयन्मृदा ॥ १५८ ॥ दिव्यया रसवत्याऽथ, जिष्णुर्विद्योपहृतया । आतिथ्यं प्रथयांचक्रे, तस्य मातुर्नि-
 देशतः ॥ १५९ ॥ जातु क्रीडाविहारेण, पाण्डवेषु गतेषु सः । छलाञ्जहार पाञ्चालीं, जानकीमिव रावणः ॥ १६० ॥
 दुपन्ति हि दुरात्मानः, सुतरां सत्कृता अपि । दन्दशूको दशत्येव, पीयूषमपि पायितः ॥ १६१ ॥ पञ्चानामपि भर्तृणां, प्रत्येकं
 नाम गृह्णती । द्रियमाणा च पाञ्चाली, चक्रन्दोच्चैःस्वरं तदा ॥ १६२ ॥ उपश्रुत्य तमाक्रन्दं, प्रेयस्या दुःश्रवं ततः । अभ्यर्ण-
 वर्तिनौ भीमा-र्जुनौ क्रोधादधावताम् ॥ १६३ ॥ आदिशत् तौ तदा कुन्ती, वत्सावेतस्य जीवितम् । रक्षतं यततो मा स,
 दुःशल्या विधवा भवत् ॥ १६४ ॥ सांयुगीनभुजौ वीक्ष्य, तावायान्तौ जगद्रथः । संवर्मितचमू रौद्रो, रणायाभिमुखोऽभवत्

श्रीपाण्डव
चरित्रम् ॥
सर्गः ९ ॥

॥१६८॥

॥ १६५ ॥ भीमसेनो गदास्तम्भं, दम्भोलिमिव दोलयन् । दन्तिनः पातयामास, सर्वतः पर्वतानिव ॥ १६६ ॥ वृकोदरो दरोद्रेकात्, कांदिशीके द्विपद्मले । शेषं वटमिवारामे, दग्धेऽद्राक्षीजयद्रथम् ॥ १६७ ॥ अङ्गमाविश्य पार्थेन, तदैकाकी जयद्रथः । उत्तरीयेण तस्यैव, दस्युबन्धमवध्यत ॥ १६८ ॥ भर्त्स्य किरीटिनस्तूणा-तूर्णमादाय मारुतिः । मुण्डयित्वा व्यधात् क्रोधात्, तस्य पञ्चशिखं शिरः ॥ १६९ ॥ आदाय द्रौपदीं बाहौ, तमुवाच वृकोदरः । मातुरादेशतः कुन्त्या, जीवन्मुक्तोऽसि याहि रे ॥ १७० ॥ पाञ्चाल्याः पुरतस्तेन, लम्बितस्तां विडम्बनाम् । लज्जानम्रमुखोऽवादीद्-भीमसेनं जयद्रथः ॥ १७१ ॥ अरे ! शौण्डीस्तागर्व-पीनोदर ! वृकोदर ! । निर्विकेक ! ममाप्येक-मिदमाकर्ण्यतां वचः ॥ १७२ ॥ पञ्चानामपि युष्माकं, नियतं मृत्युहेतवः । पञ्चाप्येते शिखाबन्धा, ज्ञायन्तां धूमकेतवः ॥ १७३ ॥ तस्याततायिनो वाक्य-मपेक्ष्यैव निर्भयौ । आगत्य मिलितौ ज्येष्ठ-बन्धोर्भीम-धनंजयौ ॥ १७४ ॥ जयद्रथस्य वृत्तान्तः, सैप तेषां परस्परम् । चिर सहस्ततालस्य, हास्यस्य स्यान्नवबन्धनम् ॥ १७५ ॥

अन्यदा नारदस्तेषा-मेकत्रैव निपेदुषाम् । स्वैरमाजग्मिवांस्तैश्च, सप्रश्रयमुपास्यत ॥ १७६ ॥ मुनीन्द्र ! कथयास्माकं, संप्रत्यागम्यते कुतः ? । इति मारुतिना पृष्टः, सोऽथ प्रमुदितोऽब्रवीत् ॥ १७७ ॥ इति युष्मद्विष्टस्य, दुष्टवृत्तेः कुतूहलात् । दुर्योधनस्य वृत्तान्तं, विदित्वाऽहमिहाऽऽगमम् ॥ १७८ ॥ हसन्नाह पुनर्भीमः, कथ्यतां मुनिपुङ्गव ! । इतस्तदा कथं यातः ? , कथं चास्ते न्युयोधनः ? ॥ १७९ ॥ पुनर्मुनिरभाषिष्ट, विपण्णो वः स बान्धवः । दत्त्वा दुःशासनस्कन्धे, बाहुं प्रस्थित-

१ वज्रम् । २ भयाधिक्यात् । ३ मुमूर्षोः । ४ अनाकर्ण्य ।

जयद्रथ-
वृत्तान्तः ॥

॥१६८॥

वानितः ॥ १८० ॥ विषमैः शृङ्खलाबन्धै-भयचक्रमणक्रमान् । पश्यन्निजानुजान्मार्गे, सोऽन्तर्मन्युमयोऽभवत् ॥ १८१ ॥ अथा-
 र्धपथ एवाय-मधः शालमलिभूरुहः । दुःशासनेन, शनकैः, समानीयोपवेशितः ॥ १८२ ॥ कर्णोऽपि ज्ञातवृत्तान्तः, स्कन्धा-
 चारनिवेशितः । एत्य तूर्णं तदभ्यर्णे, सान्त्वयामास तं शनैः ॥ १८३ ॥ यस्त्वं दुस्तरया देव !, चित्राङ्गदमहापदा । विमु-
 क्तोऽसि तदस्माकं, नास्ति न्यूनं हि किञ्चन ॥ १८४ ॥ धार्तराष्ट्रोऽप्यभाषिष्ट, साक्षेपं शोकसंकुलः । स्रुतात्मज ! तव क्षुणं,
 जीवतो नास्ति किञ्चन ॥ १८५ ॥ अलब्धपूर्वीं न्यक्कार-महं त्वस्मि, सुयोधनः । ततः प्राणैः किमेभिर्मे, पराभवमलीमसैः
 ॥ १८६ ॥ चित्राङ्गदेन, बद्धोऽस्मि, तदेकमपि दुःसहम् । यन्मोचनं तु पार्थेन, सा हि तस्यापि चूलिका ॥ १८७ ॥ प्रायो-
 पवेशनं तस्मात्, ममास्तु स्वस्ति वोऽधुना । गत्वा कुरुत सर्वेऽपि, सनाथं हस्तिनापुरम् ॥ १८८ ॥ अथाभ्यधत्त राधेयः,
 खेदं देव ! दधासि किम् ? । रणे हि बहुशः शूरा, जीयन्ते च जयन्ति च ॥ १८९ ॥ भूमिवासपणक्रीतं, तव पार्थेन मोचनम् ।
 पाण्डवेया, यदेतेऽपि, वसन्ति भवतः क्षितौ ॥ १९० ॥ भूमिवासाधमर्णा हि, कुलीनाः कुलवेदिनः । राजन्याः शत्रुसंरुद्धं,
 नेतारमुपकुर्वते ॥ १९१ ॥ न बन्धो न च मोक्षोऽयं, स्मरणीयस्त्वया प्रभो ! । विपदः स्मर्यमाणा हि, कुर्युर्दुःखं पदे पदे
 ॥ १९२ ॥ अथ कर्णे वदत्येवं, सर्वे शिविरपार्थिवाः । एत्य संवोध्य चात्यन्तं, पुरीं निन्युः सुयोधनम् ॥ १९३ ॥ गत-
 स्तत्र न चिक्रीड, सग्रीडः किं त्वधोमुखः । शयानः शयनीयेऽसौ, निनाय दिवसान् बहून् ॥ १९४ ॥

अथ जागरितोत्साहः, सचिवैः स्वैर्वचस्विभिः । पटहं दापयामास, हस्तिनापुरवीथिषु ॥ १९५ ॥ यः कश्चिदस्त्रैः शस्त्रैश्च,

१ क्षुण्णं-पराभूतं-नष्टमित्यर्थः । २ अनशनम् ।

धीपाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः ९ ॥
॥१६९॥

मन्त्रेस्तन्त्रेथ शक्तिमान् । निहन्ति सप्तरात्रेण, पाण्डवान् परिपन्थिनः ॥ १९६ ॥ तुष्टो दुर्योधनस्तस्मै, स्तम्बेरममनोरमम् ।
विश्राणयति राज्यार्थ-मिति सोऽस्मिन्नवोषयत् ॥ १९७ ॥ (युगम्) सादरः सोदरोऽभ्येत्य, पुरोचनपुरोधसः । डिण्डिमं
वास्यामास क्रूरचेताः सुरोचनः ॥ १९८ ॥ ततः पाटहिकैर्नीतः, स दुर्योधनसंनिधौ । उद्धतः कथयामास, शक्तिव्य-
तिकर निजम् ॥ १९९ ॥ आराधिता मया पूर्ण-मस्ति कृत्येति राक्षसी । क्रुद्धाऽसौ ग्रसते धौर्णी, पदखण्डीं किमु पाण्ड-
वान् ? ॥ २०० ॥ विधास्यामि तयाभीष्ट-महि तदेव ! सप्तमे । ममापि पाण्डवेया हि, पुरोचनवधाद्विपः ॥ २०१ ॥ वाचं
सुरोचनस्यैता-मग्राय सुयोधनः । मुद प्रसाददानेन, लम्भयामास तं तदा ॥ २०२ ॥ तेन तेनोपचारेण, तैस्तैश्च जपक-
र्मभिः । कृत्याऽऽराधनमाधातुं, सोऽपि मेहमुपाययौ ॥ २०३ ॥

अहं चेहागमं भीम ! युष्माकमतिपीडया । आजन्माभ्यस्तदुष्कृत्या, कृत्या साऽत्यन्तदुर्जया ॥ २०४ ॥ अतिरौद्रमनो-
वृत्ते-रन्यरक्षोविलक्षणम् । तस्या भीष्मत्पमद्वैतं, विख्यातं भुवनत्रये ॥ २०५ ॥ सोऽप्युपासितदुर्विद्या-दीप्तो विप्रः सुरोचनः ।
अतिक्रूरमनाः कामं, दक्षः क्षुद्रेषु कर्मसु ॥ २०६ ॥ ततः कृत्याप्रणीतो वः, प्राणसंदेहकृद्भुवम् । दुरात्मनो द्विजादस्मा-
दागतोऽसावुपद्रवः ॥ २०७ ॥ तदस्या विपदः सौम्याः !, प्रतीकाराय धावत । महात्मस्यपि निस्त्रिंशं, पिशुनानां हि
मानसम् ॥ २०८ ॥

इत्युदीर्य मुनौ तस्मिन्, स्वस्थानमुपजग्मुपि । सौष्ठवाज्येष्टमगद-द्रदापाणिर्वृकोदरः ॥ २०९ ॥ एतु कृत्या द्रुतं द्रष्टु-

१ निर्दयम् । २ गते सति ।

पाण्डवोपरि
द्विष्टेन
दुर्योधनेन
कारितः
कृत्याया
उपद्रवः ॥

॥१६९॥

महमस्मि समुत्सुकः । चूर्णयिष्यामि कणश-स्तां क्षुद्रां गदयाऽनया ॥ २१० ॥ ज्येष्ठोऽथ तमभापिष्ट, सत्यमेव वचस्तव ।
 गा चेत्ते दृक्पथं यायाद्, व्यापाद्येत तदा त्वया ॥ २११ ॥ रक्षोजातिस्त्वतिक्षुद्रा, नानाकूटपटीयसी । अदृश्या वैरिणी
 हन्तुं, शक्या नोर्जस्यैरपि ॥ २१२ ॥ कुरु कर्णे ममोपायं, सर्वापायनिवारणम् । आयान्ति विपदः कर्म-दूताहूता हि
 देहिनाम् ॥ २१३ ॥ तच्च कर्म निराकर्तुं-मलंकर्मीणविक्रमः । एक एव परं धर्मो, वत्स ! चेतसि धार्यताम् ॥ २१४ ॥
 निःशेषदुःखमूलानि, यः कर्माणि निरुन्तति । धर्मोऽस्माकं स एवैकः, स चेतुमुचितोऽधुना ॥ २१५ ॥

एतां धर्मसुतस्याज्ञां, कृत्वा मौलिशिखामणिम् । सर्वे सुकृतचर्यासु, चक्रुरुज्जागरं मनः ॥ २१६ ॥ अशनं स्वादिमं
 सर्वं, खाद्यं त्रिविधमप्यमुम् । परित्यज्यजुराहारं, ते सर्वे सप्तवासरीम् ॥ २१७ ॥ एकतानाः स्मरन्तस्ते, पञ्चानां परमेष्ठिनाम् ।
 उटजं परितो मेजु-निर्जनां पृथिवीं पृथक् ॥ २१८ ॥ प्रलम्बितभुजास्तत्र, नासानिहितलोचनाः । तस्थुः प्रतिमया जातु,
 देहेनोर्ध्वदमेन ते ॥ २१९ ॥ वशीकृतेन्द्रियग्रामा, विधायोत्कटिकासनम् । आत्मारामं मनः कृत्वा, कदाचित्तेज्वतस्थिरे ॥
 २२० ॥ कदाचनापि चक्रुस्ते, स्थिता गोदोहिकासने । अर्हत्तत्त्वैकलीनान्तः-करणाः कर्मणां क्षयम् ॥ २२१ ॥ कायक्लेश-
 निस्पृष्टाङ्गाः, शुचयो ब्रह्मचारिणः । एवं निर्गमयामासु-र्वासराणि क्रमेण पट् ॥ २२२ ॥ किरीटी त्वेकपादेन, प्रतिमामा-
 स्थितस्तदा । मन्त्रराजैरुतानात्मा, निन्ये षड्दिवसीमपि ॥ २२३ ॥ अधिष्ठायोऽजक्रोडं, दिनान् षडपि सादरम् । निष्ठाग्राप्त-
 मनुष्ठानं, कुन्ती कृष्णा च चक्रतुः ॥ २२४ ॥ कृत्योपसर्गसोत्कण्ठाः, सप्तमे त्वद्वि पाण्डवाः । सर्वे धर्म्यं व्यधुर्ध्यानं,

श्रीपाण्डव
चरित्रम् ॥
सर्गः ९ ॥

॥१७०॥

निंघायास्त्राणि संनिधौ ॥ २२५ ॥ उज्जितः शान्तचेतोभि-स्तैस्तदा चिरसंस्तुतः । अस्रव्याजाद्रसो वीर-स्तदुपास्तिमिवा-
करोत् ॥ २२६ ॥

अथ पाण्डुसुतैः पांसु-पूरो दूरप्रसृत्वरः । अभितः करभीकण्ठ-रोमधूम्रो व्यलोक्यत ॥ २२७ ॥ अतिजह्वालमुत्ताल-
फालग्रस्तनमस्तलम् । तैरैश्वीयमनल्पीयः, प्रेक्षांचके समन्ततः ॥ २२८ ॥ जितोद्दामतडिदाम-वर्षद्वर्षांस्विचाम्बुदाः । सिन्दूरिणः
स्रवद्रण्डा-स्तैरदृश्यन्त दन्तिनः ॥ २२९ ॥ अथ वेणुलतां पाणौ, विभ्राणाः क्लृप्तमूर्तयः । केचन द्वाःस्थवर्गीणा-स्तानागत्य
वभापिरे ॥ २३० ॥ अरे वनचराः शीघ्रं, स्थानमेतद्विमुञ्चत । राज्ञो धर्मावतंसस्य, निवासोऽत्र भविष्यति ॥ २३१ ॥ तेषां
दुर्वचसा तेन, समुत्सार्य शमं बलात् । भीमान्तःकरणे क्रोधः, समर्थोऽस्थाप्यत क्षणात् ॥ २३२ ॥ आकस्मिकतिरस्कारै,
रौद्राकारो वृकोदरः । साटोपं कोपकम्प्रेण, पाणिनोपाददे गदाम् ॥ २३३ ॥ अभापिष्ट च रे दुष्टाः !, कः कालेन कटा-
क्षितः ? । बलान्मौलिमणिं हन्त, वासुंकेः को जिघृक्षति ॥ २३४ ॥ कः केसरिकिशोरस्य, कर्पति स्कन्धकेसरान् ? । तिष्ठतो-
ऽत्र सुखेनास्मान्, को नु निर्वासयिष्यति ? ॥ २३५ ॥ वयं निर्वासयिष्यामो, युष्मानिति विवक्षवः । ते भीमेन तथा
क्रोधा-द्गले धृत्वाऽपहंस्तिताः ॥ २३६ ॥ उच्चैःकारं कृताक्रोशाः, क्रोशमात्रां भुवं यथा । उत्पतन्तः पतन्तश्च, जग्मुः कन्दुक-
लीलया ॥ २३७ ॥ उल्लण्ठैर्वैत्रिवर्णैस्तै-र्गत्वा संवर्मितां चमूम् । समानीय निमेषार्धात्, सर्वेऽरुह्यन्त पाण्डवाः ॥ २३८ ॥

१ ' विधाय ' प्रतित्रय० । २ अश्वाना, समूहः । ३ ' पांसुजान्घु ' प्रतिद्वय० । ४ ' तक्षकात् ' प्रतित्रय० । ५ निरस्ताः ।
(, ६ वण्डशब्दो भृत्यवाची) नपुंसकवाची दृश्यते ।

कृत्याया
उपद्रवः ॥

॥१७०॥

ऊर्जम्वलतपस्तेजो-निस्तुपीठतकान्तयः । सावज्ञमनसस्तेऽपि, जगृहुः स्वं स्वमायुधम् ॥ २३९ ॥ तैः संग्रामकृतोद्योगै-
रुद्यतासैः पुरुस्कृताः । अनेशत् पञ्चभिः सिंहै-रेणश्रेणीय सा चमूः ॥ २४० ॥

सेनानुगमशौण्डेपु, पाण्डवेष्वेत्यष्टमः । नृपलक्ष्मा पुमानेक-स्तेषामुदजमाविशत् ॥ २४१ ॥ पङ्दिनोपोपिते कुन्ती-
कृष्णे धर्मकृतत्परे । परं पुरुषमालोक्य, परमं क्षोभमीयतुः ॥ २४२ ॥ पाण्डवेषु दवीयस्सु, ते उमे भयकातरे । निमील्य
केवलं नेत्रे, हृदि मस्मरतुर्जिनम् ॥ २४३ ॥ वलाद्वाहौ स जग्राह, नरेन्द्रो द्रुपदात्मजाम् । हयमारोहयचोचै-रुदीर्णरुदितघ्ननिम्
॥ २४४ ॥ तुरङ्गान्तरमारुह्य, स प्रसह्य जहार ताम् । द्रौपद्याश्च तमाक्रन्दं, शुश्रुवुः पाण्डवाः समम् ॥ २४५ ॥ त्यक्त्वा चमूं तां
क्रुद्धास्ते-ऽभ्येयुः कान्तापहारिणम् । जविना वाजिना सोऽपि, ध्वजिनीमध्यमध्यगात् ॥ २४६ ॥ एकतस्तद्वृपानीक-मन्यतः पञ्च
पाण्डवाः । तथापि बलिनां तेषां, न क्षोभस्य लवोऽप्यभूत् ॥ २४७ ॥ क रे यामि क रे यासि, प्रेयसीमपहृत्य नः । इति व्या-
हृत्य पार्थेन, तमनु प्रेषिताः शराः ॥ २४८ ॥ उद्यतैर्युगपत् पातुं, सेनां सप्तार्णवीमिव । चक्रे तपःकृशीयोभि-स्तैरगस्तीयितुं स्पृहा
॥ २४९ ॥ यदा ते संनिदधते, दधते च पराक्रमम् । तदा स नृपतिः कृष्णां, कशाघातैस्ताडयत् ॥ २५० ॥ तेन न्यक्कारतापेन,
शिरःस्थेनांशुमालिना । तपसा चाभवत् तेषा-मुदन्त्या तालुशोपिणी ॥ २५१ ॥ तेन तर्पप्रकर्षेण, क्लान्तोऽतीव तपःस्रुतः ।
वभापे बान्धवान् वत्साः !, तृष्णा मां बाधतेऽधिकम् ॥ २५२ ॥ सुशाद्वलदलश्रेणि-व्याख्यातजलसंनिधेः । असौ पश्यत
यामेन, दृश्यते निरुद्धो वटः ॥ २५३ ॥ इन्द्रनीलशिलानीलैः, पत्रैर्नेत्रप्रियंकरैः । दृष्टोऽपि बन्धुवद्भूरं, न्यग्रोधो मां धिनोत्य-

१ एणो-युगः । २ सेनामध्यम् । ३ वृषा ।

यम् ॥ २५४ ॥ पथिकाश्वासनाहेतुः, सेतुरेतस्य वामतः । शसत्यसौ पिपासार्त-वितीर्णविसर सरः ॥ २५५ ॥ अमी वञ्जुल-
हारीत-जीवजीवकपिञ्जलाः । एतस्योपरि कूजन्ति, जलवैभववन्दिनः ॥ २५६ ॥ एतानि मृगयूथानि, निर्यान्ति प्रविशन्ति च ।
ध्रुवमेतस्य निर्दोषं, स्वाद्यं चाचक्षते पयः ॥ २५७ ॥ एषोऽपि द्रौपदीदस्यु-र्विलोक्यास्मानवस्थितान् । यावद्विलम्बमानोऽस्ति,
तावदानीयता पयः ॥ २५८ ॥ द्विपं प्रोषितं तृष्णस्तु, दोष्णोर्ध्वलभरादहम् । कीनाशवेश्म नेप्थामि, प्रत्यानेप्यामि च प्रियाम्
॥ २५९ ॥ इत्युदीर्य तपःसूनु-स्तस्मिन् सरसि रहसा । नकुलं सहदेवं च, प्रेषयामास वारिणे ॥ २६० ॥ तावथ त्वरितं
गत्वा, यथेष्टं पपतुः पयः । कृत्वा च पद्मिनीपत्रे, चेलतुः पञ्चपान् क्रमान् ॥ २६१ ॥ ततस्तावुच्छलन्मूर्छा-निःसहौ पेत-
तुर्भुवि । जन्तवो हि विडम्ब्यन्ते, कर्मभिर्भिन्नमर्मभिः ॥ २६२ ॥ विलम्बमम्बुनः पश्यन्, पार्थमूचे युधिष्ठिरः । जलाय
ग्रहितौ वत्स !, वत्सौ चिरयतः कथम् ? ॥ २६३ ॥ जवात्तद्गच्छ वृत्तान्तं, जानीहि च कनीयसोः । तूर्णमानीय पानीयं,
मुपाण च तृपा मम ॥ २६४ ॥ तडागमथ जङ्घालो, जगाम च धनंजयः । स्वांसाविव कनीयांसौ, पेटिगौंसौ ददर्श च ॥
२६५ ॥ तावालोक्त्य तथाऽवस्थौ, पार्थः पृथुलपूत्कृतः । पर्यदेवत हा ! वत्सौ !, केनेमां गमितौ दशाम् ? ॥ २६६ ॥ द्रुत-
मुत्तिष्ठत वत्सौ !, नन्वार्यः खिद्यतेतमाम् । तस्मै तृष्णातुरायैत-दुपढौकयतं पयः ॥ २६७ ॥ एता तूष्णीकतां वत्सौ !, मुक्त्वा
कथयतं मम । कृतमत्याहितं केन ?, निगृह्णाम्येव येन तम् ॥ २६८ ॥ यद्वा पिपासामार्यस्य, पूर्वं व्यपनयाम्यहम् । ततो
विपदमेतां वां, प्रतिकर्तास्मि यत्नतः ॥ २६९ ॥ इत्युदीर्यार्जुनः साश्रुः, कणेर्हेत्य पयः पपौ । बन्धुहेतोर्गृहीत्वा च, प्रतस्थे

क्रियतीं भुवम् ॥ २७० ॥ अथुमिश्रं वहन्नीरं, कनिष्ठान्तिकमागतः । तार्तीयिकस्तयोरासीत्, सोऽपि मूर्च्छाविसंस्थुलः ॥
 २७१ ॥ अम्यधान्द्रर्मजो भीमं, बान्धवान्वेषणाकृते । ग्रहितस्यार्जुनस्यापि, कालो भूयानभूत् कथम् ? ॥ २७२ ॥ कनिष्ठ-
 वन्धुवर्गस्य, निसर्गप्रीतिशालिनः । गत्वा जानीहि वृत्तान्त-मपवृण्णं च मां कुरु ॥ २७३ ॥ इति ज्येष्ठगिरा भीमः, सरस्ती-
 रमुपेयिवान् । अपश्यद्वान्धवान् प्राप्तान्, मृत्योर्नेदीयेसीं दशाम् ॥ २७४ ॥ विललाप च हा वत्साः !, किमिदानीमुपस्थितम् ? ।
 इदं वोऽस्त्येकतो दौस्थ्य-मन्यतः क्लिश्यते गुरुः ॥ २७५ ॥ इतश्च ह्रियते कृष्णा, केनाप्यस्मद्विरोधिना । इतश्चैकाकिनी
 माता, दुःखं तिष्ठति पृष्ठतः ॥ २७६ ॥ न जाने सममस्माभि-र्हतकस्य विधेरहो । कौतस्कुतमिदं वैर-मेवं द्रुह्यति येन नः ॥
 २७७ ॥ परं पिपासामार्यस्य, प्रतिकृत्याम्बुनाऽम्बुना । अहं वत्साः ! प्रतीकारं, विधास्यामि विधेरपि ॥ २७८ ॥ शुचं कृत्वैव-
 मापीय, पयस्त्वृष्णाप्रवासकृत् । गृहीत्वा च ब्रजन्नासीत्, तुल्यावस्थः स बन्धुभिः ॥ २७९ ॥ स्थित्वाऽतिमहतीं वेलां, ततो
 दध्यौ तपःसुतः । विलम्बते स्म भीमोऽपि, कथंकारमनादरः ? ॥ २८० ॥ तद्गत्वा निखिलाचार-चतुरांश्चतुरोऽपि तान् ।
 शौण्डीर(रि)मकलासिन्धून्, बन्धूनन्वेषयाम्यहम् ॥ २८१ ॥ इत्यालोच्य शुचाऽऽचान्त-चेताः कुन्तीसुताग्रजः । गतस्तत्रानु-
 जान् प्राप्ता-नद्राक्षीत् तादृशीं दशाम् ॥ २८२ ॥ विलप्य तुमुलं चोच्चै-रुवाचात्यन्तविह्वलः । वत्सा ! युष्माभिरेकाकी, कथं
 त्यक्तोऽस्मि कानने ? ॥ २८३ ॥ चतुर्भिरपि युष्माभि-र्वैरिभूधरभेदिभिः । दन्तैस्त्रिदशदन्तीव, सदैवाहं विजित्वरः ॥ २८४ ॥
 यभूवाहमनुल्लङ्घ्यो, युष्माभिः पार्श्ववर्तिभिः । धराभोगः समर्पादै-श्चतुर्भिः सागरैरिव ॥ २८५ ॥ हा ! वत्स ! भीम ! मां

भीषाण्डव
चरित्रम् ॥
सर्गः ९ ॥
॥१७२॥

त्यक्त्वा, किं शेषे निद्रयाऽनया ? । सांप्रतं सांप्रतं किं ते, सदुःखं मामुपेक्षितम् ? ॥२८६॥ दुर्योधनस्य गदया, नोरुभङ्ग-
स्त्वया कृतः । न च दौःशासनं वक्षः, क्षुण्णं तन्मां किमत्यजः ? ॥ २८७ ॥ हिडम्ब-धक-किर्मीराः, कृतान्तातिथय-
स्त्वया । महाबाहो ! कृता येन, तच्छौण्डीर्यं क ते गतम् ? ॥ २८८ ॥ सिंहेनेन त्वया मुक्तो, वनोद्देश इवाधुना । अभूव-
महमाक्रम्यो, हा ! मृगैरिव वैरिभिः ॥ २८९ ॥ हा ! वत्स ! पार्थ ! पार्थक्यं, प्राणैरपि न ते मम । इयं कथमवस्था ते,
जीनत्यपि युधिष्ठिरे ? ॥२९०॥ किं पूरयसि वत्स ! त्वं, पिशुनानां मनोरथान् ? । दृढचण्डिमगाण्डीवं, यद्दूरं तत्पजे त्वया ॥
२९१ ॥ येन मृत्युपरीरम्भं, लम्बितास्तलतालवः । अकाण्ड एव गाण्डीवे, तत्रानास्था कथं तव ? ॥ २९२ ॥ नाद्यापि
विहितं कृष्णा-पराभवनिशुम्भनम् । त्वमेवं किमु निद्रासि, विस्मृतारातिविक्रमः ? ॥ २९३ ॥ इदानीमपि केनापि, ह्रिय-
माणा सधर्मिणी । मोचनीया त्वयैवेयं, तत्किं स्वपिपि निर्भरम् ? ॥ २९४ ॥ अभवत् पूर्णदेशीया, वत्स ! द्वादशवत्सरी ।
प्राप्तोऽस्यम्बुधिमुत्तीर्य, गोप्पदे मज्जनापदम् ॥ २९५ ॥ राधासुतस्य सफलैः, संजातमुपयाचितैः । यातोऽसि दैवयोगेन,
यत्तमेतादृशी दशाम् ॥ २९६ ॥ वत्सौ ! यमौ ! युवां दृष्ट्वा, हृदयं मे विदीर्यते । अक्षतोऽहं गतो मातु-र्माया वक्ष्यामि किं
पुरः ? ॥ २९७ ॥ एवं विक्लैरमुर्वीशं, कश्चिदूचे पुलिन्दकः । भो ! कापुरुष ! केनापि, प्रेयसी ते विलुप्यते ॥२९८॥ उत्तरीय-
मपाकृत्य, कशाभिस्ताड्यते भृशम् । आर्यपुत्रार्यपुत्रेति, करुणं साऽपि रोदिति ॥ २९९ ॥ हेतोः कुतश्चिदेते तु, मूर्च्छितास्तव
वान्धवाः । सर समीरणस्पर्शा-दुत्थास्यन्ति स्वयं क्रमात् ॥ ३०० ॥ ततः प्रियतमामाशु, शत्रोस्त्रायस्व सांप्रतम् । कलङ्को

१ उचितम् । २ पृथक्त्वम् । ३ निशुम्भने-नाशः । ४ प्रायः पूर्णा । ५ व्याकुलम् ।

हि महान् पुंसां, दाराणामप्यरक्षणम् ॥३०१॥ अनेन वचसा तस्य, धर्मयुक्तः क्रुधा ज्वलन् । पयः पीत्वा जवाद्धावन्, बन्धूनां
मविधेऽप्यतत् ॥ ३०२ ॥ तथा तेषामुपागच्छ-न्मूर्च्छा काऽप्यतिशायिनी । पञ्चत्वमेव निश्चिक्वे, यथा व्योमचरैरपि ॥ ३०३ ॥
तस्मिन्मूर्च्छाक्षणे तेषा-मारण्याः पशवोऽपि हि । तृणग्रासादिकं सर्वं, सर्वेऽपि मुमुक्षुः शुचा ॥ ३०४ ॥ समं समस्तभूतानां,
प्रमोदनमकन्दलैः । किञ्चित्क्षणान्तरे तेऽथ, नयनान्पुदमीलयन् ॥ ३०५ ॥

कृत्वाऽम्यु नलिनीपत्रे, रत्नमालापवित्रितम् । प्रत्येकं तेऽभिपिञ्चन्तीं, द्रौपदीं ददृशुः पुरः ॥ ३०६ ॥ स्ववासःपल्लवाग्रेण,
वीजयन्तीं मुहुर्मुहुः । सिञ्चन्तीं चाश्रुभिः कुन्तीं, ते वीक्षांचक्रिरेऽग्रतः ॥ ३०७ ॥ वाष्पप्लावितपक्ष्मान्तै-र्नभश्चर-वनेचरैः ।
ते पश्यन्ति स्म रोदस्यौ, संकीर्णे स्वजनैरिव ॥ ३०८ ॥ निविष्टास्ते पटान्तेन, प्रमृष्टरजसोऽम्बया । प्रियामप्राक्षुराक्षेपात्,
प्रत्याशप्रहितेक्षणाः ॥ ३०९ ॥ तवापहर्ता पापीयान्, स निस्त्रिंशशिरोमणिः । क ययौ ? यदिहायासीः, सुमनोमालमारिणी
॥ ३१० ॥ प्रक्षिप्तरत्नमालेन, किं नो नीरेण सिञ्चसि ? । वृत्तान्तमेनमस्माकं, द्रुतमावेदय प्रिये ! ॥ ३११ ॥ समक्षमेव-
सर्वेषा-माचरुयौ साऽथ भूभुजे । त्वय्यायाते पयः पातुं, तं नाद्राक्षं न तां चमूम् ॥ ३१२ ॥ कित्वेकाकिनमात्मान-मपश्य-
मटवीगतम् । व्यालानां शृण्वती, नादा-नभूवं च भयातुरा ॥ ३१३ ॥ त्वमार्यपुत्र ! कुत्रासि ? , रक्ष मामिति वादिनी ।
इतथेतश्च पर्याट-मटवीपदवीष्वहम् ॥ ३१४ ॥ पञ्चपान् विशिखान् पाणौ, दधद्वन्व च जर्जरम् । उपेत्य श्वरः कश्चि-न्मा-
मवादीहयान्वितः ॥ ३१५ ॥ परिभ्रमसि शून्येषु, कथं कान्तारवर्त्मसु ? । भद्रे ! भद्रंकराकाराः, सन्तीह तव वल्लभाः ॥ ३१६ ॥
स युष्मान् दर्शयित्वा मे, कुन्तीं चार्यामिहानयत् । अपश्याव मृतप्राया-नावां वः साश्रुलोचने ॥ ३१७ ॥ यावदावामती-

भीपाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः ९ ॥
॥१७३॥

वार्ते, प्रवृत्ते परिदेवितुम् । आकर्णयावः सहसा, तावत्किलकिलारवम् ॥ ३१८ ॥
ततो व्यात्तमुखप्रेङ्ख-इंष्ट्राङ्कुरभयंकराम् । पिङ्गाक्षीं पिङ्गचिकुरां, गवैलश्यामलाकृतिम् ॥ ३१९ ॥ आलोकयाव फेत्कारैः, कर्ण-
ज्वरकरीं भृशम् । काचिच्चरितमायान्ती-मन्तरिक्षेण राक्षसीम् ॥ ३२० ॥ (युग्मम्) दूरादालोक्य तस्यास्त-माकारमतिभैरवम् ।
आवाभ्यामतिभीताभ्यां, सेयं कृत्येति निश्चितम् ॥ ३२१ ॥ विभाव्याथ तथोद्भ्रान्ते, स पुलिन्दः पितेव नौ । अन्तर्द्वाय स्वदेहेन,
तस्थौ स्नेहार्द्रमानसः ॥ ३२२ ॥ साऽप्यागत्य मृतान् युष्मान्, वीक्ष्य वैलक्ष्यमागता । अभ्यर्णस्थामभाषिष्ट, राक्षसीं राक्षसे
श्वरी ॥ ३२३ ॥ पिङ्गले पाण्डवानेता-न्मृतानेव निशुम्भितुम् । प्रहिताऽहमहो तेन, ब्राह्मणेन दुरात्मना ॥ ३२४ ॥ एतेषां
किं नु निश्छद्वा, मृत्युश्छद्मकृतोऽथवा ? । इत्यासन्नतरीभूय, सम्यग्जानीहि पिङ्गले ! ॥ ३२५ ॥ तामिमां स्वामिनीवाचं
प्रमाणीकृत्य पिङ्गला । युष्मान् पर्यस्य पश्यन्ती, पुलिन्देन न्यगद्यत ॥ ३२६ ॥ त्वादृशां मृतकस्पर्शः, पिङ्गले ! नन्वमङ्गलम् ।
सरस्यमी विपं पीत्वा, मृता एव न संशयः ॥ ३२७ ॥ यद्यल्पमपि जीवेयु-रेते ते चण्डि ! पाण्डवाः । विपक्षक्षयमाधातुं, प्रभ-
वेयुस्ततो ध्रुवम् ॥ ३२८ ॥ विक्रामन्ति मृतेष्वेव, शृगालीसरमादयः । जीवत्स्वेव महेभेषु, सिंही संरभते पुनः ॥ ३२९ ॥
गत्वा हन्तु तमेवासौ, तद्विप्रं विप्रतारकम् । दुष्प्रयुक्तः प्रयोक्तार-मभिचारो हि लुम्पति ॥ ३३० ॥ पिङ्गलाव्यपदेशेन, तां
गिर शवरोदिताम् । निशम्य गगनेनैव, ययौ व्यावृत्य राक्षसी ॥ ३३१ ॥

युष्माकमन्तिकेऽभ्येत्य, भूयोऽपि सममार्यया । विलापान् कुर्वती तांस्तां-स्तारतारमरोदिपम् ॥ ३३२ ॥ स्मृत्वाऽथ

१ गवल-महिषशृङ्गम् । २ मारयितुम् । ३ सरमा-शुनी । ४ मन्त्रप्रयोगः ।

कृत्याया
उपद्रवः ॥

॥१७३॥

नागराजस्य, गिरं स्वं कर्णपङ्कजम् । वीक्ष्य चासंदिहानाऽह-मार्या कुन्तीमवादिपम् ॥ ३३३ ॥ देवि ! कर्णावतंसाब्ज-
मद्याप्येतद्विकस्वरम् । तन्नामी नियतं प्राणै-र्विमुच्यन्ते सुतास्तव ॥ ३३४ ॥ केवलं दधते दूरं, परीपाकमुपेयुषा । केनाप्याप-
द्विवर्तेन, ध्रुवं मूर्च्छालताममी ॥ ३३५ ॥ तत्तस्यैव प्रतीकारः, कश्चिदन्तर्विचिन्त्यताम् । एवं वदन्तीं मामेत्य, कृपालुः शवरो-
ऽब्रवीत् ॥ ३३६ ॥ कृतं ते चिन्तया भद्रे !, नृपकण्ठविलम्बिनीम् । रत्नमालां निधायान्तः, कान्तान् सिञ्च सरोऽम्भसा ॥ ३३७ ॥
कृत्वा चेतसि तद्वाचं, निषिञ्चामि जलेन वः । युष्मच्चैतन्यलाभाच्च, फलितं मे मनोरथैः ॥ ३३८ ॥ निष्कारणोपकारी मे, स
कुत्र शवरोऽधुना ? । इति कन्दलितानन्दः, पप्रच्छ नृपतिः प्रियाम् ॥ ३३९ ॥ कृती सांप्रतमत्रैव, सोऽभूदिति तयोदिते । दृशौ
व्यापारयामास, सर्वास्वाशासु पार्थिवः ॥ ३४० ॥ स दूरे शवरस्ताव-न्न सरस्तत्र तं वटम् । तं भूतभक्षरं लोकं, न चाद्रा-
क्षीन्नरेश्वरः ॥ ३४१ ॥ तपस्यासु व्यवस्यन्त-मात्मानमुदजान्तिके । मुदितः सानुजन्मान-मालोकत स केवलम् ॥ ३४२ ॥
पुरुषं च पुरः कंचित्, काञ्चनद्युतिविग्रहम् । चलन्माणिक्यताटङ्कं, सोऽपश्यद्विष्यमूर्तिकम् ॥ ३४३ ॥

अथासौ विस्मयत्रस्य-दितिकर्तव्यताजडम् । जगाद मेदिनीनार्थं, प्रसादविशदाननः ॥ ३४४ ॥ शृणु विश्वंभराधीश !,
तदेकमनसा त्वया । योऽयमाराधितो धर्म-स्तस्येयं स्फूर्तिवर्णिका ॥ ३४५ ॥ यतः सौधर्मवास्तव्यः, सुरो वासववल्लभः । अहं
धर्मावतंसाख्यो, धुर्यो धार्मिकपालने ॥ ३४६ ॥ ज्ञात्वाऽहमवधिज्ञाना-त्तपोनियमशालिनाम् । कृत्योपसर्गमुच्छेत्तुं, रभसादा-
गतोऽस्मि वः ॥ ३४७ ॥ उत्पाद्य कृत्रिमां सेना-मेनां हत्वा च वः प्रियाम् । अपूजयं कशाघात-मिषान्मन्दारदामभिः ॥ ३४८ ॥
सरोऽपि च तदन्येषु, पीयूषप्रतिमोदकम् । युष्मास्वहं विपीचक्रे, पुलिन्दश्चाभवं ततः ॥ ३४९ ॥ सांप्रतं मुक्तभूयिष्ठं, भवतामपि

धीपाण्डव
चरित्रम् ॥
सर्गः ९ ॥
॥१७४॥

दुष्कृतम् । निष्काचितेष्वपि तपः, प्रभवत्येव कर्मसु ॥ ३५० ॥ इदानीमनुजानीहि, पुनः स्वर्गमनाय माम् । द्वेयः सहायसंख्या-
या-महमप्यात्मनस्त्वया ॥ ३५१ ॥ इत्युदीर्य गते देवे, ययौ सूर्योऽप्यदृश्यताम् । सतां कृतोपकारं तं, हर्षादन्वीयिवानिव
॥ ३५२ ॥ स्थापिते च नभःस्थाले, नक्षत्राक्षतसंभृते । आययौ किल तानिन्दु-दम्भा वर्धयितुं निशा ॥ ३५३ ॥ मत्सरं कुरुरा-
जस्य, कूरता च द्विजन्मनः । तीक्ष्णत्वं चैव कृत्यायाः, सौजन्यं च दिवौकसः ॥ ३५४ ॥ मुहुश्चिन्तयतां नाना-भासचित्रेण
चेतसा । सा तेषामतिचक्राम, क्षणेनैव निशीथिनी ॥ ३५५ ॥ युग्मम् ॥

अम्लानांस्त्वानिद्रं द्रष्टुं, सप्तरात्रमुपोषितान् । पौरस्त्यादर्णयात्तूर्ण-मर्यमाऽथ विनिर्ययौ ॥ ३५६ ॥ पारणाविधये तेषां,
हृन्मन्मर्थनामिव । पाणिपादे सहस्राशु-र्लगति स्म मुहुः करैः ॥ ३५७ ॥ अथ वन्यैः फलैर्धान्यैः, शकैश्च हृदयंगमैः ।
हृणा निष्पादयामास, नरां रसरतीं जयात् ॥ ३५८ ॥ स्वस्वामनोपविष्टानां, जनन्या परिवेष्टिते । वस्तुजाते समस्तेऽपि,
चिन्ता तेषामभूदियम् ॥ ३५९ ॥ कृतोऽपि समयेऽमुष्मिन्, किञ्चित्पात्रं तपोमयम् । यद्युपैति तदा विद्मो, भाग्यानामनुकू-
लताम् ॥ ३६० ॥ घन्यास्ते पुण्यकर्माण-स्तेषां चासन्नभन्यता । येषाममृदशे काले, सत्पात्रमुपतिष्ठते ॥ ३६१ ॥ अवतारो
मनुष्येषु, तेषामेव फलेग्रहिः । सुक्षेत्र इव यैः पात्रे, न्यायात्तं वित्तमुप्यते ॥ ३६२ ॥ इति चिन्तापरेष्वेषु, सार्थं कचन तस्थुपः ।
शरैः सुचरितोऽख्यस्य, मुनिः कोऽप्यतिसंयमी ॥ ३६३ ॥ वपुष्मदिव चारित्रं, मूर्तं तप इवानघम् । एतय तेषां पुरस्तस्थौ,

(१. काचित्. शिष्ये स्थापित इति कोश । उत्रत इत्यर्थः.) नितरा सचितेपु-तीत्राध्यवसायेन वक्षेपु इत्यर्थः सगतः ।

(२. ' शिष्य इति शेष. इति गद्यपाण्डवचरिताज्ज्ञायते । नाम चास्य मुनेर्धर्मयो(धो)प इति च.)

कृत्योपद्र-
गान्मुक्तिः॥

॥१७४॥

मामधपणपारणे ॥ ३६४ ॥ (युग्मम्.) तं तपोधनमालोक्य, लोकोत्तरगुणोदयम् । पुनः पल्लवितानन्दा-स्तेऽन्तःस्वान्तम-
चिन्तयन् ॥ ३६५ ॥ एषणीयमिदं वस्तु, पात्रमेतत्तपोमयम् । तदयं सुकृतप्राप्यः, कौमुदीन्दुसमागमः ॥ ३६६ ॥ क-
रुद्धारिसंचार-घोरा कान्तारभूरियम् ? । पुण्यैरप्यतिदुर्लभः, क चैव मुनिकुञ्जरः ? ॥ ३६७ ॥ ततो रूक्षरटद्ध्वाङ्ग-
शमीमात्रतरौ मरौ । अकस्मादयमस्माकं, ध्रुवं कल्पद्रुसंगमः ॥ ३६८ ॥ इत्युद्धामपरीणाम-शुद्धिनिर्धैतचेतसः । आदाय
भाजनान्येते, मुनिमेत्य वमापिरे ॥ ३६९ ॥ प्रभो ! सुप्रातरद्यैव, पुण्यैरद्यैव पुष्पितम् । निजैर्यत् पावितं पादै-स्त्वयेदमुट-
जाङ्गणम् ॥ ३७० ॥ तदिमं शुद्धमाहारं, गृहाणानुगृहाण नः । लभ्यतां दैवयोगेन, निर्धनैरपि सर्वेधिः ॥ ३७१ ॥ द्रव्यादि-
शुद्धमाहारं, विशायात्यन्तनिःस्पृहः । मुनिरप्याददे तादृ-ग् विराध्यति संयमम् ॥ ३७२ ॥

तदानीं ताडयामासु-र्द्युसदो दिवि दुन्दुभिम् । उद्यत्प्रमोदकल्लोला-श्रेलोत्क्षेपं च चक्रिरे ॥ ३७३ ॥ विहितार्थिजनाधारा,
यसुधारा दिवोऽपतत् । पुष्पगन्धाम्बुवृष्टी च, पेततुर्वासितक्षिती ॥ ३७४ ॥ भवादीदेवता काचित्, प्रसन्ना तान्नभःस्थिता ।
दानस्यास्य प्रभावाद्भः, समीपे संपदोऽखिलाः ॥ ३७५ ॥ विराटनगरे किं तु, वर्षमेतन्नयोदशम् । नवाभ्यां वेपकर्मभ्यां,
प्रच्छन्नाः स्थातुमर्हथ ॥ ३७६ ॥ एवमावेद्य सा तेभ्यः, क्षणेनैव तिरोदधे । मुनिश्च स्वार्गिणश्चैव, यद्युः सर्वे यथागतम्
॥ ३७७ ॥ पारणं पाण्डुतनया-स्तेनुः पुण्यमयं पुरा । पश्चादन्नमयं चक्रुः, शरीरस्थितिहेतवे ॥ ३७८ ॥ अर्थिनः प्रीणया
मासु-स्ते तथा यसुधारया । सतां च तोयदानां च, सौर्वजन्या हि संपदः ॥ ३७९ ॥

१ मरुदेशभूमी । २ द्रव्यनिधानम् । ३ धनवृष्टिः । ४ सर्वजनहिताः ।

धीपाण्डव
चरित्रम् ॥
सर्गः १०॥
॥१७५॥

सौरभ्यसारधनसारकणावदातै-लोकंष्टुणैर्मुनिपतेर्विमलैर्गुणौघैः ।
तत्रैव ते विदधतो वदनाधिवासं, द्वित्राण्यहानि मुदिता गमयांश्चभूयुः ॥ ३८० ॥
इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये दुर्योधनमोचन-कृत्योपद्रवनिवर्तनवर्णनो
नाम नवमः सर्गः ।

अथ दशमः सर्गः ।

अथ द्वैतवनात् पाण्डु-सूनवो देवतागिरा । प्रतस्थिरे गुप्ततमा, विराटनगरं प्रति ॥१॥ ते मातरं पुरस्कृत्य, मूर्ता नीति-
मियाध्वनि । प्रजन्तोऽनुगता रेजुः, साक्षाल्लक्ष्म्येव कान्तया ॥ २ ॥ नगेन्द्र-नगर-ग्राम-निम्नगा-रामसंकुलाम् । भूयसीं भीम-
संचारा-मतिक्रम्य क्रमान्महीम् ॥ ३ ॥ नीलदुद्यानकल्लोलि-सरःश्रेणिमनोरमे । ते विराटमहीभर्तुः, पुरीपरिसरे ययुः ॥ ४ ॥
(युग्मम्) रामणीयकमाराम-सरःपुष्करिणीगतम् । पश्यतां पाण्डुपुत्राणां, तत्रोच्चैर्मुमुदे मनः ॥ ५ ॥ क्वचित् सरसि निर्निद्र-
नलिनीमालभारिणि । पयःपानादिना तेऽध्व-श्रमव्यपगमं व्यधुः ॥ ६ ॥ तत्तीरे सहकारस्य, नवपल्लवशालिनः । छायायामति-
सान्द्रायां, तेऽनुज्येष्ठमुपाविशन् ॥ ७ ॥

१ कणः-सूक्ष्मः, अवदातः-शुद्धः ।

पाण्डवानां
विराट-
नगरं प्रति
गमनम् ॥

॥१७५॥

अधारातिपराभूति-स्मरणार्द्रकृतेक्षणः । सदैन्यमवदन्नधून्, धर्मसूर्गद्रदाक्षरम् ॥८॥ वत्साः ! साम्राज्यसौरभ्य-संभो-
गसुभगोदयाः ! । युधिष्ठिरेण नीताः स्य, ह हा ! धिकामिमां दशाम् ? ॥ ९ ॥ वस्तव्यमस्ति तत्रापि, वर्षमेतत्रयोदशम् ।
प्रच्छन्नेर्जनयन्मत्स्य-भर्तुः सेनापरायणैः ॥ १० ॥ ततो निसर्गविज्ञात-सर्वसेवाक्रमानपि । स्नेहाद्वीमि वः किञ्चित्, सागरे
पनष्टिषत् ॥ ११ ॥ परं मान्यत्वमाप्यापि, विश्वस्यात् क्षितिपेषु न । विधावैवधिकेभ्योऽपि, जातु रुप्यन्ति दन्तिनः ॥ १२ ॥
कुर्वन्नुत्पणं वेपं, श्रयन्नुचितमासनम् । अजल्पितोऽप्रजल्पंश्च, राज्ञो भवति बल्लभः ॥ १३ ॥ नान्तःपुरपुरंभीभि-र्न चान्तःपुर-
चारिभिः । न च द्वेष्यैर्महीशस्य, संगच्छेत विशारदः ॥ १४ ॥ यस्य कोपो महाबाधः, प्रसादश्च महाफलः । न तस्य मन-
माऽपीच्छे-द्विप्रियं प्राज्ञसंमतः ॥ १५ ॥ अद्ययन्ति हि राजानो, जनायानृतवादिने । क्षणादप्यवमन्यन्ते, तथा पण्डितमानि-
नम् ॥ १६ ॥ अम्लानो बलवान् शूर-श्छायेवानुगतः सदा । सत्यवादी मृदुर्दान्तः, क्षमापतेः प्रियतां व्रजेत् ॥ १७ ॥ सर्वं
मनसि कृत्वैत-द्यः सम्यक्कर्म वेत्ति यत् । स तदेव पुरस्कृत्य, श्रयतु क्षितिवल्लभम् ॥ १८ ॥ जयो जयन्तो विजयो,
जयसेनो जयद्वलः । आतुरे कचिदाहान-नामानीति भवन्तु नः ॥ १९ ॥ इति ज्येष्ठानुशिष्टिं ता-मोमिति प्रतिपद्य ते ।
विश्वधानुष्कधौरेयं, सव्यसाचिनमूचिरे ॥ २० ॥ विलोक्य सायुधानसान्, लोकः पार्थ ! व्यधिष्यते । आयुधानि निधातुं
तद्, कचिदेतानि सांप्रतम् ॥ २१ ॥ जगाद विजयो येय-मुपप्रेतवनं पुरः । निरूप्यते शमी जीर्णः, फणिफूत्कारिकोटरा
॥ २२ ॥ लूताजालकरालाया-मतुच्छच्छदसंपदि । निहितान्यायुधान्यस्यां, कोऽप्यवेक्षिष्यते न हि ॥ २३ ॥ इत्युक्त्वा सर्व-

१ (विधा गजाशनम् । वैवधिको वणिक्.) पक्षे विधा-वेतनम्. वैवधिको-घृततैलान्नादिव्यापारी ।

तेजांसि, धारयन्तीषु मूर्तताम् । आयुधानि न्यधात्तत्र, शमीशाखिनि फाल्गुनः ॥ २४ ॥ मध्येऽद्रिकन्दरं तेऽथ, पञ्च पञ्चानना
इव । चिराटस्य विशांभर्तु-रन्तर्नगरमाविशन् ॥ २५ ॥

तिलकान् द्वादशाङ्गेषु, करे कुशपवित्रिकाम् । कलयन्नुपवीताङ्क-तनुर्धौतसितांशुकः ॥ २६ ॥ गत्वा राजकुलं कश्चि-द्ब्राह्म-
णस्त्वां दिदृक्षते । इत्यात्मानं तपःसूनु-र्वेत्रिणाऽज्ञापयन्नुपम् ॥ २७ ॥ युग्मम् । तथा विज्ञापितो वेत्रि-पुंगवेन विशांपतिः ।
तं सभामर्षदानादि-पुरःसरमधीविशत् ॥ २८ ॥ विलोकयंस्तमायान्त-मिति चान्तरचिन्तयत् । किं स्वयं धर्म एवायं, महीत-
लमवातस्त् ? ॥ २९ ॥ न हि ब्राह्मणमात्रस्य, कचिद्वृष्टेयमाकृतिः । समुद्ररसनाभेष, महीं शासितुमर्हति ॥ ३० ॥ अभिवाद्य
नमन्मौलि-स्तं वितीर्णाशिपं पुरः । प्रीत्या परमया पीठे, विशामीशो न्यवीविशत् ॥ ३१ ॥ जगाद च कुतो ब्रह्म-न्नजिह्वब्रह्म-
वार्धिना । आगम्यते त्वया ? को वा, भवान् भुवनपावनः ? ॥ ३२ ॥ अथावोचदजातारिः, कङ्को नाम द्विजोऽस्म्यहम् ।
भूमिभर्तुस्तपःसूनोः, प्रियमित्रं पुरोहितः ॥ ३३ ॥ अक्षैश्च दीव्यतस्तस्य, सभास्तारोऽस्मि सर्वदा । मदन्यो हि न दक्षोऽभू-
दक्षयूतेऽस्य संसदि ॥ ३४ ॥ मयि ग्रामान्तरे याते, समानीय निजं पुरम् । कुरुभिः कैतवागारै-र्हारितः सोऽखिलां महीम्
॥ ३५ ॥ पाण्डवेयास्तदारभ्य, वभूवुर्वनवासिनः । राज्यप्रत्याशया तेषा-मनैपमियतीः सभाः ॥ ३६ ॥ मायावीति मया
राजन् !, श्रितो दुर्योधनो न हि । पाण्डवानामिदानीं तु, किंवदन्त्यपि न क्वचित् ॥ ३७ ॥ धर्म-न्याय-सदाचार-विवेक-
विनयादिभिः । गुणैराकीर्णमेपोऽहं, तद्भवन्तमुपस्थितः ॥ ३८ ॥ अजल्पन्नपतिः कङ्क !, निःशङ्कोऽत्रापि पूर्ववत् । सुखेन तिष्ठ

१ समुद्रः रसना-कटिभेदला यस्याः ताम् । २ सभासद् । ३ वर्षान् ।

मत्पार्थे, काऽऽप्यते त्वादृशः सुहृत् ? ॥ ३९ ॥ धन्यः स राजा कौन्तेयो, यस्य मित्रं भवादृशम् । सुलभा खलु राज्यश्री-दुर्लभं
मित्रमद्भुतम् ॥ ४० ॥ इत्युदीर्य समम्यर्च्य, काञ्चनै रचिताञ्जलिः । विराटभूपतिश्चक्रे, सभास्तारं युधिष्ठिरम् ॥ ४१ ॥

ज्वलन्निव वपुर्लक्ष्म्या, खञ्जं दर्वीं च धारयन् । करवालकरोऽत्युच्चैः, सानुमानिव जङ्गमः ॥ ४२ ॥ राजपाद्यामुपेताय,
मध्येनगरमन्यदा । विराटभूभुजे तस्थौ, गुरुस्थामा मरुत्सुतः ॥ ४३ ॥ (युग्मम्) दूरादुर्वीपतिर्भीमं, वीक्ष्य मांसलमं-
सलम् । मुदा नैदंयुगीनाङ्गं, वेत्रिणाऽऽह्वययत् क्षणात् ॥ ४४ ॥ सोऽनुयुक्तस्ततो राज्ञा, स्वां कथामित्यचीकथत् । चल्लवः स्रप-
कारोऽस्मि, भूपतेर्धर्मजन्मनः ॥ ४५ ॥ न केवलमलंकारः, पौरोगव्यकलैव मे । ममैव मल्लसंदोह-ज्येष्ठताऽप्यस्य भूभुजः
॥ ४६ ॥ किं तु राज्यपरिभ्रंशात्, तस्य भ्राम्यन्नितस्ततः । राजन् ! कलाविशेषज्ञ-मिदानीं त्वामुपागमम् ॥ ४७ ॥ नृपोऽप्युचे
न सुदत्त्व-मस्यामुचितमाकृतौ । कुर्वीत को हि गन्धेभे, कैक्षभाराधिरोपणम् ॥ ४८ ॥ ऊर्जस्विनौ हि ते बाहू, पृथिवीरक्षण-
क्षमौ । तथाऽपीच्छसि यत् कर्तुं, तदेव कुरु चल्लव ! ॥ ४९ ॥ इत्याभाष्य नृपो भीम-मानन्द्य कनकोत्करैः । पौरोगवानां
सर्वेषा-मसूत्रयदधीश्वरम् ॥ ५० ॥

आमुच्य कञ्चुकं चित्र-मावध्य कवरी वराम् । कर्णयोः कुण्डले न्यस्य, नेत्रयोरञ्जनं वहन् ॥ ५१ ॥ निर्माणान्यदपि
स्त्रेण-माकल्पं नृपवेशमनि । विवेश विसयस्मेरै-लोकैरालोकितोऽर्जुनः ॥ ५२ ॥ (युग्मम् ।) भूपतिर्वलभौ कुर्वन्, केलिचक्र-
मणक्रमम् । उदीक्ष्य मुदितो वेत्र-पाणिना तमजूहवत् ॥ ५३ ॥ ऊचे च भद्रे ! स्त्री चेत्त्वं, वक्षस्तल्लक्षणं न किम् ? । यदि

भीषण्डव
चरित्रम् ॥
सर्गः १०॥
॥१७७॥

वाऽसि पुमानेव, कुतः स्त्रीवेषधारिता ? ॥ ५४ ॥ आकृतिस्ते पुनः सेयं, स्त्रीपुंसव्यतिवर्तिनी । इहागत्य च किं स्थानं,
प्रिहितं विरहातुरम् ? ॥ ५५ ॥ कपिकेतुरभापिष्ट, नास्मि नारी न वा पुमान् । अहं बृहन्नटो नाम, किं तु पण्डोऽस्मि
भूपते ! ॥ ५६ ॥ योपिद्वेपं वहन्नेय-मवन्यां विहराम्यहम् । नाट्याचार्यस्तपःसूनो-रभूव राज्यभूषणम् ॥ ५७ ॥ तूर्यत्रय-
रहस्याना-महं वा खलु कोविदः । देवी विश्वत्रयाराध्या, सा वा वाचामधीश्वरी ॥ ५८ ॥ हेमस्तोमैस्ततस्तैस्तै-रभिनन्द्य
बृहन्नटम् । भूमीन्दुरुत्तरां पुत्री-मध्यापयितुमार्पयत् ॥ ५९ ॥ ततस्तूर्यत्रयाम्यास-हेतोः पुत्र्याः क्षितीश्वरः । उत्तरेण निजं
वेश्म, नाट्यशालामचीकरत् ॥ ६० ॥

हरिदश्वरथाश्वाभ-मन्येद्युरवनीभुजः । हयं कारयतश्चित्रं, बाह्यालया चक्रमक्रमम् ॥ ६१ ॥ मांसलांसस्थलो बद्ध-मौलिः
प्रावारवाससा । निर्लोमाङ्घ्रिः कशापाणि-र्दृढं परिकरं वहन् ॥ ६२ ॥ नकुलः कुलशैलाभ-मूर्तिरागादृशोः पथि । वेत्रिणा
चाह्वयत् स्मेर-विसयस्तं महीपतिः ॥ ६३ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) सोऽभ्यधाद्भुजा पृष्ट-स्तपःसूनोर्महीभुजः । सर्वाश्चसा-
धनाधीश-स्तन्त्रिपालामिधोऽस्म्यहम् ॥ ६४ ॥ अश्वाना लक्षणं वेद्मि, वेद्मि सर्वं चिकित्सितम् । देश वेद्मि वयो वेद्मि, वेद्मि
वाहनिकाक्रमम् ॥ ६५ ॥ राजाऽब्रवीत् तव ज्ञान-माकृत्याऽपि निवेद्यते । आर्द्रता हि वदत्यम्भ-स्कुम्भस्य परिपूर्णताम्
॥ ६६ ॥ इत्युदीर्याश्चमारोप्य, परीक्ष्य किल तत्क्षणात् । नेतार नकुलं चक्रे, निजाश्चीयस्य भूपतिः ॥ ६७ ॥

परिधानपटार्धेन, बद्धकक्षं स्थवीयसीम् । विभ्राणं वैणवीं यष्टिं, वृषस्कन्धं महाभुजम् ॥ ६८ ॥ गोत्रजेषु प्रजन्नुर्ध्वी-
भूतं भूपः परेद्यवि । सहदेवमुदैक्षिष्ट, व्रततीवद्धमूर्धजम् ॥ ६९ ॥ (युग्मम्) धरित्रीपतिरामन्त्र्य, विसयेन तमभ्यधात् ।

पाण्डवानां
विराटनगरे
वासः ॥

॥१७७॥

भद्र ! कोऽसि ? कुतश्चासि, स्थानादागतवानिह ? ॥ ७० ॥ जगाद सहदेवोऽथ, पाण्डवेयस्य भूभुजः । गणशो गोकुला-
न्यासन्, प्रत्येकं लक्षसंख्यया ॥ ७१ ॥ स तेषां ग्रन्थिकं नाम, संख्याकारं न्ययुङ्क्त माम् । सर्वेषां चञ्चवानां च, राजन्नेता-
रमातनोत् ॥ ७२ ॥ गर्भाधाने गवां काल-मुपायमपि वेद्म्यहम् । शरीरलक्षण-व्याधि-चिकित्सासु तु का कथा ? ॥ ७३ ॥
इत्याकर्ण्य गिरं माद्य-त्प्रमोदविवशाशयः । सहदेवं महीदेवो, गोकुलाधिपतिं व्यधात् ॥ ७४ ॥

अथ वैदेशिकौचित्य-कल्पिताकल्पशालिनी । रूप-लावण्य-सौभाग्यै-र्विस्मारितरतिस्मया ॥ ७५ ॥ महादेव्याः सुदे-
ष्णायाः, सन्नाभ्यर्णे कदाचन । विहरन्ती भुजिण्याभि-र्दृष्टशे द्रुपदात्मजा ॥ ७६ ॥ दृष्ट्वा सविस्मयास्ताथ, सुदेष्णायै
न्यवेदयन् । कुतूहलवती साऽपि, तामेताभिरजूहवत् ॥ ७७ ॥ उपवेश्य परप्रीत्या, तां महत्यासने क्वचित् । नरेन्द्रपत्नी ताम्बूल-
दानपूर्वमभाषत ॥ ७८ ॥ शुभे तवायमाकाशे, न क्षमावस्थानमर्हति । किं पुनः पादचारेण, विदेशगमनं क्वचित् ? ॥ ७९ ॥
ततः कथय काऽसि त्वं, पत्नी कस्यापि भूभुजः ? । कुतश्चेयमवस्था ते, विषयान्तरदर्शनी ? ॥ ८० ॥ स्त्रुपाऽथ पाण्डुराज-
स्य, स्मितपूर्वमभाषत । मालिनी नाम सैरंध्री, दास्यस्मि न नृपप्रिया ॥ ८१ ॥ मयि प्रमाणमत्युच्चै-र्द्रौपदी धृतपूर्विणी ।
मुकुन्दमहिषी दधे, सत्यभामाऽपि संमदम् ॥ ८२ ॥ प्रिया विराट्भूभर्तुः, पाञ्चालीं पुनरब्रवीत् । हन्ताहमपि सैरंध्रि !
ब्रूषे यत्तत्करोमि ते ॥ ८३ ॥ किं तु त्वां यदि वीक्षेत, कदाचित् क्षितिकासवः । प्रियामपि तदानीं मां, मनसा न हि संस्पृ-
शेत् ॥ ८४ ॥ भूयोऽप्युवाच पाञ्चाली, कृतं ते शङ्कयाऽनया । प्रच्छन्नाः सन्ति यत् पञ्च, गन्धर्वाः पतयो मम ॥ ८५ ॥

१ गोपानाम् । २ दासीभिः । ३ परगृहनिवासिनी कलावती स्त्री । ४ कृष्णपट्टराक्षी ।

धीपाण्डव
चरित्रम् ॥
सर्गः १०॥
॥१७८॥

विरूपया विलोकेत, यः कश्चन दृशाऽपि माम् । नैव ते तस्य मृष्यन्ति, तत्क्षणादेव जीवितम् ॥ ८६ ॥ विद्यातिरोहितात्मानः,
सर्वतः संचरन्ति ते । न च दन्तीव सिंहानां, तेषां राजाऽपि किञ्चन ॥ ८७ ॥ ततोऽभ्यधत्त भूपाल-वह्नुभा तर्हि मालिनि ! ।
मम लक्ष्मीस्तवैवेयं, यथेच्छमुपभुज्यताम् ॥ ८८ ॥ इत्यालप्य दुकूलानि, काञ्चनाभरणानि च । परिधाप्यात्मनः पार्श्वे,
सुदेष्णा तामतिष्ठित् ॥ ८९ ॥ मुखवासं वितन्वाना, कुर्वती पत्रचल्लरीः । धम्मिहं विविधैः पुष्पैर्ग्रथती ललिताः स्रजः
॥ ९० ॥ तैस्तैः सुगन्धिभिर्द्रव्यै-रङ्गरागं च पिपती । नरेन्द्रपत्न्याः सैरंघ्री, नीरन्ध्रां मुदमातनोत् ॥ ९१ ॥ (युग्मम्)

तेऽपि कर्माणि कुर्वाणाः, स्वानि स्वानि प्रतिक्षणम् । प्रीतिं ताण्डवयामासुः, पाण्डवाः पृथिवीपतेः ॥ ९२ ॥ केनाप्यविदिताः
शश्व-द्रत्वा सर्वेऽपि ते निशि । कुन्त्याः पादानवन्दन्त, स्थापितायाः कचिद्गृहे ॥ ९३ ॥ अवाप्तैरवदानेषु, भूपतेः पारितोषिकैः ।
ते प्रीत्या परया नित्य-मभ्यनन्दन् परस्परम् ॥ ९४ ॥ तेषां सर्वप्रकारेण, तत्रान्योऽन्योपकारिणाम् । सेवादुःखमपि प्रायो, न
मनस्तापमातनोत् ॥ ९५ ॥ इति संवसतां तेषां, विराटनृपतेः पुरे । त्रयोदशस्य वर्षस्य, मासा एकादशात्यगुः ॥ ९६ ॥

अथ निध्याय सैरंघ्रीं, कदाचिदपि कीचकः । सहोदरः सुदेष्णायाः, कंदर्पवशगोऽभवत् ॥ ९७ ॥ दध्यौ च
किं रतिर्भूमौ, स्वर्गलोकादवातस्तु ? । प्राणेशदेहदाहार्या, तस्या वा केदृशं वपुः ? ॥ ९८ ॥ इमां रसायनैर्मन्ये, तैरु-
णीभूय निर्ममे ।* रूपेऽस्मिन्न प्रगल्भेत, जराकम्पोऽन्यथा विधिः ॥ ९९ ॥ न चेदस्यास्तनुस्पर्शैः, प्रीणितं शिशिरात्मभिः ।

१ सहन्ते । (२ * 'धम्मिहविधये पुष्पैर्ग्रथती ललिताः स्रजः ।' इति गद्यपाण्डवचरितधृतः पाठ उचितः । ३ 'कुर्वती'
इत्यपि तत्रैव पाठान्तरम् ।) ४ पराक्रमेषु । ५ युवा भूत्वा । * अयं पाठः प्रतित्रयेऽप्यस्ति ।

पाण्डवानां
विराटनगरे
वासः ॥

॥१७८॥

वपुरेतत्तदानीं मे, हविर्भूतं स्मरानले ॥ १०० ॥ ममात्मनो रसस्येव, तप्तस्य मदनाग्निना । जायेत यद्यवस्थान-मस्या
 धातोरिवाशया ॥ १०१ ॥ इति संचिन्त्य दीर्णाङ्गः, कीचकः स्मरसायकैः । प्रगल्भवदनां कांचि-दूर्तीं प्रैपीत्तदन्तिके
 ॥ १०२ ॥ क्षणादभ्येत्य सा तस्याः, पुरः कृपणमभ्यधात् । पतिव्रताव्रतं जाने, भवत्या विश्वविश्रुतम् ॥ १०३ ॥
 तत एवास्मि सैरंध्रि !, त्वदभ्यर्णमुपागता । जानासि कीचकं देव्याः, सुदेष्णायाः सहोदरम् ॥ १०४ ॥ तस्य
 प्रकाममखस्थं, वपुरद्य कुतश्चन । न केनापि प्रकारेण, स्मेराक्षि ! स्वास्थ्यमश्रुते ॥ १०५ ॥ यदि नाम भवत्पाणि-
 स्पर्शः शाम्यति तद्यथा । अनुभावः सतीनां हि, सर्वदोषद्विपंतपः ॥ १०६ ॥ वेगात्तदेत्य कल्याणि !, निजस्पर्शसु-
 धारसैः । प्रसीद रतये तस्य, त्वादृश्यो हि कृपालवः ॥ १०७ ॥ इति श्रुत्वा वचस्तस्याः, कमनीयाक्षरं वहिः । व्यञ्जयत्तु
 दुराकृत-मन्तर्ज्ज्वाल मालिनी ॥ १०८ ॥ कोपादूचे च रे दूति !, तावकं सविपान्नवत् । मुखे मधुरमादत्ते, शीलप्राणानिदं
 वचः ॥ १०९ ॥ मृत्यवे कीचको नूनं, मत्पाणिस्पर्शमिच्छति । सिंहीकरावमर्शेन, गोमायुः किमु जीवति ? ॥ ११० ॥ यदि
 स्वरूपमप्येत-जानीयुः पतयो मम । तदा न ते न तस्यापि, जीवितव्यंकथा क्वचित् ॥ १११ ॥ इत्याक्रुश्य भृशं दूती, मालि-
 न्या गलेहस्तिता । गत्वा म्लानमुखी सर्वं, कीचकस्य न्यवेदयत् ॥ ११२ ॥ उपायैर्विविधैरन्यै-रपि दानादिभिर्यदा । प्रयुक्तै-
 रीहते रन्तुं, पाञ्चाली न कथंचन ॥ ११३ ॥ तदाऽन्येद्युर्बलाद्ब्राह्मौ, रहः कचन कीचकः । करेण धारयामास, तां मृणाली-
 मिव द्विपः ॥ ११४ ॥ तत्करस्पर्शमासाध, ज्वलदङ्गारसोदरम् । तदैव ताम्रतां भेजे, दारुवन्मालिनीमुखम् ॥ ११५ ॥

भीषाण्ड
परिश्रम
सर्गः १०॥
॥१७९॥

तस्याधीर्यं मेरंघ्री, चाटूक्तिं विपट्टित्वत् । हठादाकृष्य दोर्वल्लि-माक्रोशमुखरा ययौ ॥ ११६ ॥ विलक्ष्मनसा तेन, कीच-
केन दुरात्मना । गच्छन्ती सा पदा पृष्ठे, तवः कोपादहन्यत ॥ ११७ ॥

दीनमक्त्रा भुवि न्यस्त-दृष्टिरस्ताविलेक्षणा । संमद्युपेत्य भूभर्तु-रिति चक्रन्द सा भृशम् ॥ ११८ ॥ राजन्नन्यायदुर्वार-पाव-
कप्राष्टडम्बुदः (द) । त्वमेव भुवनेऽमुष्मिन्, सर्वदुर्वृत्तशासिता ॥ ११९ ॥ पूत्करोमि पुरः कस्य ? , वभूव शरणाद्भयम् ।
घराधीश ! यदन्यायं, त्वदीया एव कुर्वते ॥ १२० ॥ स्वप्रतिज्ञातनिर्वाह-कोविदाः सत्यवादिनः । परोपकारैकधना, भुवि
प्रच्छन्नचारिणः ॥ १२१ ॥ ऊर्जस्वलभुजौर्जित्या, धर्मधामान्यमर्पणाः । गन्धर्वाः पतयो यस्याः, पञ्च पञ्चाननोपमाः
॥ १२२ ॥ व्यलीकरहितां तां मा-मनाथामिव दुर्मदः । पतिव्रतां पदा पृष्ठे, पापीयान् कीचकोऽवधीत् ॥ १२३ ॥ (त्रिभि-
र्विशेषकम् ।) नियतं तेऽपि कुत्रापि, न मन्त्येव मम प्रियाः । भवेयुश्चेन्निहन्येत, स्पृशन्नेवैष मां पदा ॥ १२४ ॥

भुङ्कुमीभङ्गमीमास्यो, दद्या धर्मात्मजन्मना । मारुतिस्तं क्रुधा हन्तु-मुत्थास्यन् विनिवारितः ॥ १२५ ॥ ततो ज्ञाते-
यदाक्षिण्यात्, किं कर्तव्यत्वमोहिते । किञ्चिदप्रतिपेदाने, राक्षि तूष्णीकताजुषि ॥ १२६ ॥ असंस्तुत इवोत्थाय, मध्येसंस-
नुधिष्ठिरः । औदासीन्यजुषा वाचा, सैरंघ्रीमित्यभापत ॥ १२७ ॥ युग्मम् ॥ तादृशास्तव चेत् सन्ति, प्रिया वदसि यादृ-
शान् । ते न नाम गहिष्यन्ते, त्वां प्रत्यविनयं द्विषः ॥ १२८ ॥ तद्गच्छ गच्छ सैरंघ्रि ! , स्वस्थानं किं नु रोदिषि ? । विद्धि
कीचकमन्याय-दावपावककीचकम् ॥ १२९ ॥ उदासीनवदित्युक्ता, द्रौपदी धर्मसूनुना । संवृत्य शोकसंरम्भ-मन्तःपुर-

१ अश्रुव्याप्तनेत्रा । २ 'दुर्दावपाव' प्रतिद्वय० । ३ 'त्रैवैष' इति प्रतित्रयपाठो न सम्यक् । ४ कीचको-वंशः ।

पाण्डवानां
विराटनगरे
वासः ॥

॥१७९॥

मगात् पुनः ॥ १३० ॥ कीचकस्यानये तस्मिन्निर्माय गजमीलिकाम् । पृथिवीपतिरास्थाना-दुत्थायाम्यन्तरं ययौ ॥ १३१ ॥
तस्यामेव निशीथिन्या-मविज्ञाताऽथ केनचित् । जगाम द्रौपदी मन्द-पादपातं महानसे ॥ १३२ ॥ चरणानुष्ठमानस्य,
याजसेनी शनैः शनैः । तत्र जागरयामास, सुखसुप्तं वृकोदरम् ॥ १३३ ॥ सोऽब्रवीत् प्रेयसीं देवि !, किमश्रूणि विमुञ्चसि ? ।
दीर्घदीर्घाश्च निश्वासान्, भापसे चातिगद्गदम् ? ॥ १३४ ॥ साऽप्यूचे पृच्छसि स्वामिन् ! किं नामासंविदानवत् ? । किं न
हन्त त्वमद्राक्षीः, कीचकाविनयं मयि ? ॥ १३५ ॥ भवन्तोऽद्यापि जीवन्त-मात्मानं मन्वते किमु ? । प्रेयसी पश्यतां येषा-
मपरैः परिभूयते ॥ १३६ ॥ शौर्यं सत्त्वमहंकार-शण्डिमा शुजदण्डयोः । जगाम सर्वमप्येत-न्मन्ये लक्ष्म्या सहैव वः ॥ १३७ ॥
पक्षिणोऽपि प्रियां वीक्ष्य, संपन्नान्यपराभवाम् । न एलंभूष्णवः सोढुं, किं पुनर्मानशालिनः ? ॥ १३८ ॥ इत्यादिभिः प्रिया-
याक्यै-र्भर्त्सितो मरुतः सुतः । ज्वलन्नपत्रपानत्र-मौलिर्नीचैरवोचत ॥ १३९ ॥ कथं दुरात्मनो देवि !, तस्यैतावदहं सहे ? ।
भ्रुवः संज्ञा तदाऽऽर्यस्य, प्रत्यूहाय न चेद्भवेत् ॥ १४० ॥ प्रातस्तु यदि कीनाश-दासतां लम्भये न तम् । कदापि गणये-
देवि !, मा स तत्पुरुषेषु माम् ॥ १४१ ॥ परं कामातुरः स त्वां, प्रातर्भूयोऽपि योक्ष्यते । नारीषु सिद्धये काम-मवलक्ष्यं हि
कामिनाम् ॥ १४२ ॥ स च त्वयाऽभियुञ्जानो, माननीयो मनस्विनि ! । निहन्तुमनसा मीन-मामिपं हि निधीयते ॥ १४३ ॥
ततः किरीटिनो नाट्य-शालायां शीलशालिनि ! । गृहीयास्तेन संकेतं, निशीथसमये निशि ॥ १४४ ॥ त्वदीयेनैव वेपेण,
तत्राहं पुरतो गतः । तज्जीयितं हरिण्यामि, निविडालिङ्गनच्छलात् ॥ १४५ ॥ इत्यालोच्य रहः कान्तां, विससर्ज वृकोदरः ।

१ अज्ञातयत् । २ 'देवी' इति पाठश्चेत् साधु । ३ लज्जाराहित्यम् ।

निययौ निभृतन्यस्त-पदं साऽपि महानसात् ॥ १४६ ॥

अप्सरोजित्वराकल्प-शिल्पेनाधिकशालिनी । आकृपन्ती विशेषेण, कामिनीनामपीक्षणे ॥ १४७ ॥ द्रावयन्ती मनः कामं, कृष्णा लीलावलोकितैः । कीचकाय प्रगे तस्थे, राजवेश्मप्रवेशने ॥ १४८ ॥ (युग्मम् ।) तां प्रेक्ष्य पदमप्येकं, जातस्तम्भः स नाचलत् । तत्पृष्ठचरणाघात-पातकेनेव यन्त्रितः ॥ १४९ ॥ स्वेदोदबिन्दुसंदोहै-स्तस्य दन्तुरितं वपुः । द्रौपदीस्पर्शपापेन, जातस्फोटमिनाभवत् ॥ १५० ॥ तद्वर्षद्वरोमाश्र्वं, नरकक्रोडभाविभिः । सर्वं विद्वमिहैवाभू-दयःसूचीचयैरिव ॥ १५१ ॥ कृष्णाऽपि तं तथैक्षिष्ट, स्निग्धस्निग्धैरिवेक्षणैः । स प्रकामं यथा मेने, तामात्मन्यनुरागिणीम् ॥ १५२ ॥ शनैः शनैः समभ्येत्य, दीनैर्दीनैर्वचःक्रमैः । सोऽथ तामर्थयांचक्रे, तद्विरं साऽप्यमन्यत ॥ १५३ ॥ तमभ्यधत्त सैरंध्री, निशीथे नाट्यवेश्मनि । स्थास्याम्यहमुपागम्य, तत्रागच्छेद्भवानपि ॥ १५४ ॥ इति संकेतमादाय, द्रौपद्यन्तःपुरं ययौ । कीचकोऽप्युल्लसत्प्रीतिरन्तिकं नृपतेरगात् ॥ १५५ ॥

देवताराधनैस्तैस्तैः, कीचकस्याभिलष्यतः । प्रियः सुहृदिवागच्छत्, कथंचिद्विषयात्ययः ॥ १५६ ॥ भाविनीमापदं पश्यन्, सुदेष्णासोदरस्य ताम् । शङ्के पङ्कजिनीनाथ-स्तदुःखादस्तमाययौ ॥ १५७ ॥ यथा यथाऽतिपीवानो, वभूवुस्तिमिरोर्मयः । पीवतामाप हर्षोऽपि, कीचकस्य तथा तथा ॥ १५८ ॥ अथ विभ्रत्यहंकार-मन्धकारे वृक्तोदरः । निर्माय मालिनीवेष-मविशन्नाट्यवेश्मनि ॥ १५९ ॥ कीचकोऽपि तमस्काण्ड-ताण्डवाडम्बरोल्लवणे । वासयन्नुद्गसौरभ्यै-र्दिशस्तस्मि-

१ आकल्पः-नेषध्यम् । २ नरकमध्ये भाविभिः । ३ अतिपुष्टाः । ४ 'रोल्लवण' प्रत्यन्तरम् ।

नृपागमत् ॥ १६० ॥ स नखाघातसंकेतं, द्वारि तिष्ठन्नसूत्रयत् । भीमोऽप्यन्तः स्थितस्तूर्णं, हुंकारमकरोच्छनैः ॥ १६१ ॥
 प्रविश्य नृपतेः श्याल-स्तरङ्गितमनोभवः । जगाद मुदितो भीमं, सैरंध्रीवेषधारिणम् ॥ १६२ ॥ एहोहि देवि ! सैरंध्रि !,
 दोर्मृणालैर्हिमोपमैः । अङ्गं निर्वापयालिङ्गय, मन्मथज्वलितं मम ॥ १६३ ॥ इत्यालपन्तमायान्तं, तमभ्येत्य वृकोदरः ।
 सप्रेमेव तथाऽऽलिङ्ग-द्यथा सोऽगात् परासुताम् ॥ १६४ ॥ नाट्यौकसो बहिस्तस्मा-न्मारुतिः कीचकं भुवि । मांसपिण्डी-
 भवदेहं, गनाक्षेण ततोऽक्षिपत् ॥ १६५ ॥ मरुत्सुतः कृतात्मीय-वैरनिर्यातनस्ततः । मेदुरानन्दमागत्य, स्वपिति स्म
 महानसे ॥ १६६ ॥

तथाभूतं च लोकेभ्यः, प्रातर्विज्ञाय कीचकम् । शतं शोकोर्मिविवशा-स्तस्याधावन्त बान्धवाः ॥ १६७ ॥ तं तथा-
 विधमालोक्य, महीतलविलोठिनम् । ते सर्वे तारपूत्कार-मरुदन् शोकविकृवाः ॥ १६८ ॥ तेषां नेत्रतडागेषु, स्वबन्धोर्वध-
 कारिणि । अमर्षग्रीष्मधर्मांशु-रश्रुवारीण्यशोषयत् ॥ १६९ ॥ यदा विलोकयन्तोऽपि, भ्रातुर्नाज्ञासिषुर्द्विषम् । तदा सर्वेऽपि
 संभूय, ते पर्यालोचयन्मिथः ॥ १७० ॥ पूर्वमप्यस्य जानीमो, मालिन्यामनुरागिताम् । भ्रातुर्नः सैव तन्नून-मभवन्मृत्यु-
 हेतवे ॥ १७१ ॥ तदीयदयितैरेव, बन्धुर्नो नियतं हतः । कथंचिन्नोपलभ्यन्ते, ते च प्रच्छन्नचारिणः ॥ १७२ ॥ तदेतामेव
 सैरंध्रिं, सहानेन स्वबन्धुना । चित्तावैश्वानरे क्षिप्त्वा, क्रोधं विध्यापयामहे ॥ १७३ ॥

इत्यालोच्य चितावह्नौ, निजेन सह बन्धुना । प्रक्षेप्तुमनसोऽभ्येत्य, मालिनीमाकृपन् भुजे ॥ १७४ ॥ बलादाकृष्य-
 माणा तै-रिति पूत्कुरुते स्म सा । जयो जयन्तो विजयो, जयसेनो जयद्वलः ॥ १७५ ॥ यूयं चेत् क्वापि वर्तध्वे, तन्मां

धीपाण्डव
परित्रम् ॥
सर्गः १० ॥
॥ १८१ ॥

रक्षत रक्षत । एतैश्चित्तानले क्षेप्तुं, नीयमानां दुरात्मभिः ॥ १७६ ॥ इत्यस्याः कृपणां वाणी-माकर्ण्य पचनात्मजः ।
क्रोधाद्गोच्छलत्फालं, धावति स्म महानसात् ॥ १७७ ॥ सोऽब्रवीत्तान् किमेतां भो !, बलादाकृपथ स्त्रियम् । अस्याः कुत्रापि
किं नाम, कश्चिदस्त्येव न प्रभुः ? ॥ १७८ ॥ तेऽप्युर्ध्वल्लवैतस्य, मृत्यवे सोदरस्य नः । इयमेवाभवत् कोऽपि, हन्ता तु
ज्ञायते न हि ॥ १७९ ॥ यं निहत्य बलाद्वैर-मात्मनः शमयामहे । चित्तामध्ये निधास्याम-स्तदिमामेव पुंश्चलीम् ॥ १८० ॥
भीमोऽभ्यधाद्यधादेव-मन्यायं वः सहोदरः । रिरसुः परवामार्क्षी, तत्फलं चाप्यवाप्तवान् ॥ १८१ ॥ किं नामाविभ्यतो
यूयं, स्त्रीहत्यापातकादपि ? । द्वैतीयिकं कुरुध्वेऽमुं(दो), लप्स्यध्वेऽस्य न किं फलम् ? ॥ १८२ ॥ ज्ञातेययन्त्रितो वधे-ऋषोऽन्यायं
सहिष्यते । नोदेप्यति शिरःशूलं, किमन्यस्यापि कस्यचित् ? ॥ १८३ ॥ तेऽथाभ्यधुः क्रुधा शक्ति-र्यस्यास्ति भुजदण्डयोः ।
इमामगत्तु मोऽस्माभिः, क्षिप्यमाणां चित्तानले ॥ १८४ ॥ ततस्तान्निःकटं भीमः, कमप्युत्पाद्य शाखिनम् । कीचकस्यावधीद्व-
न्धून्, शतमप्येरुहेलया ॥ १८५ ॥ बल्लवेन हताः पेतुः, सुदेष्णागन्धवो भुवि । जग्निरे साधु दुर्वृत्ता, इत्युदस्थात्तु लोकनाक्
॥ १८६ ॥ स्वस्थानं मालिनीं प्रेक्ष्य, हतारातिमतङ्गजः । गुहामिन् हरिर्भीमो, ययौ निर्भीर्महानसम् ॥ १८७ ॥

ततो बन्धुगधक्रोध-स्फुरदोष्ठभयंकरा । सुदेष्णा भूपमभ्येत्य, वभापे साश्रुलोचना ॥ १८८ ॥ आर्यपुत्र ! तवायं मे,
प्रसादोऽपि निडम्यता । हन्यन्ते बान्धवा यस्याः, पश्य कर्मकरैरपि ॥ १८९ ॥ तदेकः कीचकाराति-स्तावन्न ज्ञायते कश्चित् ।
गच्छस्त्वयमस्त्येव, पापस्तद्वन्धुघातकः ॥ १९० ॥ सैन्यैः समस्तैरप्यद्य, न चेदेनं हनिष्यसि । नूनमात्मानमुद्रध्य, तत-
स्त्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ १९१ ॥ राजाऽथ सान्त्वयन् वाक्यैः, कोमलैः कोमलैः प्रियाम् । पाणिनोदश्रुणी नेत्रे,

पाण्डवानां
विराटनगरे
वासः ॥

॥ १८१ ॥

पुंमेयन्निदमभ्यधात् ॥ १९२ ॥ देवि ! दुर्नयमप्युचै-स्त्वहाक्षिण्यादहं सहे । वन्धूनां ते न खल्वन्ये, सहन्ते भुजशालिनः
 ॥ १९३ ॥ त्रूपे तथाऽपि यत्किञ्चि-तन्मृगाभिः ! करोम्यहम् । वल्लभोऽयं परं सर्वं, सेन्यं हन्यात् खलीकृतः ॥ १९४ ॥ तस्या-
 न्यस्तु वधोपायः, संप्रत्यस्त्येव भामिनि । बुद्धयैव हि निहन्यन्ते, दुर्जयाः परिपन्थिनः ॥ १९५ ॥ आगतो धार्तराष्ट्रस्य,
 राज्ञो मेष्ठमतहिक्ता । वृषकर्पूरनामास्ति, पुरेऽस्मिन् हस्तिनापुरात् ॥ १९६ ॥ जितानेकाहवः गर्मान्, स च महानधि-
 क्षिपन् । नास्त्वर्धुजगर्वेण, वल्लभेन सहिष्यते ॥ १९७ ॥ ततः शश्वत्कृताभ्यासः, कदाचिदकृतश्रमम् । स एवायं दुरात्मानं,
 निहनिष्यति वल्लभम् ॥ १९८ ॥ इति पृथ्वीपतिः प्रेम्णा, मृदुभिर्मृदुभिः पदैः । सान्त्वयित्वा शनैः प्रैषी-दन्तरन्तःपुरं
 प्रियाम् ॥ १९९ ॥

महोपगतिरस्कार-कारिणं वृषकर्पूरम् । वल्लभोऽन्येधुराह्वास्त, नियोद्धुं नृपतेः पुरः ॥ २०० ॥ ततोऽक्षंवाटमृक्षेश-वलक्षसि-
 कताचितम् । भूपतिः कारयांचक्रे, तन्नियुद्धकृतहली ॥ २०१ ॥ इमं च पस्तिो मञ्चान्, सुरेन्द्रसदनोपमान् । धराधीशोऽधि-
 रोदाय, राजन्यानामकारयत् ॥ २०२ ॥ दिव्येऽन्यस्मिस्ततो मञ्चे, रतमण्डपिकातले । मणिसिंहासनेऽभ्येत्य, भूमीपतिरुपा-
 विशत् ॥ २०३ ॥ ततो निदेशमासाद्य, विराटवसुधाभुजः । सर्वेऽप्यारुरुहुर्मञ्चान्, सामन्ताः सपरिच्छदाः ॥ २०४ ॥ यद्य-
 प्यरिजयं भीमे, न ते संशेरंते क्वचित् । आययुस्तदपि त्रस्त-मनसो धर्मजादयः ॥ २०५ ॥ स्थेर्यांसौ विश्रतावंसौ, कस्तूरी-

१ प्रोच्छ्रयन् । २ श्रेष्ठमल्ल । ३ मलयुद्धस्थानम् । ४ मृक्षेशश्चन्द्रः, तद्वत् वलक्ष-उज्ज्वलाः सिकताः, ताभिः चितं-व्या-
 तम् । ५ संशयं चणुः । ६ अतिस्थिरी ।

श्रीपाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १०॥
॥१८२॥

स्तवकाङ्क्षितौ । चन्दनालिप्तमर्वाङ्गौ, चण्डचण्डातकाङ्गुको ॥२०६॥ सहाविन्ध्याविवाध्यक्षौ, मल्लश्रेणिशिरोमणी । तौ ततोऽविशतां
रङ्गं, वृषकर्पर-वह्मवौ ॥२०७॥ (युग्मम्) असौ कृतश्रमो मल्लो, वह्मवस्त्वकृतश्रमः । नियुद्धमनयोर्युक्तं, नादधे वसुधाधिपः
॥२०८॥ परं श्यालारिरस्यायं, हन्तव्योऽस्ति यथा तथा । निनिन्द मेदिनीनाथ-मिति सर्वस्तदा जनः ॥२०९॥
(युग्मम्) कन्दरादारिणोऽद्रीणां, भुजास्तोटरवास्तयोः । तदा चक्रुर्जगत् सर्वं, विद्राणश्रवणेन्द्रियम् ॥२१०॥ कम्पयन्तौ
भुवं पादे-र्ददानौ तलहस्तकान् । ततस्तौ विविधैर्भङ्गै-र्बद्धमुष्टी प्रमर्पतुः ॥२११॥ आश्वेव हन्तुमीशोऽपि, वह्मवो वृषकर्परम् ।
नेत्रोत्पन्नाय लोकानां, कंचित् कालं व्यलम्बत ॥२१२॥ अभूतां शतशस्तत्र, तयोर्जयपराजयौ । विन्ध्यधात्रीधराटव्यां,
मचमातङ्गयोरपि ॥२१३॥ वह्मवेनाथ कस्मिन्धि-दानीय निजबन्धने । प्राणप्रयाणदीनास्यो, वभञ्जे वृषकर्परः ॥२१४॥
वह्मस्य जये हृष्य-छोरुकोलाहलो महान् । उदस्थादवनीभर्तुः, सहैव पुलकाङ्कुरैः ॥२१५॥ सहायो विधुरे देवि !, नेदृशः
कापि लम्पते । शसीदास्मिस्तदित्येवं, भूषः कान्तामसान्त्वयत् ॥२१६॥

इतं पौरोगवेणाथ, विराटस्य महीशितुः । वृषकर्परमाकर्ण्य, चरेभ्यो धुतराष्ट्रभूः ॥२१७॥ कर्ण-दुःशामन-
द्रोण-गाङ्गेय-सुयलात्मजान् । प्रद्विष्टमतिरेकत्र, मीलयित्वेत्यमन्त्रयत् ॥२१८॥ (युग्मम्) कृत्योपायः पुरा चक्रे, हन्तुं
यः पाण्डुनन्दनान् । मोक्ष्यं सुरोचनस्यैव, प्रत्युत प्राभवत् क्षणात् ॥२१९॥ छत्रं च वसतः कापि, समामेतां त्रयोद-
शीम् । पाण्डवान् संप्रति ज्ञातुं, प्राहैपं वृषकर्परम् ॥२२०॥ शतकोटिकठोराङ्गं, सर्वस्मिन्नयनीतले । विना भीममलं-

१ चण्डातकं-वम्भविशेषः । २ कष्टे । ३ वर्षम् ।

पाण्डवानां
विराटनगरे
वासः ॥

॥१८२॥

भूष्ण-जंतुमेनं न कथन ॥ २२१ ॥ कुत्रापि यदि गुप्तोऽपि, भवेदनिलनन्दनः । नूनं तत्र सहेतास्य, भुजाहंकारडिण्डिमम् ॥ २२२ ॥ गुह्यमानोऽमुना भीम-श्रेत्रिहन्येत तन्मम । हतः स्यादहितो हन्यात्, स वाऽमुं विदितो भवेत् ॥ २२३ ॥ इत्याहूतवता मल्ल-ग्रामणीः प्रहितो मया । म मेदिनीं क्रमात् कामन्, विराटनगरं ययौ ॥ २२४ ॥ तस्मिंश्च तस्य भूभर्तुः, यूपछद्मपरुषरम् । जघानेति श्रुतिजनि, तन्नूनं स धृकोदरः ॥ २२५ ॥ स यत्रास्ति ध्रुवं भाव्यं, तत्रान्यैरपि पाण्डवैः । राजयस्मा हि न स्वात-कास-श्लेष्मादिभिर्विना ॥ २२६ ॥ परं ते चेदभिव्यक्ति-मानीयन्ते कथंचन । तत्तानुच्छेत्तुमुत्सेको, मरीयः नफलो भवेत् ॥ २२७ ॥ विराटपुरसंरोध-प्रष्टुरौपयिकैरपि । न ते व्यक्तिमुपेक्षन्ति, तैरमीषां हि का व्यथा ? ॥ २२८ ॥ किं तूभयोर्दिशोस्तत्र, कृते जीव-धनग्रहे । भजेयुः प्रकटीभावं, ते दयामयचेतसः ॥ २२९ ॥ अस्माभिस्तद्ग्रहे पूर्व-मेरुस्यां विहिते दिशि । धाविष्यते धराधीशः, स्वसैन्यैरखिलैरपि ॥ २३० ॥ अन्यस्यां तु कृते तस्मि-ज्ज्ञान्यतां नगरे गते । निर्यास्यन्ति स्थिताः पश्चात्, पाण्डवा एव केवलम् ॥ २३१ ॥ तदेवं पाण्डवेयेषु, गतेषु स्फुटतां भृशम् । संरैप्स्येज्जं तदुच्छेद-हेतवे पृतनोर्मिभिः ॥ २३२ ॥ इत्यालोच्य बलैः कैश्चित्, सारैर्दन्तुरयन् दिशः । विराटपुरमभ्येतुं, प्रतस्थे धृत-राष्ट्रभूः ॥ २३३ ॥ तदश्नीयसुरोत्त्वात-रजःस्थगितमण्डलः । तस्यान्यायमिवाद्रष्टुं, रविरागाददृश्यताम् ॥ २३४ ॥ मूर्ति-मद्भिरियाधर्मै-स्तस्याश्वबलपांसुभिः । पतद्भिरखिलाः शोष-मनीयन्त समुद्रंगाः ॥ २३५ ॥ कुरुगोत्रप्रदीपस्य, सांप्रेंटं ते न दस्पृता । इत्याख्यातुमिदं तस्य, मारुतोऽभिमुखं ववौ ॥ २३६ ॥ युक्तं न तव कर्मैतत्, कर्मसाक्षिणि पश्यति । इत्याख्या-

श्रीपाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १० ॥
॥१८३॥

न्त्य इव शिवाः, धूर्यस्याधो ववासिरे ॥ २३७ ॥

अथाविदित एवायं, प्रयाणैरविलम्बितैः । विराटनगराभ्यास-माससाद सुयोधनः ॥ २३८ ॥ ततोऽभ्यर्णे तमायातं,
द्रोण-रुर्णादिभिः सह । भीत्या चराः स्खलद्वाचो, विराटस्याचक्षिरे ॥ २३९ ॥ ततः स्वसैन्यसंभार-भारमद्भुस्तिक्षितिः ।
गान्धारेयमभि क्षोणि-पतिर्यायत् प्रतिष्ठते ॥ २४० ॥ तावद्व्रणितनिःशेष-वर्ष्माणो बाणपङ्क्तिभिः । आगत्य मन्दिरद्वारि,
पूतकुर्मन्ति स्म यल्लयाः ॥ २४१ ॥ भूरिभिर्वलसंभारै-रागत्य प्रणिहत्य नः । कुरुभूपालगृह्येण, नरेन्द्रेण सुशर्मणा ॥ २४२ ॥
दक्षिणस्या दिशः सर्वे, नीयन्ते सुरभीगणाः । क्षात्रं धर्मं पुरस्कृत्य, ततो धावत धावत ॥ २४३ ॥ युग्मम् ॥ इत्युपश्रित्य,
गोपानां, गिरः करुणपीनराः । भूपतिर्गोमणत्राण-मैच्छत् प्राणैरपि क्षणात् ॥ २४४ ॥ गोमुनिब्राह्मणभ्रूण-स्त्रैणत्राणे हि
साधनः । प्राणानपि तृणीयन्ति, यशो हि किल तत्प्रियम् ॥ २४५ ॥ संग्रामरसवाचालै-र्वलैस्तुमुलयन् दिशः । ततः सर्वा-
भिसारेण, प्रतस्थे पृथिवीपतिः ॥ २४६ ॥ रणकौतूहली तत्र, कृतगाण्डीवताण्डवः । विमुक्तवनितावेषः, सैष द्वाग्भविता
स्फुटः ॥ २४७ ॥ इत्यालोच्य व्यग्रस्थाप्य, कथंचन किरीटिनम् । विराटेन समं सर्वे, पाण्डवेयाः प्रतस्थिरे ॥ २४८ ॥ युग्मम् ॥
आयुधानि समानीय, सहदेवः शमीतरोः । यथात्मीयसमग्राणा-मग्रजानां तदार्पयत् ॥ २४९ ॥ विराटभूभुजो वाजि-सैन्यै-
र्धावद्भिरुद्धतम् । क्षुण्णा क्ष्मा शरणं रेणु-व्याजाद्विष्णुपदं ययौ ॥ २५० ॥ यमप्रतिममालोक्य, नृपमेनममूः स्त्रियः । कम्पि-
प्यन्तेऽधुनेतीव, पांसवः पिदधुर्दिशः ॥ २५१ ॥ मा गाश्चौरेति शंसन्त, इव कामं सुशर्मणः । कर्णजाह्नमगाहन्त, तस्य

१ अर्कवृक्षस्याधः । २ गोपाः । ३ आकाशम् ।

विराटोपरि
धार्त-
राष्ट्रस्य
गमनम् ॥

॥१८३॥

निस्वाननिस्वनाः ॥ २५२ ॥ कानप्यधिकवाचालान्, प्रेष्य वैतालिकोत्तमान् । त्वरमाणं सुशर्माणं, स्थापयामास पार्थिवः ॥ २५३ ॥ जातशर्मा सुशर्माऽपि, विराटाय महीभुजे । निधाय धैनुकं पृष्ठे, सर्वैः सैन्यैरतिष्ठत ॥ २५४ ॥

उभयोरपि नासीर-शौण्डीराणां शराशरि । रणः क्षणमभूत् पीत-पतङ्गकरपञ्जरः ॥ २५५ ॥ अलभन्त रणोत्सङ्ग-बद्धो-
त्सेका गुणस्पृशः । धानुष्केभ्यस्तदा लक्ष्य-मुभयेऽपि हि मार्गणाः ॥ २५६ ॥ परस्परस्य विशिखैः, खण्डिता शरमण्डली ।
अधोमुखी सखेदेव, भूपल्यङ्गतलेऽपतत् ॥ २५७ ॥ सैन्ययोरुभयोर्बाणै-र्विल्लूनावयवावलिः । दुर्धरो रुधिरोद्गारि-त्रणः प्रववृते
रणः ॥ २५८ ॥ कच्छपायितमूर्द्धानो, मीनायितकराङ्गयः । पङ्कजायितपाण्योधाः, प्रससुरसृगापगाः ॥ २५९ ॥ चक्रिरेऽथ
विराटस्य, भटैः सैन्याः सुशर्मणः । पाश्चात्यगामिनोऽम्भोधि-तरङ्गैर्निम्नगोर्मिवत् ॥ २६० ॥ अथोत्तस्थे बलैः कैश्चित्,
सारैः स्फारैः सुशर्मणः । दवाग्निनेव निःशेषं, वैरिकंक्षं दिधक्षुणा ॥ २६१ ॥ कृतस्वैरस्वरास्तीव्र-शस्त्रज्वालाकरालिताः ।
विहङ्गमा इवानश्यन्, विराटस्यापि सैनिकाः ॥ २६२ ॥ एकाङ्गवीरयोः कामं, संगरोऽभूदभङ्गुरः । द्वयोरपि तयोरन्त-र्वणं
पोत्रीन्द्रयोरिव ॥ २६३ ॥ जयलक्ष्मीः शरासार-वर्षदुद्धर्षतेजसोः । एकमप्यनयोरात्म-मृत्युभीत्येव नाश्रयत् ॥ २६४ ॥
एकस्मिन्नतिविक्रान्ते, स्वर्गिणां पुष्पवृष्टयः । पतन्त्योऽन्यशरैर्मार्ग-च्छेदच्छेकैर्न सेहिरे ॥ २६५ ॥ समाप्तिमागते शस्त्र-प्राग्भारे
तावुभावपि । रथादुत्तीर्य दोर्युद्ध-मतिक्रुद्धौ वितेनतुः ॥ २६६ ॥ विराटं विकटाभोगै-र्भुजदम्भोलिकेलिभिः । सुशर्मा हत-
मर्माण-माबध्य स्वे रथेऽक्षिपत् ॥ २६७ ॥

१ नासीरम्-अप्रसैन्यम् । २ शत्रुतृणम् । ३ श्रेष्ठकियोः ।

श्रीपाण्डव
चरित्रम् ॥
सर्गः १०॥
॥१८४॥

अथालोक्य तथा कङ्कः, सातङ्कमवनीपतिम् । भीममाहूय दाक्षिण्य-क्षीराम्भोनिधिरभ्यधात् ॥ २६८ ॥ वत्स ! संव-
त्सरः सोऽय-मस्माभिर्गमितोऽखिलः । एतत्साहायकेनैव, तदेनं किमुपेक्षसे ? ॥ २६९ ॥ निहत्य क्रूरकर्माणं, सुशर्माणं क्षणा-
दमुम् । विराटपृथिवीनाथं, विमोचयितुमर्हसि ॥ २७० ॥ उद्धर्तव्यः सतामाप-न्निमग्नोऽनुपकार्यपि । किं पुनः कृतसर्वस्वो-
पकारोऽयं महामनाः ? ॥ २७१ ॥ इत्यादेशगिरा ज्येष्ठ-बन्धोः पवननन्दनः । हन्तुकामः सुशर्माण-मधावत सवा-
न्धवः ॥ २७२ ॥ विभाव्य भीममायान्तं, दोःशृङ्गस्थगदाद्रुमम् । भ्रातृभिर्गण्डशैलामै-र्गिरीन्द्रमिव जङ्गमम् ॥ २७३ ॥
पुनःकाका इवोपेताः, संविभक्तुं जयामिपम् । दिशो दिशि पलायन्त, सुशर्मपृतनाचराः ॥ २७४ ॥ युग्मम् ॥ पर्वतं कुलिशेनेव,
देवो गोत्रनिपूदनः । सुशर्मणो मरुत्सूनु-र्विभेद गदया रथम् ॥ २७५ ॥ भीमस्तुतीरिव क्रष्टु-मनिर्यान्तीररिं प्रति ।
क्षिपन्तमङ्गुलीर्वक्त्रे, तं जीवन्तममुञ्चत ॥ २७६ ॥ विराटभूपतिं भीमो, विधाय गतबन्धनम् । आवध्य पुनरात्मीयै-र्गुणै-
रारोपयद्रथम् ॥ २७७ ॥ पाण्डवानामुदात्तं त-द्विभाव्य चरिताद्भुतम् । प्रीतिप्रह्वीभवचेता-श्चिन्तयामास पार्थिवः ॥ २७८ ॥
कौतुकात् केऽप्यमी देवाः, किं धरित्रीमवातरन् ? । विस्मृत्य युगमेतद्वा, धात्रा विदधिरे नराः ? ॥ २७९ ॥ किं वा कृतयुग-
स्यैव, नराः कृतिचिदुधृताः ? । स्फुरत्यैदंयुगीनं हि, नामीषां पुरुषव्रतम् ॥ २८० ॥ न भवेयुः सहायाता-श्चेदमी समरे मया ।
क्रूरैस्तन्मे समाप्येत, कथाऽपि परिपन्थिभिः ? ॥ २८१ ॥ सुशर्माभोधरारब्धो, मद्यशश्चन्द्रविद्रवः । वल्लवेनानिलेनेव,
रक्षितः सोऽयमक्षतः ॥ २८२ ॥ विचिन्त्येति महीपालः, प्रीतिपर्यश्रुलोचनः । निमीलितकराम्भोज-कुञ्जलस्तानभापत ॥ २८३ ॥

१ ब्राह्मणवेपधारी युधिष्ठिरः ।

विराट-
धार्तराष्ट्र-
योर्युद्धम् ॥

॥१८४॥

कङ्क ! श्रीकेलियल्यङ्क !, वल्लव ! प्रीतिपल्लव ! । तन्त्रिपाल ! द्विपत्काल !, ग्रन्थिकाप्रतिपन्थिक ! ॥ २८४ ॥ एषा लक्ष्मी-
रिदं राज्य-मदश्च मम जीवितम् । अद्यप्रभृति युष्माक-मेवैतत् किमतः परम् ॥ २८५ ॥ यौष्माकीणभुजौर्जित्य-फलकेनैव
संप्रति । सत्कीर्तयो ममोत्तेरुः, सुशर्मविषदर्णवम् ॥ २८६ ॥ इत्युच्चैः स्तुतिवाचाले, भूपाले पुलकाङ्किते । त्रपावनतमूर्द्धानः,
पाण्डवेया वभापिरे ॥ २८७ ॥ अनुभावस्तवैवायं, जयामो यदरीन् वयम् । महोभिर्मिहिर्स्सैव, हन्ति ध्वान्तं यतोऽरुणः
॥ २८८ ॥ इत्युदीर्य भटान् वाक्यैः, संभाव्यापैत्रपाहरैः । गाः समस्ताः पुरस्कृत्य, भूत्वा भूमिपतेः पुरः ॥ २८९ ॥ नेत्र-
नीलाब्जमालाभि-रर्चिताः पृतनाचरैः । विश्वं विस्मापयन्तस्ते, चलन्ति स्म पुरं प्रति ॥ २९० ॥ (युग्मम्)

किंमविष्यत्तया मूक-मागत्य नृपतिः पुरम् । चिन्ताचान्तपरीवारं, राजमन्दिरमाविशत् ॥ २९१ ॥ वहिः ! संस्थाप्य
कङ्कादीन्, सशङ्कोऽन्तःपुरं ययौ । वीक्ष्य मेदैस्त्रिखेदां च, सुदेष्णामवदन्नृपः ॥ २९२ ॥ विच्छायं ते मुखं देवि !, किं
प्रगे मृगलक्ष्मवत् ? । मत्कीर्तिवल्लरीकच्छः, क्व वत्सोऽगच्छदुत्तरः ? ॥ २९३ ॥ साऽब्रवीद्देव ! युष्मासु, धावितेष्वनुगोग्रहम् ।
एत्य मध्यंदिने कथित्, पूत्करोति स्म वल्लवः ॥ २९४ ॥ तमूचे विक्रमाधारः, कुमारः खेदकारणम् । कृच्छ्रात्तदाचक्षेऽसौ,
दक्षिणेर्मवपुः शरैः ॥ २९५ ॥ उत्तरस्यां दिशि द्रोण-भीष्म-कर्णादिभिः सह । स्वयं दुर्योधनोऽभ्येत्य, सौरभेयीरचाल-
यत् ॥ २९६ ॥ ततः सर्वेऽपि संभूय, वल्लवास्तमयोधयन् । तव प्राणपरित्यागा-द्वामानृण्यमाययुः ॥ २९७ ॥ किंवदन्ती-
हरस्तेषा-मेक एवास्मि जीवितः । सन्ति चाद्यापि गावस्तान्, पतितान् परितः स्थिताः ॥ २९८ ॥ इत्याख्यातं मया ताव-

१ सूर्यस्य । २ लज्जाहरैः । ३ प्रभूतखेदाम् । ४ चन्द्रवत् । ५ कच्छः-सजलप्रदेशः ।

गण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १० ॥
॥१८५॥

द्विरादतनयस्य ते । कुमार ! स्फारदोःभार !, तद्यथोचितमाचर ॥ २९९ ॥ इत्याकर्ण्य वचस्तस्य, वत्सः स्फुरितमत्सरः ।
शौण्डीरिममरोमाञ्चः, सखेदमिदमभ्यधात् ॥ ३०० ॥ सहापि द्रोण-कर्णाद्यैः, को नु दुर्योधनो मम ? । पपौ बलि-मुकु-
न्दाद्यैः, सहैव मुनिरर्णवम् ॥ ३०१ ॥ जयः किं तु न विज्ञेन, रणे सारथिना विना । विश्वदाहक्षमोऽप्यग्नि-र्न ज्वलत्य-
निलादृते ॥ ३०२ ॥ तमभ्यधान्मदा(द)भ्यर्ण-वर्तिनी मालिनी ततः । योऽयं तूर्यत्रयाचार्यो, भगिन्यास्ते वृहन्नटः ॥ ३०३ ॥
जानीहि तममुं सर्व-सारथीनां शिरोमणिम् । कोटिशोऽयं मया दृष्टः, प्रेरयन् रथवाजिनः ॥ ३०४ ॥ ततः क्लीबोऽयमित्युच्चै-
र्विचिकित्मापरोऽपि सन् । त्वत्तनूजः समाहूय, वितेने सारथि रथे ॥ ३०५ ॥ गृहीतास्त्रेण तेनाथ, प्रयुक्ताश्चमतल्लिकः ।
सुतोऽभूदभ्यमित्रीण-स्तत्रैकाङ्गभटाग्रणीः ॥ ३०६ ॥

तां निशम्य गिरं तस्या, भूपतिः सुतवत्सलः । गतमेकाकिनं स्रुनु-मित्यशोचन्मुहुर्मुहुः ॥ ३०७ ॥ ह हा बाहुसहायो-
ऽयं, धीररुण्ठः क मे सुतः ? । क चेयं वैरिकासार-गाहिनी कुरुगाहिनी ? ॥ ३०८ ॥ तदनीके हि योधाना-मेकैकस्य
पराक्रमैः । हरेर्मनसि रास्तव्या, भीतयश्चक्रिरे चिरम् ॥ ३०९ ॥ तदोर्वीर्यान्ले कीर्ते-रायुष्टोमाय जाग्रति । हा भविष्यति
तन्नूनं, स्रुनुर्मे प्रथमाहुतिः ॥ ३१० ॥ इत्यभीक्ष्णं पतिः क्षोणेः, शोचन्नूचे ससौष्ठवम् । मालिन्येति न भीः काचित्,
सहायथेऽहन्नटः ॥ ३११ ॥ भीतिर्न हि भुजङ्गेन्द्रा-दभ्यर्णस्थे गरुत्मति । न तमस्काण्डभीः कापि, भास्करे करवर्तिनि
॥ ३१२ ॥ इमां वृहन्नटस्तोत्र-कोविदां मालिनीगिरम् । आकर्ण्य कुपितो याव-न्नृपः किमपि जल्पति ॥ ३१३ ॥ तावद्वाव-

१ अगस्त्यः । २ 'जय' प्रतिप्रयपाठो न माधुः । ३ बाहिनी-सेना, पक्षे नदी । ४ आयुष्टोमः-यज्ञविशेषः ।

विराट-
धार्तराष्ट्र-
योयुद्धम् ॥

॥१८५॥

द्विरभ्येत्य, राजमन्दिरचारिभिः । आगच्छत्युत्तरो(रे) दिष्ट्या, वार्धतो भूमिवल्लभः ॥ ३१४ ॥ (युग्मम्) सुतागमश्रुतिसुधा-
विभागमिव याचितुम् । क्षमाभृतश्चक्षुषी हर्षा-दीयतुः श्रणान्तिकम् ॥ ३१५ ॥ अद्भिर्नेत्रघटीयत्र-मुक्ताभिः प्लाविते मुदा ।
धणात् क्षोणीभृतः क्षेत्रे, जज्ञिरे पुलकाङ्कुराः ॥ ३१६ ॥ प्रीत्या पृथ्वीपतिर्याव-त्तं प्रत्युद्गन्तुमिच्छति । कुमारस्तावद-
भ्येत्य, पपात पादयोः पितुः ॥ ३१७ ॥ ततस्तनयमुत्थाप्य, गाढमालिङ्ग्य भूपतिः । रणाङ्गणजयोदन्तं, पृच्छति
स्म समन्ततः ॥ ३१८ ॥

आसीनेषु यथास्थानं, सर्वेण्यथ कृताञ्जलिः । कृतज्ञमौलिमाणिक्यं, कुमारस्तमचीकथत् ॥ ३१९ ॥ यस्मिन् क्लृप्ताङ्गनाकल्प-
रूपटोऽयं बृहन्नटः । जयः किमतिदुर्लभं स्तत्र संभाव्यते रणे ? ॥ ३२० ॥ तादृशा बाहवोऽस्यैव, यादृशैर्वैरिनिर्जयः । करा मृग-
पतेरेव, देव ! दन्तावलद्रुहः ॥ ३२१ ॥ इत्युत्तरस्य भास्त्या, विस्मेरितमना भृशम् । अपृच्छन्नृपतिर्मूला-त्तमुदन्तं विशेषतः ॥ ३२२ ॥
अभ्यधत्तोत्तरः स्वामि न्नभावादन्यसारथेः । सारथिं पण्डमप्येन-माधाय समरेऽगमम् ॥ ३२३ ॥ अनेकरथचीत्कार-नाचालवियद-
ञ्चलम् । गन्धसिन्धुरसिन्दूरै-र्लोहितायितपुष्करम् ॥ ३२४ ॥ तुरङ्गमुखोद्भूत-धूलीकन्दलिताम्बुदम् । शौर्याविदातपादात-क्ष्वेडा-
क्षोभितकातरम् ॥ ३२५ ॥ प्लावयत् परितो धार्त्रीं, कल्पान्तजलराशिवत् । तत्रानीकं कुरूणां त-दपश्यमविशेषतः ॥ ३२६ ॥
(त्रिभिर्विशेषकम्) गाढेयोऽयमयं द्रोणः, कर्णोऽसावेव सौबलः । सैष दुर्योधनश्चेति, विशेषमविदं ततः ॥ ३२७ ॥
गतं निःसत्त्वतां सत्त्वं, विक्रमोऽभूदविक्रमः । जातमोजोऽप्यनोजस्वि, गर्वोऽप्यागादगर्वताम् ॥ ३२८ ॥ क्षणादत्यजदभ्यासं,

१ शरीरे । २ दन्तावल-हस्ती । ३ पुष्करम्-आकाशम् । ४ समीपम् ।

श्रीपाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १०॥

॥१८६॥

॥ १८७ ॥

॥ १८८ ॥

पत्रांक

१९३-१९४

उप्यल

छपायेत ते

परंतु मेटर

परारर संयं-

धयातुं छे

शस्त्राभ्यामः समीरिव । अतिष्ठत् कुललज्जाऽपि, तदानीं पृष्ठतो मम ॥ ३२९ ॥ (युग्मम्) केवलं नौरिवाभ्येत्य, भयोदन्वति
मञ्जतः । पलायनमतिर्मेऽभू-दैवादभ्यर्णवर्तिनी ॥ ३३० ॥ विस्तीर्णवेपथुर्भित्या, ततोऽवोचं बृहन्नटम् । पुरः पश्यसि पाथोधि-
प्रतिमां वैरिवाहिनीम् ॥ ३३१ ॥ भूयोभिरपि मे शुष्ये-न्न बाणकलशैरसौ । कैरहिं परिमीयेत, किं नाम गगनाङ्गणम् ?
॥ ३३२ ॥ पलायिष्ये तदाश्वेव, कातर मा स मां वदः । दावानलोऽपि को नाम, वर्पति प्रावृडम्बुदे ? ॥ ३३३ ॥ इत्यु-
दीर्य प्रणयन्तं, स्नामिन्नादाय मां करे । बृहन्नटः ससंरम्भः, सावष्टम्भमभापत ॥ ३३४ ॥ कुमार ! युज्यते नैत-द्विराट-
तनयस्य ते । शूरस्यायशसे द्ये, परानीके पलायनम् ॥ ३३५ ॥ पश्चादपि प्रयास्यन्ति, प्राणा न स्थास्त्वस्तव । यशस्तद्वत्वरै-
रेभि-रर्जनीयमगत्परम् ॥ ३३६ ॥ उत्तरेण रणे नष्ट-मित्यकीर्तिरवस्तव । कीर्तिकोलाहलैस्तैस्तैः, पितुर्नो तिरयिष्यते
॥ ३३७ ॥ प्रकामं यदि नामासि, संग्रामोत्सवभङ्गुरः । तथापि मा पलायिष्ठा-स्तिष्ठत्येवान्तिके मयि ॥ ३३८ ॥ जयन्नि(न्ने)व
रिपूंश्चेन्मे, विभाति भुजविक्रमः । तदानीमवतिष्ठेथाः, पलायेथास्तमन्यथा ॥ ३३९ ॥ किं पुनः सारथीभावं, भजस्व मम
संग्रति । निहन्मि द्विपतो याव-द्दोग्रहग्रहिलौजसः ॥ ३४० ॥ इत्थमेतस्य भारत्या, भिया तरलतारकः । स्थितोऽहमुल्लसल्लज्जा-
भारः मारुध्यमाणस्व ॥ ३४१ ॥ लज्जयाऽऽरम्भनिर्वाहो, मृत्युर्युद्धेषु लज्जया । लज्जयैव नये वृत्ति-लज्जा सर्वस्य कारणम्
॥ ३४२ ॥ ततः स्त्रीवेपमुन्मुच्य, कलयन् कार्मुकं करे । बृहन्नटः स्फुटानन्द-निस्यन्दं ददृशे न कैः ? ॥ ३४३ ॥ विभाव्य
दिव्यमूर्तिं च, तं तदाहमचिन्तयम् । कोऽप्ययं खेचरः क्रीडा-तिरोहितवपुः किमु ? ॥ ३४४ ॥ धनुर्वेदः किमध्यक्षः ? ,

१ 'वद' प्रतिग्रय० । २ तिष्ठन्तीत्येवं शीलाः स्थास्त्वः ।

विराट-
धार्तराष्ट्र-
योर्युद्धम् ॥

॥१८६॥

साक्षाद्वीरो रसो नु किम् ? । किं वा निःशेषशौण्डीर-शौण्डीर्यं पिण्डतां गतम् ? ॥ ३४५ ॥ इत्याद्यालोचयन्नास्य-खेलदुच्छ्र-
 ह्वलेक्षणः । चिरमाप्तोऽस्मि नो वृत्ति-मीक्षमाणो घृहन्नटम् ॥ ३४६ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) तेनाथ शिखरोन्माथ-पटीयः
 पृथिवीभृताम् । चक्रे विपक्षवक्षोऽश्म-टङ्कटंकारिकार्मुकम् ॥ ३४७ ॥ प्रत्यनीकभटैर्भीष्म-भारद्वाजादिभिस्ततः । वितेने
 विगतानन्द-स्पन्दैः सारंविणं क्षणम् ॥ ३४८ ॥ ऊचेऽन्योन्यं पुरः सोऽय-मर्जुनः सोऽयमर्जुनः । वर्पतो विशिखानस्य,
 विलोकयत कौतुकम् ॥ ३४९ ॥ परं कस्यापि पश्यामो, नेदृशीं सत्त्वसंपदम् । अवस्थाय भुजस्थाम, क्षणं वीक्षिष्यतेऽस्य यः
 ॥ ३५० ॥ ततोऽमी किं द्विपो युद्धं, किमेतन्मृत्युरत्र किम् । विस्मृत्य सर्वमप्येत-दानन्दैकमयोऽभवम् ॥ ३५१ ॥

अथान्तःस्वान्तमासीन्मे, किमयं पाण्डवोऽर्जुनः ? । अन्वेनं खलु योद्धारः, श्रूयन्ते सांप्रतं भुवि ॥ ३५२ ॥ सोऽयं मन्ये
 नटीभूय, देुरनेहसमत्यगात् । प्रविश्य जलधिं रात्रिं, देवोऽप्यत्येति भानुमान् ॥ ३५३ ॥ तत्संप्रत्यस्य सारथ्ये, प्रत्यार्थिभ्यो
 भयं न मे । नारुणोऽर्के हि पृष्ठस्थे, तमोभिरभिभूयते ॥ ३५४ ॥ विस्मृतातङ्कनिःशङ्क-स्ततोऽहं समराजिरे । यथामनसमेतस्य,
 प्रेरयामासिवान् हयान् ॥ ३५५ ॥ रथो दीप इवैतस्य, धावति स्र यतो यतः । तमांसीवारिशौण्डीरा, नालोक्यन्त ततस्ततः
 ॥ ३५६ ॥ एकतो दोःसहायोऽय-मन्यतः कोटिशोऽरयः । नोत्थितः किं तु तैः सेहे, पतङ्ग इव तारकैः ॥ ३५७ ॥ एकमे-
 वास्य संधान-मपश्यं निकटेऽप्यहम् । विस्पष्टं मुष्टिमप्येकं, कैशिकेन्यायवर्तिनम् ॥ ३५८ ॥ निर्वाणप्राणसौहार्दाः, क्षमातले
 पतयालवः । लक्षशः प्रतिपक्षास्तु, निरीक्षांचक्रिरे मया ॥ ३५९ ॥ अन्यतेजोऽसहस्यास्य, पिधातुं घर्मदीधितिम् । कृपयेव

१ कोलाहलः । २ दुःसमयम् । ३ सूर्यः । ४ (कैशिकं केशसमूहः ।)

१-
रेयम् ॥
सर्गः १०॥
॥१८९॥

शराश्चक्रु-रस्तम्भं दिवि मण्डपम् ॥ ३६० ॥ द्विपां गाण्डीवनिर्मुक्तैः, काण्डैरेतस्य खण्डिताः । द्वियेव मार्गणाः क्षोणि-रेणु-
प्यास्यमनीनशन् ॥ ३६१ ॥ प्रक्रीडति प्रतापेऽस्य, प्रक्षरत्क्षतजा द्विपः । रणधारागृहे धारा-यन्त्रपुत्रकतां ययुः ॥ ३६२ ॥
यागन्तो वेरिवाहिन्यां, भटाः प्रत्येकमेव तैः । आत्मनैव समं जिष्णु-युद्ध्यमानो व्यभाव्यत ॥ ३६३ ॥ क्रीडत्तत्कीर्तिंसी-
मन्त-घुसृणौघैरिवारुणाः । जज्ञिरे रुधिराम्भोभिः, सरितः कूलमुद्रुजाः ॥ ३६४ ॥ रणे चकार कीलाल-कूलिनीनामुपर्यसौ ।
संचाराय चिर कीर्ते-रिव सेतुं शरोत्करैः ॥ ३६५ ॥ पार्थनिर्द्वनमौलीनां, सुस्त्रीसंगमीयुषाम् । कवन्धैर्वैरिवीराणां, मुदेव
ननृते चिरम् ॥ ३६६ ॥ ततः किमपि वीभत्सु-शरैराकुलतां गतौ । द्वावपि द्रोण-गाङ्गेयौ, रणाग्रादपसस्ततुः ॥ ३६७ ॥
तन्मनःक्षोभविक्षिप्त-मन्दोक्षैरपरैरपि । रथा महारथैर्दूर, निन्यिरे समरोदरात् ॥ ३६८ ॥ नीतां वरूथिनीं पार्थ-शरौघैर्विशरा-
रुताम् । विलोक्य चकितः कर्ण, नियुज्यैतस्य संगरे ॥ ३६९ ॥ सौरभेयीः पुरस्कृत्य, धृतराष्ट्रतनूरुहः । लुण्टाक इव
साशङ्कः, प्रतस्थे स्वपुरीं प्रति ॥ ३७० ॥ (युगम्)

विराट-
राजाग्रे
तत्पुत्रेणो-
क्तोऽर्जुन-
प्रबन्धः ॥

तामुच्चैर्गतम् ॥ ३७४ ॥ गच्छन् सोत्सेकमेकस्य, प्रतिवीरशरेरितः । उच्चैरुच्छलन् बाणो, गीर्वाणान् दिव्यनीनशत् ॥ ३७५ ॥
 संग्रामसाम्यमालोक्य, मुञ्चता मार्गणानथ । सहैव क्रोधयोधेन, द्विगुणः फाल्गुनोऽभवत् ॥ ३७६ ॥ अथ सारथिरालोक्य,
 फाल्गुनेषुकुरालितम् । राधेयमभ्यधान्मूर्ध्नि, निधाय प्रणयाञ्जलिम् ॥ ३७७ ॥ गतः सुयोधनस्ताव-दूरमादाय धैनुकम् । ततः
 स्वामिन् किमात्मान-मिदानीं खेदयिष्यसि ॥ ३७८ ॥ सन्ति भूयांसि कार्याणि, कार्याणि सुहृदस्त्वया । तदात्मानमकाण्डेऽपि, किं
 मुधा गमयिष्यसि ॥ ३७९ ॥ इत्युदीर्य सशौण्डीर्य-रसोत्कर्षादनिच्छतः । रथं कर्णस्य संग्रामा-दपवाहितवान् बलात् ॥ ३८० ॥
 अप्रणाशव्रतं वीक्ष्य, कर्णमप्यवकीर्णिनम् । मामुत्साह्य ततस्तैस्तै, रथवेगाय चाहुभिः ॥ ३८१ ॥ मत्पुरस्तादुरात्मायं, गच्छ-
 त्यादाय गा इति । अनुदुर्योधनं क्रुद्धो, धावति स धनंजयः ॥ ३८२ ॥ (युग्मम्) आगच्छत्यर्जुने दूरा-द्धृतराष्ट्राङ्ग-
 जन्मनः । तुपैरिव महंवायौ, सैनिकैरपचक्रमे ॥ ३८३ ॥ ततः प्रक्षिप्य गाः पृष्ठे, सुभटैकधुरंधरः । बभूव सितयुग्येन,
 सांयुगीनः सुयोधनः ॥ ३८४ ॥ क्षुरग्रानक्षिपत्तस्मिन्, आतेति सदयोऽर्जुनः । सर्वप्राणं स बाणांस्तु, मुमुचे सव्यसा-
 चिनि ॥ ३८५ ॥ तथापि नात्यरिच्यन्त, पार्थेषुभ्यस्तदाशुगाः । गजेन्द्रगर्जयः किं नु, विजयन्ते धनध्वनीन् ? ॥ ३८६ ॥
 ततो दुर्योधनं शौर्य-मिव साक्षात् कपिध्वजः । चिच्छेद सायकैश्छेकैः, केतुदण्डं पताकिनः ॥ ३८७ ॥ तथापि कौरवे
 दर्प-सर्पदष्टान्तरात्मनि । चैतन्यविकले काम-मात्मनीनमजानति ॥ ३८८ ॥ मनाग्विद्यमनुस्मृत्य, जिष्णुरप्राणहारिणम् ।

१ भगवत् ॥ २ सर्वे प्राणा यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात्तथा सर्वात्मवलपूर्वकमित्यर्थः । (३ 'छेको विदग्धः' इति
 शब्दार्थचिन्तामणिः ।)

शराश्चक्रु-स्तम्भं दिवि मण्डपम् ॥ ३६० ॥ द्विषां गाण्डीवनिर्मुक्तैः, काण्डैरेतस्य खण्डिताः । द्विषेव मार्गणाः क्षोणि-रेणु-
 प्पास्यमनीनश्च ॥ ३६१ ॥ प्रक्रीडति प्रतापेऽस्य, प्रक्षस्तक्षतजा द्विषः । रणधारागृहे धारा-यन्त्रपुत्रकतां ययुः ॥ ३६२ ॥
 यावन्तो वैरिवाहिन्यां, भटाः प्रत्येकमेव तैः । आत्मनैव समं जिघ्णु-युद्ध्यमानो व्यभाव्यत ॥ ३६३ ॥ क्रीडत्तत्कीर्तिंसी-
 मन्त-घुसृणौधैरिवारुणाः । जज्ञिरे रुधिराम्भोभिः, सरितः कूलमुद्रुजाः ॥ ३६४ ॥ रणे चकार कीलाल-कूलिनीनामुपर्यसौ ।
 संचाराय चिरं कीर्ते-रिव सेतुं शरोत्करैः ॥ ३६५ ॥ पार्थनिर्लूनमौलीनां, सुरस्त्रीसंगमीयुषाम् । कवन्धैर्वैरिवीराणां, मुदेव
 ननृते चिरम् ॥ ३६६ ॥ ततः किमपि वीभत्सु-शरैराकुलतां गतौ । द्वावपि द्रोण-गाङ्गेयौ, रणाग्रादपसस्ततुः ॥ ३६७ ॥
 तन्मनःक्षोभविक्षिप्त-मन्दार्क्षैरपरैरपि । रथा महारथैर्दूरं, निन्यिरे समरोदरात् ॥ ३६८ ॥ नीतां वरूथिनीं पार्थ-शरौधैर्विशरा-
 रुताम् । विलोक्य चकितः कर्णं, नियुज्यैतस्य संगरे ॥ ३६९ ॥ सौरमेयीः पुरस्कृत्य, धृतराष्ट्रतनूरुहः । लुण्टाक इव
 साशङ्कः, प्रतस्थे स्वपुरीं प्रति ॥ ३७० ॥ (युग्मम्)

स बभूव रणारम्भ-स्ततः कर्ण-किरीटिनोः । यत्रैकोऽपि जयन्त्रीपे, जयलक्ष्म्यापि न द्रुतम् ॥ ३७१ ॥ विलोकितुमि-
 वाश्चर्या-त्तयोः समरलाघवम् । उभयोरपि शौण्डीर्या-दुत्तस्थुर्मौलिकुन्तलाः ॥ ३७२ ॥ तावुभावपि संग्राम-रसरोमाञ्चितं
 वपुः । पुरैव दधतुः कीर्ण-मन्योन्यविशिखैरिव ॥ ३७३ ॥ वीरयोरुभयोर्वीर्यैः, परस्परपराहतैः । पतद्भिरन्तरालेऽपि, राशि-

१ क्षतजं-रुधिरम् । २ घुसृणं-कुङ्कुमम् । ३ तीरभेदकाः । ४ कीलालं-रुधिरम् । ५ मन्दार्क्षं-लज्जा ।
 ६ 'नान्दुतात्' प्रतित्रय० ।

विराट-
 राजाग्रे
 तत्पुत्रेणो-
 क्तोऽर्जुन-
 प्रबन्धः ॥

तामुचकैर्गतम् ॥ ३७४ ॥ गच्छन् सोत्सेकमेकस्य, प्रतिवीरशरैरितः । उच्चकैरुच्छलन् बाणो, गीर्वाणान् दिव्यनीनशत् ॥ ३७५ ॥
 संग्रामसाम्यमालोक्य, मुञ्चता मार्गणानथ । सहैव क्रोधयोधेन, द्विगुणः फाल्गुनोऽभवत् ॥ ३७६ ॥ अथ सारथिरालोक्य,
 फाल्गुनेपुकरालितम् । राधेयमभ्यधान्मूर्ध्नि, निधाय प्रणयाञ्जलिम् ॥ ३७७ ॥ गतः सुयोधनस्ताव-दूरमादाय धैनुकम् । ततः
 स्वामिन् किमात्मान-मिदानीं खेदयिष्यसि ॥ ३७८ ॥ सन्ति भूयांसि कार्याणि, कार्याणि सुहृदस्त्वया । तदात्मानमक्लाण्डेऽपि, किं
 मुधा गमयिष्यसि ॥ ३७९ ॥ इत्युदीर्य सशौण्डीर्य-रसोत्कर्षादनिच्छतः । रथं कर्णस्य संग्रामा-दपवाहितवान् बलात् ॥ ३८० ॥
 अप्रणाशव्रतं वीक्ष्य, कर्णमप्यवकीर्णितम् । मामुत्साह्य ततस्तैस्तै, रथवेगाय चादुमिः ॥ ३८१ ॥ मत्पुरस्तादुरात्मायं, गच्छ-
 त्यादाय गा इति । अनुदुर्योधनं क्रुद्धो, धावति स धनंजयः ॥ ३८२ ॥ (युग्मम्) आगच्छत्यर्जुने दूरा-द्धृतराष्ट्राङ्ग-
 जन्मनः । तुपैरिव महाबायौ, सैनिकैरपचक्रमे ॥ ३८३ ॥ ततः प्रक्षिप्य गाः पृष्ठे, सुभटैकधुरंधरः । बभूव सितयुग्येन,
 सांयुगीनः सुयोधनः ॥ ३८४ ॥ क्षुरप्रानक्षिपत्तस्मिन्, आतेति सदयोऽर्जुनः । सर्वप्राणं स बाणांस्तु, मुमुचे सव्यसा-
 चिनि ॥ ३८५ ॥ तथापि नात्यरिच्यन्त, पार्थेपुभ्यस्तदाशुगाः । गजेन्द्रगर्जयः किं नु, विजयन्ते घनध्वनीन् ? ॥ ३८६ ॥
 ततो दुर्योधनं शौर्य-मिव साक्षात् कपिध्वजः । चिच्छेद सायकैश्छेकैः, केतुदण्डं पताकिनः ॥ ३८७ ॥ तथापि कौरवे
 दर्प-सर्पदष्टान्तरात्मनि । चैतन्यविकले काम-मात्मनीनमजानति ॥ ३८८ ॥ मनाग्विद्यामनुस्मृत्य, जिष्णुरप्राणहारिणम् ।

१ भगवतम् । २ सर्वे प्राणा यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात्तथा सर्वात्मबलपूर्वकमित्यर्थः । (३ 'छेको विदग्धः' इति
 शब्दार्थचिन्तामणिः ।)

कृपालुहृदयोऽमुञ्च-द्रागप्रस्थापनं शरम् ॥ ३८९ ॥ (युग्मम्) दुर्योधनयशश्चन्द्र-लक्ष्मीलीलामुपस्ततः । क्षणादाक्रान्तदि-
क्चक्राः, प्रमत्तुस्तिमिरोर्मयः ॥ ३९० ॥ उच्चरच्चण्डगाण्डीय-प्रतापोल्काभयादिव । निखिलानीकनेत्राणि, निमीलन्ति स
निद्रया ॥ ३९१ ॥ ससैन्यस्यापि संजात-लज्जानीव भुवस्तले । आयुधानि पतन्ति स्म, करात् कुरुनरेशितुः ॥ ३९२ ॥
केचिदनुवष्टभ्य, रथमाश्लिष्य केचन । मृतमालम्ब्य केचिच्च, तस्थुर्योधास्तदाऽखिलाः ॥ ३९३ ॥ तस्थुपः केतुमाश्रित्य,
सानीकस्य कुरुप्रभोः । ततस्तात ! मया जिष्णु-रुत्तरीयाण्यहारयत् ॥ ३९४ ॥ क्षणं नानुवभूवासौ, मयाऽपहतचीवरः ।
महीयःप्रगरन्मोह-सञ्जो लज्जारसव्रताम् ॥ ३९५ ॥ अस्त्रे कारुण्यतस्तत्र, संहृते सव्यसाचिना । रिपुसैन्येऽथ चैतन्य-मावि-
रामीप्रपाकुरम् ॥ ३९६ ॥ अथोच्चैश्चकितस्मान्तः, सौरभेयीखुरोद्वतैः । संवीताङ्गो रजःपूरै-रनेशद्धृतराष्ट्रभूः ॥ ३९७ ॥
प्रधरन्तीमन्तः क्षीर-मृतसुक्राः प्रतिवत्सकान् । आदाय बबले स्यामि-न्नर्जुनीरर्जुनोऽखिलाः ॥ ३९८ ॥ सितांशुरुचिसध्रीची-
र्मूर्ताः कीर्तीरियात्मनः । नागरेभ्यः स्तुतीर्गृह्य-न्नार्पयद्वाः कपिध्वजः ॥ ३९९ ॥ शयथैर्देवपादाना-महं तेनास्मि वारितः ।
यदाग्न्येयो न देवाय, व्यापृतोऽहमिहाहवे ॥ ४०० ॥ सर्वथाप्येतदेव त्व-माचक्षीथाः क्षितीशितुः । यदानीता मया गावो,
निर्जित्य कुरुगहिनीम् ॥ ४०१ ॥ किं तु मे नेत्र जिह्वेय-मेतदारुयातुमीश्वरी । स्पशक्तेरतिरिक्तं हि, ब्रुवाणोऽप्युपहस्यते
॥ ४०२ ॥ यन्मृगेण मृगारीणां, श्रद्धते कः पराभरम् । मन्यते कुडवस्थाल्यां, प्रस्थपाकं न कश्चन ॥ ४०३ ॥ पुनः स्त्रीवेप-
मादाय, स्वयं तु चिजयोऽधुना । नाट्यशालामगादेव-पादाम्बुर्णे प्रहित्य माम् ॥ ४०४ ॥ इत्युत्तरगिरं श्रोत्र-सुधाकौदम्बिनीं

१ धेनुः । २ कादम्बिनी-मेघघटा ।

अर्जुनस्य
प्रकट-
भावः ॥

॥१९०॥

नृपः । आसाद्यासीन्नवोन्मील-न्मेदुरानन्दकन्दलः ॥ ४०५ ॥

स प्रेक्ष्य नाट्यशालायां, धरित्रीशोऽथ वेत्रिणम् । पराक्रममिवाध्यक्षं, धनंजयमजूहवत् ॥ ४०६ ॥ तमानन्दाश्रुभिः
सार्धं, सहैव पुलकाङ्कुरैः । आयान्तं मुदितः प्रत्यु-ज्जगाम जगतीपतिः ॥ ४०७ ॥ हृदयेन नरेन्द्रस्त-मालिङ्ग्य निविडं भुजैः ।
कागिनीवेपमुन्मोच्य, परिहासपुरःसरम् ॥ ४०८ ॥ दुकूलानि समं रत्न-भूषणैः परिधाप्य च । महीयसि समश्रेण्या-मासने
जिष्णुमासयत् ॥ ४०९ ॥ (युग्मम्) जगद तं महीनाथः, पार्थमीपत्कृतस्मितः । वासरोऽयं समग्राणां, वासराणां विशेषकः
॥ ४१० ॥ तस्मिन्नपि मुहूर्तोऽय-ममृतैकमयः खलु । वीरावतंस ! यत्र त्वं, किरीटीति निरीक्ष्यसे ॥ ४११ ॥ युग्मम् ॥
विश्वेऽस्मिन्नहमेवैकः स्थैर्यसो यशसः पदम् । आत्मागमामृतैर्यस्य, त्वं गृहानभिपिञ्चसि ॥ ४१२ ॥ राष्ट्रमेतद्विराटारूढ-
मद्याभूदपशात्रवम् । स्पृष्टं यद्वीरधौरेय !, त्वदीयपदपांसुभिः ॥ ४१३ ॥ अनुत्तरगुणैवेय-मुत्तरा तनया मम । त्वमध्याप-
यिता यस्याः, कलानां कुलदेवता ॥ ४१४ ॥ ममासि तनयस्यास्य, प्राणत्राणेन संप्रति । धनुर्धरधुरीण ! त्वं, जीवितस्यापि
जीवितम् ॥ ४१५ ॥ कङ्क-वल्लवयोस्तन्ति-पालस्य ग्रन्थिकस्य च । अमीषामपि चानृण्यं, न मे प्राणैरपि फचित्
॥ ४१६ ॥ संप्रत्येव रिपुक्षोद-दक्षैर्दक्षिणगोग्रहे । यशश्च जीवितव्यं च, यैर्मदीयमरक्ष्यत ॥ ४१७ ॥

किञ्चिद्विहस्य सोत्ताह-मथाह कपिकेतनः । कोऽपि स्वभाव एवाय-मखण्डः पाण्डुतेजसाम् ॥ ४१८ ॥ किं किमा-
त्येति विस्मेर-मनसा मेदिनीभृता । पृष्टोऽथ स्पष्टरोमाञ्चं, व्याजहार महेन्द्रसूः ॥ ४१९ ॥ कङ्कोऽरिजनितातङ्कः, सोऽयं

डव
चरित्रम् ॥
सर्गः १०॥
॥१९१॥

देवो युधिष्ठिरः । वल्लवश्च द्विपद्वलि-वद्विरार्यो वृकोदरः ॥ ४२० ॥ तन्तिपालो विलूनारि-कुलश्च नकुलः खलु ।
ग्रन्थिरुश्च कृतासेनः, सहदेवो विरोधिभिः ॥ ४२१ ॥ किं च देव्याः सुदेष्णाया-स्तां तामापुष्णती मुदम् । सैरध्री
मालिनी नाम, सेयं द्रुपदनन्दिनी ॥ ४२२ ॥ इति वीभत्सुभारत्यां, गतायां कर्णपूरताम् । विराटेन्द्रः प्रमोदश्री-सुभे-
गंभावुकोऽभवत् ॥ ४२३ ॥

अथाम्येत्य.स पार्थोऽपि, युधिष्ठिरपदाम्बुजम् । आनन्दाश्रुकणैर्मुक्ता-फलैरर्चन्निपानमत् ॥ ४२४ ॥ कौशेयवसनैस्तेस्ते-
भूपणैश्च हिरण्मयेः । तान् विभूष्याखिलानात्म-भद्रपीठे युधिष्ठिरम् ॥ ४२५ ॥ निवेश्य स्वयमासीनः, पुरः कन्दलिताञ्जलिः ।
व्यज्ञापयद्विराटेन्द्रः, सान्द्रहर्षोर्मिगद्गदम् ॥ ४२६ ॥ (युग्मम्) यत् प्रति त्वां कदाप्युक्त-मवज्ञावचनं भवेत् । देव ! तत्कि-
चन प्राच्यं, व्यलीकं हृदि मा कथाः ॥ ४२७ ॥ अद्य माद्यन्ति नाधर्म-विपाणि विपये मम । यत्र ते पुण्यपीयूष-प्रावृषः
पादपांसवः ॥ ४२८ ॥ वीक्षणैर्धार्मिकमन्य-मनसा जातपाप्मनोः । प्रायश्चित्तमिवासीन्मे, नेत्रयोस्तव दर्शनम् ॥ ४२९ ॥
पुरेऽस्मिन्नद्य कल्याण-भूरुहः कोरकोल्यणाः । यत्र स्वयं गुणश्रेणि-सुरभिस्त्वमुपागमः ॥ ४३० ॥ त्वत्प्रसादामृतैः सिक्ता-
स्त्वत्प्रतापार्कतापिताः । मम श्रीवल्लयो देव !, पल्लवैरुल्लसन्त्यमूः ॥ ४३१ ॥ मत्कीर्तिवीरुधो यन्न, देहिरेऽरिदवानलैः ।
नूतनाम्भोभृतः सोऽयं, खड्गस्य महिमा तव ॥ ४३२ ॥ अवेदं गोम्रहेऽप्येतत्, किञ्चित्त्वान्तरं खलु । प्राकृतानां न नामेद-
मीक्ष्यते भुजवैभवम् ॥ ४३३ ॥ किमात्मानं निगूह्यैवं, नामवेपविपर्ययेः । स्थितं युष्माभिरागत्य, निज एव निकेतने ॥ ४३४ ॥

१ आत्मानं सुभग भाषयतीति सुभगंभावुक । २ वसन्तः ।

विराटे
पाण्डवानां
प्रादुर्भावः॥

॥१९१॥

जातसंविदि निर्गूढं, मयि भक्तिं वितन्वति । युष्मान् को नाम जानीया-द्वसतोऽत्र स्ववेश्मनि ? ॥ ४३५ ॥ परं किं नाम भाग्यानि, तादृशान्येव सन्ति मे ? । सेवां वः पादयोः काल-मियन्तं तादृशैर्लभे ॥ ४३६ ॥ इदानीमपि तद्देव !, स्वप्रताप-जिता इमाः । श्रियः सहोदरैः सार्धं, परिभोगैः कृतार्थय ॥ ४३७ ॥ भ्रातृभिः पुरुहूताभैः, पत्तिना च मया तव । न ता अपि दवीयस्यो, हस्तिनारपुरसंपदः ॥ ४३८ ॥ ऊर्जितं वो ध्रुवं राज्या-दिदानीमतिदुःसहम् । वह्निः प्रदीपावस्थाया-मधिकं हि प्रदीप्यते ॥ ४३९ ॥ राज्यं च जीवितव्यं च, दत्तमेतत्त्वयैव मे । तत्किमन्यदिदानीं ते, करोमि यदुपायनम् ? ॥ ४४० ॥ अर्जुनो मे सुतां कन्या-सुत्तरामध्यजीगपत् । तामस्यैवोपदां कुर्वे, चेत् प्रसीदस्यनुज्ञया ॥ ४४१ ॥ पश्यत्यास्यं ततो ज्येष्ठ-बन्धौ वीभत्सुरभ्यधात् । उत्तरा देव मे शिष्या, सुतातुल्यैव तन्मम ॥ ४४२ ॥ विराटः कुरुवंश्यैस्तु, यदि स्वा-जन्यकाम्पति । सौमद्रेयोऽभिमन्युस्तां, तदुद्वहतु मे सुतः ॥ ४४३ ॥ इति प्रणयगर्भां तां, भारतीं सितवाजिनः । प्रीति-रुल्लोललोलाक्षो, विराटः प्रत्यपद्यत ॥ ४४४ ॥

सुभद्रामभिमन्युं च, कृष्णं चाह्वातुमुत्सुकः । कंचिद्भूतमजातारिः, प्राहिणोद्धारकां प्रति ॥ ४४५ ॥ पञ्चभिः सह पाश्चात्-रात्मजैर्द्रुपदं वृषम् । आनेतुमपर दूतं, काम्पिल्ये प्रजिघासः ॥ ४४६ ॥ तौ दूतवचनात् पाण्डु-सुताना-कर्ण्य नन्दिनः । भेजतुर्भृशमानन्दं, कृष्ण-द्रुपदभूपती ॥ ४४७ ॥ भूयस्तरैर्वितन्वानौ, सैन्यैरेकार्णवां महीम् । तौ ततः सपरीवारौ, विराटपुरमीयतुः ॥ ४४८ ॥ सानीकेन विराटेन, समं सर्वैश्च बन्धुभिः । ततः प्रत्युदगच्छत्तौ, प्रीतचेतास्तपः-

म् ॥
सर्ग. १०॥
॥१९२॥

सुतः ॥ ४४९ ॥ विराटस्य त्रियो रेजु-र्युधिष्ठिरमधिष्ठिताः । स्वदन्ते हि पयोराशे-रापः प्राप्ताः पयोमुचम् ॥ ४५० ॥
विराटस्य गिरा कृष्ण-द्रुपदौ फुल्लभूरुहि । अथावासमगृहीता, पुरस्योपवने क्वचित् ॥ ४५१ ॥ सुभद्रा च क्षुपा नसा-
भिमन्युर्मक्तिमन्दिरम् । नसार पञ्च पाञ्चाला, अपि कुन्ती ववन्दिरे ॥ ४५२ ॥ कृष्णां मातरमानम्य, पाञ्चालैः
पञ्चभिः सुतैः । प्रीतिप्रह्वैरनुज्येष्ठ, पाण्डवेयाः प्रणेमिरे ॥ ४५३ ॥ चिरसगतयोः प्रीत्या, राका-श्विन्योरिवाभवत् । मनो-
व्रणयाश्लेषो, याज्ञसेनी-सुभद्रयोः ॥ ४५४ ॥ इलातलमिलन्मौलि, प्रणम्य द्रुपदात्मजाम् । पाण्डवाः क्रमशः सर्वे,
नम्यन्तेऽस्माभिमन्युना ॥ ४५५ ॥ अर्चितः सकुटुम्बोऽपि, देवतेव कृतादरम् । आवासे केशवस्यैव, प्रीत्याऽतिष्ठद्युधि-
ष्ठिरः ॥ ४५६ ॥ चिराय मिलिता विष्णो-रपुष्पान् पाण्डवा मुदम् । स्मरस्यैव वसन्ते-न्दु-पिका-भ्रमलयानिलाः ॥ ४५७ ॥
पाण्डवाश्च विराटश्च, योग्यस्वाजन्यहर्षुलाः । उपचक्रमिरे सर्वे, कर्म वैवाहिक ततः ॥ ४५८ ॥ तत्तत्कर्म दधानाना,
यादवीनामितस्तत । आह्लादिमनसामुच्चै-रुच्चैर्मङ्गलारवाः ॥ ४५९ ॥ कर्मण्यौद्वाहिके सक्ता, विराटहरिणीदृशः । जानन्ति
स्म श्रम किञ्चि-न्न प्रमोदतरङ्गिताः ॥ ४६० ॥ मन्मथागारशृङ्गारै-रर्षरोविसरैरिव । उल्लुलुचदुल्लैः प्रीत्या-नुयातो यादवी
गणैः ॥ ४६१ ॥ नवीनकल्पिताकल्पै, सुरकल्पैरनेकशः । विविध यानमारूढै-रन्वितः पृतनाचरैः ॥ ४६२ ॥ दिक्कुञ्जक्रोड-
विश्रान्त-प्रतिश्रुतिभिरुचकैः । सोत्साहपटहश्रेणि-ध्वनैर्वधिरिताम्बरः ॥ ४६३ ॥ राकाशशाङ्कदेशीय-विधृतातपवारणः ।
सुप्रतीकप्रतीकाश-मारूढो गन्धसिन्धुरम् ॥ ४६४ ॥ सह द्रुपद-कृष्णाभ्या, पाण्डवैः परिवारित । अभिमन्युः प्रतस्ये-

१ अप्सरसा समूहै । (२ उल्लुलुचत्सवकाले स्त्रीभिः क्रियमाणः शब्दविशेषः ।) ३ ईशानविदिग्गजः सुप्रतीकः, तत्सदृशम् ।

विराटे
कृष्णादी-
नामागम-
नम् ॥

॥१९२॥

ऽथ, पाणिपीडनपर्वणि ॥ ४६५ ॥ (पञ्चभिः कुलकम्) दिशो हि दर्शनानर्हा-श्चमूरेणुरजस्वलाः । इतीव चक्रे नीरङ्गी,
 तदानीमभिमन्युना ॥ ४६६ ॥ विहाराय बहिः स्वैरं, कुमारयशसामिव । निस्वाननिस्वना रोदं, स्फोटयन्त इवोदगुः
 ॥ ४६७ ॥ कुङ्कुमाम्भश्छटाच्छोटे-रघण्टापथरेणुकम् । तत्कालमभितः कीर्ण-पुष्पप्रकरदन्तुरम् ॥ ४६८ ॥ नवोत्क्षिप्तैः पता-
 कौघै-राचान्तार्कमरीचिकम् । मञ्चन्यञ्चितगीर्वाण-गेहाहंकारहं कृति ॥ ४६९ ॥ मिलत्पौरचकोराक्षी-लोचनाञ्जलिभिर्भृशम् ।
 पीतलावण्यसंभारः, कुमारः पुरमाविशत् ॥ ४७० ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) दत्ताश्मगर्भकाकूत-चूतपल्लवतोरणम् । रम्भास्तम्भ-
 दलेर्वीज्य-भानासन्नचरजनम् ॥ ४७१ ॥ मौक्तिकस्वस्तिकोदार-द्वारगोमयगोमुखम् । धावद्वाराङ्गनावार-वीक्षणाक्षिप्तकार्मु-
 कम् ॥ ४७२ ॥ प्रमोदमेदुरश्चथू-विहितार्घादिमङ्गलः । विशति स्म विशांपत्यु-रभिमन्युनिकेतनम् ॥ ४७३ ॥ (त्रिभिर्वि-
 शेषकम्) कुमारीकरमादत्त, मातृगेहे करेण सः । तस्यै दददिवाजन्म, प्रेमदक्षिणहस्तकम् ॥ ४७४ ॥ कुमारः कौतुकोदार-
 परीहासविकस्वरः । प्रसृत्वस्त्रपातारं, तारामेलकमन्वभूत् ॥ ४७५ ॥ सर्वतेजस्वितेजांसि, परिक्षिप्य स्वतेजसा । जगद्धर्मीं
 ग्रहीष्येऽह-मित्येवं कथयन्निव ॥ ४७६ ॥ विराटकन्यया सार्ध-मभिमन्युः करं तया । प्रदक्षिणीकरोति स्म, ज्वलन्तं जातवेद-
 सम् ॥ ४७७ ॥ युग्मम् ॥ दत्ते स्म हास्तिकाश्रीय-स्वर्णरत्नादिकं बहु । कुमाराय विराटेन्द्रः, पाणिमोचनपर्वणि ॥ ४७८ ॥
 परां परस्परावाप्त-गमनागमनोद्यताः । यादव्यश्च विराट्यश्च, पौराणां ददिरे मुदम् ॥ ४७९ ॥

(१ प्राकृतोऽयं शब्दोऽवगुण्ठनवाचकः । 'अंगुठोऽङ्गिरङ्गीणीरङ्गीउ' इति देशीनाममाला ।) २ आकाशम् । ३ घण्टापथः-
 राजमार्गः । ४ गोमुखं-लेपः । ५ वीक्षणं-नेत्रम् । ६ हस्ते गृहीतया ।

चरित्रम् ॥
सर्गः १०॥
॥१९२॥

सुतः ॥ ४४९ ॥ विराटस्य श्रियो रेजु-र्युधिष्ठिरमधिष्ठिताः । स्वदन्ते हि पयोराशे-रापः प्राप्ताः पयोमुचम् ॥ ४५० ॥
विराटस्य गिरा कृष्ण-द्रुपदौ फुल्लभूरुहि । अथावासमगृहीता, पुरस्योपवने क्वचित् ॥ ४५१ ॥ सुभद्रा च स्नुषा नत्ता-
भिमन्युर्भक्तिमन्दिरम् । नत्तार पञ्च पाञ्चाला, अपि कुन्ती ववन्दिरे ॥ ४५२ ॥ कृष्णां मातरमानम्य, पाञ्चालैः
पञ्चभिः सुतैः । प्रीतिप्रह्वैरनुज्येष्ठं, पाण्डवेयाः प्रणेमिरे ॥ ४५३ ॥ चिरसंगतयोः प्रीत्या, राका-श्विन्योरिवाभयत् । मनो-
ज्ञप्रणयारूपो, याज्ञसेनी-सुभद्रयोः ॥ ४५४ ॥ इलातलमिलन्मौलि, प्रणम्य द्रुपदात्मजाम् । पाण्डवाः क्रमशः सर्वे,
नम्यन्तेऽस्माभिमन्युना ॥ ४५५ ॥ अर्चितः सकुटुम्बोऽपि, देवतेव कृतादरम् । आवासे केशवस्यैव, प्रीत्याऽतिष्ठशुधि-
ष्ठिरः ॥ ४५६ ॥ चिराय मिलिता विष्णो-रपुष्पन् पाण्डवा मुदम् । स्मरस्येव वसन्ते-न्दु-पिका-म्र मलयानिलाः ॥ ४५७ ॥
पाण्डवाश्च विराटश्च, योग्यस्वाजन्यहर्षुलाः । उपचक्रमिरे सर्वे, कर्म वैवाहिकं ततः ॥ ४५८ ॥ तत्तत्कर्म दधानानां,
यादवीनामितस्तत । आह्लादिमनसामुच्चै-रुच्चैरुर्मङ्गलारभाः ॥ ४५९ ॥ कर्मण्यौद्वाहिके सक्ता, विराटहरिणीदशः । जानन्ति
स्म श्रमं किञ्चि-न्न प्रमोदतरङ्गिताः ॥ ४६० ॥ मन्मथागारशृङ्गारै-रर्परोविस्तरैरिव । उल्लुलुचदुल्लेः प्रीत्या-नुयातो यादवी-
गणैः ॥ ४६१ ॥ नवीनकल्पिताकल्पैः, सुरकल्पैरनेकशः । विविध यानमारूढै-रन्वितः पृतनाचरैः ॥ ४६२ ॥ दिक्कुञ्जक्रोड-
विश्रान्त-प्रतिश्रुतिभिरुच्चैः । सोत्साहपटहश्रेणि-घनैर्वधिरिताम्बरः ॥ ४६३ ॥ राकाशशाङ्कदेशीय-विधृतातपवारणः ।
सुप्रतीकप्रतीकाश-मारूढो गन्धसिन्धुरम् ॥ ४६४ ॥ सह द्रुपद-कृष्णाभ्यां, पाण्डवैः परिवारितः । अभिमन्युः प्रतस्थे-

१ अप्सरसा समूहे । (२ उल्लुलुचत्सवकाले स्त्रीभिः क्रियमाणः शब्दविशेषः ।) ३ ईशानविदिग्गज सुप्रतीकः, तत्सदृशम् ।

विराटे
कृष्णादी-
नामागम-
नम् ॥

॥१९२॥

५५, पाणिपीडनपर्वणि ॥ ४६५ ॥ (पञ्चभिः कुलकम्) दिशो हि दर्शनानर्हा-श्चमूरेणुरजस्वलाः । इतीव चक्रे नीरङ्गी,
 तदानीमभिमन्युना ॥ ४६६ ॥ विहाराय बहिः स्वैरं, कुमारयशसाभिव । निस्वाननिस्वना रोदः, स्फोटयन्त इवोदगुः
 ॥ ४६७ ॥ कुङ्कुमाम्भश्लटाच्छोटे-स्थण्डापथरेणुकम् । तत्कालमभितः कीर्ण-पुष्पप्रकरदन्तुरम् ॥ ४६८ ॥ नवोत्क्षिप्तैः पता-
 कौघै-राचान्तार्कमरीचिकम् । मञ्चन्यञ्चितगीर्वाण-गेहाहंकारहं कृति ॥ ४६९ ॥ मिलत्पौरचकोराक्षी-लोचनाञ्जलिभिर्भृशम् ।
 पीतलावण्यसंभारः, कुमारः पुरमाविशत् ॥ ४७० ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) दत्ताशमगर्मकाकूत-चूतपल्लवतोरणम् । रम्भास्तम्भ-
 दलेर्वीज्य-मानासन्नचरजनम् ॥ ४७१ ॥ मौक्तिकस्वस्तिकोदार-द्वारगोमयगोमुखम् । धावद्वाराङ्गनावार-वीक्षणाक्षिप्तकार्मु-
 कम् ॥ ४७२ ॥ प्रमोदमेदुरश्च-विहितार्घादिमङ्गलः । विशति स्म विशांपत्यु-रभिमन्युर्निकेतनम् ॥ ४७३ ॥ (त्रिभिर्वि-
 शेषकम्) कुमारीकरमादत्त, मातृगेहे करेण सः । तस्यै दददिवाजन्म, प्रेमदक्षिणहस्तकम् ॥ ४७४ ॥ कुमारः कौतुकोदार-
 परीहासविकस्वरः । प्रसृत्वरत्रपातारं, तारामेलकमन्वभूत् ॥ ४७५ ॥ सर्वतेजस्वितेजांसि, परिक्षिप्य स्वतेजसा । जगल्लक्ष्मीं
 ग्रहीष्येऽह-मित्येवं कथयन्निव ॥ ४७६ ॥ विराटकन्यया सार्ध-मभिमन्युः करौत्तया । प्रदक्षिणीकरोति स्म, ज्वलन्तं जातवेद-
 सम् ॥ ४७७ ॥ युग्मम् ॥ दत्ते स्म हास्तिकाश्चीय-स्वर्णरत्नादिकं बहु । कुमाराय विराटेन्द्रः, पाणिमोचनपर्वणि ॥ ४७८ ॥
 परां परस्परावास-गमनागमनोद्यताः । यादव्यश्च विराट्यश्च, पौराणां ददिरे मुदम् ॥ ४७९ ॥

(१ प्राकृतोऽयं शब्दोऽवगुण्ठनवाचकः । 'अंगुहीङ्गिरङ्गीणीरङ्गीउ' इति देशीनाममाला ।) २ आकाशम् । ३ घण्टापथः-
 राजमार्गः । ४ गोमुखं-लेपः । ५ वीक्षणं-नेत्रम् । ६ हस्ते गृहीतया ।

इव
चरित्रम् ॥
सर्गः ११॥
॥१९३॥

आनन्दैकमयाः सुधारसमयाः कल्याणसंपन्नमया,
लक्ष्मीकेलिमया महोत्सवमयाः कौतूहलश्रीमयाः ।
एतेषां कतिचिद्विराटनगरे तस्मिन् ययुस्तस्थुपा-
मन्योऽन्यप्रणयेन पुण्यदिवसेष्वग्रेसरा वासराः ॥ ४८० ॥
इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये विराटावस्थाने गोग्रहवर्णनो
नाम दशमः सर्गः ॥

अथ एकादशः सर्गः ।

अथ प्रीतिपरो विष्णु-गौरवेण गरीयसा । सवान्धवं सराजन्यं, निन्ये स्रगुरि धर्मजम् ॥ १ ॥ निविष्टयोर्मिथः स्नेहा-देकत्रैव
रथे पथि । समपद्यत संगदो, द्रौपदी-सत्यभामयोः ॥ २ ॥ सत्यभामा विहस्योच्चै-र्जगाद द्रुपदात्मजाम् । ममास्ति
महदाश्रयं, ततः पर्यनुयुज्यसे ॥ ३ ॥ अस्मादृशीनामेकोऽपि, दुराराधः प्रियः सखि ! । प्रियाणां त्वं तु पश्चानां, कथं
चेतोऽनुवर्तसे ? ॥ ४ ॥ वभापे महिषी पाण्डु-तनयानां नयोज्ज्वला । सखि ! प्रियवशीकार-मन्त्रपारायणं शृणु ॥ ५ ॥

१ पृच्छयसे ।

अभिम-
न्योर्वि-
वाहः
पाण्डवानां
च द्वारका-
गमनम् ॥

॥१९३॥

वपुर्वाश्वनसानां मे, प्रियेष्वेव लयोऽन्वहम् । यदेव रोचते तेभ्य-स्तदेव च करोम्यहम् ॥ ६ ॥ अहं प्रत्यहमश्रामि, भुक्त-
 पूर्णेषु भर्तृषु । तेषु स्वपिमि सुषेपु, प्रतिबुद्धे च पूर्वतः ॥ ७ ॥ अभ्युत्थानं च पञ्चाना-मप्यमीषामुपेयुषाम् । करोमि विनयानघ्र,
 मौलिं चालापकारिणाम् ॥ ८ ॥ एतेषामङ्गशुश्रूषां, स्वयं विरचयाम्यहम् । करोम्यपत्यवात्सल्यं, निजं परिजनं प्रति ॥ ९ ॥
 अविशेषेण वर्ते च, पञ्चस्यपि पतिप्सहम् । तन्मां पञ्चापि मन्यन्ते, नित्यं प्राणप्रियां प्रियाः ॥ १० ॥ वार्तयन्त्योस्तयोरेव-
 मतिक्रम्य भुवं क्रमात् । आवासान् दापयामास, द्वारकाद्वारि धर्मजः ॥ ११ ॥ दशाप्येत्य दाशार्हाः श्री-समुद्रविजया-
 दयः । प्रणेषुः प्रणयात्तत्र, कुन्तीं सोत्कण्ठचेतसः ॥ १२ ॥ मातुलानतुललेह-विक्लवान् विस्मृतकुमाः । प्रीतिपर्यश्रुनेत्रास्ता-
 न्नमस्यन्ति स्म पाण्डवाः ॥ १३ ॥

अथाम्यधुर्दशार्हास्तान्, पुराऽस्माभिः किरीटिने । ईयुषे तीर्थयात्रातः, सुभद्रा प्रतिपादिता ॥ १४ ॥ इदानीं सन्तु
 युष्माकं, शेषाणामप्युपायनम् । लक्ष्मीवती-वेगवती-विजया-रतयः सुताः ॥ १५ ॥ इत्युदीर्य ग्रहैस्तैः, प्रारब्धमधुरो-
 त्सवम् । स्वकन्यास्ताश्चतस्रोऽपि, पर्यणायन्त पाण्डवैः ॥ १६ ॥ सानुजस्य तपःसूनो-र्विधाय स्वागतक्रियाम् । दर्शया-
 मास कंसारिः, स्वयं द्वास्वतीश्रियम् ॥ १७ ॥ प्रद्युम्नाद्यैः पुरोद्याना-दिषु पाण्डवसूनवः । पाञ्चालप्रमुखाः कृष्ण-
 कुमारेः सह रेमिरे ॥ १८ ॥

आगांसि तानि भूयांसि, दुर्योधनकृतान्यथ । कृष्णा भीमश्च कृष्णस्य, साश्रुनेत्रौ शशंसतुः ॥ १९ ॥ कृष्णोऽपि
 वाग्मिनामिन्द्रं, दुपदेशपुरोहितम् । दूत्याय प्रेषयामास, क्रोधादुर्योधनान्तिकम् ॥ २० ॥ गुणैः श्रितः स वाग्मित्व-चण्डिम-

अदिमादिभिः । दूत्योचितपरीवारो, हस्तिनापुरमभ्यगात् ॥ २१ ॥ सेवागतानां भूपानां, नानामणिविभूषणैः । तुङ्गचुरङ्ग-
मातङ्ग-शकटैः संकटाङ्गणम् ॥ २२ ॥ संचरद्वारनारीणां, मञ्जुमञ्जीरशिञ्जितैः । उज्जागरूकमदनं, स राजसदनं ययौ ॥ २३ ॥
(युग्मम्) द्रोणेन द्रोणपुत्रेण, जाह्नवीतनुजन्मना । शल्येन सिन्धुराजेन, कृपेण कृतवर्मणा ॥ २४ ॥ भगदत्तेन
कर्णेन, विकर्णेन सुशर्मणा । गान्धारपतिना भूरि-अवसा चेदिभूभुजा ॥ २५ ॥ भ्रातृभिश्चण्डदोर्दण्डै-र्दुःशासन-
पुरःसरैः । नन्दनैर्लक्ष्मणाद्यैश्च, परितः परिवारितम् ॥ २६ ॥ गीयमानगुणं रक्त-कण्ठैर्गान्धर्वगर्वितैः । स्तूयमानं स्तुतिप्रह्व-
जिह्वैर्वतालिकोत्तमैः ॥ २७ ॥ वीक्ष्यमाणमुखाम्भोजं, सेवकैरौपजानुकैः । नम्रमौलिभिरादीय-मानाऽऽदेशं निदेशिभिः ॥ २८ ॥
श्राव्यमाणं सुधासेक-च्छेकाः सक्तीः कवीश्वरैः । कथ्यमानकथं पूर्व-भूभृतां वृत्तवेदिभिः ॥ २९ ॥ स्मृतिवेदिभिरावेद्य-
मानधर्मव्यवस्थितिम् । उद्गाह्यमाणपाहुण्य-रहस्यं नीतिकोविदैः ॥ ३० ॥ अध्यासीनं सुधर्मायाः, श्रीविलासोपहासिनीम् ।
निर्मितां मणिचूडेन, सभामाजार्तशात्रवीम् ॥ ३१ ॥ भूषणाङ्कितमाणिक्य-ज्योतिर्मञ्जरिताकृतिम् ॥ ३२ ॥ धृतराष्ट्राङ्ग-
जन्मान, विशामीशं विशारदः । सान्धिविग्रहिकाख्यात-पूर्वस्तत्र दर्दश सः ॥ ३३ ॥ (दशभिः कुलकम्)

स करौ कुङ्कुलीकृत्य, पुरस्तादुपविश्य च । उवाच वाग्मिपु प्राप्त-गौरवः कौरवप्रभुम् ॥ ३४ ॥ राजन् देवो मुराराति-
ररातिकरिफेसरी । तवान्तिकमतिलेहा-दाख्यातुं प्रजिघाय माम् ॥ ३५ ॥ उररीकृतनिर्वाह-हेतवे सह बान्धवैः । विराटपुरि
दुष्कर्म-गुप्तोऽतिष्ठद्युधिष्ठिरः ॥ ३६ ॥ त्रयोदश्याः समायास्तु, प्रान्ते पूर्णे च वोऽग्रधौ । जगाम गोग्रहोद्धाते, व्यक्ततां स

१ युधिष्ठिरसंबन्धिनीम् ।

कृष्णेन
प्रेषितस्य
दूतस्य
स्तिनापुर-
गमनम् ॥

विविक्तधीः ॥ ३७ ॥ विराटो दैवतं किञ्चि-दिवानन्दादिवानिशम् । किङ्कुर्वाण इव प्राणै-रप्याराधयति स्म तम् ॥ ३८ ॥
 आगत्य द्रुपदाद्यैश्च, सोऽवनीशैरनेकशः । रसाल इव रोलम्बैः, शिश्रिये श्रितवत्सलः ॥ ३९ ॥ अभिमन्यू-त्तरापाणि-
 पीडनप्रक्रमे तदा । पुरे तत्राहमप्युच्चै-रेतदुत्कण्ठितोऽब्रजम् ॥ ४० ॥ पाश्चालप्रमुखास्तस्य, सर्वे तत्रामिलन् सुताः । सम-
 गंसत भूयांस-स्तदन्येऽपि सुहृद्गणाः ॥ ४१ ॥ तथापि वदनाम्भोज-मपश्यन् सानुजस्य ते । कदाचिदपि कौन्तेयः, सुग्रातं
 नाभिमन्यते ॥ ४२ ॥ त्वदीयविरहे नित्यं, स ताम्यत्येव केवलम् । बन्धुस्नेहोऽप्यहो काम-मनर्थः पृथुचेतनाम् ॥ ४३ ॥
 उत्कण्ठातरलोऽप्युच्चै-र्विलङ्घ्य समयावधिम् । मा स भूद्वैमनस्यं ते, किञ्चिदित्यागमन्न सः ॥ ४४ ॥ नास्मिन् काचिदभक्ति-
 स्ते, नाप्यसौ त्वय्यवत्सलः । तदप्येतदहो ! जातं, धिग्विधेर्दुर्विलङ्घ्यताम् ॥ ४५ ॥ पूर्णेऽपि समये सोऽय-मनाहतस्त्वया
 खलु । हास्तितनं नैच्छदभ्येतुं, महात्मानोऽभिमानिनः ॥ ४६ ॥ हर्षादुत्तोरणाशेष-द्वारां द्वारवतीं ततः । उपरुध्य मया काम-
 मानिन्ये धर्मनन्दनः ॥ ४७ ॥ अधुनाऽपि तदात्मीयं, बन्धुमाहातुमर्हसि । द्वयोर्बान्धवयोर्मा स्म, विरोधो भून्मूधैव वाम्
 ॥ ४८ ॥ विरोधेनाप्युपाज्यन्ते, बन्धुहेतोः खलु श्रियः । उदात्तचेतसः कापि, नोदरंभरिचेष्टता ॥ ४९ ॥ तेभ्यः सुखं निप-
 ण्णेभ्यः, श्रियः स्वयमुपायनम् । प्रणयेन क्रियन्ते चे-त्तन्महत् पुरुषव्रतम् ॥ ५० ॥ हेतोः कुतश्चन त्वं चे-देनं नाहाययि-
 ष्यसि । भ्रातृभित्तिजगत्येक-वीरैरानेप्यते बलात् ॥ ५१ ॥ न चैवमागतास्तुभ्य-मेते कल्याणहेतवः । सर्वा कदाचिदुत्सेका-
 दान्छिन्दीरन्महीमपि ॥ ५२ ॥ भवताऽपि तदाऽवश्यं, भर्तव्यं वा रणाङ्गणे । कर्तव्यं वा श्रियं हित्वा, तैरिवारण्यगाहनम्

१ भगवतः । २ दृष्टिनापुरम् ।

पाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः ११ ॥

॥१९३॥

॥ ५३ ॥ प्रच्युतप्रभुशक्तेर-प्युत्साहे मतिशालिनः । कामं धर्मः सुखस्येव, जयस्य प्रतिभूर्नयः ॥ ५४ ॥ भूयांसश्चापि
मादृक्षा-स्तादृशां सहचारिणः । श्रियं बृहत्सहायश्च, कलयत्यमहानपि ॥ ५५ ॥ नातिदुर्लभमम्भो हि, वारिदे वशवर्तिनि ।
न च मौक्तिकदुर्भिक्ष-मम्भोराशौ निदेशिनि ॥ ५६ ॥ वर्धयिष्यसि पैशुन्यं, त्वं तु केवलमात्मनः । उलूक इव वैराय-माणः
किरणमालिनः ॥ ५७ ॥

तां निश्चम्य गिरं तस्य, कम्पमानाधरः क्रुधा । कामं ताम्रीभवच्चक्षु-रभ्यधत्त सुयोधनः ॥ ५८ ॥ ब्रह्मन्नजिह्मवाग्र-
क्षन्, वचस्ते प्रतिभासते । कर्कन्धूकलवत् पूर्वं, कोमलं कठिनं ततः ॥ ५९ ॥ को भुवं मद्भुजस्तम्भ-न्यस्तामुत्तारयिष्यति ? ।
प्रक्षिप्य कवलं कुम्भि-मुखात् क इव कर्षति ॥ ६० ॥ को नाम केशवः ? के च, पाण्डवाः पुरतो मम ? । को नाम चन्द्रमाः ?
के वा, तारकास्तरणेः पुरः ? ॥ ६१ ॥ हरिर्मत्कार्मुकोन्मुक्त-मार्गणव्रणितो रणे । द्वेधापि वेदनाविष्टः, क्रोष्टेव स भविष्यति
॥ ६२ ॥ खगाधीशध्वजोऽप्येष, मामकीनैः खगोत्करैः । बलीकरिष्यतेऽवश्यं, खगानां समराङ्गणे ॥ ६३ ॥

इत्युपश्रुत्य तद्वाच-मुदञ्चितमवाश्रयन् । बलादमर्षणो रोष-मग्रजन्माग्रणीर्जगौ ॥ ६४ ॥ लक्ष्मीभुजा भुजोत्कर्ष-संहर्षः क
इवैष ते ? । आकाशमणिना कीट-मणेः स्पर्द्धाकणोऽपि कः ? ॥ ६५ ॥ अरिष्ट-केशि-चाणूरा-नाहुतीकृत्य यः पुरा ।
कंसं पूर्णाहुतिं चक्रे, स्वतेजोजातवेदसि ॥ ६६ ॥ आस्तां तावत् स निःशेष-द्विपदावाग्निवारिदः । सोढारः केन वोढार-
श्रण्डतां युधि पाण्डवाः ? ॥ ६७ ॥ तपःसुतशमाम्भोदा-दुत्थितः कोपपावकः । दुर्निवापो रिपुस्त्रैण-चाप्पपूरशतैरपि ॥ ६८ ॥

१ गरुडध्वजः-कृष्णः । २ बाणसमूहैः । ३ ग्राहणाग्रणीः । ४ कृष्णेन ।

दूतदुर्यो-
धनयोः
संवादः ॥

॥१९३॥

भीमः शमितकिर्मीर-हिडम्ब-वक्र-कीचकः । न कस्य समरारम्भ-पर्वसर्वकपो भुवि ? ॥ ६९ ॥ सुशर्मा यस्य
दोःकर्म, वीक्ष्य दक्षिणगोग्रहे । तदानीं भवतः किं न, प्राभृतीकृतवान् भियम् ? ॥ ७० ॥ निहत्य हेलया येन, सदर्पं घृप-
कर्परम् । मनश्च तव मृत्युश्च, संक्रथां कारितौ मिथः ॥ ७१ ॥ विधाय कीचकध्वान्त-विध्वंसं येन भास्वता । निर्ममे
पिच्छिलच्छायः, सुदेष्णामुखचन्द्रमाः ॥ ७२ ॥ विद्विषामर्जुनच्छाय-मर्जुनस्य शिलीमुखः । मंलीमसं वितन्वन्ति, कीर्ति-
कैरविणीवनम् ॥ ७३ ॥ अस्तमस्तमहीध्रेण, प्रत्युष इव पूर्णम् । क्षिप्तमिन्द्रं विपक्षेण, यः पदे स्वे न्यवीविशत् ॥ ७४ ॥
भानुमत्यां रुदत्यां यो, ज्येष्ठबन्धोर्निदेशतः । त्वां मृगेन्द्रादिव मृगं, गन्धर्वेन्द्रादमोचयत् ॥ ७५ ॥ ह्यस्तने गोग्रहे येन, त्वं
न गा एव केवलम् । मोचयांचक्रिरेऽस्त्राणि, वस्त्राणि च शरोत्करैः ॥ ७६ ॥ किमाचक्षे रिपुक्षोद-विलक्षनियमौ यमौ ।
गृहीतस्तु नताराति-जीवितं सुनयौ न यौ ॥ ७७ ॥ ज्येष्ठभ्रातुः सरस्वन्त, इवाज्ञावेलया धृताः । ते चत्वारोऽप्यहंकार-द्वीपं
न प्रावयन्ति ते ॥ ७८ ॥ अर्पयिष्यसि तन्नूनं, काश्यपीं शिरसा समम् । लोभोऽयं लम्भयेत् प्राण-संशयं हि गुरुनपि ॥ ७९ ॥

इत्युक्तवान्स वाग्न्रह्म-ग्रौदिमाढ्यंभविष्णुधीः । स क्रुधा धार्तराष्ट्रेण, संरम्भादभ्यधीयत ॥ ८० ॥ दूतत्वाच्च द्विजत्वाच्च,
त्वमवध्योऽसि भूभुजाम् । तेन यद्रोचते तुभ्यं, ब्रूहि तद्वाह्मणश्रुव ! ॥ ८१ ॥ वैरिणां तु पुरः कोऽपि, यदि स्यात्तस्य तद्भु-
वम् । एवं जल्पत एव द्राक्, छिन्नैव रसना भवेत् ॥ ८२ ॥ किं तु चेत्ते विशिष्टत्व-मस्ति किञ्चित्ततो मम । सवैकुण्ठान्
कुरुक्षेत्रे, दर्शयेथाः पृथासुतान् ॥ ८३ ॥ इति व्याहृत्य विस्फूर्ज-त्कोपाटोपारुणेक्षणः । व्यस्त्राक्षीत्तं पतिः क्षोणे-ग्राहयित्वा

१ श्वेतच्छायम् । २ सूर्यम् । ३ समुद्राः । ४ कृष्णसहितान् ।

पाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः ११॥
॥१९४॥

गले बलात् ॥ ८४ ॥ विदुराद्यैस्तदा वीक्ष्य, तं तथा गलहस्तितम् । समीरजन्मनो मेने, संघा निर्गहशालिनी ॥ ८५ ॥
वैरिभूधवसंवाध-वारकां द्वारकां ततः । सोऽभ्येत्य पाण्डवोपेतं, पुण्डरीकाक्षमैक्षत ॥ ८६ ॥ स्वस्तिगर्ममुखाब्जेन,
निविश्याग्रे गदाग्रजम् । अभ्यधीयत गान्धारी-सुतोदन्तः पुरोधसा ॥ ८७ ॥ देव ! दोर्गविते तस्मिन्, साम निर्नाम
नश्यति । अम्भःकुम्भ इव क्षिप्तो, दीप्ते दवहुताशने ॥ ८८ ॥ दीपयेत् प्रत्युत प्रायः, साम शौण्डीरिमोद्धतान् । अलं ज्वलति
सप्तार्चिः, सर्पिषा तर्पितः खलु ॥ ८९ ॥ सैष निःशेषभूपाल-मौलिलालितशासनः । तृणाय न श्रियं शार्त-मन्यवीमपि
मन्यते ॥ ९० ॥ राजानस्तेन संमान-दानैरानन्दितास्तथा । चक्रयथोपकुर्माणाः, प्राणानपि न किञ्चन ॥ ९१ ॥ द्वियन्ते स्म
तथा तेन, भीष्माद्या अपि भक्तितः । यथा तुल्येऽपि वात्सल्ये, तस्यैव जयकाङ्क्षिणः ॥ ९२ ॥ चतुरङ्गचमूक्रान्त-विश्वविश्वं-
भरातलः । नाकनायकमप्येष, करदीकर्तुमिच्छति ॥ ९३ ॥ चतुर्भिरपि तन्नाय-मुपायैर्वत साध्यते । दम्यते कापि केनापि,
किं केसरिकिशोरकः ? ॥ ९४ ॥ गजेन्द्रसज्जनं बाह-बाहनं पत्तिवीक्षणम् । रथनिर्माणमित्युच्चै-स्तत्पुरे समरोद्यमः ॥ ९५ ॥
मया विष्णुर्मया जिष्णु-र्मया भीमो मया यमौ । तपःसूनुर्मयेत्येवं, त्रियन्ते तद्भटैर्भटाः ॥ ९६ ॥ कृच्छ्रेणैव ततो
नैदं-युगीनभुजताण्डवैः । पाण्डवैर्देवपादैश्च, यद्यादीयेत मेदिनी ॥ ९७ ॥

इत्याख्याय स्थिते तस्मिन्-अग्रण्यामग्रजन्मनाम् । विकूणितमुखाम्भोजः, कैटभारिरभापत ॥ ९८ ॥ पुराऽपि ज्ञातमेवै-
तत्, कार्यं दण्डैकगोचरम् । दूतस्तु प्रहितोऽस्माभि-र्लोकनिर्वादभीरुभिः ॥ ९९ ॥ तस्य धीरधुरीणस्य, न नाम तदसांश्रतम् ।

१ प्रतिज्ञा । २ इन्द्रसवन्धिनीम् ।

दूतेन
कृष्णस-
भायां
कथितो
वृत्तान्तः ॥

॥१९४॥

वीक्षितुं समरोत्सङ्ग-रङ्गमुद्यच्छते स यत् ॥ १०० ॥ आत्मनश्च रिपूणां च, यंददृष्टैव दोर्वलम् ! अर्ध्यते पृथिवी सा हि, शूराणां
महती त्रपा ॥ १०१ ॥ तत्प्रदत्तां महीमेता-मस्माकमपि गृह्णताम् । कामं हसिष्यते राज-गोष्ठीषु भुजसौष्ठवम् ॥ १०२ ॥
न नाम निर्जितामन्यै-लक्ष्मीं-काङ्क्षन्ति दोर्भृतः । स्वयं हि निहतैर्नागै-राहारं कुरुते हरिः ॥ १०३ ॥ भीमोऽभ्यधाद्भुवस्तेन,
रमणीयमनर्पणम् । अन्यथा हि कथं मे स्यात्, सङ्गरोऽयमभङ्गुरः ? ॥ १०४ ॥ शिरःसरोरुहाकीर्णै-र्विरोधिरुधिरासवैः । हरिष्याम्यद्य
मेदिन्याः, स्वभारवहनक्लमम् ॥ १०५ ॥ पार्थोऽपि प्रथमानाङ्ग-वेपथुः कोपतोऽब्रवीत् । क्षोणेनर्पणे नूनं, भाग्यैर्जागरितं मम
॥ १०६ ॥ निर्वाप्येत रणश्राद्धः, कौरवैरेव मे भुजः । न सरःकृतसौहित्य-स्तृप्यतीभः कराम्भसा ॥ १०७ ॥ आदीयते स्म तैः
साकं, कृष्णाकेशांशुकैः क्षितिः । गृह्णन्तः केवलामेव, वयं लज्जामहे न किम् ? ॥ १०८ ॥ तत्तां प्रत्याहरिष्यामो, जीवितैः सह
विद्विषाम् । तत्कीर्तीः सुचिरोपात्ताः, कलान्तरपदे पुनः ॥ १०९ ॥ यमावप्युचतुः काल-द्विजिह्वरसनोपमौ । संहर्तुं ताम्यतः
कामं, शात्रवानावयोर्भुजौ ॥ ११० ॥ धर्मजोऽथाब्रवीद्वन्धु-वधाय किमु धावति । मनो मे ? किं तु कार्येऽस्मिन्, दैवदृष्टे
करोमि किम् ? ॥ १११ ॥ सर्वैः सञ्जीक्रियन्तां तत्, पताकिन्यः क्षितीश्वरैः । धर्मभूः पश्यतु भ्रातृ-वधपातकमप्यसौ
॥ ११२ ॥ इत्यादेशात्तपःसूनो-देवस्य च मुरद्विषः । प्रस्थानाय नृपैः सेनाः, सञ्जीकर्तुं प्रचक्रमे ॥ ११३ ॥

अन्येद्युर्धृत्तराष्ट्रस्य, सारथिः संजयाभिधः । प्रतीतः प्रतिदौत्याय, तपःसुतमुपागमत् ॥ ११४ ॥ सोऽथ सान्त्व-
मयैर्वाक्यै-रभाषत युधिष्ठिरम् । देवो वैचित्रवीर्यस्त्वां, भाषते भूप ! मद्विरा ॥ ११५ ॥ त्वं विवेकस्य धर्मस्य, नयस्य

ण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः ११॥
॥१९५॥

पिनयस्य च । एरु एगारः शङ्ख-मुक्तादीनामिगार्णवः ॥ ११६ ॥ तत् करौ कुङ्गलीकृत्य, वत्स ! किञ्चित्त्वमुच्यसे । कन्या
इय निषुज्यन्ते, पात्रे हि गुरुभिर्गिरः ॥ ११७ ॥ ग्राचो मेऽस्मिन् पुनः सर्वा, ग्रावणीव शिलीमुखाः । कुण्ठीवभूवुरुल्लुण्ठे,
शाठ्यधाम्नि सुयोधने ॥ ११८ ॥ स्वयमासन्न एवास्य, पातः पातकिनस्ततः । पित्तज्वरी चिरं हार-हूरादिद्विद् किमेधते ?
॥ ११९ ॥ वंशस्येय खलु प्रांशो-रप्यनम्रत्वशालिनः । बहिःसारस्य दुर्वार, एव भङ्गः पदे पदे ॥ १२० ॥ अकीर्तिपटहं
विश्वे, दास्यसे तत् किमात्मनः ? । महात्मानो हि मुञ्चन्ति, प्राणानप्ययशस्करान् ॥ १२१ ॥ दीप्रस्यापि विवेकस्य, तमः-
संपर्कशालिनः । महिमा मिहिरस्येव, वंहीयानपि हीयते ॥ १२२ ॥ विरोधयति लोभेन, धर्ममेकोऽपरः पुनः । लोभं त्यजति
धर्मार्थ-मन्तरं तदसत्मतोः ॥ १२३ ॥ नरं वनं वर भिक्षा, क्षुद्रं मरणं वरम् । न तु श्रीर्वन्धुसंघात-घातपातकपङ्किला ॥ १२४ ॥
द्वेष्टि बन्धून् धनस्यार्थं, बन्धुद्वेषे धनक्षयः । तस्माद्बन्धुविरुद्धानां, न धनं न च बान्धवाः ॥ १२५ ॥ रणस्य च गतिर्देवी,
कस्तत्र जयनिश्चयः ? । जीयन्ते जातु दोर्ध्वी-स्कूर्तिमन्तोऽपि दुर्वलैः ॥ १२६ ॥ शाश्वतिक्यः श्रियः पिक्य, इव नावेक्षिताः
कचित् । अकीर्तयः पुनः काक्य, इवावस्थास्त्रयश्चिरम् ॥ १२७ ॥ तद्विवेकमनुस्मृत्य, कृत्यं मनसिकृत्य च । हातुमर्हसि
धात्रीश !, विरोधं सह बन्धुभिः ॥ १२८ ॥

इति श्रुत्वा रिपुश्रेणि-दुर्जयः संजयोदितम् । धर्मभूरभिधत्ते स्म, स्मितस्तत्रकिताधरः ॥ १२९ ॥ आर्य संजय ! जीवा-
तु-धर्मस्य यशसोऽपि च । तातेन न्यायनिर्णिक-मुक्तमार्गतिपेशलम् ॥ १३० ॥ शौण्डीराणां तु धर्मोऽयं, न खलु कापि

(१ हारहूरा-द्राक्षा ।) २ चन्द्रस्य । ३ स्थिराः । ४ परिणामसुन्दरम् ।

कृष्णपाण्ड-
वानां युद्ध-
सज्जता ।
संजयस्य
युधिष्ठिर-
समीपे
कथनम् ॥

॥१९५॥

गीयते । भुज्यते भूः पुरस्तेषां, बान्धवैरपि यद्वलात् ॥ १३१ ॥ अकीर्तिर्भुजविस्फूर्ति-मतां बन्धुवधोद्यमः । भूभोगस्तु प्रस-
 ह्याय-मकीर्तेरपि मञ्जरी ॥ १३२ ॥ शमः प्रसाधनं पुंसां, यावन्नारिपराभवः । पराभूतौ पुनः क्रान्त-वैरिचक्रपराभवः
 ॥ १३३ ॥ तन्न मे बान्धवान् हन्तुं, काममुत्कण्ठते मनः । राज्यमप्यात्मनस्त्यक्तु-मेवमेव च नेच्छति ॥ १३४ ॥ त्यजामि
 चेत् प्रशान्तत्वात्, कथंचन महीमहम् । अमी त्ववार्यशौण्डीर्य-मन्दिरं न सहोदराः ॥ १३५ ॥ तद्विचिन्त्य तदादेश्यं,
 यदेवं सति युज्यते । इति मे वृद्धतातस्य, नतिपूर्वं निवेदयेः ॥ १३६ ॥

जगाद नन्दनस्तार-निस्यनो मातरिश्चनः । क्षोणिप्रत्यर्पणेनापि, न तैः संधिं विदध्महे ॥ १३७ ॥ पश्यतां चिर-
 मस्माक-मायातोऽयं रणोत्सवः । अत्र वीक्षिष्यते वैरि-कवन्धशतताण्डवम् ॥ १३८ ॥ ऊरुं दौर्योधनीं भित्त्वा, छित्त्वा
 दौःशासनीं भुजाम् । भविष्यामि ध्रुवं पारं-गमः संगरसागरे ॥ १३९ ॥ जिघृणुरप्युजगावेत-त्यजामः समरं न हि । तृप्य-
 न्त्यन्यत्र नानासृ-क्पानश्रद्धाः स्वगाः क्व मे ? ॥ १४० ॥ जल्पतः स्म यमौ संधि-र्यदि स्यात्तत्कथं द्विषाम् । भित्त्वा वक्षः-
 स्थलीं वीक्षा-महे कौटिल्यपाटवम् ? ॥ १४१ ॥

एवमुद्गीर्य संग्राम-रङ्गशौण्डैः स पाण्डवैः । विसृष्टः संजयः स्पष्ट-खेदोऽगान्नागमसाह्वयम् ॥ १४२ ॥ तत्र वैचित्रवीर्य-
 स्य, क्रमावानम्य सारथिः । दुर्योधनाद्युपेतस्य, व्याजहार गिरं रहः ॥ १४३ ॥ विना विश्वंभरादानं, संधानं वः किलेप्सि-
 तम् । अर्पणेनापि मेदिन्याः, संधित्सन्ते न ते पुनः ॥ १४४ ॥ पाश्चालीचिकुराकृष्टि-प्रतीकारकरालिताः । यौष्माकीणैः

श्रीपाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः ११॥
॥१९६॥

सह प्राणै-रादित्सन्ते हि ते महीम् ॥ १४५ ॥ एते नितान्तकान्तार-वासनिर्गसितौजसः । इत्यमून्माऽग्रमंस्थास्त्वं, कुरु-
भूपाल ! पाण्डवान् ॥ १४६ ॥ संप्रत्यस्ति यदेतेषां, पूर्वसादधिक महः । कामं घनापदुत्तीर्णः, पतिस्तपति रोचिषाम् ॥ १४७ ॥
नात्यनीपज्जयो ज्याया-नजग्यावनुजौ पुनः । नात्यनीपत्सहो दन्ती, हन्त दन्तौ तु दु सहौ ॥ १४८ ॥ तेजस्विनस्तिर
स्कृत्य, दुष्कर खलु जीवितम् । प्राणन्ति दन्तिनः कैष्ठी-खोल्लुण्ठनया क्रियत् ? ॥ १४९ ॥ शूर प्रत्यात्तधाराल-वैराणां
तममामिव । रुन्दराः शरणावन्ते, केवलं काश्यपीभृताम् ॥ १५० ॥ इयत्यपि गते तेभ्य-स्तद्भुवं दातुमर्हथ । सर्वस्य चेत्
कुटुम्बस्य, कल्याणमभिलष्यथ ॥ १५१ ॥

अथामर्षसोत्कर्ष-वर्षदश्रुदविन्दुना । वभापे धार्तराष्ट्रेण, भालभङ्गुरितभ्रुवा ॥ १५२ ॥ नूनमेव द्विपद्भ्यः, संजयः
समजायत । यदेव पौरुषोत्कर्षा-द्विषां भीषयतेऽथ नः ॥ १५३ ॥ जिघत्सोः शत्रुसैन्यानि, मत्कौक्षेयकरक्षसः । भवन्ति प्रथम-
ग्रास, एव पश्चापि पाण्डवाः ॥ १५४ ॥ क्षोणिराक्षिप्यते केन, मद्वाहुकुलिशोदरात् ? । मांसमाकृष्यते केन, सिंहदंष्ट्राङ्कुरा
न्तरात् ? ॥ १५५ ॥ काहं भ्रूमङ्गसंगीत-नर्तितानेकराजकः ? । मत्स्थ-द्रुपद-गोपाल-मात्रगुप्ताः क्व च द्विषः ? ॥ १५६ ॥
रणारण्ये ज्वलत्युच्चै-र्मत्प्रतापदवानले । भटित्रीभवितारस्ते, वानेया इव जन्तवः ॥ १५७ ॥ निन्दन्नेवं तु नः साक्षात्,
संजयोऽयं धनंजयः । छिद्यते तातदाक्षिण्या-नास्य जिह्वा दुरात्मनः ॥ १५८ ॥

१ निर्वासित-नष्टम् । २ अतिसुजयः इति भावः । ३ सिंहस्य तिरस्कारेण । ४ धारालं-तीव्रम् । ५ नृपाणाम्,
पक्षे पर्वतानाम् ।

संजयस्य
हस्तिनापुरे
आग-
मनम् ॥

॥१९६॥

गिरं तामन्वगुस्तस्य, कर्ण-दुःशासनादयः । ध्वान्त-ध्वाङ्ग-विपक्षाद्याः, प्रदोषस्यानुगामिनः ॥ १५९ ॥ ययौ
 दुर्योधनः क्रोधा-दित्यवज्ञाय संजयम् । द्विपन्ति श्लेष्मन्तो हि, पथ्यायाप्युष्णपाथसे ॥ १६० ॥ गते तस्मिन्नपस्मार-
 मेदुरे विदुरादिभिः । शङ्कातङ्काकुलैर्मने, नेदीयान् कुलविप्लवः ॥ १६१ ॥ अथाक्षमी कुरुक्षेत्रं, प्रति प्रस्थानहेतवे । महौजाः
 सञ्जयामास, गान्धारेयो वरूथिनीम् ॥ १६२ ॥ हस्तिनापुरवास्तव्यः, समस्तोऽपि जनस्तदा । समग्रकुरुसंहार-शङ्काशोक-
 मयोऽभवत् ॥ १६३ ॥

अन्येद्युरुद्यदानन्द-माहूय विदुरं रहः । पप्रच्छ कुलकल्याणं, धृतराष्ट्रो धराधवः ॥ १६४ ॥ अवादीद्विदुरो राजन्,
 प्रतिभामयचक्षुषा । दृष्टः प्रागेव विस्पष्टः, सर्वोऽप्यर्थो भवत्यसौ ॥ १६५ ॥ भवानेवाभवन्मूल-मस्य वैरमहीरुहः । जातमेव
 दुरात्मानं, नात्यजयः सुयोधनम् ॥ १६६ ॥ मद्राचः स्वादवोऽप्यासं-स्तदानीं विरसास्त्वयि । स्रोतोवार इवावार-पारे
 वैरस्यधामनि ॥ १६७ ॥ छिनत्ति नाङ्गणप्रान्त-प्ररूढं यो विपद्रुमम् । स एव भाविनं हन्त, कुलक्षयमुपेक्षते ॥ १६८ ॥
 झगित्यम्भोभिरुत्तिष्ठ-न्नेवानिर्वापितोऽनलः । केन नाम निरुध्येत, निःशेषं सदनं दहन् ? ॥ १६९ ॥ नोद्वेगहेतवे कस्य,
 दुष्टोविष्टो महानपि ? । भयंकरः पयोदोऽपि, ज्वलन्तमशनिं वहन् ॥ १७० ॥ आत्मीयेष्वप्यपन्याय-प्रवृत्तिं येऽधिकुर्वते ।
 तेष्वेव सकुटुम्बेषु, जायन्ते न सुखाय ते ॥ १७१ ॥ पातयन्तस्तटीस्तुङ्गा-स्तरङ्गा हि तरङ्गिणीः । कुशेशयकुलेः साकं, पङ्क्ति-
 लीकुर्वतेतराम् ॥ १७२ ॥ अङ्गीकुर्वन् कदाचारं, न्यायमुल्लुम्पति क्रमात् । शमीद्रुम इवाभ्यर्णं, चूतमूरीकृतानलः ॥ १७३ ॥

१ 'दातङ्क-मा'० प्रतिग्रय० । २ दुष्टेन सहितः । ३ कमलसमूहैः । ४ अङ्गीकृतोऽग्निर्येन सः ।

पाण्डव
चरित्रम् ॥
सर्गः ११॥
॥१९७॥

अपाकृतनयं मोहा-न्न धर्मोऽभ्येति भूपतिम् । न हंसः श्रयते हन्त, वीर्याम्भोजवनं वनम् ॥ १७४ ॥ दुर्नयध्वस्तधर्मस्य,
श्रियो भङ्गुरसंगमाः । व्योम्नि पाथोदपीतेन्दौ, कौमुदी कियदीक्ष्यते ? ॥ १७५ ॥ भोग्याः श्रियो न साधूना-मधर्मशबली-
कृताः । सेव्याः किं नाग हंमाना-माप प्रावृद्धालाविलाः ? ॥ १७६ ॥ श्रियोऽप्यधर्मसंपृक्ताः, कस्य नाम न मृत्यवे ? ।
हारहृयापि किंपाक-संपर्कान्न हिनस्ति किम् ? ॥ १७७ ॥ नित्यमारब्धधर्मस्य, नेदीर्यस्यस्तु संपदः । करारोपितदीपस्य, न प्रभा
हि दवीयसी ॥ १७८ ॥ धर्मकर्मान्तिकीभूय, सततं यस्य सिञ्चति । तस्यावश्यं भवेच्छक्ष्मी-बल्लिरुल्लासिपल्लवा ॥ १७९ ॥
नैसीरे यस्य धर्मोऽय, संवर्मयति संगरे । तस्यार्पयति केशेषु, समाकृष्य जयश्रियम् ॥ १८० ॥ धर्मकल्पद्रुमस्यैते, पल्लवाः
क्षितिपथ्रियः । पुष्पाणि वैरिविजयः, फलानि सुखसंपदः ॥ १८१ ॥ तदा वैरिपराभूति-यामिनी क्षयगामिनी । जायतेऽसौ
यदा धर्म-धर्मद्युतिरुदित्वरः ॥ १८२ ॥ अन्तिके यस्य जागर्ति, धर्मोऽयं नित्ययामिकः । प्रभवेयुः कुतः क्रूरा-स्तस्य व्यसन-
दस्यनः ॥ १८३ ॥ यस्य धर्मोऽस्ति सत्कर्म-संधिकृत्पारिपार्थिक । स निर्वहणमभ्येति, विरोधिवधनाटके ॥ १८४ ॥ स च
धर्मो न लुब्धानां, सेर्प्याणामिष सौहृदम् । महान् सहानवस्थान-विरोधो धर्मलोभयोः ॥ १८५ ॥ नैव लोभपरीरम्भ-शालिनो
धर्मसंगमः । कुतस्त्यः शौचसंपर्कः, सरमासुतसङ्गिनः ॥ १८६ ॥ न्यायशैलपविलाभो, लोभो धर्मार्कदुर्दिनम् । श्रीगल्लिपरशु-
लोभो, लोभः कीर्त्यब्जिनीविधु ॥ १८७ ॥ लोभेन भ्रश्यति न्याया-दन्यायी धर्ममुज्झति । मुक्तधर्मा गतश्रीः स्या-दश्री-
कस्य न कीर्तयः ॥ १८८ ॥ मुञ्चेन्महान् वृथा लोभ-मलुब्धो नयमन्दिरम् । धर्ममन्विष्यति न्यायी, धार्मिकं वृणुते जयः

१ कमलजलाभ्या रहितम् । २ अतिसमीपस्थाः । ३ अप्रसैन्ये । ४ श्वानसङ्गिनः ।

संजयेन
धृतराष्ट्रस्य
कृत उप-
देशः ॥

॥१९७॥

॥ १८९ ॥ राजंस्तल्लोभमुन्मुच्य, धर्ममालोच्य जित्वरम् । कीर्तिवल्लिसुधासेकं, विवेकमवलम्ब्य च ॥ १९० ॥ आत्मजन्मान-
मेतस्मान्निवर्तय कदाग्रहात् । ग्रासीभूयं भवन्मृत्यो-स्त्रायस्व सकलं कुलम् ॥ १९१ ॥ (युग्मम्)

शुद्धधीर्धृतराष्ट्रोऽथ, जगाद विदुरं प्रति । त्वां विना वक्ति को नाम, तथ्यवाक्पथ्यमीदृशम् ? ॥ १९२ ॥ इयमा-
पाततिक्ताऽपि, गीस्तवाऽऽयतिसुन्दरा । मुखद्वेष्ट्याऽपि किं नैव, शुद्धी संनिपातभित् ? ॥ १९३ ॥ यो बन्धूनामुपेक्षेत, कुव्या-
पारदवानलम् । पश्य तस्यापि किं न स्या-त्तदोपष्टोपवैशसम् ? ॥ १९४ ॥ मृत्युमूलं ह्यनुच्छिन्दन्, कालकूटस्य पाटवम् ।
कलङ्कपङ्क्तिः शङ्के, सुधाधामाऽप्यजायत ॥ १९५ ॥ परं मया दुरात्माऽयं, बोधितोऽपि सहस्रधा । पिशाचकीव दुर्देवा-
द्बुध्यते न कथंचन ॥ १९६ ॥ द्वावप्यावां तमभ्येत्य, बोधयावः पुनस्ततः । कथंचिद्यदि नामास्मा-दपस्मारान्निवर्तते ॥ १९७ ॥

इत्यालोच्याथ तौ गत्वा, बद्धप्रणयमूचतुः । दुर्निरोधस्फुरत्क्रोध-सुदुर्बोधं सुयोधनम् ॥ १९८ ॥ वत्स ! चात्सल्यसौ-
त्सुक्य-मस्मदीयमिदं मनः । त्वां प्रति प्रसभं वक्तुं, निषुंक्ते नौ पुनः पुनः ॥ १९९ ॥ निष्ठां वचःप्रतिष्ठैव, ग्रापयेत्
पुरुषव्रतम् । क्षमेव गुणसंभारं, राकेव मृगलाञ्छनम् ॥ २०० ॥ वाचि अष्टप्रतिष्ठस्तु, हीयते पुरुषव्रतात् । पुरुषव्र-
तशून्याऽऽत्मा, श्वसन्नपि शवायते ॥ २०१ ॥ शवायमानः क्रमश-स्त्यज्यते स्वजनैरपि । जायते क्षुद्रजन्तूना-
मास्पदं स ततः परम् ॥ २०२ ॥ मा कृथास्तद्वचोलीपं, पुरुषव्रतहारिणम् । असत्यवचसः सत्यं, स्थास्त्वो न श्रियोऽपि
ते ॥ २०३ ॥ यान्त्यस्ताश्चोत्पथायाताः, सपुत्र-पशु-बान्धवम् । भवन्तमपि नेष्यन्ते, तटग्राममिवापगाः ॥ २०४ ॥ सत्य-

पाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः ११॥
॥१९८॥

पूतं तु कौन्तेय-मेष्यन्ति नियतं श्रियः । मरालानामिव श्रेण्यः, सरः सरसिजोज्ज्वलम् ॥ २०५ ॥ सत्यमेव तदीयं ते
पुराऽपि हि महीमदात् । को नामापरथा तस्मा-दिमामाच्छेतुमीश्वरः ? ॥ २०६ ॥ दोर्दण्डान् पाण्डवेयानां, संनिधाया-
धिमानसम् । आत्मनः सत्यमत्यन्त-मुत्तम्भयितुमर्हसि ॥ २०७ ॥ यद्वा राधेय-गाङ्गेय-द्रोणादीनां धनुष्मताम् । भुजा-
नालोक्य निर्भीको, भुवं नार्पयसि ध्रुवम् ॥ २०८ ॥ अमीषामपि गन्धर्व-राज-गोग्रहविग्रहे । प्रत्यक्षीकृतमेवास्ति, भुजयोरू-
र्जितं त्यया ॥ २०९ ॥ निदेशाद्यद्यजातारे-र्नागमिष्यद्वनंजयः । त्वां गन्धर्वेन्द्रपारीन्द्रात्, कस्ततोऽमोचयिष्यत ? ॥ २१० ॥
गोग्रहे स्मरसि प्राण-निग्रहे सघृणोऽर्जुनः । सानीकस्यापि ते वैस्त्र-मूर्त्या कीर्तिं हरिष्यति ॥ २११ ॥ प्रेयस्यः सर्वदा यस्य,
धर्ममर्माविधः क्रियाः । धर्माभिसारिणीयाभि-र्लक्ष्मीभिर्नास्य संगमः ॥ २१२ ॥ यस्य धर्मोऽयमेकोऽपि, सैन्ये संनह्यते
मुदा । कैश्चनप्रतिपक्षौघं, तस्य संहरतेऽग्नवत् ॥ २१३ ॥ वत्स ! मत्सरमुत्सृज्य, तदर्पय महीमिमाम् । धर्म-जीवित-
कीर्तिनां, मा स्म भूः क्षयवासरः ॥ २१४ ॥

इत्याकर्ण्य तयोर्वाच-मुच्चैरुत्प्रांसपांसुरः । दोर्दर्पदर्शितावज्ञ-मभ्यधाद्धृतराष्ट्रभूः ॥ २१५ ॥ तातौ ! धर्ममपि क्षात्रं,
न जानीथः कथं युयाम् ? । काश्यपीं करमारूढां, क्षत्रियः क इवार्पयेत् ? ॥ २१६ ॥ प्रत्युतार्पयतः कामं, दोःकीर्तिः कलु-
पीभवेत् । कराक्रान्तकरित्यागे, कुण्ठं कर्ण्ठीरवोर्जितम् ॥ २१७ ॥ न्यायोऽपि स खलु न्यायो, यस्तेजस्विभिराहतः ।

१ मननि । २ पारीन्द्रः-सिंह । ३ वस्त्रमिषेणेत्यर्थः । ४ वृणवत् । ५ उपहाससहितः । ६ सिंहशौर्यम् । ७ 'अन्या-
योऽपि खलु न्यायः' इति गद्यपाण्डवचरितानुसारेणोचितं प्रतिभाति) एकस्यां प्रतौ अयं पाठोऽस्ति ।

धृतराष्ट्र-
संजयाभ्यां
धार्तरा-
ष्ट्रस्य कृत
उपदेशः ॥

॥१९८॥

अङ्गीकृतः प्रदीपौघै-दर्शोऽपि हि महोत्सवः ॥ २१८ ॥ किं च यज्जीयते जातु, कातरैरप्यकातरः । तदैववैभवं किञ्चि-न्न नाम
मटिर्मन्वयः ॥ २१९ ॥ तन्मा भैष्टमदीपिष्ट, विष्टपग्रासलालसः । मद्विक्रमकृशानुश्वे-तद्गन्धा एव पाण्डवाः ॥ २२० ॥
एतैर्जराप्रलापैस्तु, मा मा मां भयविक्रवैः । पुनः पुनर्मनःक्लान्ति-हेतुभिर्व्यथयिष्यथः ॥ २२१ ॥ तस्येत्पुक्तिमुपश्रुत्य, श्रुति-
विश्राणितज्वराम् । खेदादुत्थाय चैचित्र-वीर्यौ स्वस्थानमीयतुः ॥ २२२ ॥

अथ दायादसंदोह-क्षयाशङ्काविरक्तधीः । संसारसुखसंभार-भङ्गुरो विदुरोऽभवत् ॥ २२३ ॥ स वैराम्यभराचान्त-
स्नान्तपृत्तिरचिन्तयत् । धिक् संपदः प्रभुत्वं धिक्, धिक् च वैपयिकं सुखम् ॥ २२४ ॥ यत्कृते पितरं पुत्रः, पिता पुत्रमपि
कचित् । सुहृच्च सुहृदं बन्धु-बान्धवं च जिघांसति ॥ २२५ ॥ धिक् पापप्रभवाः पाप-प्रसविन्यः श्रियोऽसताम् । जाता हि
यादृशस्तादृक्, फलं प्रसुवते लताः ॥ २२६ ॥ श्रीमातङ्गीपरीरम्भ-लम्बिताद्भुतकल्मषाः । न धर्ममग्रजन्मानं, स्पष्टमप्यधिकारिणः
॥ २२७ ॥ कथं नु विषयासङ्ग-पङ्कपङ्किलमूर्तयः । सुभगंभावुकीभूय, भजेयुर्मुक्तियोपितम् ? ॥ २२८ ॥ एतानधर्मचाण्डाल-
संश्लेषमलिनान् कुरुन् । न खलु द्रष्टुमीशिष्ये, म्रियमाणान् रणाङ्गणे ॥ २२९ ॥ तत्तदीयमदृष्टैव, संहारं समराजिरे । मम
प्रव्रजितुं संप्र-त्युत्कर्षं दधते धियः ॥ २३० ॥

एवमालोचयन् सोऽय-मश्रौपीत् कस्यचिन्मुखात् । यदुद्याने मुनिर्ज्ञानी, विश्वकीर्तिरुपागमत् ॥ २३१ ॥ तत्रोपेत्य
ततो हर्षा-दुन्मिपत्पुलकाङ्कुरः । स तं मुनीन्द्रमानम्य, तत्पुरस्तादुपाविशत् ॥ २३२ ॥ अथ संसारसंताप-निर्वापणसुधोप-

१ सुभटव्ययः (?) ।

ण्ड

रित्रम् ॥

सर्गः ११॥

॥१९९॥

माम् । आरेभे भगवान् दत्त-शर्मणं धर्मदेशनाम् ॥ २३३ ॥ मनःक्षेत्रे गुरोर्वाक्य-जलैरप्लावितात्मनि । पुण्यबीजानि किं
नाम, देहिनां दधतेऽङ्कुरम् ? ॥ २३४ ॥ कषायदृग्विपाहीन्द्र-विपविक्रविते हृदि । गुरुयागमृतस्यापि, नालंकर्मणिता क्वचित्
॥ २३५ ॥ कषायघनवर्षेण, विवेककमलोत्करे । नाशितेऽस्यां मनोवाप्यां, धर्महंसः कियद्वसेत् ? ॥ २३६ ॥ कषायमदिरास्वाद-
विपर्यासितचेतसः । हहा ! देहभृतो हन्तु-मीहन्ते बान्धवानपि ॥ २३७ ॥ कषायनिम्नगापूरः, कपित्वा भाग्यभूरुहम् । जन्तून्
प्लुतनयद्वीपः, प्रक्षिपेद्विपदार्णवे ॥ २३८ ॥ भवेत् पाणिधमः कामं, सनातनपुरीषथः । स्वतन्त्रास्तत्र चेन्न स्युः, कषायाः
परिमोषिणः ॥ २३९ ॥ त एवास्माद्विमुच्यन्ते, कषायदवपावकात् । ये श्रयन्ति नराः पुण्य-पीयूषसरसोऽन्तरम् ॥ २४० ॥
कषायविषकुल्याभिः, सिक्तान् संसारकानने । प्राणापहान् हहा जीवाः, सेवन्ते विषयद्रुमान् ॥ २४१ ॥ तत्त्वयाऽप्यद्य दयाद-
कषायग्रीष्मतापितः । महात्मन् ! क्षमपीयूषै-रात्मा निर्वाप्यतामयम् ॥ २४२ ॥ मनस्तव परिज्ञाय, ज्ञानात् संसारकातरम् ।
आयातोऽस्मि पथो दूरा-त्तद्विधेहि स्वमीहितम् ॥ २४३ ॥ सर्वसंहारसाक्षेपा, राक्षसी भवितव्यता । न निवर्तिष्यते सेय-
मकृत्वा ते कुलक्षयम् ॥ २४४ ॥

उत्थाय विदुरोऽद्यादीत्, ततः कुञ्जलिताञ्जलिः । स्वामिंस्त्वमेव संसार-पारावारान्तरीपभूः ॥ २४५ ॥ त्वां वीक्ष्य विश्व-
जीरातुं, जीमूतमिव नूतनम् । त्यक्तदुःखौघधर्मर्तु-संतापं मे मनोऽभवत् ॥ २४६ ॥ विमुक्तिपथपाथेय-कल्पमस्वल्पसौख्य-

१ दत्तसुखाम् । २ न समर्थता । (३ अन्धकाराद्यावृत्तमार्गः) पाणि धमतीति पाणिधमः सप्रकाश इत्यर्थः सम्भवति ।
४ अन्तरीपः-द्वीपः ।

विदुरस्य

वैराग्येण

प्रव्रज्या-

ग्रहणम् ॥

॥१९९॥

दम् । तत् स्वपाणिमरोजेन, व्रतं मे दातुमर्हमि ॥ २४७ ॥ मा कथाः प्रतिबन्धं त्व-मित्युक्ते मुनिना ततः । प्रणम्य प्रीति-
पर्यश्रु-र्विदुरः पुरमागमत् ॥ २४८ ॥ ज्येष्ठं चान्धवमामक्य, मध्यमं तु विशुद्धधीः । निधाय माश्यां तद्वाचा, स तं
मुनिमगात् पुनः ॥ २४९ ॥ चकार गर्वसावद्य-निवृत्तिं च तदन्तिके । महीमप्रतिबद्धश्च, विजहार समीरवत् ॥ २५० ॥

अन्येषुर्मितमामन्त-परिच्छदविराजितः । देवः स कंसविघ्नंसी, स्वयं हास्तिनमाययौ ॥ २५१ ॥ मृगाङ्गमिव राकायां,
स्तोक्ताररुभूषितम् । प्रत्युद्ययौ तमत्यल्प-परिवारं कुरुद्वहः ॥ २५२ ॥ मितैरपि हरेः सैन्यैः, कुरुसेना महत्यभूत् । भृशं
वर्द्धयतेऽम्बोधे-स्तरङ्गोऽपि तरङ्गिणीम् ॥ २५३ ॥ अथोत्क्षिप्तपताकौघं, प्रसन्नप्रकराङ्कितम् । पुरं संभ्रान्तरम्भोरु, कैटभा-
रातिसाविशत् ॥ २५४ ॥ ततः सौधे समानीय, सुग्नितस्वागतक्रियम् । तस्यां संसदि दिव्यायां, न्यवीविशदमुं नृपः
॥ २५५ ॥ रत्नसिंहासनज्योति-र्जटालिततनुद्युतिः । वभार कैटभारातिः, सेन्द्रायुधघनश्रियम् ॥ २५६ ॥ भीष्म-दुर्यो-
धन-द्रोण-रुर्ण-दुःशासनरदिभिः । घृतः सघृतराष्ट्रैः स, व्यभादिन्दुरिवोडुभिः ॥ २५७ ॥ अथो जगाद सानन्दं,
मुकुन्दं मुन्दमुन्दरैः । वैचित्रवीर्यः स्वपय-द्बुद्धश्च दशनांशुभिः ॥ २५८ ॥ धन्यमन्यं गृहं मेऽभूत्, त्वत्संभावनयाऽनया ।
इदानीं तु गिरा श्रोत्रे, पवित्रयितुमर्हमि ॥ २५९ ॥ संसदुद्द्योतनिस्तन्द्र-स्मितचन्द्रातपोज्ज्वलम् । वदनेन्दुं वहन्नुच्चै-र्व्याज-
हार हरिस्ततः ॥ २६० ॥

वैचित्रवीर्य ! धात्रीश !, वचोवैचित्र्यजन्मभूः । भवद्भिः प्रहितोऽगच्छ-द्वारकां संजयः पुरा ॥ २६१ ॥ स तदानी-

१ कृष्णः । २ संभ्रान्तनारि । ३ इन्द्रायुधं-विशुत् । ४ 'स्वपयन् प्रांशुभिर्दश०' प्रतिद्वय० ।

पाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः ११॥
॥२००॥

मतिलेहात्, कुलप्रलयकातरः । संधानविषयं किञ्चि-त्तपःस्तुतमवोचत ॥ २६२ ॥ संधित्मत्यपि कौन्तेये, भूपाले बलशालिभिः । भ्रातृभिर्भीम-बीभत्सु-प्रमुखैर्नैव संदधे ॥ २६३ ॥ ततोऽस्माकमनावेद्य, विग्रहे जातनिश्चयः । द्वारचल्याः समेयाय, संजयो गजसाह्वयम् ॥ २६४ ॥ तं समस्तमुदन्तं मे, धर्मसूनुरचीकथत् । हृदयस्य हि सर्वेषा-मनाख्येयं न किञ्चन ॥ २६५ ॥ ततोऽहं कुरुभूपाल-कुलकल्पान्तभीरुकः । अनालोच्यैव कौन्तेयान्, दूत्याय स्पयमागमम् ॥ २६६ ॥ यूयं किञ्चित्तदासत्वं, संभावयथ चेन्मयि । तन्ममेदं मनाग्राक्यं, मनस्याधातुमर्हथ ॥ २६७ ॥ आप्तवाचोऽपि हि प्रायो, दर्पाध्माते जडात्मनि । हन्त मज्जन्ति निर्नाम, पर्वता इव सागरे ॥ २६८ ॥ प्रत्युत प्रज्जलत्याप्तो-पदेशैर्दोर्मदोद्धतः । दीप्यते नितरामग्नि-स्तैलभूरनलोऽम्बुभिः (?) ॥ २६९ ॥ अन्धत्वं नेत्रसद्भावे, बाधिर्यं श्रुतिपाटवे । मूकत्वं वाक्प्रवृत्तौ च, श्रीरियं महतामपि ॥ २७० ॥ दुर्गेहिनीय पुंमः श्री-वैश्वनीव न मानसे । दत्ते हितोपदेशानां, खजनानामिवाश्रयम् ॥ २७१ ॥ लक्ष्मीश्च भुजदर्पश्च, द्वयमेतदुरत्ययम् । ग्रीष्मश्रीश्च दवाग्निश्च, दुःसहौ खलु संहतौ ॥ २७२ ॥ सुजनोक्तिः कथंकार-महंकार-मयं मनः । विशेत् कुलीनकन्येय, निवासं विटसंकटम् ? ॥ २७३ ॥ संवृत्य तद्भुजागर्वं, लक्ष्मीमदमुदस्य च । शृणोति चेत्त-देतर्हि, किञ्चिद्वच्मि सुयोधनम् ॥ २७४ ॥ स्वच्छन्दं वद गोविन्दे-त्युक्ते कुरुमहीभुजा । प्रतीतस्तं प्रति प्राह, विहङ्गेश्वरवाहनः ॥ २७५ ॥

१ नामरहितं यथा स्यात्तथा । २ (‘अनिलाम्बुभिः’ इति भवेत्) ‘मग्नितैलभूरनलोऽम्बुभिः’ इत्येकप्रतिपाठः सम्यग् भाति ।

कृष्णस्य
दौत्येन
हस्तिनापुरे
गमनम् ॥

॥२००॥

पाण्डवेभ्यो भुवः खण्ड-मपि त्वं नैव दित्ससि । एतां ते तु जिघृक्षन्ति, तव प्राणैः सहाखिलाम् ॥ २७६ ॥ पार्थानु-
 न्मथ्य माम्राज्यं, त्वमेवाथ करिष्यसि । तथापि न खलु श्रेयः, काः श्रियः स्वजनैर्विना ? ॥ २७७ ॥ रणाङ्गणे च
 ते नूनं, विपत्स्यन्ते न केवलाः । तत्रापि मात्रमात्रेण, यदि स्यादवशेषता ॥ २७८ ॥ तदारब्धकुलोच्छेदः, कोऽयं
 गौण्डीरिमा तव ? । किमेतच्च तुलाक्षित-प्रभावं बुद्धिवैभवं ? ॥ २७९ ॥ यतो द्वेधाऽप्यसौ वेधा, धर्मभूर्धर्मकर्मणि ।
 आतङ्गकृद्गदोऽसीणां, द्वेधाऽपि पवनोद्भवः ॥ २८० ॥ वीभत्सुरतिवीभत्स-कर्मकृद्वैरिदारणे । यमौ दोर्वलदुःप्रेक्ष्य-विपक्ष-
 पटलीयमौ ॥ २८१ ॥ श्रेयस्करस्तदेतैस्तैः, संधिरेव पृथासुतैः । ईदृशा हि क लभ्यन्ते, सहायाः स्वस्य बान्धवाः ? ॥ २८२ ॥
 विष्मार्य तदप्यारं, वितर्क्योदकमात्मनः । पञ्च ग्रामानिमान् पाण्डु-सुतेभ्यो दातुमर्हसि ॥ २८३ ॥ कुशस्थलं वृषस्थलं,
 मारुन्दीं शरणावतम् । चतुरोऽपरजेभ्योऽमून्, किञ्चित्प्राच्याय पञ्चमम् ॥ २८४ ॥ (युगमम्) इयताऽपि त्वया संधिं, ते
 विधास्यन्ति मद्विरा । गन्तोऽल्पेनापि तुष्यन्ति, वीक्षमाणाः कुलक्षयम् ॥ २८५ ॥ अन्यथा नीरराशीना-मिव प्लावयतां जगत् ।
 त्वद्वले क इहास्ते य-स्तेषां सेतुर्भविष्यति ? ॥ २८६ ॥

व्याहृत्येति हृषीकेशे, स्थिते दुःशासनाग्रजः । ऊचे चम्पाधिपालोक-साचिसंचारिलोचनः ॥ २८७ ॥ एतावदपि
 गोविन्द ! मन्यसे नैव किं बहु ? । यदद्याप्येष मुञ्चामि, प्राणतः पाण्डुनन्दनान् ॥ २८८ ॥ इदानीमपि यद्येते, वार्ता ग्रामस्य
 दोर्मदात् । एरुस्यापि करिष्यन्ति, न भविष्यन्ति तद्भुजम् ॥ २८९ ॥ स्वभुजौर्जित्यपर्यन्तं, तेऽथ काङ्क्षन्ति वीक्षितुम् ।

१ पुन्तीपुत्रान् । २ 'कुलाक्षित-प्रभावं' इतिप्रत्यय० । ३ पटली-समूहः, तस्या यमराजसदृशौ ।

श्रीपाण्डव
परित्रम् ॥
सर्गः ११॥
॥२०१॥

तदाऽऽयान्तु कुरुक्षेत्रे, क्षिप्रं साकमपि त्वया ॥ २९० ॥ इत्युक्त्वा सह कर्णेन, निर्गत्य सटनाद्वहिः । स निश्चित्य हरेर्वन्ध-मेत्य
भूयोऽप्युपाविशत् ॥ २९१ ॥ तं कथंचित् परिज्ञाय, सात्यकिर्मन्त्रमेतयोः । संज्ञया ज्ञापयामास, कंसंविध्वंसकारिणः ॥ २९२ ॥
ततस्ताम्रीभयद्भाल-कपोलनयनोत्पलः । सस्वेदपुलकः क्रोधा-ज्जगादेति गर्दाग्रजः ॥ २९३ ॥ उपकारिणमप्युच्चै-रपकुर्वन्ति
दुर्धियः । दन्दहीति न होतार, किं हुतोऽपि हुताशनः ? ॥ २९४ ॥ एतज्जीयातवेऽप्युच्चै-र्बहुधा मम धावतः । बन्धमिच्छति
दुर्मेधा-स्तत्कोऽयं कुपिते मयि ? ॥ २९५ ॥ मन्दोऽपि न मृगाराति, शृगालैः परिभूयते । ग्रस्यते न ग्रहोदयोतैः, क्षीण
स्यापि विधोर्महः ॥ २९६ ॥ कृपयेत् तु नेदानी-मेव व्यापादयाम्यमुम् । भवन्तु पाण्डवेयानां, सावकाशाः क्रुधोऽपि च
॥ २९७ ॥ कुरुक्षेत्रे त्वसौ ध्वज-लक्षगुप्तोऽपि दौकताम् । मर्षेणामपि तत्रैव, ज्ञास्यते भुजवैभवम् ॥ २९८ ॥ एते तु जयमा-
याता, एव संप्रति सत्वरम् । ऊर्जस्विभुजरीयाणा-माहवोऽपि महोत्सवः ॥ २९९ ॥

इत्युक्त्वा सहसोत्थाय, क्रोधात्ताम्रतनुद्युतिः । ज्वलन्निव बृहद्भानु-निर्ययौ सहसा हरिः ॥ ३०० ॥ तत्प्रकोपाऽऽकुली-
भूत-स्नान्ताः सान्त्वयितुं ततः । गाङ्गेय-धृतराष्ट्राद्याः, पारिषद्यास्तमन्वयुः ॥ ३०१ ॥ ततः करे समालम्ब्य, गौरवोत्त-
रया गिरा । ते कामं चकितात्मानो, मञ्जुकेशिनमूचिरे ॥ ३०२ ॥ महात्मानो न कुप्यन्ति, खेदिता अपि दुर्मदैः ।
तुषारतरधारो हि, तडित्तप्तोऽपि तोयदः ॥ ३०३ ॥ न ताम्यन्ति महीयांसो, दुर्जोभिर्लघीयसाम् । वहते न हरिः
खेदं, फेरण्डरवताण्डवैः ॥ ३०४ ॥ सन्तो विकृतिमेष्यन्ति, चेत् परैः परितापिताः । काञ्चनं दहनक्रिष्टं, तद्गमिष्यति

१ कृष्णस्य । २ कृष्णः । ३ 'म्यहम्' इति प्रतिश्रवणम् । ४ सुन्दरकेशवन्त-कृष्णम् ।

दुर्योधनेन
कृतः कृष्ण-
स्य तिर-
स्कारः ।
गाङ्गेया-
दिना सा-
न्त्वनं च ॥

॥२०१॥

रीतिताम् ॥ ३०५ ॥ तन्मनागपि मा कृष्ण !, क्रोधं दुर्योधने व्यधाः । आपद्यपि भवेयुः किं, हिमांशोरग्निवृष्टयः ?
 ॥ ३०६ ॥ आसतां पाण्डवास्ताव-चरयाऽप्येकाकिना रणे । अभियुक्ताः क नमैते, सन्ति दुर्योधनादयः ? ॥ ३०७ ॥
 पुरः केगरिणः के हि, दुर्धरा अपि मिन्धुराः ? । भास्कराय कियत्कालं, तिष्ठन्ते तिमिरोर्मयः ? ॥ ३०८ ॥ त्वया पाणौ
 कृता पूर्वं, जयश्रीः परिभोगमाह । कथं गोविन्द ! निर्भीडैः, पाण्डवैः परिणेष्यते ॥ ३०९ ॥ विनाऽपि त्वां विजेष्यन्ति,
 कौन्तेयाः सैमिति द्विषः । येषां तौ सहयोद्धारौ, धर्मन्यायौ तरस्विनौ ॥ ३१० ॥ पापीयांसस्तु लप्स्यन्ते, गान्धारेयाः
 धयं स्वयम् । जीवितव्यं कियन्नाम, गुर्वादेशविलङ्घिनाम् ? ॥ ३११ ॥ त्वं तु स्वजनदायाद-धातपातकसंभवाम् । अकीर्तिं
 मा ग्रहीरेतां, महतां हि यशः प्रियम् ॥ ३१२ ॥ तदाहूतोऽपि कौन्तेयै-रायासीर्मा स्म संयति । त एव हन्त युध्यन्तां,
 येषां वैरं परस्परम् ॥ ३१३ ॥ वयं मान्याश्च कार्येऽस्मिन्, वर्षीयांस इति त्वया । सुरुतात्मनि वृद्धानां, प्रणयो
 हि फलेग्रहिः ॥ ३१४ ॥

इत्येषां विनयाद्राभि-भारितीभिर्मृदूकृतः । कोपप्रशान्तिकान्तश्री-जगाद् गरुडध्वजः ॥ ३१५ ॥ वर्षीयांसो भृशं यूयं,
 माननीयगिरो मम । मां वीक्ष्य विग्रहः किं तु, प्रस्तुतः पाण्डवैरपि ॥ ३१६ ॥ तदेषां सांयुगीनानां, संयुगोत्सङ्गसङ्गिनाम् ।
 भाव्यमेव मया सद्भिः, प्रतिपन्नं हि नान्यथा ॥ ३१७ ॥ किं तु संग्राममुत्तीर्णो, न ग्रहीष्ये धनुः स्वयम् । सारथ्येनैव
 पार्थस्य, सहायो भवितास्म्यहम् ॥ ३१८ ॥ एतावताऽस्तु यौष्माक-वचसामनतिक्रमः । अमेयमहिमानो हि, मान्या एव

१ (रीतिर्दग्धस्वर्णादिमलम्) रीतिः-पित्तलनामरुधातुः इत्यर्थः साधुः । २ 'आः कदापि' प्रतिद्वय० । ३ युद्धे ।

पाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः ११ ॥
॥२०२॥

भवाद्दृशाः ॥ ३१९ ॥ इत्युक्त्वा स मिलत्पाणि-कुङ्कुलस्तान्न्यवर्तयत् । राधेयं च करे धृत्वा, रथमारोपयन्निजम् ॥ ३२० ॥
पाण्डुमालोकितुं गच्छन्, हरिर्विदुरवेश्मनि । कर्णमभ्यर्णमासीन-मभ्यधादिदमादरात् ॥ ३२१ ॥ कर्ण ! निर्नाम निर्म-
अन्, त्वया वीर्यत धृतम् । प्रकाशेन प्रदीपस्य, नेत्रकर्मैव रात्रिषु ॥ ३२२ ॥ त्वया दुर्योधनो दुर्यो-धन इत्यभिधीयते ।
दम्भोलिनैव देवेन्द्रो, देवेन्द्र इति गीयते ॥ ३२३ ॥ दधत्यासीदकर्णेव, पुनर्वीराननीदृशः । विभ्रती त्वा तु भूः कर्ण !,
मर्मेण्यं द्विधाऽप्यभूत् ॥ ३२४ ॥ त्वग्येचौदार्य-गाम्भीर्य-शौर्य-धैर्यादयो गुणाः । वारिधाविव रतानि, व्योमाङ्गण इव ग्रहाः
॥ ३२५ ॥ सन्त्येव वीराः किं त्वन्य-द्वीर ! वीर्यतं तव । गिरयो गुरवः कामं, मेरोस्तु गरिमाऽपरः ॥ ३२६ ॥ किं तु
दुर्योधने दुष्टे, दुनोति तव सश्रयः । माणिक्यस्येव जात्यस्य, भूपणे रीतिनिर्मिते ॥ ३२७ ॥ मित्रं करोति को नाम, क्रूर-
कर्माणमीदृशम् ? । यस्यीयति पिश्रम्भ-धातिनं को हि पन्नगम् ? ॥ ३२८ ॥ कामं कृतोपकारेऽपि, विश्वस्यान्न जडात्मनि ।
किं न सायात्रिक जातु, निमज्जयति नीरधिः ? ॥ ३२९ ॥ पुमासमनयक्रान्तं, विजहत्यात्मजा अपि । राहुग्रस्तं विवस्वन्तं,
मुञ्चन्ति हि मरीचयः ॥ ३३० ॥ अवश्य निपतन्त्येव, पतयालुषु संश्रिताः । पतत्येव तरुः कूल-रूपाकूले निपातिनि ॥ ३३१ ॥
वर्द्धन्ते तु विमर्दिष्णु-श्रिय(या)माश्रयतः श्रियः । लक्ष्मीर्वल्लक्षपक्षेन्दु-मरीचीनामुदित्वरी ॥ ३३२ ॥ पावयत्यन्तरात्मान,
प्रणयः पुण्यशालिभिः । तरङ्गयति सौरभ्यं, कर्पूरद्रुमसगमः ॥ ३३३ ॥ विक्रमोऽपि स्फुरत्युच्चैः, पुरतः पुण्यतेजसः । भास्वतः
पुरतः काम, दीप्यते दर्पणद्युतिः ॥ ३३४ ॥ सार्वजन्येन सौजन्यं, कीर्तिमावहते पराम् । प्राच्येन मरुता मग्नी, श्लाघनीया

१ पक्षे वधिरा । २ पक्षे श्रवणयुक्ता । ३ पित्तलेन निर्मिते । ४ वलक्षपक्ष-शुक्लपक्षः ।

कृष्णेन
मार्गे ग-
च्छता कर्ण-
स्य कृत
उपदेशः ॥

॥२०२॥

यनस्य यत् ॥ ३३५ ॥ तच्चार्हति धर्मात्म-जन्मना सह संगमः । न पुनर्भार्तिराष्ट्रेण, मतिमन् ! पापजन्मना ॥ ३३६ ॥
 किं न त्वमपि कौन्तेयः, प्रकारेणासि केनचित् । ममात्रेण्यत एवासौ, रहः कुन्त्या निवेदितः ॥ ३३७ ॥ त्यक्तलब्धस्तु
 राभायाः, कर्ण ! त्वमसि नन्दनः । न हि निर्याति वैदूर्यं, बालवायशुवं विना ॥ ३३८ ॥ तद्भवान् सुभटोत्तंस ! कौन्ते-
 यानां महोदरः । वन्धूनेव ततोऽभ्येतुं, साम्प्रतम् तव साम्प्रतम् ॥ ३३९ ॥ कृते तेजस्विधौरेय !, संगते धर्मश्रुनुना । तदीय-
 वन्धुतामुक्ता-लतायां नागकायसे ॥ ३४० ॥

इत्युदीर्य स्थिते प्रीति-निर्भरं कैटभेद्विपि । कर्णः कीर्णस्मितज्योत्स्ना-वदातवदनोऽवदत् ॥ ३४१ ॥ सत्यं नीतिल-
 तारुन्द !, गोविन्द ! त्वं यदभ्यधाः । मैत्री काममयुक्तैव, सार्धं दुर्योधनेन मे ॥ ३४२ ॥ आलिङ्गति कदानित् किं,
 हेमन्तं मलयानिलः ? । भजते विभवः किं वा, दारिण्येण समागमम् ? ॥ ३४३ ॥ परं दुर्योधनेनैव, सूतत्वमविचिन्त्य मे ।
 भूपतित्वं सितच्छय-पवित्रमभिर्गुणितम् ॥ ३४४ ॥ मयाऽप्यमायिना तस्मिन्-भ्राजन्मेदगुरीकृतम् । यत्तवैव मम प्राणा, नेत-
 ज्या यय ते रुचिः ॥ ३४५ ॥ मिश्रोपकृतिभिर्नित्य-मात्मा नीतोऽयमार्द्रताम् । तद्विपद्योगभूलीभिः, पङ्क्तिलीकियते कथम् ?
 ॥ ३४६ ॥ गान्भारेयं परित्यज, पाण्डवेयं श्रयत्यपि । विश्रम्भो हन्त सौहार्दे, मयि तस्यापि कीदृशः ? ॥ ३४७ ॥
 अकीर्तयस्तु काकोल-कोल-कोकिलकृशमलाः । विश्वेऽपि मयि कर्तारः, शाश्वतीं दर्शशर्वरीम् ॥ ३४८ ॥ तद्वयायविकलस्यापि,
 गान्भारीतनुजन्मनः । कार्ये नूनममून् प्राणान्, मोक्षयामि समराङ्गणे ॥ ३४९ ॥ त्वया कर्क्षीकृतः क्रुद्धण !, धर्मभूर्भो-

१ पुन्तीपुत्रः । २ योग्यम् । ३ कृष्णे । ४ कृतम् । ५ शत्रुसंयोगरूपभूलीभिः । ६ अङ्गीकृतः ।

श्रीपाण्डव
चरित्रम् ॥
सर्गः ११॥
॥२०३॥

क्ष्यते भुवम् । वातेनानुगृहीतो हि, पुण्यामोदोऽश्नुते दिशः ॥ ३५० ॥ भविता तु मया त्यक्तो, निराशः कौरवो भृशम् ।
वह्नेः कियानवष्टम्भो, विमुक्तस्य नभस्वता ? ॥ ३५१ ॥ अङ्गैर्भूभारभूतैः किं ? , न येषामस्थिसंचयः । दधाति युधि मित्रार्थे,
सैन्यसंमर्दपांसुताम् ॥ ३५२ ॥ मित्रस्नेहेन दिग्धोऽयं, रूपितो रणरेणुभिः । खड्गधाराजलैः स्नातो, धन्यस्यात्मा विशुध्यति
॥ ३५३ ॥ तन्न किंचन वाच्योऽहं, धर्मभूमैत्रकर्मणि । महात्मानो हि सर्वेषां, हृदयाकृतकोविदाः ॥ ३५४ ॥ किं तु मे
नेतिमाख्याय, मातुः कुन्त्या निवेदयेः । जीवितं न हरिष्यामि, चतुर्णां तत्तनूहाम् ॥ ३५५ ॥ फाल्गुनं पुनरावाल्या-
दपि केनापि हेतुना । मन्मनो विजयाकाङ्क्षि, संपराये जिघांसति ॥ ३५६ ॥ तन्मातस्ते भविष्यन्ति, पञ्चैव नियतं सुताः ।
सार्जुना वा हते कर्णे, सकर्णा वा हतेऽर्जुने ॥ ३५७ ॥

इत्युक्तवन्तमालिङ्ग्य, तमभङ्गुरसंगरम् । उल्लसद्विषयः कर्णं, कंसारातिर्न्यवीवृतत् ॥ ३५८ ॥ मन्दिरे विदुरस्याथ,
मग्नं शमसुधाम्बुधौ । अद्राक्षीत् पुण्डरीकाक्षः, पाण्डुं ताण्डवितोत्सवम् ॥ ३५९ ॥ पञ्चग्रामार्थनापूर्वं, विग्रहान्तमसौ
ततः । निजागमनवृत्तान्तं, पुरः पाण्डोर्न्यवेदयत् ॥ ३६० ॥ प्रकोपं शमपीयूष-गार्धेरोर्वानलोपमम् । तत्कालं कलयन् पाण्डु-
र्वभाषे कैटभद्विपम् ॥ ३६१ ॥ मत्कोपप्रलयाम्भोधे-दूरं कौरवभूधरान् । निमज्जयिष्यतः सेतुः, शस्त्रसंन्याससंगरः
॥ ३६२ ॥ अतस्तानेव मद्राव-माचक्षीथाः पृथासुतान् । युष्माकं चेन्मया जन्म, मा स तद्भूत कातराः ॥ ३६३ ॥ मा
भूच वः समीकेषु, बान्धवस्नेहविप्लवः । कार्यं बन्धुष्वपि प्रेम, न सर्वस्वविलोपिषु ॥ ३६४ ॥ सैनाभीनपि निर्भिन्धात्, स्व-

१ नमस्कारम् । २ युद्धेषु । ३ पितृव्यान् ।

कर्णेन
दत्त उत्तरः
कृष्णस्य ।
कृष्णस्य च
पाण्डोर्मिल-
नम् ॥

॥२०३॥

पदाक्रान्तिकारिणः । निर्नाशयति तिग्मांशु-र्यद्वयोमव्यापिनो ग्रहान् ॥ ३६५ ॥ प्राणन् परैर्हृतक्षोणिः, क्षत्रियः क्षत्रियः
 किमु ? । विच्छन्नकेशरो जीयन्, केमरी किमु केमरी ? ॥ ३६६ ॥ जीवतो यस्य जीवन्ति, परिभूयाप्यरातयः । तस्मात् पुंसो
 वरं पांगु-गोऽस्ति चेद् ग्रमते जलम् ॥ ३६७ ॥ स ग्रावापि वरं योऽर्क-पादाक्रान्तो ज्वलत्यलम् । न पुनः स पुमान्
 वैरि-परिभूतोऽपि यः क्षमी ॥ ३६८ ॥ तद्वन्साः ! शममुत्सृज्य, स्वमूरीकृत्य तन्महः । महीं कीर्त्या समं प्रत्या-
 हरेत् रिपुभिर्हताम् ॥ ३७९ ॥ किं चान्यत् कृष्ण ! निष्णाते, वैरिखण्डनकर्मसु । सहाये त्वयि संग्रामः, कौन्तेयै-
 नातिदुर्जयः ॥ ३७० ॥

इत्युक्ते पाण्डुना चण्ड-कोपारुणितचक्षुषा । मन्यमानस्तृणं शत्रून्, कैटभारातिरभ्यधात् ॥ ३७१ ॥ विरोधिनां जये
 राजन् !, संग्रयस्तत्र मा स्म भूत् । इयत्कालमगोपायत्, त्वत्तनूजक्षमैव तान् ॥ ३७२ ॥ दावानले ज्वलत्युच्चै-र्महान्तोऽपि
 महीरुहः । भवन्ति भस्मसात्तूर्ण-मिषीकाणां तु का कथा ? ॥ ३७३ ॥ किं तु राजन् ! मया सार्धं, त्वमप्यागतुमर्हसि । त्वद्वि-
 योगातुराः कामं, दुःखं तिष्ठन्ति ते सुताः ॥ ३७४ ॥ इत्युक्तेऽम्भोजनाभेन, भूयः पाण्डुरदोऽवदत् । सति त्वयि सुतानां
 मे, न दूरे विजयो हरे ! ॥ ३७५ ॥ तद्विध्वस्तरिपुत्राता-नुदूढविजयश्रियः । भूयः प्राप्तस्वराज्यांस्तान्, द्रष्टुमिच्छामि
 नान्यथा ॥ ३७६ ॥ तद्वच्छ त्वं जवादेत्य, निर्जित्य समिति द्विषः । स्ववन्धुभ्यः पुनर्देहि, निजां साम्राज्यसंपदम् ॥ ३७७ ॥
 इत्युक्तान्तं वैचित्र-वीर्यमाशृच्छथ तत्क्षणात् । जगाम त्वरितं कोपाद्, द्वारकां द्वारकापतिः ॥ ३७८ ॥ तत्रोपेत्य रहः

पाण्डव
चरित्रम् ॥
सर्गः ११॥
॥२०४॥

सर्वा, हास्तिनीयां जनार्दनः । तां कथां कथयामास, सबन्धोर्धर्मजन्मनः ॥ ३७९ ॥ पाण्डवेयास्ततः सर्वे-ऽप्यानन्द-
मतुलं दधुः । नेदीयानिद्ववाहना-माहवो हि महामहः ॥ ३८० ॥ मुरारेः पुनरादेशात्, सञ्जीकर्तुमनीकिनीः । सैनिकैर्विक-
सद्वाहु-विक्रमैरुपचक्रमे ॥ ३८१ ॥ दन्ताघात-कराघात-गात्राघातपुरःसरम् । कर्म सांग्रामिकं तत्त-दध्याप्यन्ते स्म सिन्धुराः
॥ ३८२ ॥ स्वयन्ति स्म संचार्य, सर्वसान्नाह्यवीथिषु । तुरङ्गान् सङ्गरोत्सङ्ग-योग्यानश्चंदमोत्तमाः ॥ ३८३ ॥ केषुचिद्बु-र्वरूथा-क्ष-
युग-चक्र ध्वजादिकम् । कांश्चिच्च स्यन्दनान्वयान्, सूत्रयन्ति स्म सूत्रिणः ॥ ३८४ ॥ पित्रारूपा-जात्य-भिज्ञान-वृत्त्य-स्रप्रश्न-
पूर्वरूपम् । प्रस्तूयन्ते स्म पत्तिभ्यो, दानानि कनकोत्करैः ॥ ३८५ ॥ सामन्तेभ्यः समस्तेभ्य-स्त्वरामनहेतवे । राजदौवारि-
कैराप्तै, राजादेशा विनिर्ययुः ॥ ३८६ ॥ करीर-पिचुमन्दाऽऽदि-पल्लवाऽऽस्वादमेदुरम् । स्वं स्वमौष्टिकमानायि, राजकैर्जा-
ङ्गलस्थलात् ॥ ३८७ ॥ गुडं प्रक्षर-पर्याणो-पकार्या-रुचचादयः । राजवेश्मनि निर्मातु-मारभ्यन्ते स्म कारुभिः ॥ ३८८ ॥
भाराऽऽरोपकृते कैश्चि-द्वर्पा इव शरीरिणः । दम्यन्ते स्म ककुबन्तो, रेणुगोणिभिरुल्वणाः ॥ ३८९ ॥ पण्यसंग्राहिणः केऽपि,
केऽप्यन्नक्रयकारिणः । वणिक्पुत्रभृतः केऽपि, संवहन्ते स्म नैगमाः ॥ ३९० ॥ सौधोपरि सपत्यङ्क-दत्तगुप्यदुरुत्कराः ।
सञ्जन्ति स्म प्रयाणाय, वारसारङ्गचक्षुषः ॥ ३९१ ॥

१ सेनाः । २ वरूथः-रथस्य लोहादिमयं वर्म । ३ वनात् । ४ गुडः-गजपीठास्तरणम् । ५ उपकार्या-वस्त्रगृहम्,
'तदु' इति भाषायाम् । ६ 'प्यन्न क्रयकारिणः' इति लिखितप्रतिग्रयपाठोऽपि साधुः, तत्र "क्लीवेऽन- शकटोऽस्त्री स्यात्"
इत्यमरकोशः । ७ वाराङ्गनाः ।

पाण्डोः
प्रतिवच-
नम् ॥
कृष्णस्य
द्वारकायां
पाण्डवानां
मिलनम् ॥

॥२०४॥

इति सर्वतः पुरनिवासिजनः, कटकप्रयाणरभसाऽऽकुलितः ।

निजकर्म तत्तदचिरं रचय-न्नभवद्भृशं प्रमदपल्लवितः ॥ ३९२ ॥

इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिचिरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये द्रुपदपुरोहित-संजयविष्णुदूत्यवर्णनो
नामैकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशः सर्गः ।

अथान्येद्युर्जरासन्ध-दूतः सोमकसंज्ञकः । आगमद्विक्रमद्वीपि-धारको द्वारकां पुरीम् ॥ १ ॥ स शालस्खलितालोल-
तुङ्गकछोलशालिनि । विश्रान्तचक्षुरश्रान्तं, सागरे परिखायिते ॥ २ ॥ ऊर्म्यानीतस्फुटच्छुक्ति-मुक्तमुक्ताङ्गवेदिके । प्राकारे
काञ्चनेऽत्युच्चै-र्लोचने चरितार्थयन् ॥ ३ ॥ वेलावननभस्वाद्भि-रसौ वीतपथश्रमः । उल्लसद्विस्मयावेश-विवशः प्राविशत्
पुरीम् ॥ ४ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) तां विलोक्य स निःशेष-हिरण्मयनिकेतनाम् । तृणाय मतिमान् मेने, पुरीं पौरन्दरीमपि
॥ ५ ॥ शुशोच विषण्णो वीक्ष्य, रत्नकूटान् स कोटिशः । मुष्टः कष्टमसौ दुष्टै-रिति रत्नाकरं मुहुः ॥ ६ ॥ अथ आतृभिरक्षोभ्य-
प्रमुखैः परिचारितम् । पुत्रैर्नैभि-महानेभि-सीरि-शौरिमुखैरपि ॥ ७ ॥ नमद्भूपालमौलिस्र-ग्मरन्दसुरभिक्रमम् । वारना-

१ शालः-प्राकारः । २ मरन्दः-मकरन्दः ।

जरासन्ध-
दूतेन
समुद्रविज-
यसभायां
कथितो
वृत्तान्तः॥

॥२०५॥

चरित्रम् ॥
सर्गः १२॥

॥२०५॥

रीकराम्भोज-चारुचालितचामरम् ॥ ८ ॥ रत्नसिंहासनासीनं, सुनासीरमिवापरम् । सोऽन्तःसदसमद्राक्षीत्, समुद्रविजयं नृपम् ॥ ९ ॥ (त्रिभिर्निशेषकम्) जरासन्धस्य भूभानोः, प्रताप इव मूर्तिमान् । पर्वेव गर्वशीतांशोः, सोऽग्रेनृपमुपाविशत् ॥ १० ॥ वाचालमौलिमाणिक्य-मुदञ्चितविलोचनः । स राजानं जगादेति, यादवान्त्रयकौस्तुभम् ॥ ११ ॥ राजंस्त्वामाह माहात्म्य-
खर्वितामरपर्वतः । कीर्तिकृत्रिदशाधीश-मागधो मगधाधिपः ॥ १२ ॥ दारकौ तव गोक्षीर-पानपीनांसकुट्टिभौ । अस्मज्जा-
मातरं कंसं, जप्तुर्निमंचेतसौ ॥ १३ ॥ तदागःपवमानेन, प्रेक्षितेऽस्मन्मनोवने । यदुवंशैकसंहार-कारी कोपाग्निरज्ज्वलत् ॥ १४ ॥ सुताया जीवयशसः, पतिमृत्यूच्छलच्छुचः । लोचनाश्रुपयःपूरै-स्तस्मिन्नाज्यघटायितम् ॥ १५ ॥ ततः काल-
कुमारोऽस्मान्, कृतोद्योगान् व्यजिज्ञपत् । संरम्भस्तातपादानां, किं सुते सति मय्यपि ? ॥ १६ ॥ हुंकारेऽपि सति प्राण-
निग्रहग्रंहिलौजसि । स्वयं संरभते हन्तुं, हरिः किं हरिणव्रजान् ? ॥ १७ ॥ ततः प्राप्यास्मदादेश-मावेशविवशः क्रुधः । स
युष्मान् प्रत्यधाविष्ट, सिन्धुरानिव केसरी ॥ १८ ॥ ततोऽस्मिन्नभ्यमित्रीणे, भिया यूयमनश्यत । उन्मीलिते वसन्ते हि, कीदृशाः
शिशिरानिलाः ? ॥ १९ ॥ क्रौधान्धंभावुकोऽधाव-तदप्यनुपदी स वः । व्यज्ञप्यत चरैरेत्य, ततः कैश्चिद्दिनैरदः ॥ २० ॥

यत् कुमारः पुरो गच्छन्, क्वचित् परिसरे गिरेः । शून्यानेकस्थलं शून्य-रथेभाक्षीयसंकुलम् ॥ २१ ॥ निर्मानुपपरीवारं,
स्कन्धावारमुदैक्षत । भीषणाभ्रंलिहज्वाला-जटिलांश्च चिताचयान् ॥ २२ ॥ युग्मम् ॥ नामग्राहं यदूनां च, क्रन्दन्तीं परितो-
ऽपि तान् । कांचिद्वर्षीयसीमेकां, सोऽद्राक्षीदतिदुःखिताम् ॥ २३ ॥ सोऽथ पप्रच्छ तां भद्रे !, किमेतदसमञ्जसम् । साऽऽच-

१ इन्द्रम् । २ हतचित्तौ । ३ 'प्रेक्षितो' प्रतिश्रयः । ४ प्रहिलं-महीतुमिच्छत् । ५ वृद्धाम् ।

चक्षे सवाप्पाक्षी, महाभाग !, निश्म्यताम् ॥ २४ ॥ समुद्रविजयोऽमुष्या-मस्यामानकंदुन्दुभिः । राम-दामोदरा-
यस्या-मेतास्वन्येऽपि यादवाः ॥ २५ ॥ चितासु विविशुः काल-कुमारभयभङ्गुराः । एतस्यां त्वहमप्यस्मि, विविशुः कृष्ण-
सोदरा ॥ २६ ॥ (युगम्) कुमारोऽथाव्रवीत् प्रत्य-ज्ञासिपं पुरतः पितुः । विशन्तु यत्र कुत्रापि, दुष्टान् क्रष्टास्मि तांस्ततः
॥ २७ ॥ तत्कर्णामि द्विपो नून-मपि वैश्वानरोदरात् । इति क्रोधेन मूढात्मा, स्वमृत्युमविचिन्त्य सः ॥ २८ ॥ देव ! मा मेति
सैन्याना-मुच्चैर्वाप्यतामपि । झम्पां कृपाणी दत्ते स्म, चितायां रामकृष्णयोः ॥ २९ ॥ युगम् ॥ क्षणाच्च भस्मसादासी-
त्ततस्तच्छोऽरुविह्वलैः । भीतैश्च देवपादेभ्यः, सैनिकैरपि तत्कृतम् ॥ ३० ॥ तदाकर्ण्य क्षणान्नोऽभू-दुद्गमिः शोकसागरः ।
क्रमेण च ययौ शान्तिं, शत्रवोऽपि मृता इति ॥ ३१ ॥ दत्त्वा पत्युश्च बन्धोश्च, युष्माकं च जलाञ्जलिम् । सुता जीवयन्ता
लेभे, वैरनिर्यातनासुखम् ॥ ३२ ॥

चिराय केचिदादाय, रत्नकम्बलकादिकम् । वस्तुजातमथाजग्मु-नैगमा नगरं मम ॥ ३३ ॥ तैर्जीवयशसोऽभ्येत्य,
रत्नकम्बलकास्ततः । दर्शयांचक्रिरे चक्रे, मूल्यं तेषां च भूरिशः ॥ ३४ ॥ तेनाथ तैरसंतुष्टैः, खेदादिदमुदी(दै)र्यत । राज-
पुत्रि ! पुरा ऐते, द्वारकावासिभिर्जनैः ॥ ३५ ॥ इतोऽष्टगुणमूल्येन, याचिता रचिताग्रहम् । परमानिन्वियरेऽस्माभि-रत्र भूय-
स्तरेच्छया ॥ ३६ ॥ तन्महीपतिमात्रस्य, सैव द्वारवती वरम् । न त्वर्धचक्रिणोऽश्रीक-मिदं राजगृहं पुरम् ॥ ३७ ॥
तैरित्यावेदितेऽपृच्छ-द्विस्मयात्तनयाऽपि नः । काऽसौ द्वारवती नाम, येयमित्थं विकथ्यते ? ॥ ३८ ॥ तेऽप्युचुः श्रूयतां

१ पशुदेवः । २ निर्यातना-प्रतिकारः । ३ 'भूरि सा' इत्येकप्रतिपाठः सम्यक् प्रतिभाति ।

इव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १२ ॥
॥२०६॥

देवि !, तीरे लवणनीरधेः । अस्ति द्वारवती नाम, पुरी सुरविनिर्मिता ॥ ३९ ॥ ऊर्मिषु स्खलनादुच्चै-रुच्छलत्सु बला-
हकाः । वप्रासीना सुख यस्या, गृह्णते सैन्धेवीरपः ॥ ४० ॥ यस्यामुसुङ्गसौवर्ण-निकेतवलभीगतः । प्रत्युत द्योतते त्रिद्यु-
दुत्सङ्गस्थ इवाम्बुदः ॥ ४१ ॥ यस्या हिमकरो हैम-वेश्मकान्तिकरम्बितः । सत्यमेवेक्ष्यते वह्नि-मयो रात्रौ वियोगिभिः ॥ ४२ ॥
यस्या यदुकुमाराणा, खुरलीखेदविग्रुपः । पिबन्ति मरुतोऽम्भोधि-वेलावनविहारिणः ॥ ४३ ॥ रत्नराशिमुपादातु-मिवाद्भुत-
तर चिरम् । शङ्के रत्नाकरो यस्याः, सेवाहेवाकवानभूत् ॥ ४४ ॥ समुद्रविजयस्तस्यां, यदुवंशैकमौक्तिकम् । स्वर्वाकृतसु-
पर्वश-स्त्रीतगर्वोऽस्ति भूपतिः ॥ ४५ ॥ तस्यास्त्यवरजो दिव्य-मूर्तिरानकदुन्दुभिः । यद्गुणा खेचरीवर्ग-जागरा पर्वश-
र्वरी ॥ ४६ ॥ तस्यानेकतनूजस्या-प्यासाते तनयाबुभौ । गोत्रस्य मण्डनं व्योम्नः, सूर्याचन्द्रमसाविव ॥ ४७ ॥ तयोराद्यो
जगत्येक-बली बल इति श्रुतः । नित्यशल्यायितं यस्य, दोर्दण्डैर्हृदि विद्विषाम् ॥ ४८ ॥ द्वैतीयैकः पुनर्वीर-भोगी-
णभुजवैभवः । कृष्ण इत्युष्णधाम्नोऽपि, यन्महो महिमापदम् ॥ ४९ ॥ यस्य गोपाङ्गनावार-परीवारविराजिनः ।
कालिन्दीतीरवानीर-शाखिनः केलिसाक्षिणः ॥ ५० ॥ तथा केड्यादिकक्षोद-रसैर्यद्विक्रमानलः । पटुश्चक्रे यथा
तत्त-द्वीरग्रासैर्न नृप्यति ॥ ५१ ॥ असयोर्यस्य चाणूरं, हन्तुं प्रस्थानकाम्यतः । स्थामकांश्चक्रिरे गोप्यः, कटाक्ष-
मृगनाभिभिः ॥ ५२ ॥ कम्पिताशेषभूमीभृ-नृत्त्यैन् शक्तिप्रियंकरः । कंसकल्पान्तमातेने, भैरवो यस्य विक्रमः ॥ ५३ ॥
कर्तुं निश्चिन्तमात्मान, समुद्रविजयो नृपः । यं चकार चिर द्वार-वतीराज्याधिदैवतम् ॥ ५४ ॥ त एते यादवा यस्या,

१ भेषा । २ समुद्रस्य जलानि । ३ यद्गुणा पूर्णिमारात्रिरूपा सन्ति । ४ 'नृत्यच्छक्तिः' प्रत्यन्तरः ।

जरासन्ध-
दूतेन
समुद्रविज-
यसभायां
कथितो
वृत्तान्तः ॥

॥२०६॥

श्रियं निर्जित्य वन्निणः । विक्रमन्ते न किं साऽपि, श्रुता द्वास्वती त्वया ? ॥ ५५ ॥

इति जीवयशास्तेषां, वचः श्रुत्वाऽतिदुःश्रवम् । कष्टमद्यापि पापास्ते, जीवन्त्येवेत्यखिधत् ॥ ५६ ॥ रुदन्ती सा तत-
स्तार-मागत्योन्मुक्तकुन्तला । आस्थानीमास्थितानां न-स्तं वृत्तान्तमचीकथत् ॥ ५७ ॥ जगाद सा पितः ! क्रूरा-अ चेत्तान्
संहरिष्यसि । तदाऽहं नियतं तात !, प्रवेक्ष्याम्याशुशुक्षणिम् ॥ ५८ ॥ इत्येतस्मिञ्श्रुते मन्यो-जगिर्यामङ्गलध्वनौ । सौखशा-
यनिकी चास्य, चिन्ताऽस्माकमभूदियम् ॥ ५९ ॥ धिरु चरैर्नस्तदाऽऽख्यायि, निर्दग्धाः कुकुरा इति । अद्यापि ते तु जीवन्ति,
तर्त्तिक नामेदमद्भुतम् ? ॥ ६० ॥ यद्वा वर्षीयसी मन्ये, तद्गृहा देवतैव सा । संजहार कुमारं नो, विप्रलभ्य चित्ताऽनलैः
॥ ६१ ॥ यद्वा किं तेन तेऽद्यापि, दवीयांसो न यादवाः । बद्धक्रोधे निदाघे हि, कियत् खेलन्ति पल्वलाः ? ॥ ६२ ॥
परमद्यापि जामातृ-द्विपौ चेदर्पयिष्यथ । तदुदेष्यन्ति कल्याण-वल्लयो वः कुले चिरम् ॥ ६३ ॥ आख्यातुमिति वो राजन् !,
स्वामिना प्रहितोऽस्म्यहम् । तदर्पय कुलक्षेम-कृते गोपालबालकौ ॥ ६४ ॥ त्यजन्ति कृतिनः काम-मलपीयो बहुहेतवे ।
मुनयो विषयाऽऽनन्दं, महाऽऽनन्दकृते यथा ॥ ६५ ॥ भास्वानपि समाक्रान्तो, हेमन्तेन बलीयसा । निजं तेजः
परित्यज्य, गमयेत् किं न वासरान् ? ॥ ६६ ॥ एकं क्रमेर्लोकं त्यक्त्वा, पामनं पामरैरपि । औष्ट्रकस्य समग्रस्य, किं न
शान्तिर्वितन्यते ? ॥ ६७ ॥

दूतवाक्यमिति श्रुत्वा, स्वप्रभुप्राभवोर्जितम् । ईषत्कोपकरालांस्यः, काश्यपीपतिरब्रवीत् ॥ ६८ ॥ रमणीयतमैवेयं,

१ 'श्रीविनिर्जितवन्निणः' प्रतिग्रय० । २ 'य यदि' प्रतिग्रय० । ३ अग्निम् । ४ उष्ट्रम् । ५ पामावन्तम् ।

व-
चरित्रम् ॥
सर्गः १२॥
॥२०७॥

वाचोयुक्तिस्तव प्रभोः । त्वमप्यहितमस्माक-मूचिनात्रैव किंचन ॥ ६९ ॥ क्षत्रगोत्रप्रसूतानां, नैतदञ्चत्यनौचितीम् । गृह्यन्ते मित्रवर्गेऽपि, 'यदूरमपराधिनः ॥ ७० ॥ परं स यदि सौहार्दा-द्याचतेऽस्मान्मनपि । दद्य एव तदा सर्वं, मादृशानां हि मित्रसात् ॥ ७१ ॥ यत्तु स्वाजन्यमुत्सृज्य, बलाहलजनार्दनौ । याचते भवतः स्वामी, तदत्यन्तमसांप्रतम् ॥ ७२ ॥ किं च पापात्मनां कार्यं, शासनं भूमिशासनैः । भ्रूणघ्नस्तच्च कंसस्य, चक्रं चेत् सबलो हरिः ॥ ७३ ॥ तत् किं न ते प्रभोरेव, रमणीयमभूदिदम् ? । अरुणेन तमोर्ध्वंसः, श्रेयसे किं न भास्यतः ? ॥ ७४ ॥ प्रत्युताधिक्षिपन् गोप-दारकाविति ताविमौ । जिघांसति स ते नाथो, दोर्दण्डबलदुर्मदी ॥ ७५ ॥ तन्नावैति स किं यादृ-ग्विधौ गोपालबालकौ ? । वेत्ति वा शक्ति-मग्नेः किं, भस्मतामगतस्ततः ? ॥ ७६ ॥ स स्वस्य दास्यते नूनं, जीवितस्य जलाञ्जलिम् । दर्दुरेण हि दुर्जीवं, खली-कृत्य भुजंगमम् ॥ ७७ ॥ जातौ कंसश्च कालश्च, कालस्य भवनातिथी । अघ्नना येन सोऽद्यापि, खिलोऽस्ति न खलु क्वचित् ॥ ७८ ॥

सावष्टम्भे भुवः पत्या-वित्यादाय वचः स्थिते । दूतः स कोपनिष्ठयूत-वाग्मिषः पुनरब्रवीत् ॥ ७९ ॥ राजन्नाजन्म देवस्य, जरासन्धस्य शासनम् । मूर्ध्नि त्वयैव किं नाम, न शेषाकुसुमीकृतम् ? ॥ ८० ॥ तत्तत्राद्यतनः कोऽय-महंकारनवा-ङ्कुरः ? । पक्षौ पर्यन्तकाले वा, कलयन्ति पिपीलिकाः ॥ ८१ ॥ एतयोर्वत मा दृप्य, गोपबालकयोर्वलात् । तमिस्त्रबलमा-श्रित्य, कियन्माद्यन्ति कौशिकाः ? ॥ ८२ ॥ भिया कालकुमारस्य, विमुच्य मथुरां पुरीम् । नश्यतां वस्तदा नासी-दिदं

१ शून्यः । २ शेषापुष्पसदृशं कृतम् । ३ मरणसमये ।

समुद्रवि-
जयस्यो-
त्तरम् ॥

॥२०७॥

गोपद्वयं किमु ? ॥ ८३ ॥ तज्जरासन्धदेवस्य, कश्च त्वं ? कौ च तौ शिशू ? । के चामी यादवाः सर्वे, सपौत्र-सुत-बान्धवाः ? ॥ ८४ ॥ वनवह्निर्वनोत्सङ्गे, दहन्नखिलभूरुहः । किं नु कण्टकिनां दाह-कृते संरभतेऽधिकम् ? ॥ ८५ ॥ अक्षौहिणीभिरासन्न-
दशाभिरुपजग्मिवान् । कौरवेन्द्रोऽपि तं संग्र-त्यहितोच्छेदवाञ्छया ॥ ८६ ॥ संग्रत्येष विशेषेण, तदिन्द्रेणापि दुःसहः ।
दुस्तरः सर्वदाऽम्भोधिः, किमुत ग्रीष्मसंगमी ? ॥ ८७ ॥ किं चाङ्गीकृत्य मित्रस्य, शात्रवान् पाण्डवानमून् । मत्प्रभोर्बत
घुष्माभि-व्यलीकान्तरमादधे ॥ ८८ ॥ तद्वो यावन्न सोऽद्यापि, व्यलीकं कलयत्यदः । गोपद्वयार्पणात्ताव-द्युज्येतास्य प्रसा-
दनम् ॥ ८९ ॥ तदद्यापि हि बुध्यस्व, हितमालोचयात्मनः । कुकुराणां कुलं मा स्म, लम्भयः स्मृतिशेषताम् ॥ ९० ॥
विमुञ्च सत्वरं दुष्टौ, राजद्विष्टकृताविमौ । विराय मेदुरामोदां, मुदं पुष्पन्तु वृष्णयः ॥ ९१ ॥

वाचालपुरुद्वयस्य, श्रुत्वा दूतस्य तां गिस्म् । उवाच केशवः कोप-रागश्यामारुणेश्चणः ॥ ९२ ॥ रे दूत ! नूतनं किञ्चि-
त्तवाम्बत्वमिदं खलु । वक्तुं को नाम जानाति, त्वां विना पथ्यमीदृशम् ? ॥ ९३ ॥ गोपो गोप इति ब्रूते, प्रभुस्ते सत्यमेव
माम् । खलेभ्यो यत् खलु क्षोणे-रहं पाताऽस्मिं संग्रति ॥ ९४ ॥ किं चार्धभरतेशोऽपि, क एष पुरतो मम ? । कः कक्षतुङ्ग-
कूटोऽपि, पुरो देवहविर्भुजः ? ॥ ९५ ॥ सारता जयजीवातु-र्न पुनर्वहसैन्यता । उन्मूलयति चातूल-स्तूलराशीन् मंहीयसः
॥ ९६ ॥ किं नाम दृषदष्टद्वौ, दारयेन्न गरीयसीः ? । न छिनत्ति कुठारः किं, भूरुहोऽभ्रंलिहानपि ? ॥ ९७ ॥ (युगमम्)
पक्षपातेन कंसस्य, भ्रूणध्वंसविधायिनः । सोऽपि हन्तव्यपक्षेऽभू-दस्माकं दुष्टशासिनाम् ॥ ९८ ॥ कुरूनन्यायिनः पुण्य-

१ अन्यापराधः । २ जयस्य जीवनम् । ३ वायुसमूहः ।

श्रीपाण्डव
चरित्रम् ॥
सर्गः १२ ॥
॥२०८॥

अन्यायी नायकोऽपि ते । अन्यायं च सहे नाहं, ततोऽप्यस्य न जीवितम् ॥ ९९ ॥ प्लावयत्यस्त्रकल्लोलैर्मयि कल्पान्ततो-
यधौ । परित्राणक्षमास्तस्य, नोच्चकैरपि भूमृतः ॥ १०० ॥ निहन्तुं प्रस्थिता एव, कुरुन् वर्तामहे वयम् । सोऽप्येतु समरे
तस्मिन्, भवत्वस्मत्समीहितम् ॥ १०१ ॥ अहितानां तु बाहुल्यं, मुदे शौण्डीर्यशालिनाम् । आधिक्यमेधसां काम-मुत्सवाय
हविर्भुजः ॥ १०२ ॥ मय्यागते तु संग्राम-व्योमन्युत्पातवातवत् । प्रभुः स भवतो मा गा-न्मेघवद्विशरारुताम् ॥ १०३ ॥
तद्गच्छ कथयेस्तस्य, सन्ति चेत्तव बाहवः । पुत्र-जामातृकल्पान्त-कोपश्च स्फुरति स्फुटः ॥ १०४ ॥ सांयुगीनो झंगित्येव,
तद्भवेः सह सेनया । चिरादुपोपितस्यास्तु, मत्कृपाणस्य पारणा ॥ १०५ ॥ युग्मम् ॥

एवमुद्गीर्य तं दूतं, विससर्ज गदाग्रजः । आहूय तमुदन्तं च, कौन्तेयानामचीकथत् ॥ १०६ ॥ तेनाख्यातेऽथ वृत्तान्ते,
पाण्डवैर्मुमुदेतराम् । तत्कार्यमपि शौण्डीर्यात्, स्वयमेव चिकीर्षुभिः ॥ १०७ ॥ अथ प्रास्थानिके लग्ने, सर्वग्रहवलोऽग्रले ।
प्रणीतमङ्गलाः कुन्त्या, पाण्डवेयाः प्रतस्थिरे ॥ १०८ ॥ अपरेऽप्यवनीपाला, विराट-द्रुपदादयः । तानन्यगुर्महोत्साहाः,
संस्कारा इव धीगुणान् ॥ १०९ ॥ ते समुच्छलदुत्साह-लहरीपीवरश्रियः । समं सेनाभिरभ्येत्य, राजद्वारेऽवतस्थिरे ॥ ११० ॥
देवोऽपि कंसविघ्नसी, देवकीकृतमङ्गलः । प्रतस्थे मञ्जितानेक-राजकानीकराजितः ॥ १११ ॥ बान्धवैश्च तनूजैश्च, वसुदेव-
चलादिभिः । युतस्तमनुवव्राज, समुद्रविजयो नृपः ॥ ११२ ॥ तत्कालकलितौदृत्यः, कार्मुकादिपरिग्रहात् । वहन्नुच्चै रसं
शान्तं, विभ्राणं वीरभूमिकाम् ॥ ११३ ॥ सवयोभिः स्मराऽऽकरैः, कुमारैः परिवारितः । दधदिव्यानलंकारान्, मायूरातपवा-

१ काष्ठानाम् । २ राज्ञां समूहो राजकम् ।

कृष्णस्यो-
त्तरम् ।
सैन्यप्रया-
णं च ॥

॥२०८॥

रणः ॥ ११४ ॥ बालाभिरङ्गसौभाग्य-विशेषवलितेक्षणम् । वीक्षितोऽनुक्षणं नेमिः, प्रतस्थे स्वन्दनस्थितः ॥ ११५ ॥
 (त्रिभिर्विशेषकम्) दधने मधुरध्वानै-रानकैरभयानकम् । अवामाः शिशिरास्त्यक्त-पांसवो वायवो ववुः ॥ ११६ ॥
 नूतनाम्भोदगम्भीरं, गर्जन्ति स्म मतङ्गजाः । उत्तरङ्गास्तुरङ्गाश्च, बद्धहर्षं जिहेपिरे ॥ ११७ ॥ अनीकानि तपःसूनो-र्देवकी-
 नन्दनस्य च । मुदितानि मनांसीय, तदानीमेकतां ययुः ॥ ११८ ॥ यादवी पाण्डवीया च, जाह्नवी-यमुने इव । संभूय
 चेलतुः सेने, गन्तुं संगरसागरम् ॥ ११९ ॥ एकैकाऽपि चमूः काम्या, किमु संवलिते उमे ? । शौण्डीरता च नीतिश्च, यथा
 संजातसंगमे ॥ १२० ॥ उत्खातहेमभूपांशु-मांसलीकृतकान्तयः । प्रयाणपटहाऽऽहूता, धावन्ति स्म पुराङ्गनाः ॥ १२१ ॥
 गवाक्षलक्ष्वामाक्षी-मुखैः कनकवेदमभिः । चकाशेऽनेकशीतांशु-फलैः कल्पद्रुमैरिव ॥ १२२ ॥ जनैरेकमुखैः सर्वैः, प्रति
 प्रस्थानवर्तनीम् । बभूवे सरितामोघै-रिव प्रति महानदीम् ॥ १२३ ॥ दृष्ट्वाऽमून्मा स्म भूद्भानो-रवज्ञा निजवाजिषु । इतीव
 सप्तयः कूट-वितानाः पांशुभिर्धुः ॥ १२४ ॥ अजैपीत् कुञ्जरश्रेणि-मदकल्लोलपङ्क्तिः । सितं जम्बूरसैर्जाम्बू-नदारिं काञ्च-
 नावनिः ॥ १२५ ॥ यावैकच्छविकौशेय-किरीटविकटद्युतिः । उग्रैवेयकफाण-निर्वाणानेकनिकणम् ॥ १२६ ॥ सुवर्णच्छ-
 विना साक्षा-चेजसेव निजप्रभोः । चीनांशुकेन संशोभि-पृष्ठं प्रातिष्ठतौष्टकम् ॥ १२७ ॥ (युग्मम्) जयमङ्गलतूर्यस्य, गम्भी-
 रैर्ध्वनिभिश्चिरात् । सार्यते स्म मुकुन्दस्य, सिन्धुनिर्मथनध्वनिः ॥ १२८ ॥ केतुकन्दलितै रत्न-पीवितार्कमरीचिभिः । रथैः
 प्रास्थीयतोत्तीर्णै-र्विमानैरिव मेदिनीम् ॥ १२९ ॥ अङ्गमात्रेक्षणाकाङ्क्षैः, कामिभिर्मुहुरीक्षिताः । याप्ययानैः पटच्छत्रा, राज-

दाराः प्रतस्थिरे ॥१३०॥ कापायैः केचिदुष्णीपैः, कौसुम्भैरपि केचन । कुर्वन्तः सर्वतः संध्यां, नूतनां सादिनो ययुः ॥ १३१ ॥
वारस्त्रियोऽप्सरोरुप-वैहासिकतनुश्रियः । अश्वैर्यान्ति स्म दृक्पात-पीतकामुकचेतसः ॥ १३२ ॥ विलोलपल्लवाश्वेलु-रनिलेरा
नुकूलिकैः । जयश्रीकर्पणप्रेह-त्कराग्रा इव केतवः ॥ १३३ ॥ वातोद्धूतभसिन्दूर-पूरपिञ्जरिता दिशः । रेजुर्मङ्गलमाधातुं,
सकौसुम्भांशुका इव ॥ १३४ ॥ गुप्तं खिङ्गास्तुदन्ति स्म, वेसर तावदारया । यावदुत्प्लुत्य शुद्धान्त-दासीमयमपातयत्
॥ १३५ ॥ प्रयाणमीक्षितुं पाद-प्रान्तस्थैरदृमूर्द्धनि । पतद्भिरुपरि स्त्रैणै-रुदगुः कामिनां मुदः ॥ १३६ ॥

अथ चेलाञ्चलोत्क्षेप-पूर्वं पौराङ्गनाजनैः । कीर्यमाणौ मुहुर्लाजै-र्मूर्त्तैः प्रीतिकणैरिव ॥ १३७ ॥ स्थाने स्थाने प्रतीच्छ-
न्तौ, पौरमाङ्गलिकान्युभौ । अजातारिर्मुंरारिश्च, जग्मतुः पुरगोपुरम् ॥ १३८ ॥ युगम् ॥ बलौघः स तदा तत्र, विशन्
संकटतामगात् । पयोधिरिव राकाया-मुत्कल्लोलः सरिन्मुखे ॥ १३९ ॥ मणीनामनणीयोभिः, प्रभापुञ्जैः प्रतोल्यपि । बलौ-
घस्यास्य कुर्वाणा, रेजे नीराजनामिव ॥ १४० ॥ संक्रान्तमभितोऽनीकं, गोपुरे रत्नभित्तिषु । बभार त्रिगुणीभावं, प्रभावात्
प्राग्भवादिव ॥ १४१ ॥ गोपुरे वारनारीणा, प्रतिविम्बैः कैरम्बिता । विभान्ति स्म भणिस्तम्भा, जीयत्पाञ्चालिका इव
॥ १४२ ॥ शनैः शनैः पुरोद्वारा-न्निष्पपात पताकिनी । कवेर्वदनराजीव-कुहरादिव भारती ॥ १४३ ॥ उत्तरद्वास्तिकं
हस्ति-नखादूरमधोमुखम् । मस्मार नर्मदातीर्थ-पथानां विन्ध्यकानने ॥ १४४ ॥ निर्यद्भिः शुशुभे शौरि-र्बालसौहार्द-

(१ कामुकाः ।) (२ अश्वतरम् ।) (३ चर्मप्रभेदिन्या ।) ४ प्रभुतायाः । ५ मिलिताः । (६ 'हस्तिनखः परिकूट-
टम्' इति हलायुधः । पुरद्वारावतरणार्थं कृतः क्रमनिम्नो मृत्कूट इत्यर्थः ।)

संगतैः । कालिन्या इव कल्लोलै-२ छत्रैर्मयूरपत्रकैः ॥ १४५ ॥ प्रग्रहाकर्षणादूर्ध्वं, भग्नग्रीवैस्तुरङ्गमैः । स्वस्थानस्थयुगैरेव,
निन्पिरे स्यन्दनाः क्षितिम् ॥ १४६ ॥ ईयादुत्तरतो वेगा-दधःस्कन्धं निपेतुपी । ययौ स्रस्तांशुका काचि-दासी सैन्यस्य
हास्यताम् ॥ १४७ ॥ लवली-पूग-पुंनाग-नागवल्लीवनोल्बणम् । केतकी-कदली-ताली-नालिकेरीकरालितम् ॥ १४८ ॥ कल्लो-
लोत्कूलितानेक-स्तराजिविराजितम् । तथाऽध्यूपे पताकिन्या, तीरं लवणनीरधेः ॥ १४९ ॥ (युग्मम्)

मायूरैरातपत्रौघै-नूतनाम्भोदकान्तिभिः । वेलाविपिनपङ्क्तीनां, पौनरुत्तयमसूत्र्यत ॥ १५० ॥ तुहिनद्युतिसंतान, इवा-
म्भोधिं पितामहम् । आगतः शुशुभे राज्ञां, सितच्छत्रावलिच्छलात् ॥ १५१ ॥ राक्षीकृताः स्फुटन्तीभिः, पारेऽकूपारमूर्मिभिः ।
प्रैक्ष्यन्त सैनिकैः फेन-कल्पा मौक्तिकपङ्क्तयः ॥ १५२ ॥ प्रतिद्विपधिया क्रुद्धा-नीपादन्तान्निपादिनः । धावन्तो रुरुधुः सिन्धु-
कल्लोलेभ्यः कथंचन ॥ १५३ ॥ ताम्बूलीनां दलैः कांथि-नालिकेरासवैः परान् । कक्कोलै-लाफलैरन्या-नन्धिकूलमुपाकरोत्
॥ १५४ ॥ उल्लसत्पल्लवेऽप्यास्यं, लवङ्ग-लवलीवने । दीयते स्म न दौसेरैः, करीरस्पृहयालुभिः ॥ १५५ ॥ सांयात्रिकैः कृतं
तत्र, नानादेश्यमुपायनम् । सर्वमप्युपदीचके, चक्रभृद्धर्मसूनवे ॥ १५६ ॥ केतकामोदमेदस्वी, वीचिसंचारमन्थरः ।
मध्याह्नार्कव्यलीकानि, लुम्पति स्मार्णवानिलः ॥ १५७ ॥ धावद्भिरूर्मिभिर्वारि-वारणा-श्वविराजिभिः । साहायकाय सानी-
क-श्वचालेवोर्मिमानपि ॥ १५८ ॥ वारिराशितटाराम-रामणीयकलम्पटान् । आचकर्ष पुरो वीरान्, युद्धश्राद्धं मनो बलात्
॥ १५९ ॥ सैन्यैरैक्षि पुरः श्यामः, शूरश्रान्तिच्छिदे रणे । सहागन्तुं स्थितोऽम्भोद, इव रैवतकाचलः ॥ १६० ॥ झरन्निर्झर-

१ 'वृषादु०' प्रत्यन्तरपाठः साधुः । (२ दीर्घदन्तगजान् ।) ३ उष्ट्रैः ।

श्रीपाण्डव
चरित्रम् ॥
सर्गः १२ ॥
॥२१०॥

ज्ञात्कार-मुखरोदारकन्दरैः । उल्लसन्मल्लिका-शोक-चम्पका-मकरम्बितैः ॥ १६१ ॥ उपत्यकावनैस्तस्य, भृङ्गीसंगीतसंगिभिः ।
विस्मर्यन्ते स्म सैन्यानां, वार्धिवेलावनश्रियः ॥ १६२ ॥ (युग्मम्) क्षणात् कन्दलितानेक-लोककामेऽत्र भूमृति । रन्तुं
निःसङ्गतामेव, नेमिनश्चक्रमे मनः ॥ १६३ ॥ गण्डशैलातिगैर्नागैः, केतुभिः काननातिगैः । उत्तरङ्गैस्तुरङ्गैश्च, कुरङ्गनिकरा-
तिगैः ॥ १६४ ॥ रेणुभिश्चाम्बरोत्सङ्ग-सङ्गिभिः शिखरातिगैः । धैराधरो वरूथिन्या, स क्रमादतिचक्रमे ॥ १६५ ॥
(युग्मम्) परक्षेत्राण्यभिक्षुन्दन्, लुण्ठयन् सरसां श्रियम् । उद्धतः स बलव्यूहो, दूर मार्गमलङ्घयत् ॥ १६६ ॥ क्रमाद्वरू-
थिनी साऽथ, व्यतीत्य महतीं महीम् । दशार्णान् प्रवितीर्णारि-क्लेशावेशा समाविशत् ॥ १६७ ॥ धर्मसूनोश्च विष्णोश्च,
दीयन्ते स्म निदेशिभिः । स्थलानि पृथुलाभोग-सुभगानि पृथक् पृथक् ॥ १६८ ॥ सौविद्रेणिसंरुद्धाः, प्रतिसीरापरिष्कृताः ।
एतानि परितोऽभूवन्, शुद्धान्तपटमण्डपाः ॥ १६९ ॥ यथास्थान भुजस्थाम-नामिताशेषविद्विषाम् । सामन्तानामजायन्त,
निशामाः सुन्दरश्रियः ॥ १७० ॥

अपराङ्मथ पल्यङ्क-विश्रान्तिगलितश्रमः । एष विज्ञापयांचक्रे, वेत्रिणा तपसः स्तुतः ॥ १७१ ॥ मातुः सहोदरो
माया, मद्रमण्डलचन्द्रमाः । शल्यः कल्याणविक्रान्ति-द्वारि ते देव ! वर्तते ॥ १७२ ॥ जवात् प्रवेशयेत्युक्त्वा, प्रतीहार
महीपतिः । नानुजः संभ्रमाद्भूमि-मभ्यगात् कियतीमपि ॥ १७३ ॥ आयान्तमग्रतो वेत्रि-दत्तहस्तावलम्बनम् । आश्लि-
ष्यति स्म भूमीन्द्र-स्तं मद्राणामधीश्वरम् ॥ १७४ ॥ यथौचित्यं गतौद्वत्यमनोहारिप्रवृत्तयः । रचयांचक्रुराचार-मपरेऽपि

१ नृप, पक्षे पर्वतः । २ सौविद-अन्त.पुररक्षक. । ३ प्रतिसीरा-जवनिका ।

युधिष्ठिर-
समीपे
शल्यस्या-
गमनम् ॥

॥२१०॥

नृपानुजाः ॥ १७५ ॥ प्रीतिपल्लवितानन्द-कन्दलो मेदिनीपतिः । निजासनसमानेऽथ, तं न्यवेशयदासने ॥ १७६ ॥ सकुड-
 म्बस्य तस्याथ, नाम गृह्णन् पृथक् पृथक् । पप्रच्छ कुशलोदन्त-मुदञ्चत्प्रमदो नृपः ॥ १७७ ॥ ऊचे मद्रपतिर्मद्रं, तस्य
 राजन् ! तनातनम् । स्वंस्त्रीयो यस्य विश्वैक-मद्रकारो भवादृशः ॥ १७८ ॥ भगिन्यौ विश्वपाविन्यौ, कुन्ती माद्री च यस्य
 मे । ययोः मङ्गेन गङ्गाऽपि, प्रत्युत स्वं पुंषूषति ॥ १७९ ॥ परं किमपि वक्तव्य-मस्ति रुन्दे त्रपा तु माम् । वञ्चि किञ्चि-
 त्त्रथापि त्वां, नैव चेदुर्मनायसे ॥ १८० ॥ स्वाजन्यप्रणयेन त्व-मात्मीयमवगम्य माम् । प्रेषयांचकृपे दूतं, समित्यामन्त्रणाय
 मे ॥ १८१ ॥ किं तु दूतागमात् पूर्व-मुर्वीचन्द्रः सुयोधनः । तैस्तेर्भक्तिक्रियारम्भै-रुपरोधं मम व्यधात् ॥ १८२ ॥
 उपस्थानं समीकेषु, तन्मयाऽस्मै प्रतिश्रुतम् । प्रभवाम्यन्यथा कर्तुं, न चाहं वाचमात्मनः ॥ १८३ ॥ किं सोऽपि पुरुषो ? यस्य,
 न गीर्निर्वाहशालिनी । किं नाम स मणिर्यस्य, नैव शाश्वतिकी प्रभा ॥ १८४ ॥ विमुच्य तदहं राजन् !, वाहिनीमदवीयसीम् ।
 इत्याख्यातुमिहायात-स्त्वं प्रमाणमतः परम् ॥ १८५ ॥ अथाजल्पदजातारिः, किं नामेदमसांप्रतम् ? । गान्धारेयोऽपि
 जामेय, एव ते ननु मातुल ! ॥ १८६ ॥ तच्चया न त्रपा काऽपि, कर्तव्या व्रज सत्वरम् । समराथ भवदत्त-सौष्ठवः स प्रति-
 पुताम् ॥ १८७ ॥ इत्युदीर्य तमौदौच्य-दर्शितस्वागतक्रियः । अजातशत्रवो देवः, प्रयाणायान्वमन्यत ॥ १८८ ॥ स पादोप-
 ग्रहं कुन्ती-मानस्य चलितं ततः । यमौ तमनुगच्छन्तौ, स्वच्छन्दमिदमूचतुः ॥ १८९ ॥ मातुलात्यन्तमौचित्य-च्युतमा-
 चरितं त्वया । कर्हिन्निमुपति प्रायो, विदुषामपि श्रेमुषी ॥ १९० ॥ माद्री माताऽपि लोकेषु, किंवदन्त्याऽनया तव ।

१ मङ्गलम् । २ भागिनेयः । ३ पवित्रं कर्तुमिच्छति । ४ युद्धेषु । ५ उदात्तमेव औदात्यम् अत्यन्तमित्यर्थः ।

भीषण्ड-
चरित्रम् ॥
सर्गः १२ ॥
॥२११॥

शिरस्त्रपाभराभुगं, कथमुन्नमयिष्यति ? ॥ १९१ ॥ भीमोद्धतैरमीभिस्ते, दुर्बलोभिर्मलीमसम् । आत्रामप्यास्यमार्यस्य, दर्शयि-
ष्यामहे कथम् ? ॥ १९२ ॥ शल्योऽप्याह स्म हे वत्सौ !, व्रूतं यद्युयोर्मतम् । निर्वाहं स्वगिरां कुर्वन्, करिष्यामि तद-
प्यहम् ॥ १९३ ॥ जजल्पतुर्यमौ तर्हि, कर्तुमर्हसि मातुल ! । पदे पदे त्रमुत्साह-भङ्गं कर्णस्य संगरे ॥ १९४ ॥ गिरं तामु-
ररीकृत्य, कृत्यविद्भागिनेययोः । स्फुरितामन्दमन्दाक्षो, मद्रक्षोणिपतिर्ययौ ॥ १९५ ॥

प्रतस्थेऽथ प्रगे प्रेङ्ख-त्पटीयः पटहारवा । कुरुक्षेत्रं प्रति क्षत्र-वातरौद्री वरुथिनी ॥ १९६ ॥ क्रमादुपकुरुक्षेत्रं, क्षोणिरेणू-
त्करैर्दिशः । क्षिपन्तीव पिवन्तीव, पुञ्जयन्तीव साऽगमत् ॥ १९७ ॥ प्रसाररुचिरोद्देशे, तस्मिन्ननुसरस्वति । निवासानाददाते
स्म, पुण्डरीकाक्ष-पाण्डवौ ॥ १९८ ॥ भारोत्तारकृतेऽप्युष्ट्र-पालकैरुपवेशितम् । चुकोश परितः क्षिप्त-लोलौघमुखमौ-
ष्ट्रकम् ॥ १९९ ॥ क्रमयांचक्रिरे स्वैर-मश्ववारैः कुतूहलात् । विरेञ्चिदुहितुः सान्द्र-सिकते सैकते हयाः ॥ २०० ॥ निरीक्ष्य
सुरजित्केतुं, शकुन्तेश्वरमुच्चकैः । निजावासभुजः सर्वैः, सैनिकैरधिजग्मिरे ॥ २०१ ॥ अन्यस्यावासभूभाग-मन्ये प्रागा-
गता अपि । ग्राह्वला-नोकहव्यूह-परीतमपि नाश्रयन् ॥ २०२ ॥ अहंपूर्विकया सर्वैः, सर्वतः पृतनाचरैः । श्रिताः सरस्वती-
तीर-भूरुहः शिशिरश्रियः ॥ २०३ ॥ केचिदालोक्य संप्राप्त-मनोज्ञवसतीन् परान् । यानभङ्गादपव्यस्ताः, सैनिकाः शुशुचु-
थिरम् ॥ २०४ ॥ भूरिलाभस्फुरल्लोभै-रहंप्रथमिकागतैः । तेनिरे विपणौ वेगा-न्नैगमैः पटमण्डपाः ॥ २०५ ॥ द्रौहिणी-
लहरिव्यूह-निहारशिशिरकृतैः । पीयमानश्रमस्वेद-जारयो मौतरिश्चभिः ॥ २०६ ॥ द्रुमच्छायासु निद्राणा, विसंस्थुलित-

१ मन्दाक्षम्-लज्जा । २ सरस्वत्याः । ३ गरुडम् । ४ द्रौहिणी-सरस्वती (?) ५ वायुभिः ।

कृष्णपाण्ड-
वसैन्य-
प्रयाणम् ॥

॥२११॥

वाससः । ईश्वराणामपि स्वैरं, जनैरैक्ष्यन्त योपितः ॥ २०७ ॥ (युग्मम्) पीतैरत्यन्तमश्रान्तं, रोममार्गविनिर्गतैः । यशःक्षीरै-
 रिवारीणां, फेनवारिभिरङ्किताः ॥ २०८ ॥ कौमुदीविशदे ब्रह्म-नन्दिनीपुलिनोदरे । वेष्टयांचक्रिरे वाहाः, स्वैरं वल्लभपालकैः
 ॥ २०९ ॥ (युग्मम्) विरेजुः कुञ्जराः काम-मुत्तीर्णकुथकेतनाः । समूलोन्मूलिताशेष-पादपा इव पर्वताः ॥ २१० ॥
 रुप्यन्नासन्नचारिभ्यः, सादिभ्यो विस्मृतश्रमः । महामात्रेण मत्तेभः, कथंचित् प्रत्यरुध्यत ॥ २११ ॥ काममध्वकृमोत्तप्तं,
 नवमुक्ताफलोद्भवलैः । सिञ्चति स्म वपुः कश्चित्, करेणुः करशीकरैः ॥ २१२ ॥ निन्यिरे दूरमुद्भिन्न-कटान्ताः कटकाद्गजाः ।
 कुर्वीत कोविदः को वा, नेदीयांसं मदोद्धतम् ॥ २१३ ॥ उपवाह्या न वाह्यत्वं, प्रभिन्ना अपि लेभिरे । कलङ्कयति निःशङ्कं,
 मदो हि न महीयसः ॥ २१४ ॥ चलन् प्रत्यन्यमातङ्गं, कोपतोऽवमताङ्कुशः । सिन्धुरेन्द्रो धुनोति स्म, निपिध्यन्तं निपा-
 दिनम् ॥ २१५ ॥ हसन्त इव हेपाभि-हृदिदैश्वहरीन् हयाः । नदीवारिविहारार्थ-मवतेरुः सरस्वतीम् ॥ २१६ ॥ विस्मृत्य
 पयसः पान-मनारोहादखेदवान् । सहेपमनुदुद्राव, द्रुतमश्वां हयेश्वरः ॥ २१७ ॥ दन्तक्षोदैः पदाघातै-स्तारहेपास्वोल्बणाः ।
 बलादकलहायन्त, नीरतीरे तुरङ्गमाः ॥ २१८ ॥ वारिविन्दूत्करैर्मुक्ता-मण्डितास्तरणा इव । तुरङ्गपतयः सद्य-स्तटोत्तीर्णा
 विरेजिरे ॥ २१९ ॥ दूरीकृतजनैर्नागा, हस्त्यारोहैरमर्षिणः । तीर्थे पृथक्पृथग्दूरं, निन्यिरे जलकेलये ॥ २२० ॥ मदाम्बु-
 निर्झरोद्गारी, करीन्द्रो हृदिनीहदम् । कामं विलोडयामास, पयोधिमिव मन्दरः ॥ २२१ ॥ हठाकृष्टमुखाम्भोजः, क्षिपन्

१ ब्रह्मनन्दिनी-सरस्वती । २ (राजवाहकहस्तितनो मन्ना अपि वाह्यत्वं न लेभिरे इत्यर्थः ।) ३ सूर्याश्चान् । ४ 'दन्त-
 खादैः' इति प्रत्यन्तरपाठः साधुः । ५ 'स्नानोत्तीर्णा' इति प्र० ।

श्रीपाण्डव
चरित्रम् ॥
सर्गः १२॥
॥२१२॥

करमितस्ततः । चक्रार नरितः क्षोभ-मभीकः करिपुंगवः ॥ २२२ ॥ श्वासोद्धूतैरिव स्थूल-मौलिमण्डलमौक्तिकैः । सिञ्चति
स्म तनुं हस्ती, हस्तोदस्ताम्बुशीकरैः ॥ २२३ ॥ तद्रूमिसौहृदायाताः, पयोराशेरिवोर्मयः । विराजन्ते स्म मञ्जन्तः, सरिद्धा-
रिणि वारणाः ॥ २२४ ॥ चित्रिता इव भूयोऽपि, निर्यान्तः सरितोऽन्तरात् । सरोजिनीरजःपुञ्ज-पिञ्जराः कुञ्जरा वभुः ॥ २२५ ॥
ममुद्र इव शीतार्ति-निर्गतान्तर्धराधरः । गजैस्तीर्त्वा तटोत्तीर्णं, राजते स्म नदीहृदः ॥ २२६ ॥ बभौ स्वायंभुवी सिन्धु-दर्न्तावल-
मदायिला । स्पं मालिन्यमपाकर्तुं, कालिन्धेय निपेविता ॥ २२७ ॥ क्रीडदुन्मत्तवानेय-दन्तिदानाम्बुपङ्क्तिः । कोपतः सरितः
कूले, पर्यणसीद्गजाग्रणीः ॥ २२८ ॥ पेतुपीं सिन्धुरग्रासा-दवनीश्वरवल्लभाम् । कश्चिदालिङ्गनं सार्धं, साधुवादेन लब्धवान्
॥ २२९ ॥ श्रेणीयद्वैस्तुरङ्गेन्द्रै-ल्लोलवालधिशालिभिः । वीजयद्विस्वाराजि, चामरैः स्वप्रभुश्रियम् ॥ २३० ॥ प्रेङ्खत्सुरैः
स्फुरत्प्रोथै-स्तारग्रैवेयकस्वनैः । राशीकृताः पुरो वाहैः, स्नादयांचक्रिरे यवाः ॥ २३१ ॥ वैरिविक्रान्तिसंतापं, सप्ताङ्गचाः स्वा-
ङ्गसंपदः । समुच्छेत्तुमिमातुन्ठं, धरन्तः सप्तधा मदम् ॥ २३२ ॥ निवासान् परितः पाण्डु-तनूजवनमालिनोः । इभाः शाङ्ग-
लमान्द्रेषु, द्रुमेष्वालानिता वभुः ॥ २३३ ॥ (युग्मम्) आलानपादपः पुष्पै-रङ्गवल्लगनपातिभिः । व्यभादिमेश्वरे हर्षात्,
पुष्पमर्प किरन्निव ॥ २३४ ॥ आनीय कुम्भयोः कर्ण-तालयोर्लोलयन्मुहुः । प्रस्फोटयन् कटे दन्त-कोशान्तः स्थापयन्
धणम् ॥ २३५ ॥ तैस्तैर्हस्तिपकोद्गीर्णै-र्नोदनावचनक्रमैः । मन्दादरः करीन्द्रः स्म, तृणुते तृणपूलकम् ॥ २३६ ॥ (युग्मम्)

१ शीतपीडया निर्गताः अन्तस्थितपर्वताः यस्मात् सः । २ सरस्वती नदी । ३ तिर्यग्दन्तप्रहारमकरोत् । ४ बालधिः-
पुच्छम् । ५ 'स्वामीसंपदः' प्र० । ६ स्नादति ।

कृष्णपाण्ड-
वसैन्या-
वासः ॥

॥२१२॥

अनीहैरिव नागेन्द्रै-विधापिण्डोऽप्युपाददे । अमेयमहिमानो हि, निःस्पृहा एव सर्वतः ॥ २३७ ॥ स्नातपीताः ककुबन्तः,
पर्यटन्तः सरित्ते । शशाङ्कविशदा रेजुः, फेनकूटा इव स्थिराः ॥ २३८ ॥ महीयः शुशुभे शुभ्रैः, कूलिनीकूलशाङ्कलम् ।
चरद्भिः शाङ्करस्तोमै-व्योमेव शतचन्द्रितम् ॥ २३९ ॥ अन्यापि वाहिनी नामे-त्यस्य कलुषैरिव । जातं कल्लोलिनीकूल-
मुद्रुजैर्वाहिनीवृषैः ॥ २४० ॥ रिरंसुमनसामेकां, गामनुद्रवतां जयात् । नाभून्नेत्रोत्सवः कस्य, महोक्षाणां रणः क्षणम्
॥ २४१ ॥ करीरादितरुस्तोम-कमनीयमनीयत । पीताम्भाः करभश्रेणि-विशालं जङ्गलस्थलम् ॥ २४२ ॥ करीश्वरकराक्रान्तं,
दन्तात्तथ्रगणाञ्चलः । करभोऽरक्षदात्मानं, “विक्रमो हि फलेग्रहिः” ॥ २४३ ॥

मार्गश्रमच्छिद्रे स्मेर-दब्जिनीखण्डमण्डितम् । स्वैरं तरङ्गिणीवारि, गाहन्ते स चमूचराः ॥ २४४ ॥ सुभ्रुवां नाभयः
पायं, पायं सारस्वतं पयः । पाथोधिक्लिप्तमन्थाद्रि-दरीकार्यमपूरयन् ॥ २४५ ॥ तापोच्छित्तिक्लृते केऽपि, सरिद्वाग्नि जगा-
हिरे । कामप्यालोक्य मज्जन्तीं, पुनस्तापं दधुस्तमाम् ॥ २४६ ॥ केचिदुच्छृङ्खलप्रेम, रथाङ्गमिथुनं मिथः । वीक्षमाणाश्चिरं
तस्थुः, श्रमं विस्मृत्य सैकते ॥ २४७ ॥ मरालीं काचिदालोक्य, प्रेयमश्वाडुकारिणीम् । स्त्रीत्वं सास्त्रयमेतस्या, निन्दति स
मुहुर्मुहुः ॥ २४८ ॥ इतो भृङ्गाङ्गनागीतैः, सारसीरसितैरितः । आकृष्टश्रुतयस्तत्र, तस्थुर्व्यग्रे मृगीदृशः ॥ २४९ ॥ काश्चिद-
च्छपयःपानै-मृणालवलयैः पराः । कर्णोत्तंसोत्पलैरन्या, धिनोति स वधूधुनी ॥ २५० ॥ काश्चित्तात्कालिकस्तान-कमनीयत-
मश्रियः । वानीरवेश्मसु ग्रेयः-प्रार्थनामकृतार्थयन् ॥ २५१ ॥ प्रियांचक्रमणे हंसी-प्रयाते चाधिसैकतम् । वेत्तुं नाभूदलं

१ ‘अनीहयैव’ प्रत्य० । २ हस्तिभक्ष्यान्नपिण्ड । ३ ‘काश्चिदु०’ प्रत्य० । ४ प्रियाया गमने ।

भीपाण्डव
चरित्रम् ॥
सर्गः १२॥
॥२१३॥

कथि-दुपमानोपमेयताम् ॥ २५० ॥

फले पुष्पैरपि ब्रह्म-तनयातीरभूरुहाम् । सैनिकाः पुण्डरीकाक्षं, पाण्डवं चोपतस्थिरे ॥ २५३ ॥ खर्जूर-नागरङ्गा-
ग्र-जम्बू जम्बीरमण्डिते । सप्तला मालती-मल्ली-चम्पका-शोकशालिनि ॥ २५४ ॥ दत्तोन्मादपिकीनादे, हारिहारितनिक्रणे ।
कलकादम्बनिर्हादि, पुष्पत्पुष्पंधयध्वनौ ॥ २५५ ॥ दिनान्ते हरि-कौन्तेयौ, रोधसि ब्राह्मसैन्धवे । आकल्पकमनीयाल्प-
प्रायप्रेयःपरिच्छदौ ॥ २५६ ॥ न्यञ्चितोच्चैःश्रयःकीर्ति-मुच्चमारुह्य वाजिनम् । करम्बितकरौ तैस्तैः, फलपुष्पैर्विजहृतुः ॥ २५७ ॥
(चतुर्भिः कलापकम् ।) तथार्हत्प्रतिमार्चादि-क्रियां प्राथमरात्रिकीम् । निर्माय निर्मितानन्दौ, दिव्यसंगीतभङ्गिभिः
॥ २५८ ॥ नमत्संभ्रान्तसामन्त-किरीटमणिजन्मभिः । अशुभिर्मांसलीभूत-पादाम्बुजनखत्विपौ ॥ २५९ ॥ चामीकरम-
यानेक-भूषणाद्भुतकान्तिभिः । यादवैः पाण्डवेयैश्च, सेवितावौपजानुकैः ॥ २६० ॥ वारसंगतगाणिक्य-माणिक्यकिरणोत्करैः ।
दूराद्वीराजितान्मानौ, सेवायातैरिवाग्निभिः ॥ २६१ ॥ उज्जृम्भितप्रभाजाल-भासुरैर्मणिभूषणैः । निपीतदीपिकादीप्ति-मण्डलैः
परिमण्डितौ ॥ २६२ ॥ इदं स्म्यमथो वार-नारीवक्त्रमिति स्फुटम् । आत्तब्रह्मसुतासूत-केलिपङ्केरुहौ करे ॥ २६३ ॥ मनोज्ञ-
मेकमासीनौ, वैदूर्यमयमामनम् । प्रणयात्तत्तदुद्दिश्य, मिथः सांकथितौ मुहुः ॥ २६४ ॥ कौन्तेयश्च शकुन्तेन्द्र-ध्वज-
वाध्वस्तसौहृदौ । समं सायंतनास्थान-स्थलमातिष्ठतामुभौ ॥ २६५ ॥ (अष्टभिः कुलकम्)

क्षणादभ्येत्य कक्षायां, वेत्रं निक्षिप्य दक्षिणः । नत्वा कुड्यालयन् पाणी, वेत्रपाणिरभापत ॥ २६६ ॥ त्वरितक्रममायातो,

१ पुष्पधयः-भ्रमरः । २ वार-अवसरः । ३ गरुडध्वज-कृष्ण ।

कृष्णपा-
ण्डवसैन्या-
वासः ॥

॥२१३॥

देव ! राजगृहात् पुरात् । चरः शेखरको नाम, देवपादान् दिदृक्षते ॥ २६७ ॥ मुरारातेरथादेशा-द्वेवभृचमवीविशत् ।
 सोऽप्यानम्य मिलत्पाणि-रुपविश्य व्यजिज्ञपत् ॥ २६८ ॥ देव ! दूतो जरासन्ध-भूभुजः सोमकाभिधः । द्वारका-
 तस्तदा वेगा-दगाद्राजगृहं पुरम् ॥ २६९ ॥ भवद्विर्विहितात्यन्त-धर्षणः सोऽत्यमर्षणः । तत्र व्यज्ञापयत् क्रोध-भास्वरं
 मगधेश्वरम् ॥ २७० ॥ देव ! द्वारवतीं गत्वा, समुद्रविजयं नृपम् । देवादेशेन गोपाल-बालकौ तावयाचिपम् ॥ २७१ ॥
 वैर्षीयानप्यवर्षीयो-बुद्धिरुद्धरकन्धरः । प्रभो ! ताभ्यां तु गोपाभ्यां, स माति न जगत्यपि ॥ २७२ ॥ ब्रूते च स्वामिनस्तेऽह-
 मीहैकः किंकरोऽथवा । यदाक्रम्य कुमारौ मे, दुर्मतिर्याचते बलात् ॥ २७३ ॥ अहीश्वरशिरोरत्नं, नूनमादातुमीहते । नैर-
 केसरिणोऽप्येष, द्रंष्ट्रामाक्रष्टुमिच्छति ॥ २७४ ॥ तौ तु गोपालकौ देव !, नवतारुण्यपीवरौ । अहंकाराविवोत्साहा-विवा-
 मर्षाविवाद्भिनौ ॥ २७५ ॥ ज्यायानेकोऽपि तत्रोद्य-दोर्विलासः पिपासति । कुम्भोद्भव इवाम्भोधीन्, सर्वान् युधि विरोधिनः
 ॥ २७६ ॥ कनीयांस्तु भुजस्तम्भ-न्यस्तनिस्तुलधामभिः । चरित्रैश्चित्रिताशेष-लोकैर्लोकोत्तरः परः ॥ २७७ ॥ असौ शक्तिं
 तृणायापि, शतमन्योर्न मन्यते । मानुषीमलकीटानां, पार्थिवानां तु का कथा ? ॥ २७८ ॥ कश्चित् कचिञ्जरासन्धो-ऽप्य-
 स्तीत्येवं न वेत्ति सः । भानुं जानाति न ध्वान्त-श्रकपालगिरेः परः ॥ २७९ ॥ निहत्य तं तथा कंस-मुत्तंसं वीरसंहतेः ।
 सोऽभवद्दूरमुल्लुण्ठः, कण्ठीरव इव द्विपम् ॥ २८० ॥ तदूष्मकलितोष्माणो-ऽभूवन्नन्येऽपि यादवाः । किं न तिर्गमांशु-

१ अतिवृद्धः । २ 'हमाह कः किंक०' प्रत्य० । (३ 'नरः' इत्युचितं प्रतिभाति) 'ननु केस०' प्रतिद्वय० ।
 ४ सूर्यकान्ता ।

धीपाण्डव
परिश्रमः ॥
मर्गः १२॥
॥२१४॥

रर्गोणा, ग्रासणोऽप्यग्निवर्षिणः ? ॥ २८१ ॥ मारुतैरिव दावाग्नि, पाण्डवैर्दत्तचण्डिमा । सांप्रतं सैष निःशेष-द्वेपिकक्षं
दिधद्यति ॥ २८२ ॥

यस्योच्य म मां किञ्चि-यदि दूतत्वमस्ति ते । जरासन्धं तदावद्ध-निर्वन्धं युधि दर्शयेः ॥ २८३ ॥ महानपि स मे
ज्ञानं, न किञ्चिदत्र मंगरे । “म्यवीयानपि दम्भोले-भूधरः किल कीदृशः ?” ॥ २८४ ॥

“रहिरिन्धनरुद्रेषु, तपनस्तिमिरोर्मिषु । वीरश्च वैरिवारेषु, स्वाधिकेष्वपि शक्तिमान्” ॥ २८५ ॥

जरासन्धश्चिरःस्फुटन्धा-च्छिन्नमुन्डलितं दिवि । मम तस्य च दोष्कर्म, रुद्रेण द्रक्ष्यते क्षणम् ॥ २८६ ॥ उन्नम्य समर-
व्याम-न्यमिधाराधरो मम । निर्वापयिष्यति क्षोणिं, जरासन्धभुजोष्मलाम् ॥ २८७ ॥ दूरेऽहमर्जुनस्यापि, शराणा त
नियत्नताम् । तेर्मपिप्यत्यपोशान-मेव कौरवशोणिते ॥ २८८ ॥ संख्यानविपयातीते-बलौधैर्यदुभूभुजाम् । अमूभिः पाण्ड-
वेभ्यस्या-क्षौहिणीभिश्च सप्तभिः ॥ २८९ ॥ अयमायात एवास्मि, कुरुक्षेत्रक्षितौ क्षणात् । तत्राम्येतु त्वदीशोऽपि, यद्यस्ति
भुवनंभरम् ॥ २९० ॥ (युगम्)

इत्यारुण्योभयारुणि-कीर्णज्वरभरां गिरम् । जरासन्धोऽतिज्ज्वाल, कालानल इवाङ्गवान् ॥ २९१ ॥ ततोऽभ्यधायि
गान्धारी-पुत्रैरामन्नवर्तिभिः । राजन् ! कोऽयमिभारातेः, संरम्भो मृगधूर्तके ॥ २९२ ॥ वयमेनं हनिष्यामः, पृष्ठाधिष्ठायिनि
त्वपि । पृष्ठस्ये किमु घर्माशौ, न गन्ति धृणयस्तमः ? ॥ २९३ ॥ पाण्डुनन्दनकल्पान्त-नाट्यं नाटयतां हि नः ।

१ ‘भद्रेण द्रक्ष्यति’ प्रतिद्वय० । २ भोजनादौ यज्जलेनाचमनं क्रियते तत् । ३ किरणाः ।

शेखरकेण
कथितः
जरासन्ध-
वृत्तान्तः
कृष्णस्य ॥

॥२१४॥

वधोऽमुष्य भवन्नेत्रा-नन्दी नान्दी भविष्यति ॥ २९४ ॥ खण्डयन् पाण्डवान्नैनं, भुजो नः शेषयिष्यति । मेरुमुज्झति किं
 शैलान्, मज्जयन् प्रलयार्णवः ? ॥ २९५ ॥ वारितोऽपि ततस्तैस्तै-र्दुर्निमित्तैः क्षुतादिभिः । आदिदेश जरासन्धः, प्रस्थानाय
 वरूथिनीम् ॥ २९६ ॥ भरं वोढुमसंभाव्य-मन्ये सैन्यस्य तावतः । देव ! तन्नगरोत्सङ्गे, चकम्पे काश्यपी मुहुः ॥ २९७ ॥
 प्रभोर्भावि विभाव्येव, विषदर्णवमजनम् । दिशः श्याममुखाः कामं, जज्ञिरे मलिनाम्बराः ॥ २९८ ॥ सैन्यरेणुभिरश्रान्तं,
 वारयिष्यामहेतमाम् । भियेवेति दिवो भानि, झम्पामुल्काच्छलाद्दुः ॥ २९९ ॥ प्रसर्पच्चत्प्रतापाग्नि-ज्वालाजालैरिवाभितः ।
 अदृश्यन्त दिशां दाहाः, पुरे तस्य दिवानिशम् ॥ ३०० ॥ प्रस्थास्रोस्त्वदरिघातं, संहर्तुं सैमवर्तिनः । सैन्यैरुत्तम्भितः शङ्के,
 दिवि केतुर्व्यजृम्भत ॥ ३०१ ॥ प्रस्थितोऽभीभिरुत्पातै-र्नैत्यैसाविति शङ्कया । निर्घाताः परितः क्षोणि-वक्षोघाता इवाभवन्
 ॥ ३०२ ॥ क्रोधावेशादनादृत्य, दुर्निमित्तान्यमून्यपि । प्रयाणं कुरुभिः सार्धं, विदधे मगधेश्वरः ॥ ३०३ ॥

हरिरित्यभिधायास्ते, देव ! त्रस्त इवात्यजत् । आरुरुक्षोः क्षणात्तस्य, कुञ्जरग्रामणीर्मदम् ॥ ३०४ ॥ तस्य प्रस्थास्यमा-
 नस्य, वाहिनीवाजिकुञ्जरम् । पुरीष-प्रस्रवौ चक्रे, त्वत्प्रचक्रभयादिव ॥ ३०५ ॥ ज्ञाततद्विपदो राज्य-लक्ष्म्या वक्ष इव क्षणात् ।
 ताडनारम्भ एवोच्चै-रस्फुटजयदुन्दुभिः ॥ ३०६ ॥ भीष्म-द्रोण-कृपादीनां, कुरुसैन्यमहीयसाम् । तदाऽऽसन् जातखे-
 दानां, परस्परमिमा गिरः ॥ ३०७ ॥ एतैर्दुष्टैः स्फुटं रिष्टैः, संगरोत्सङ्गमीयुषाम् । शौण्डीराणामपि प्रायः, प्रत्यावृत्तिर्न

१ 'वधो मुररिपोर्नेत्रा' प्रतिप्रय० । २ 'मन्यै' प्रत्यन्तरपाठः, 'मन्यैः' इतिपाठः संभवति । ३ यमस्य । ४ 'नेतासा०'
 इति प्रत्यन्तरपाठः साधुः ।

जायते ॥ ३०८ ॥ पर द्वैमातुरो राजा, सोऽयमौद्धत्यमन्दिहम् । अप्यायत्येकपथ्याना-माप्तवाचामगोचरः ॥ ३०९ ॥
गान्धारेयस्तु धौरेय, एव दुर्मेधसामसौ । न खल्वर्हति वृद्धाना-मुपदेशं मनागपि ॥ ३१० ॥ एकस्तावज्जरासन्धो, दुर्धी-
र्दुर्योधनोऽपरः । सेप ग्रीष्मर्तुसंताप-कालकूटसमागमः ॥ ३११ ॥ दायपावकपत् सप्त, निर्दह्य कुलकाननम् । नूनमेतौ दुरा-
त्मानौ, निर्नाम क्षयमेष्यतः ॥ ३१२ ॥

अथासौ कौरवानीकै-रैन्दवैरिव रश्मिभिः । चचाल मांसलीभूतो, जरासन्धबलोदधिः ॥ ३१३ ॥ प्रागभ्यासा इवा-
त्मान-मुदवाहा इगार्णवम् । भूभुजः कटकं तस्य, विशन्ति स्म सहस्रशः ॥ ३१४ ॥ तद्वलाक्रान्तभूभारो-द्वारसाहायकार्थिना ।
फणिनोऽन्ये फणीन्द्रेण, प्रार्थयांचक्रिरे ध्रुवम् ॥ ३१५ ॥ तत्तुरङ्गसुराघातै-र्विव्यथे पृथिवी तथा । रजोव्याजेन संजज्ञे, यथा
गगनगामिनी ॥ ३१६ ॥ तदा सत्यापयामास, स्वा महाबलतां मरुत् । अभूद्वीरावतंसस्य, यदस्य प्रातिलोमिकः ॥ ३१७ ॥
गच्छन्तं मृत्यवे मित्र !, त्वमप्येनमुपेक्षसे । इतीपादित्यमभ्येत्य, शिवाः कामं ववाशिरे ॥ ३१८ ॥ अनीयुपीणां तत्सैन्य-
शोपिताशेषपाथयाम् । गार्धिः शुद्धेऽय कान्तानां, विभर्ति निरहव्यथाम् ॥ ३१९ ॥ किमेते भूमृतो हन्त, पृथक्कटकशालिनः ।
इति क्रोधादिवानीकै-राचक्राम म भूधरान् ॥ ३२० ॥ अनूपाज्जाह्नलीकुर्व-ज्जलानप्यनूपयन् । उर्वीमनुर्वीकुर्वाणिः, सूत्रयन्त्र-
नगान्नगान् ॥ ३२१ ॥ व्यक्तशक्तिर्जरासन्धः, सोऽयमन्यः प्रजापतिः । मम कुरुपलैरागा-न्निकटे कोटरारणे ॥ ३२२ ॥
(युग्मम्) प्रातरेव दुरुक्षेत्र-मयमायाम्यति ध्रुवम् । “वीरा हि प्रियसंग्रामा, न नाम चिरकारिणः” ॥ ३२३ ॥ इत्याकुर्य

१ जरासन्धः । २ नदीनाम् । ३ जलमयदेशान् । ४ वृथारहितान् पर्वतान् ।

चरोद्गीर्णां, तां कथां प्रतिपन्विनः । हृष्यति स्म हृषीकेशः, पैतृस्वस्रैः सहाखिलैः ॥ ३२४ ॥

“ प्रियाणां च रिपूणां च, सविधे हि समागमे । सारद्वाक्ष्यश्च शूराश्च, विभ्रते परमां मुदम् ॥ ३२५ ॥ ”

दापयामास चाराय, मुरारिः पारितोषिकम् । नियोज्येषु प्रभोः प्रीति-र्न भयत्यफलेग्रहिः ॥ ३२६ ॥ उद्यन्तोऽथ दिशि प्राच्यां, सूर्यसारथिना ममम् । अश्रूयन्त जनैरूर्ज-स्त्रिनो निखाननिस्त्रनाः ॥ ३२७ ॥ श्यामायुष्टोमयज्जानो, ध्वान्तमेद-स्करोदयाः । निपीतप्रसरद्वास्त्र-दंशयः पांमनोऽस्फुरन् ॥ ३२८ ॥ जितोच्चैर्मन्दरक्षुब्ध-क्षोभिताम्भोनिधिध्वनिः । आकर्ण्य-तोछमत्कर्णैः, सैन्यकोलाहलो जनैः ॥ ३२९ ॥ अगतेरुस्ततः सार्धं, करैः किरणमालिनः । दामोदरचमूलोक्त-लोचनाध्वनि-केतवः ॥ ३३० ॥ रोधस्येव सरस्वत्या-स्ततः सान्द्रतरद्रुमे । दवीयस्येव गोचिन्द-स्कन्धावारस्य भूतले ॥ ३३१ ॥ अगृह्यन्त जरासन्ध-सैनिकैर्वीरभीतिभिः । निवासा वासवागार-गर्वसर्वस्वहारिणः ॥ ३३२ ॥ युग्मम् ॥ निवासो मगधेशस्य, तैः शशाङ्कसितः सितैः । रोचते स्म तुषाराद्रि-रिव प्रत्यन्तपर्वतैः ॥ ३३३ ॥ कर्णादीनां प्रवीराणां, शल्यादीनां महीभृताम् । जाह्नवीतनयादीनां, स्कन्धावारगरीयसाम् ॥ ३३४ ॥ समभूवन् यथास्थानं, स्वस्वकेतनशालिनः । आवासा हास्तिका-श्वीय-रथ्या-पादातशोभिनः ॥ ३३५ ॥ (युग्मम्) रेजे दुर्योधनावासो-ऽप्युज्ज्वलैस्तैः परिष्कृतः । मालतीमुकुलश्वेतैः, श्वेतभानुरिव ग्रहैः ॥ ३३६ ॥ हास्तिका-श्वमयी रथ्या-मयी पौल्लमयी तथा । आसीद्वयैरनीकैस्तैः, कुरुक्षेत्रोपकण्ठभूः ॥ ३३७ ॥

अथ सायंतनाऽऽस्थान-मास्थितो मगधेश्वरः । आददे गिरमभ्यक्षं, सर्वक्षोणीभृतामपि ॥ ३३८ ॥ मम चक्रस्य गोपालं,

१ श्यामा-रात्रिः । २ क्षुब्धः-मन्थनदण्डः । ३ सूर्यस्य । ४ निवासैः ५ रथानां समूहो रथ्या ।

श्रीपाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १२ ॥
॥२१६॥

कपलीकुर्वतो रणे । उपदंशपदे नूनं, ते भविष्यन्ति पाण्डवाः ॥ ३३९ ॥ राजता राजते चन्द्रा-द्विपरीतैव भूमृताम् ।
प्रणयादाश्रितं यत्ते, मित्रमेवोपकुर्वते ॥ ३४० ॥ यस्तु तादृग्विधो नैव, स कथं राजशब्दभाक् ? । लभतां च
कथंकारं, गणनां पुरुषेष्वपि ? ॥ ३४१ ॥ तद्विधाय ध्रुवं प्रातः-र्महीखण्डमपाण्डवम् । नेष्यामि कुरुराजस्य, राज्यं
द्वैराज्यशून्यताम् ॥ ३४२ ॥

अथोच्चैः कुञ्जलीकृत्य, करौ दुर्योधनोऽभ्यधात् । श्रोतुमर्हसि राजेन्द्र !, भारती मामिकामिमाम् ॥ ३४३ ॥ त्वयि
शौण्डीर्यमाणिक्ये, संगराङ्गणसंगिनि । आस्तामन्यः स्फुटं सोऽपि, वराकः पाकशासनः ॥ ३४४ ॥ शत्रुमात्रेषु ते स्वैरं,
तेऽप्यलंभूष्णविक्रमाः । ये तावकीनमाहात्म्य-देवतापात्रतां ययुः ॥ ३४५ ॥ तदस्य यशसः पाण्डु-स्रुतुसंहारजन्मनः । वीरो-
त्तम ! न मे गन्तुं, त्वमर्हस्यंशहारिताम् ॥ ३४६ ॥ तमप्येतैः समं युद्धे, हनिष्यामि हरिं यदि । तन्निदेश्यकृतत्वेन, विशेष-
यशसे तव ॥ ३४७ ॥ तद्यावदेव ! कौन्तेय-कौरवीयोऽयमाहरः । सम्य एव भवेस्ताव-न्मयि भूयादनुग्रहः ॥ ३४८ ॥
ओमिति प्रतिपेदाने, तां गिर मगधेश्वरे । स्वावासान् सपरीवारो, जगाम धृतराष्ट्रभूः ॥ ३४९ ॥

संगमय्य तदैवायं, निजानीकमहीयसः । गाङ्गेय-द्रोण-ऋणादीन्, सुभटानित्यभाषत ॥ ३५० ॥ समागच्छदगा-
धोऽयं, प्रातः संगरमागरः । उत्तरीतुमिमं युष्म-द्दोर्दण्डा एव सेतवः ॥ ३५१ ॥ अनीपत्करमप्युच्चैः, कार्यमीपत्करं भवेत् ।
यत्रैकहृदयोत्साह-धारिणः सहकारिणः ॥ ३५२ ॥

१ राजद्वयाभावताम् ।

कौरवजरा-
सन्धसैन्य-
योरागम-
नम् ॥

॥२१६॥

“ कृतसाहायकश्चन्द्र-वसन्त-मलयानिलैः । मुनीनामपि चेतांसि, किं न मश्नाति मन्मथः ? ॥ ३५३ ॥ ”

भवहोर्निक्रमैः कामं, विजेष्येऽहं विरोधिनः । पक्षिराजोऽपि यत् पक्षै-स्तरत्यम्बरसागरम् ॥ ३५४ ॥ वैरिखड्गाम्बुदुर्वारै-
यौष्माकीणैर्भुजौष्मभिः । मदीया सततोल्हास-मल्लिका कीर्तिमल्लिका ॥ ३५५ ॥ जरासन्धोऽधुनाभ्यर्णं, प्रार्थितः प्रथमा-
हवम् । स्वयं पाण्डुतनूजानां, वधश्चद्वालुना मया ॥ ३५६ ॥ तदनुग्रहमाधाय, निवेदयितुमर्हथ । स्वस्वपं मे समग्राणा-
मात्मानीकधनुष्मताम् ॥ ३५७ ॥ कियन्तोऽतिरथाः सम्य-कियन्तश्च महारथाः । कति चार्धरथाः सैन्ये, सेनान्यं च करोमि
कि(क)म् ? ॥ ३५८ ॥ अथाभाषत भीष्मस्तं, राजन् ! किमिदमुच्यते । स्वयं वेत्स्येव यत् सत्यं, रहस्यं सर्वधन्विनाम् ॥ ३५९ ॥
राधेयस्तु प्रमादी च, कृपालुश्च रणाङ्गणे । तेनार्धरथ एवाय-मिति मे प्रतिभासते ॥ ३६० ॥ वचस्तदिदमाकर्ण्य, कर्णयो-
र्विपसोदरम् । अभिधत्ते स्म राधेयः, कोपकम्प्रोष्ठपल्लवः ॥ ३६१ ॥ गाङ्गेयस्य रणे याव-दातिरथ्यं प्रथिष्यते । न पाण्डवैः
समं ताव-द्वारयिष्ये धनुर्युधि ॥ ३६२ ॥ इत्युदीर्य भुजावीर्यै-र्मन्यमानस्तृणं जगत् । कर्णः क्रोधान्धलोऽगच्छ-दुत्थाया-
स्थानमण्डपात् ॥ ३६३ ॥ गतेऽस्मिन्नसुखायन्तं, भीष्मोऽभाषिष्ट भूपतिम् । राजन् ! कोऽयमकाण्डेऽपि, मुखे कम्पलिमा
तन ? ॥ ३६४ ॥ प्रथने धृतधन्वाऽहं, यदि कर्णेन किं तदा ? । न चेदुपात्तचापोऽस्मि, राधेयेन तदाऽपि किम् ?
॥ ३६५ ॥ अथाभ्यधायि गान्धारी-तनयेन पितामहः । चेत् प्रसीदसि मे तात !, किञ्चिद्विज्ञापयाम्यहम् ॥ ३६६ ॥ तात-
मेवेयमध्यास्तां, रणभारधुरीणता । धराऽभ्युद्धारधौरेयः, को नामान्यः कृणीश्वरात् ? ॥ ३६७ ॥ तां गिरं कौरवेन्द्रस्य, प्रत्य-

१ समीपस्थम् । २ युद्धे ।

भीषण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १२॥
॥२१७॥

श्रौपीत् पितामहः । सेनानीत्वे तदैवाय-मभ्यपिच्यत चामुना ॥ ३६८ ॥

अथ प्रस्थापितो राज्ञा, गान्धारीतनुजन्मना । सुमेधा मागधोऽभ्येत्य, पाण्डुनन्दनमभ्यधात् ॥ ३६९ ॥ राजन् !
दुर्वारदोर्वीर्य-निजितारातिमण्डलः । जल्पति त्वामिदं वीरो, मद्विरा कौरवाग्रणीः ॥ ३७० ॥ त्वद्वर्ग्यान्तभुवः कीर्तेः, संवि-
भागमितंपचः । अहमाद्यं रणारम्भं, जरासन्धमयाचिषम् ॥ ३७१ ॥ तत् प्रातस्तातगाङ्गेय-माहवोत्सवदीक्षितम् । पुर-
स्कृत्यावतीर्णं मां, द्रक्ष्यसि त्वं रणक्षितौ ॥ ३७२ ॥ तदन्तर्मनसं कोऽपि, सच्चोत्कर्षोऽस्ति चेत्तत्र । विश्वविश्वंभराभोग-
वैभवे च यदि स्पृहा ॥ ३७३ ॥ यदि दोर्विक्रमोऽप्यस्ति, तव कोऽपि पचेलिमः । बन्धवोऽपि रणोपास्ति-सौवस्तिकभुजा
यदि ॥ ३७४ ॥ तदाऽऽत्मीयवलैः सार्धं, सर्वैरपि हरेर्वलैः । तिष्ठेथाः पुरतः प्रात-राहवे मम वाहवे ॥ ३७५ ॥ (त्रिभिर्वि-
शेषकम् ।) तद्वन्दिनो वचः श्रुत्वा, शत्रुशौण्डीरिमोर्जितम् । दूरमङ्कुरितप्रीति-रभ्यधत्त युधिष्ठिरः ॥ ३७६ ॥ तस्यापि
स्वप्रभोरेवं, वन्दिराज ! निवेदयेः । त्वमप्येतद्वचः कार्पी-र्मा विपर्यासपांसुरम् ॥ ३७७ ॥ अहं तु यदि नाभ्येमि, त्वत् प्रागेव
रणाङ्गणम् । स्रुतव्रतिनस्तन्मे, संपूर्णैर्वायैकीर्णता ॥ ३७८ ॥ व्याहृत्येति हिरण्यौघै-रसुं सत्कृत्य मागधम् । विसृज्य च
तपःस्रुत-र्ययौ कंसान्तकान्तिकम् ॥ ३७९ ॥ निवेद्य वन्दिनोद्गीर्णां, कौरवीयां कथामिमाम् । स्वयं प्रथमसंग्राम-मच्युतं
सोऽप्ययाचत ॥ ३८० ॥ अरिष्टारिरभापिष्ट, पाण्डवेयं ततो हसन् । मामत्रैकतुलाद्युते, भागिनं न करिष्यसि ॥ ३८१ ॥
न हि साहायकापेक्षी, नूनं तस्मिन् रणे जयः । महः पाण्डुमहीभर्तु-र्यत्र देदीप्यतेतमाम् ॥ ३८२ ॥ तथापि सारथीभूय,

१ मितं पचतीति मितंपचः-लोभवान् । २ युद्धसेवायां कल्याणकारिणौ भुजौ येषां ते । ३ व्रतभङ्गः ।

कौरव-
भीष्मयोर्वि-
चारः ।
युधिष्ठिरा-
न्तिके
मागधस्या
गमनम् ॥

॥२१७॥

दशं दशं नवां नवाम् । कपिध्वजधनुष्मत्तां, प्रीणयिष्ये दृशौ मम ॥ ३८३ ॥ धर्मसूतिः प्रतिश्रुत्य, तां गिरं सुरवि-
द्विषः । गत्वा च स्वचमूर्युद्ध-संवाहाय समादिशत् ॥ ३८४ ॥ मतिमान् सर्वसंमत्या, द्रुपदोर्वीशनन्दनम् । पताकिनीपतिं
चक्रे, धृष्टशुम्भं युधिष्ठिरः ॥ ३८५ ॥

नानावर्णास्तदैवान्तः-क्रोधाविष्मच्छिखा इव । स्कन्धावारप्रवीराणां, नेत्रपट्टा विनिर्ययुः ॥ ३८६ ॥ रणारम्भोत्सवे
वीर-कवलाय भटावलेः । करम्भाः करकाभासो, निरपाद्यन्त दार्धिकाः ॥ ३८७ ॥ द्रक्ष्यामो भटकण्ठस्था, युद्धोत्सवमिति
ध्रुवम् । विकाससुभगाभोगाः, सृज्यन्ते स नवाः स्रजः ॥ ३८८ ॥ घृण्यते स्म प्रवीराणा-मङ्गरागाय चन्दनम् । पिण्यन्ते
स्म ललामेभ्यो, भूयस्यो मृगनाभयः ॥ ३८९ ॥ बलिपुष्पोपहारादि-वस्तुभिर्भटवेश्मसु । पुरस्तादस्त्रदेवीनां, प्रावर्तन्त महो-
त्सवाः ॥ ३९० ॥ उपयाचितलक्ष्याणि, देवतानां पृथक्पृथक् । प्रतिशुश्रुविरे वीर-दारैर्भर्तृजयैषिभिः ॥ ३९१ ॥ तत्पूर्वसंगम-
प्रेम-कल्लोलिन्य इवोन्नतैः । प्रेयसो रहसि स्वैर-मालिलिङ्गुर्भटाङ्गनाः ॥ ३९२ ॥ वीरस्त्रतिरहं वीर-स्तुपा च जगति श्रुता ।
अखण्डं वीरपत्नीत्व-मिदानीं तु मम क्रियाः ॥ ३९३ ॥ भीताश्च सप्रमोदाश्च, त्वय्येव रणरङ्गिणि । विश्राम्यन्तु दृशः कामं,
वेरिणां च प्रमोदश्च ते ॥ ३९४ ॥ निजकौक्षेयैकक्षुण्ण-कुम्भिकुम्भस्थलोद्भवैः । विदध्या मौक्तिकैर्मां च, स्वामिकीर्तिं च हारिणीम्
॥ ३९५ ॥ कुर्वीयास्त्वं तथा नाथ !, यथा त्वां पश्यतो रणे । भटीजनस्य सर्वस्य, स्पृशामि स्पृहणीयताम् ॥ ३९६ ॥
निर्जित्यारीनुपेतस्य, प्रथयिष्यामि नाथ ! ते । निविडालिङ्गनैरेव, प्रहारव्रणशोधनम् ॥ ३९७ ॥ इत्यालिङ्ग्य रहः काश्चि-

१ दधिविकाराः । २ भूपणेभ्यः । ३ कौक्षेयकः-मृदः ।

भीषण्डव-
चरिग्रम् ॥
सर्गः १२॥

॥२१८॥

दुश्चरत्पुलकाङ्कुराः । उपस्थितरणान् प्रातः, प्राणनाथान् वभापिरे ॥ ३९८ ॥ (पङ्क्तिः कुलकम्) वीरश्रिया पुरस्कृत्य, ग्रीत्या
दृष्टोऽप्सरोगणैः । जयलक्ष्म्या समाश्लिष्टो, नैव वीक्षिष्यसेऽपि नः ॥ ३९९ ॥ इत्युच्चैः कृतकास्रया-निर्भरं वल्लभाजनैः । रणै-
पिणः स्मरस्मेर-कपोलैः केचिदचिरे ॥ ४०० ॥ (युग्मम्) मया युधि हताः स्वर्गं, यास्यन्ति रिषवः स्फुटम् । मद्वैरात्तत्र
योद्धार-स्वतः क्षुण्णाः क्व गामिनः ? ॥ ४०१ ॥ आत्तासिर्जर्जरान् स्वर्ग-भूमिकां ग्राहयन्तरीन् । रणरङ्गेऽभिनेष्यामि, स्वामि-
लक्ष्मीस्वयंवरम् ॥ ४०२ ॥ मत्कृपाणप्रहारोत्थै-मौक्तिकैरिभसंभवैः । द्विपो द्रक्ष्यन्ति सत्रासं, दिवा तारकितां दिवम्
॥ ४०३ ॥ उन्नतः समरव्योम्नि, ममासिर्नूतनोऽम्बुभृद् । स्रवयिष्यति संतापं, केषां नाम न वैरिणाम् ? ॥ ४०४ ॥ कीर्ति-
प्रावारमुन्मुच्य, वहिर्वाहूष्मतापिताः । कृपाणाम्भसि मद्द्रक्ष्यन्ति, मम के नाम नारयः ? ॥ ४०५ ॥ एकस्मिन्नेव निक्षिप्ता,
मदीयशरपञ्जरे । द्विषः सर्वेऽपि लप्स्यन्ते, केलिपारापतोपमाम् ॥ ४०६ ॥ पास्यन्ति मे पिपासार्ता, इव वेगेन गामिनः ।
विद्वेपिदन्तिनां दान-वारिधारां शिलीमुखाः ॥ ४०७ ॥ आदास्यन्ति ममाराति-दन्तिदानानि मार्गणाः । कीर्तिं तु मत्प्र-
भोरेण, करिष्यन्ति जगत्रये ॥ ४०८ ॥ इत्यादयस्तदाऽनेकाः, सैमीकोत्माहशालिनाम् । भटानामभवन् भूयो, भूय एव मिथः
कथाः ॥ ४०९ ॥ (ननभिः कुलकम्)

अथोन्निद्रजपाजैत्रं, तन्यमानो रविर्महः । उल्ललास दिशि प्राच्या-मानन्दैः सह दोष्मताम् ॥ ४१० ॥ सर्वाञ्जागरयन्

१ 'स्तात ।' प्रतिद्वयपाठः । २ 'स्वर्गि०' प्रतिद्वय० । ३ अभिनयं करिष्यामि । ४ कीर्तिवल्लम् । ५
समीक-युद्धम् ।

पाण्डव-
सैन्य-
सज्जता ॥

॥२१८॥

सैन्य-राजन्यान् मह विक्रमैः । वारिजेन्मा निदध्वान, द्राक्संनहानिकस्ततः ॥ ४११ ॥ श्रोत्रेणान्तःप्रविष्टैस्त-त्रादेरुद्वेलिता
 इव । निर्ययुः पुलकण्याजा-न्महीशानां बहिर्मुदः ॥ ४१२ ॥ रणराभसिकाः पत्ति-स्यन्दना-श्वे-भसज्जने । राजानोऽधिकृतानुचै-
 स्त्वरामाजोऽप्यतत्परन् ॥ ४१३ ॥ मदाम्बुपङ्क्तिर्लीभूताः, कणत्कनकशृङ्खलाः । काश्यपीशयनादुचै-रुदस्थाप्यन्त दन्तिनः
 ॥ ४१४ ॥ सादिभिर्द्रुतमभ्येत्य, रणत्काञ्चनभूषणाः । सर्वतोऽप्युदमोच्यन्त, वल्लितोऽश्वमतल्लिकाः ॥ ४१५ ॥ मा स कात-
 रता काचि-द्वन्धुलोकस्य भूदिति । दृढशौण्डीर्यवर्माणो-ऽप्युर्वीशाः समवर्मयन् ॥ ४१६ ॥ हृदि यस्यैकदेशेऽपि, वरूथिन्यो
 ममुर्दिषाम् । युक्तमेव भटस्याङ्गं, ममो वर्मणि यन्न तत् ॥ ४१७ ॥ सहिष्यतेऽरिनाराचान्, किमेतदिति केचन । परीक्षितु-
 मिवाविध्यन्, वर्म रोमाञ्चतोमैरेः ॥ ४१८ ॥ अनालोक्य मुखं संय-त्याह्वास्यन्ते द्विपो न नः । इति केचिच्छिरस्त्राणं,
 नात्मनः शिरसि न्यधुः ॥ ४१९ ॥ क्षणमात्रान्महामात्रै-रिभाः संवर्मिता बभुः । सानुमन्तो नितम्बान्त-लम्बमानाम्बुदा
 इव ॥ ४२० ॥ वार्धिरुल्लोलतत्काल-निर्यदुचैःश्रवःश्रियम् । विभ्रत्यः प्रक्षरोपेता, रेजिरे वाजिराजयः ॥ ४२१ ॥ रथैर्वरूथि-
 भिर्दिग्यै-र्युक्तग्राहीरुवाजिभिः । कामं रेजेऽयमन्वानैः, पतङ्गस्य पताकिनम् ॥ ४२२ ॥

अस्त्रिण्य द्विपां धर्म-जन्मापि सह बान्धवैः । दंर्शिताङ्गो दुरीक्ष्योऽभूत्, परिवेपीव भानुमान् ॥ ४२३ ॥ पश्चापि
 पाण्डवा रेजु-भृतनानायुधास्तदा । कल्पान्त इव पाथोदाः, स्फुरितानल्पविद्युतः ॥ ४२४ ॥ पाथेयैरिव साम्भोभि-
 निचित्य विविधापुधैः । संगरार्णवनौकल्पा-नारोहन्ते स्म ते रथान् ॥ ४२५ ॥ आरूढकल्पितानेक-रथा-नेकप-वाजिनः ।

१ शङ्खः । २ 'यत्नतः' प्रत्य० । ३ तोमरम्-आयुधम् । ४ कवचवद्भिः । ५ रथम् । ६ कवचिताङ्गः ।

पाण्डव
चरित्रम् ॥
सर्गः १२॥
॥२१९॥

भूभुज परितो भेजु-स्तानिन्द्रानि न नाकिनः ॥ ४२६ ॥ करश्रेणिभिराग्नेयान्, मार्गणानिव धारयन् । रौचनिक्या रुचा
हैमं, मरारणं वहन्निन ॥ ४२७ ॥ तदानीं विनतासूनु-नोदिताश्वः पतिर्द्युताम् । तेषां साहायकायेन, दृश्यतामगमत् पुरः
॥ ४२८ ॥ (युगम्) सेलदुच्छृङ्खलोद्योता, चण्डरोचिःसहस्रिणीम् । व्रीक्षामासुस्तदा सर्वे, कौवेरीमपि ते दिशम् ॥ ४२९ ॥
तां दिशं यापदेक्षन्त, विस्मयस्मेरचक्षुषः । दिव्यानि ददृशुस्तावत्, ते विमानानि भूरिशः ॥ ४३० ॥ तेभ्योऽवतीर्य दोर्वीर्य-
पर्यस्तारिभुजौजसः । मणिचूड-सहस्राक्ष-चन्द्रापीड-महायलाः ॥ ४३१ ॥ चित्राङ्गदादयोऽन्येऽपि, खेचरानीकिनी-
वृताः । विद्याधरेश्वराः सर्वे, प्रणेमुर्धमेनन्दनम् ॥ ४३२ ॥ (युगम्) ऊचिरे च पुरा देव !, त्वया तत्र सहोदरैः । जीवितं सुकृतै-
स्तेस्तेः, कामं क्रीतमिदं हि नः ॥ ४३३ ॥ अद्य विद्याधरेभ्यस्तत्, कौरवैः सह संग्रामम् । विदित्वा भवतो वेगा-दिहा-
गच्छाम शाधि नः ॥ ४३४ ॥ अथ कोऽयं रणारम्भ-संरम्भो भवतः स्वयम् । इयद्भिः सद्भिरस्माभिः, पत्तिभिर्निर्विपत्तिभिः ?
॥ ४३५ ॥ इत्युदीर्य यथौचित्य, भीमादीनमिवाद्य च । तुष्टात्मनस्तपःसूनो-निदेशात्तेऽप्यदंशयन् ॥ ४३६ ॥ हैडम्बेयो
ऽपि विज्जाय, विद्यया समरोद्यमम् । आययौ मनसा सर्वान्, द्विपो गण्डूपयिष्यता ॥ ४३७ ॥ आनम्य धर्मजं नत्वा,
क्रमात् पितृपितृव्यकान् । आदिष्टस्तैः प्रहृष्टास्यैः, सोऽपि संनाहमग्रहीत् ॥ ४३८ ॥ सहर्षो हयहेपाभि-रुर्जितो गजगर्जितैः ।
क्षीरैः प्रवीरह्वेडाभि-रञ्जितो रथचीत्कृतैः ॥ ४३९ ॥ लुम्पल्लोकश्रुतिश्रेणी-दारयन् गिरिकन्दराः । उद्वेलयन्महाम्भोधीन्,
कम्पयन् काश्यपीतलम् ॥ ४४० ॥ शब्दाद्वैतमयी रोदः-संपुटीं घटयन्निन । महानादोऽथ दध्वानः, दुन्दुभिः सांपरायिकः

१ कवचम् । २ विनतासूनु-गरुडोऽरुणश्च । ३ मत्तः ।

पाण्डव-
सैन्य-
सञ्जता ॥

॥२१९॥

॥ ४४१ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) अर्कवन्मकरं धर्म-सूतिरास्थितवान् रथम् । प्रतस्थेऽरिहिमोच्छिर्यै, रणक्षोणिमनुत्तराम्
 ॥ ४४२ ॥ स प्रातिपन्थिकस्तस्य, शुावयिष्यन्निवावनिम् । धृष्टद्युम्नं पुरस्कृत्य, चचाल बलनीरधिः ॥ ४४३ ॥ रथाङ्ग-
 पाणिः सारथ्य-माचरन् सव्यसाचिनः । ददृशे विसयाल्लोकै-ररुणस्येव भानुमान् ॥ ४४४ ॥ ममोत्पत्तिभुवो व्योम्नः,
 शल्यान्येतान्यतो ध्रुवम् । निस्वाननिस्वनस्तेस्य, शैलशृङ्गाण्यपातयत् ॥ ४४५ ॥ तस्मिन् सैन्यौघसंमर्दे, निरुच्छ्वासं मही-
 रजः । व्यश्रुते स्म चिरेण द्या-मप्युद्धूतमनेकधा ॥ ४४६ ॥ केतवः पवनैः काम-मनुकूलैस्तरङ्गिताः । इतो जय इतो लक्ष्मी-
 रित्याख्यान्त इवावभुः ॥ ४४७ ॥ रेणुरान्धीपिकैर्गन्ध-वाहैरुद्धाहितः पुरः । नासीरस्यापि नासीरे, द्विपो जेतुमिवाचलत्
 ॥ ४४८ ॥ भटाः शत्रून् पश्येयु-रेभिरन्धंभविष्णवः । इतीवाशमयन् दानैः, क्षोणिरेणून् करेणवः ॥ ४४९ ॥ शूरस्यापि
 परस्योच्चैः-करक्षेपासहैरिव । कामं वीरायुधैर्भास्व-त्कराश्लेपात् प्रजज्वले ॥ ४५० ॥ विमानैरनुकामीनैः, खेचराणां मणी-
 मयैः । चकाशे दूरमाकाशे, कुर्वद्भिः कमलाकरम् ॥ ४५१ ॥ निवासेषु पदेव्यां च, रणक्षोणौ च सा चमूः । साकल्ये-
 नैव सर्वत्र, महावृष्टिरिवावभौ ॥ ४५२ ॥ अथोपेत्य समिद्धमौ, पाण्डवेयस्य शासनात् । आरचय्य महद्ब्रूहं, भूनेता-
 रोऽवतस्थिरे ॥ ४५३ ॥

यदैव च तपःसूनो-रनीकं समनह्यत । तदैव कोरवस्यापि, शङ्खः सांनाहिकोऽध्वनत् ॥ ४५४ ॥ किं नामास्मिन्नणा-
 रम्भे, भवितेति धिया समम् । अथ प्रजागरांचक्रु-र्भूभुजो भुजशालिनः ॥ ४५५ ॥ बल्लभादोर्लताश्लेष-सुखनिर्मग्नचेतसः ।

१ सूर्यः मकरराशिमिव । २ 'स्तारः' प्रतिद्वय० । (३ अनुकूलैः) । ४ 'नासीरद्वि०' प्रत्यन्तर० । ५ मार्गं ।

पाण्डव
चरित्रम् ॥
सर्गः १२॥
॥२२०॥

केचित्तल्पं चिरादौज्ज-श्रुतशङ्खस्यना अपि ॥ ४५६ ॥ तदानीं विदितात्यन्त-विप्रयोगागमा इय । स्रच्छन्दं दयितां
केचि-दालिलिङ्गः पुन पुनः ॥ ४५७ ॥ उत्सुकोऽसि खलु स्वर्ग-स्त्रीभोगेष्विति भाषिणी । प्रेयसी कंचिदुत्थास्तु-माश्लिष्य
रुधे चिरम् ॥ ४५८ ॥ तामिस्ताभिः कृतोत्साहै, राजदौवारिकोक्तिभिः । संवर्मयितुमारेभे, ततो विश्वंभराधनैः ॥ ४५९ ॥
नवोदयिताऽऽस्येन्दौ, केचित् स्तिमितदृष्टयः । उदस्तवर्मणोऽप्यग्रे, नापश्यन्ननुजीविनः ॥ ४६० ॥ किं भविष्यत्यसौ जाते,
मम देवादमङ्गले । शोचन्निति प्रियां कश्चि-न्न संवर्मणमस्मरत् ॥ ४६१ ॥ कश्चिदव्यक्तजल्पाक-बाललालनलालसः । दंश-
नानयनादेश-मप्यदान् निदेशिनाम् ॥ ४६२ ॥ श्रीशुद्धान्त-गजाश्वादि-चिन्तयाऽऽचान्तचेतसः । आरोप्यमाणमप्यङ्गे, न
र्म विविदुः परे ॥ ४६३ ॥ राजानो रेजिरे नद्व-हाटकोत्कटकूटाः । वैश्वानरा इवोदग्र-ज्वालाजालजटालिताः ॥ ४६४ ॥
कश्चित् सहननोत्ताल-बलकोलाहलाकुलः । आलानद्रुममुन्मूल्य, जगाहे शिविर करी ॥ ४६५ ॥ सेनाकलकलोद्भ्रान्त-
चेतसां सामंजस्यनाम् । प्रिशुष्यन्ति स्म केषांचि-न्मदस्रोतांसि तत्क्षणात् ॥ ४६६ ॥ कथंचिद्वाहयांचक्रे, श्रुतसांग्रामिकानकः ।
उन्मीलितकटः सद्यः, कङ्कट कोऽपि कुञ्जरः ॥ ४६७ ॥ आदाय सिन्धुरः सादि-मात्तैकगुडैपक्षकः । कश्चिदाकस्मिकक्षोभ-
धुष्णचेताः पलायत ॥ ४६८ ॥ आजये सज्जिताः काम, रेजिरे कुञ्जरेश्वराः । पत्रलाः परितो नम्र-शाखान्ता इव शाखिनः
॥ ४६९ ॥ विनीता अपि तत्काल, कलिताविनयक्रमाः । ग्राह्यन्ते स्म बलात् केचित्, खलीनमपि वाजिनः ॥ ४७० ॥
कल्पयन्तं तथा पञ्चा, सादिनं कोऽप्यहन् हयः । यथा सोऽभूदलभूणुः, सांयुगीने न कर्मणि ॥ ४७१ ॥ संस्रविततनुव्राणा-

१ (दंशन कवचम् ।) २ गजानाम् ३ कटः-गण्डस्थलम् । ४ कवचम् । ५ गुडः-आस्तरणम्, स एव सहायो येन ।

कौरव-
सैन्य-
सज्जता ॥

॥२२०॥

स्तुरङ्गेन्द्राश्चकासिरे । कल्लोला इव कूलिन्याः, परीताः पद्मिनीदलैः ॥ ४७२ ॥ संप्रत्यमङ्गलं बाष्प-निपातो मा स्म भूदिति । ऊर्ध्वपक्ष्मपुटप्रान्तं, वितन्त्रत्याः पदक्रमम् ॥ ४७३ ॥ करिष्यति प्रिये सिद्धिं, सरकं स्खलनात् पदः । पपात् पाणेः कस्याश्चि-
द्वलात् कनकभाजनम् ॥ ४७४ ॥ (युग्मम्) कस्यापि कुर्वतो वीरै-कवलं गृहकुङ्कुरः । कृतं करे करम्भस्य, भ्रंशयामास भाज-
नम् ॥ ४७५ ॥ दूर्वादिमङ्गलेपिण्या-श्चलन्त्याश्चटुलक्रमम् । हारस्तुत्रोट कस्याश्चित्, पत्यौ संग्रामगाभिनि ॥ ४७६ ॥ उन्मीलति क्षुते नाम्नां, विधत्तुं धावतो जवात् । प्रिये चलति कस्याश्चित्, ससंसे वलयं करात् ॥ ४७७ ॥ प्रक्षेप्तुमनसः प्रीत्या,
दूर्वादि पतिमूर्धनि । अस्रलुप्तदृशोऽन्यस्याः, पतति स्म तदन्यतः ॥ ४७८ ॥ परस्याः कुशली युद्धा-दागच्छेरिति भारती । आपृच्छमाने कान्तेऽश्रु-पूरैर्निन्ये वृथार्थताम् ॥ ४७९ ॥ आपृच्छथ गच्छतः प्राण-नाथस्य वलिताननम् । कस्याश्चित् कृपणै-
र्दृष्टि-निपातैर्निगडायितम् ॥ ४८० ॥

धृतधारालवैरत्वा-द्युद्धश्रद्धावशादपि । दर्पाच्च दुर्निमित्तानि, तानि तान्यवहेलयन् ॥ ४८१ ॥ तुलामिव रविर्जेतुं, जीमू-
तानिव पाण्डवान् । अथारोहन्महाबाहुः, स्यन्दनं कुरुनन्दनः ॥ ४८२ ॥ (युग्मम्) सञ्जितस्वस्वयानाधि-रोहिणः कव-
चाश्विताः । मूर्तिमन्त इवोत्साहा-श्चापवेदा इवाङ्गिनः ॥ ४८३ ॥ द्रोणाचार्य-कृपाचार्य-प्रमुखाः सामैवायिकाः । कनी-
यांसश्च दग्धारि-वना दुःशासनादयः ॥ ४८४ ॥ शल्य-प्राग्ज्योतिषाधीश-जघद्रथपुरःसराः । भूमीभुजश्च तं
मुक्त-पर्यायं पर्यावीवरन् ॥ ४८५ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) ग्रहैरिव ग्रहाधीशः, स्वयूथैरिव यूथपः । पुण्डरीक इवाम्भोजैः,

पाण्डव
चरित्रम् ॥
सर्गः १२ ॥
॥२२१॥

शोभते स्म स तैर्नृपः ॥ ४८६ ॥ कातरान् विमनीकुर्व-ञ्छूरान् कण्टकयन्ततः । जजृम्भे दुन्दुभिध्यानो, दिग्निकुञ्जोदरंभरिः
॥ ४८७ ॥ आधाय पुरतो भीष्मं, भीष्ममिष्वासकर्मणा । कौरवीयाञ्चलत् सर्व-पथीना सा वरूथिनी ॥ ४८८ ॥ केत-
नानि पराञ्चन्ति, पवनैः प्रातिलोमिकैः । कौन्तेयानीकिनीभीत्या, नश्यन्तीव चकासिरे ॥ ४८९ ॥ अस्मद्विरोधि-
न्मोदान्, बिभर्तीदमिति ध्रुवम् । पांशुभिर्नभसो लक्ष्मी-रक्षुद्यत बलोद्धतैः ॥ ४९० ॥ कस्याप्यौद्धत्यमन्यस्य, वयं न हि
सहामहे । इतीव दन्तिभिर्दानै-र्नीयते स्म शमं रजः ॥ ४९१ ॥ आयुधान्यायुधीयानां, पतङ्गकरसंगमात् । साक्षान्निरीक्ष्य-
माणाग्नि-दैवतानीव रेजिरे ॥ ४९२ ॥ क्षयार्णव इवोद्वेलः, क्षणात् कुक्षिभरिर्दिशाम्, बलौघः सोऽपि संग्राम-भूमिसीमान-
मागमत् ॥ ४९३ ॥ बलैरलम्बुस (प) प्रष्टु-खेचराणामलंकृता । पाण्डवानीकमभ्यस्थात्, कृतव्यूहा चमूरसौ ॥ ४९४ ॥

तैस्तैरन्योऽन्यविच्छेद-पूरणप्रवणारवैः । विरामरहितोद्दाम-प्रवृत्तनिनदैरिव ॥ ४९५ ॥ मिथः पीतप्रतिध्वानै-रन्तर्मग्ना-
न्यनिम्बनैः । प्रणेदेऽथ रणातोद्यैः, सैन्ययोरुभयोरपि ॥ ४९६ ॥ (युगमम् ।) तर्जयन्त इव क्रोधा-न्मरुत्प्रेङ्खोलनैर्मिथः ।
अनीकद्वितयस्यापि, विराजन्ते स्म केतवः ॥ ४९७ ॥ स्वामिवैरेण वैराय-माणा इव परस्परम् । द्वयोरपि वरूथिन्यो-
रम्बरे रेणवोऽमिलन् ॥ ४९८ ॥ पूर्वशौण्डीरदोर्दण्ड-चण्डिमस्तवपूर्वकम् । जनकस्यावदानाङ्क-नामोद्धारपुरःसरम् ॥ ४९९ ॥
शश्वत्प्राप्ताद्भुतस्यामि-प्रसादस्तरणोत्तरम् । प्रस्तुतस्तुतिकर्मभ्यः, संगरोत्साहहेतवे ॥ ५०० ॥ उभयोरप्यनीकिन्योः, सुभटैः
ममरोद्यतैः । प्रदीयन्ते स्म वन्दिभ्यो, भूषणानि यथोचितम् ॥ ५०१ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) द्वयेऽपि भर्तुरादेशात्, कथं-

१ 'वृत्तः' प्रतिद्वय० । २ पश्चाच्चलन्ति । ३ नभः । ४ अवदानं-पराक्रमः ।

कौरव-
सैन्य-
सज्जता ।
सैन्यद्वयस्य
वर्णनम् ॥

॥२२१॥

चिद्वेत्रपाणिभिः । ध्रियन्ते स्म धनुष्मन्तः, प्रथमप्रधनेच्छवः ॥ ५०२ ॥

पीयूषांशुमयं मुखैः कुचलयश्रेणीमयं लोचनैर्नानारत्नमयैर्विमाननिवहैः संध्याम्बुदालीमयम् ।

कुर्वद्भिः कुरुपाण्डवेयसमरव्यालोकनव्याकुलैर्गान्धर्वा-मर-खेचरैर्वियदलंबक्रे तदानीं क्षणात् ॥ ५०३ ॥

इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये दूतसोमकागमनप्रयाणकवलवर्णनो
नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशः सर्गः ।

अथैवं समयश्चक्रे, सैनिकैरुभयैरपि । नावंहारे प्रहर्तव्यं, नापशस्त्रे न च स्त्रियाम् ॥ १ ॥ ततः प्रौढस्थारूढौ, वृकोदर-
किरीटिनौ । धृष्टद्युम्नस्य सेनान्य-श्चक्रतुश्चक्ररक्षिताम् ॥ २ ॥ अथ प्रतिपताकिन्या, भटानेकैकशः पुरः । स्रुतं पप्रच्छ
पक्षीन्द्र-केतनं कपिकेतनः ॥ ३ ॥ ततः प्रत्येकमालोक्य, प्रतिपन्थिवरूथिनीम् । अभ्यधान्माधवो वाजि-केतुकीर्तन-
पूर्वकम् ॥ ४ ॥ एष तालध्वजः कालः, साक्षादिव रणक्षितौ । सेराहतुरगो गङ्गा-सूनुः सर्वकपो द्विपाम् ॥ ५ ॥ द्रोणः
सोऽयमविद्राण-कीर्तिः कलशकेतनः । शोणैससिः समित्सर्व-धुरीणधनुरुर्जितः ॥ ६ ॥ इतश्चायं कृपाचार्यो, ध्वजीकृतक-

१ प्रधनं-युद्धम् । २ युद्धभूमेरन्यत्र शिविरस्थाने । (३ पीयूषवर्णाश्वः ।) ४ रक्ताश्वः ।

मण्डलः । धनुर्विद्यालतारुन्द-धन्दनाभतुरङ्गमः ॥ ७ ॥ सैष दुर्योधनो धन्वी, नीलाश्वो नागकेतनः । भुञ्जानस्य भुवं यस्य, शल्यन्ति त्वद्भुजाः परम् ॥ ८ ॥ दुःशासनोऽयमानाय-केतुः पीततुरङ्गमः । स्थितं यद्भयतो लीनै-र्दीनैर्मनैरिवा-रिभिः ॥ ९ ॥ वोलाहैश्च हयैः सोऽय, सौवलो गर्वलध्वजः । भुवनेऽप्युत्तमर्णत्व-मस्यैव क्रूरिमश्रियाम् ॥ १० ॥ अश्व-त्थामायमस्थानं, वैरियारभुवां भियाम् । द्रोणसूनुः किर्याहाश्वः, सिंहलाङ्गूलकेतनः ॥ ११ ॥ शल्यः सैष मनःशल्य-मित्र निःशेषविद्विषाम् । सीताकेतुर्द्विपत्केतु-रश्वैर्वन्धूकवन्धुरैः ॥ १२ ॥ विद्विषद्वारदुर्वार-रथः सोऽयं जयद्रथः । लोहिताश्वो हताराति-चेतनः कोलकेतनः ॥ १३ ॥ असौ भूरिश्रवाः श्रव्य-कीर्तिकोलाहलः पुरः । पार्श्वभद्रहरिः कामा-नुरूपो यूथकेतनः ॥ १४ ॥ भगदत्तोऽयमाचारि-कीर्तिरारोहकाग्रणीः । सुप्रतीकगजारूढः, प्रौढस्तम्बेरमध्वजः ॥ १५ ॥ एतेऽन्ये-ऽपि नृशर्माद्या, भूभुजो भुजभूषणाः । तैस्तैः केतुभिरश्वैश्च, निरीक्ष्यन्तेऽभिलक्षिताः ॥ १६ ॥ एतावन्तो जयद्वीपं, यास्यतो धर्मजन्मनः । अन्तरम्भोधयः सन्ति, पीतस्तु धनुरेव ते ॥ १७ ॥

इमामम्भोजनाभस्य, निशम्य विमलां गिरम् । न्यपीददुज्जितेष्वासो, रथक्रोडे कपिध्वजः ॥ १८ ॥ निजगाद च गोविन्दं, गुरु-संवन्धि गान्धवान् । हन्तुमुत्सहते नैतान्, मनागपि मनो मम ॥ १९ ॥ तत् किं राज्यं ? श्रियस्ताः काः ? किं च तत् पौरुषं मम ? । वीजानि यानि दायाद-गुरु बन्धुवधैरसाम् ॥ २० ॥ मत्तनूवीरुधोऽमुष्याः, शश्वदावालतामगात् ।

१ आनाय-मत्स्यजालम् । (२ वोलाहः पाण्डुकेशरश्वाभिरश्वविशेषः ।) ३ महिषध्वजः । (४ रक्तवर्णाश्वः ।) ५ हलध्वजः । ६ मुरादिषु पञ्चसु स्थानेषु भ्रमरचिह्नवान् पञ्चभद्रः । ७ 'विमना' प्रत्यन्तरः ।

कृष्णेन
कृतं
कौरव-
सैन्य-
वर्णनम् ॥

यस्याङ्कः किं शरास्तस्मिन्, पतेषुर्मे पितामहे ? ॥ २१ ॥ अश्वत्थाम्नोऽपि नाऽऽन्नायं, तथा चापस्य यो ददौ । वात्स-
ल्यान्मे यथाऽदत्त, तं गुरुं हन्मि किं रणे ? ॥ २२ ॥ बान्धवा बान्धवा एव, बाढमप्यपकारिणः । एतेष्वपि मदिष्वासः,
संदधन्नपते शरान् ॥ २३ ॥

अधोऽगार कंसारि-र्ननु वीरावतंस ! ते । कृपानवाङ्गुरः कोऽयं, क्षत्रधर्मविलक्षणः ? ॥ २४ ॥ गुरौ पितरि पुत्रे वा,
बान्धवे वा श्रुतायुधे । वीतशङ्कं प्रहर्तव्य-मिति हि क्षत्रियव्रतम् ॥ २५ ॥ बान्धवा बान्धवास्ताव-द्यावत् परिभवन्ति न ।
परामवकृतस्तूत्रैः, शीर्षच्छेद्या भुजावताम् ॥ २६ ॥

“ वैश्वानरः करस्पर्शं, मृगेन्द्रः श्वापदस्वनम् । क्षत्रियश्च रिपुक्षेपं, न क्षमन्ते कदाचन ॥ २७ ॥ ”

दायादा अपि हन्तव्या, वहन्तो वैरिगृह्यताम् । “ तमोगृह्यान्निगृह्णाति, ग्रहान् किं न ग्रहाग्रणीः ? ” ॥ २८ ॥ भ्रातु-
र्विश्वैकधानुष्के, मत्यापि त्वयि बान्धवे । यत् कृपन्ति द्विषो लक्ष्मीं, साऽपि ते महती व्रथा ॥ २९ ॥ तत् कृपां शिथिलीकृत्य,
चापमादाय पाणिना । आधिपत्यं भुवो भूयः, स्वभ्रातुर्दातुमर्हसि ॥ ३० ॥ किं चामीषामुपेतोऽय-मन्तः स्वैरेव कर्मभिः ।
त्वं तु केवलमेतस्मिन्, हेतुमात्रं भविष्यसि ॥ ३१ ॥ अवश्यमव्यलीकस्य, वधः पापाय जायते । धनुष्मन्तो जिघांसन्ति,
जिघांसन्तं पुनः परम् ॥ ३२ ॥ तद्गृहाण करे बाणान्, चापमारोपय द्रुतम् । घानिष्यन्तेऽरिभिः पश्य, पश्यतस्तव बान्धवाः
॥ ३३ ॥ इत्यादिष्टामुपश्रुत्य, विष्टरश्रवसो गिरम् । समुत्तस्थौ शनैः पार्थः, कार्मुकं कलयन् करे ॥ ३४ ॥

पाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १३॥
॥२२३॥

उभयोरपि कौन्तेय-कौरवानीकयोस्ततः । धनुषि धन्विनो घोर-निर्घोषाण्यध्यरोपयन् ॥ ३५ ॥ उत्तरङ्गशोराशि-
क्षीरनीरनिधिघनीन् । ते विडम्बयतो दध्मु-र्जलंजाश्च निजान्निजान् ॥ ३६ ॥ तन्नादेन तदाचान्त, इयास्तमिष लम्भितः ।
प्राप्तयानिष विश्रान्ति, रणतूर्यरवोऽभवत् ॥ ३७ ॥

अथोत्तीर्य रथात् पश्या-मुपेत्य तपसः सुतः । भीष्मं कृपं च द्रोणं च, कल्याणीभक्तिरानमत् ॥ ३८ ॥ ततो
वेजयिकीं ता ता-मुचार्य मुहुराशिषम् । तेऽतिप्रह्वमभापन्त, तं लज्जाजिह्विताननाः ॥ ३९ ॥ वत्स ! त्वयि न वात्सल्य-मसाकं
परिहीयते । तथैव भवतोऽद्यापि, भक्तिरप्यधिभूयसी ॥ ४० ॥ पर किं कुर्महे वीर !, कौरवैर्भूरिभक्तिभिः । गृहीताः स्म-
स्तथा नैतान्, यथा हातुं सहामहे ॥ ४१ ॥ अस्माभिर्जनताहास्यै-र्धनेन निधेनप्रदः । कृतः सुकृतहृदैर्न्य-निकायः काय-
विक्रयः ॥ ४२ ॥ युधि युष्माकमेवायं, जयस्तु न हि संशयः । यन्नासीरे महावीरौ, न्यायधर्मौ विसर्पतः ॥ ४३ ॥ साक्षा-
द्विजयमूर्तिं ता-मादाय गुरुभारतीम् । आगत्य पुनरारोहत्, स्वं रथ स महारथः ॥ ४४ ॥

समीके मनसा साकं, विपक्षे सह चक्षुषा । इषून्पैष्वासिकाश्चण्डान्, क्रोदण्डेष्वथ संदधुः ॥ ४५ ॥ दिक्कूलंकपनिर्घोष-
निर्भराशेषरोदसः । ततश्चकृपुर्णिगासा-नुभयेऽपि धनुर्भृतः ॥ ४६ ॥ नवनिस्फूर्तिदोःकीर्ति-पटहोऽथ किरीटिनः । निपीतेतर-
विस्फारः, स्फारितश्रुतिवैशसः ॥ ४७ ॥ उल्ललास प्रतिस्नानैः, कामं तुमुलयन् दिशः । गाण्डीवकर्पणकाणः, प्राणप्रावासिको
द्विषाम् ॥ ४८ ॥ (युग्मम्) व्योम्नि व्योमचरस्त्रेणै-र्ग्रीक्षितश्चकितेक्षणम् । जृम्भते स्म ततो वीर-दोःप्रियंकरणो रणः ॥ ४९ ॥

१ शङ्खान् । २ मरणप्रदः । ३ दैन्यनिवासः । ४ युद्धे ।

कृष्णार्जु-
नयोः
संलापः ।
युधिष्ठिरस्य
भीष्मादिषु
भक्तिः ।
युद्धारम्भः ॥

॥२२३॥

पुअपन्त इवाऽऽशान्तान्, संवृणन्त इयाम्बरम् । चेरुर्नासीरवीरास्तृ-ग्मात्रभोजनिकाः शराः ॥ ५० ॥ पत्रिणां पत्रनिर्हादैः,
 शिञ्जिनीनां च शिञ्जितैः । क्ष्वेडाभिर्दोर्भृतां चाभूत्, संभ्रमक्षुभितं जगत् ॥ ५१ ॥ निशातविशिखव्याजा-द्भूयस्यो रसना
 इव । ममं सर्वान् भटाननुं, प्रेतभर्तुर्जजृम्भरे ॥ ५२ ॥ अन्योन्यास्फालनोद्भूत-स्फुलिङ्गैर्मार्गिणा अपि । कोपादस्त्रमिवाग्नेय-
 मातेनुरितरेतरम् ॥ ५३ ॥ खेचरैः खेचराः खड्ग-पाणिभिः खड्गपाणयः । सादिभिः सादिनश्चाधो-रणैराधोरणा अपि ॥ ५४ ॥
 रथारूढै रथारूढा, अप्युनैः समगंसत । द्वन्द्वयुद्धमिति स्वरैः, शौण्डीराणामवर्तत ॥ ५५ ॥ (युगम्) मा स्म रश्मीपवोऽ-
 स्यापि, पतन् योधेऽप्यिति ध्रुवम् । रेणवोऽतिरयन् भानुं, रथप्रधिभिरुत्थिताः ॥ ५६ ॥ बंहीयसि तदा पांशौ, रणोत्सवमिवे-
 क्षितुम् । ललम्बेऽम्बरमभ्यर्णी-वभूवुः ककुभोऽखिलाः ॥ ५७ ॥ शराशरिपरिग्रासा-दिव व्योम्नि पलायिताः । विद्याधरविमाना-
 न्त-शविशन् रणरेणवः ॥ ५८ ॥ निर्माय नूतनां सिद्ध-कामुका इव यामिनीम् । पांसवो दिक्पुरंध्रीणा-माकृपन्नम्बराञ्चलम्
 ॥ ५९ ॥ घनाचौ(नौ)पम्यबन्धून्, पङ्कयन्तितमाममी । इतीय शमयामासुः, पांसून् मदजलैर्गजाः ॥ ६० ॥ कर्णतालच्छला-
 ताल-घृन्तैरिव मतङ्गजाः । रजः पराजयांचक्रुः, संपरायान्तरायकृत् ॥ ६१ ॥ दन्तिनामनिलोद्भूता, रेजुः सिन्दूररेणवः ।
 अन्तःकोपहुताशस्य, ज्वाला वहिरिवोत्थिताः ॥ ६२ ॥ धावन्तः सिन्धुराः कामं, प्रतिस्तम्बेरमान् प्रति । उत्पातपवनो-
 त्क्षिप्ताः, शैला इव चकासिरे ॥ ६३ ॥ वाजिनोऽप्याजिधौरेया, नवधोरितंबन्धुराः । मनांसीवाश्चवाराणा-मश्वरूपेण

१ दिगन्तान् । २ प्रत्यश्चानाम् । ३ “ घनात्र. पश्यतां बन्धून्, ” “ घनानौ पश्य बन्धून् : ” इति प्रतिद्वयपाठौ, मूलपाठश्च
 प्रतिद्वयेऽस्ति । ४ धोरितं-गतिविशेषोऽश्वस्य ।

गण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १३॥
॥२२४॥

रेजिरे ॥ ६४ ॥ रथानां पङ्क्तयः केतु-दुकूलैरनिलाकुलैः । चेकराह्वयमानाना-मिव प्रतिचमूरथान् ॥ ६५ ॥ ऊर्ध्वजमूर्द्धजाः
शौर्यात्, कोपारुणितचक्षुषः । बलान्ति स्म मुहुः काल-किंकरा इव पत्तयः ॥ ६६ ॥
बले द्रौपदिरेकस्मि-न्नन्यस्मिन्नाह्वीसुतः । सुरान् कुमारवद्योधान्, योधयामास वैरिभिः ॥ ६७ ॥ ततः शौर्य-
गवालानि, वीरव्रतनवाङ्कुराः । उत्साहकन्दलोद्भेदाः, क्षत्रधर्माग्रबूचयः ॥ ६८ ॥ उत्तरश्चाभिमन्युश्च, पाञ्चालाश्च रणा-
ङ्गणम् । मुहुर्जगाहिरेऽन्येऽपि, कुमारा नवबाहवः ॥ ६९ ॥ (युग्मम्) पराश्चक्रिरे वीर-शौण्डीरास्तच्छिलीमुखैः । श्वापदा
इव शार्दूल-वायुभिर्नासिकंधमैः ॥ ७० ॥ मद्रराजस्य शल्यस्य, वैराटेरुत्तरस्य च । जज्ञेऽथ समरो घोरः, स्यन्दनस्थ-
गजस्थयोः ॥ ७१ ॥ श्रुतिनिर्भेदिनिर्हादा-नभिद्योतयतो दिवम् । अशनीनिज जीमूतौ, तौ महेषूनमुञ्चताम् ॥ ७२ ॥ अम्बरे-
ऽप्यमरस्त्रीणां, कुतूहलितयोर्दशोः । मानसस्य च भीतस्य, तदाऽभूत् कलहो महान् ॥ ७३ ॥ उत्तरेणातिदुर्वारं, शरासारं
पितन्वता । तिरश्चक्रे क्षणं शल्य-स्तोयदेनेव भानुमान् ॥ ७४ ॥ जितानेकाहवः शल्यो, ह्येदिन्येव गिरिं हरिः । वैराटि
नवसंस्फोट-सक्तं शक्त्या न्यपातयत् ॥ ७५ ॥ मन्थानगिरिनिर्मथ्य-मानार्णवरवोपमः । आसीत् कौन्तेयसैन्येषु, हाकार-
तुमुलो रवः ॥ ७६ ॥ अथ प्रथितकर्माणो, धर्मसूनुधनुर्वराः । शरैः सेनानिभोगीनैः, कामं भीष्ममयोधयन् ॥ ७७ ॥
देवव्रतशरप्राताः, शत्रुमांतापिकास्ततः । दिशः सर्वाः क्षयाम्भोद-धारासारा इवास्तृणान् ॥ ७८ ॥

अथ केपाचिदक्षस्य, भङ्गो मानैः सदाभवत् । परेषामपतन् बाहु-सौष्ठवैः सह केतवः ॥ ७९ ॥ समं सत्त्वेन केषांचि-

(१ 'उद्धूतमूर्द्धजाः' इति युक्तं प्रतिभाति ।) २ विद्युत् । ३ वज्रेण । ४ भीष्मशरसमूहाः ।

पाण्ड-
कौरव-
योर्युद्धम् ॥

॥२२४॥

द्वंसन्ते स्म धनुर्लताः । शिञ्जिन्यो जैन्यकाङ्क्षाभिः, साकं केषांचिद्वुटन् ॥ ८० ॥ प्राणैः सार्धं पलायन्त, युग्याः केषांचन
 व्रुतम् । विक्रमैः मह चक्राणि, परेषां खण्डशोऽभवन् ॥ ८१ ॥ छिद्यन्ते स्म सहान्येषां, वर्माणि रणकर्मणा । सार्धं रोपेण
 केषांचि-दधः सारथयोऽगमन् ॥ ८२ ॥ समं महिम्ना केषांचि-दातपत्राणि दुद्रुवुः । सहान्येषामहंकारैः, कूवरैः कणशोऽभवन्
 ॥ ८३ ॥ पार्श्वानि जज्जिरेऽन्येषां, शून्यानि मनसा समम् । ओजसा सह केषांचित्, सस्त्रंसे कार्मुकं करात् ॥ ८४ ॥ वल्गन्ति
 स्म ममं कीर्त्या, केषामप्यसृगूर्मयः । भेजे भुजैः सहान्येषां, रथोत्सङ्गेऽस्त्ररिक्तताम् ॥ ८५ ॥ इत्थमुत्थापितानन्य-सामान्य-
 शरकर्मणाम् । पाण्डवानां चमूश्चक्रे, गाङ्गेयेनाकुलाकुला ॥ ८६ ॥ धृष्टद्युम्नोऽपि द्यौर्द्युम्न-निम्नितारातिविक्रमः ।
 कौरवीये बले भूपान्, संजहार महस्रशः ॥ ८७ ॥ शैवलिन्यः कचै रक्तो-त्पलिन्यः सुभटाननैः । रथस्तोमैस्तरिमत्यो, मीन-
 वत्यः कराङ्गिभिः ॥ ८८ ॥ सितच्छत्रैः कुमुद्वत्यो, वेतस्वत्यश्च केतुभिः । प्रावर्तन्त ततः कूलं-कपाः शोणितसिन्धवः ॥ ८९ ॥
 (युगम्) उच्छृङ्खलं चर्तेन्तीना-मसृग्जलधियोपिताम् । प्रहारपतिता मार्गे, शैलायन्ते स्म दन्तिनः ॥ ९० ॥ केतुदण्डमयी
 कापि, चापदण्डमयी कचित् । तोत्रदण्डमयी कापि, छत्रदण्डमयी कचित् ॥ ९१ ॥ तुरङ्गाङ्गमयी कापि, कचिद्विपवपुर्मयी ।
 वीरगर्भमयी कापि, रणक्षितिरवैक्षत ॥ ९२ ॥ (युगम्) प्रहारपाटवात् कामं, नभोऽङ्गमभिधावितैः । रक्तैः सक्तैरिवाताग्रो,
 भास्वानस्तमुपाययौ ॥ ९३ ॥ त्यजन्ननायुधं पण्डं, योषितं पूर्वपोषितम् । विव्रस्तं कातरं दीनं, पराश्रमभयार्थिनम् ॥ ९४ ॥
 व्योमान्तव्यापिभिस्तेस्तैः, शरामारैरुत्तुदैः । भीष्मः परःशतान् भूपा-नादिनान्तादपातयत् ॥ ९५ ॥ (युगम्) ततः स

१ युद्धकाङ्क्षाभिः । २ कूवरः-सारथिनिपदनस्थानम् । ३ शुम्भ-बलम् । ४ याचमानानाम् । ५ तोत्रं-वंशयष्टिः । ६ मृतप्रायम् ।

कृपया चाप-शिञ्जिनीमवरोपयन् । सैन्यद्वयेऽपि तत्काल-मगहारमकारयत् ॥ ९६ ॥ अधोत्तरवधात् खेद-मेदुराः पाण्डु-
यनयः । धार्तराष्ट्रास्तु मानन्दाः, स्रं स्रं शिविरमन्वगुः ॥ ९७ ॥

विराट्दयितां रात्रौ, पुत्रशोकातिमिह्वनाम् । सुदेव्यां निर्यदृष्णाशुं, धर्मभूरित्यमान्त्रयत् ॥ ९८ ॥ कल्याणि !
वीरकान्ताऽग्नि, शुचा कस्तत्र संस्तवः ? । ननु उत्सेन तेनाद्य, गीरध्वरसि निर्मिता ॥ ९९ ॥ तस्य पापीयसो मद्र-भूभर्तुरुद-
रादहम् । पृषैतैश्चेन्न कुर्यामि, तयाङ्गरुहमुत्तरम् ॥ १०० ॥ तदाऽयं समरारम्भो, मा स्म भून्मे फलेग्रहिः । कदाचिदपि
मन्येथा, मा च मां मत्स्यसंगरम् ॥ १०१ ॥ (युगम्) एतमाश्वासिता धर्म-सूनुना साऽमुचच्छुचम् । “ उदात्तप्रकृतीनां हि,
शोकः स्तोक्तरस्थितिः ” ॥ १०२ ॥

तथैव मिश्रिखवाते-नृपानीकान्यनेकजः । भीष्मो निघ्नन् घृणोनिघ्नः, मत्ताहान्यत्यग्राहयत् ॥ १०३ ॥ उदारधीः
मदाराय, धृतराष्ट्राय संजयः । नित्यमावेदयांचक्रे, निशि सांग्रामिकीः कथाः ॥ १०४ ॥ धर्मात्मजोऽपि वात्सल्या-
न्निजानां दक्षिणेर्मणाम् । निर्ममे स्मोर्मिकावार्मिः, प्रत्यहं व्रणरोहणम् ॥ १०५ ॥ अष्टमेऽपि तथैवाहि, युध्यमाने पितामहे ।
भृशमारेभिरे योद्धु, पाण्डवानीरुभूभुजः ॥ १०६ ॥ निपङ्गे योजगमत् पाणि-स्तत्रैव तमकीलयन् । यश्चक्रे शरसंधानं, चिच्छि-
दुस्तस्य चाङ्गुलीः ॥ १०७ ॥ ज्यां करो योऽकृपत्तं तु, ममं कर्णेन विव्यधुः । चक्षुरैक्षत यल्लक्ष्य-माकर्षस्तस्य तारकाम्
॥ १०८ ॥ स्वैर्यगवं च मूर्च्छाया, मनागपि न सेहिरे । किं पुनर्ब्रूमहे छेदे, कार्मुकस्य गुणस्य च ॥ १०९ ॥ एवं

दुरुधिन्या, धानुर्दण्डिकमण्डलीम् । कुर्वते स्म निरुच्छासां, कौन्तेयवलधन्विनः ॥ ११० ॥ (चतुर्भिः कलापकम् ।)
 दोर्मृतः मर्तः केचि-दाचिताद्वाः शिलीमुखैः । शल्याकुलशरीरस्य, थाविंधो दधिरे तुलाम् ॥ १११ ॥ मञ्जुचलिननाराच-
 मण्डलव्याप्तमौलयः । वभ्रुर्धुद्वरसोत्तन्ध-कुन्तला इव केचन ॥ ११२ ॥ बाणप्रणितमर्वाङ्गं, कुरूणां तद्वलं वभौ । उद्धु-
 मित्र बन्धूक-वनं जङ्गमतां गतम् ॥ ११३ ॥ तदानीं धन्विनां स्रैस्-मुन्ठलद्भिः शरोत्करैः । क्षुण्णः प्रेक्षकयन्मन्ये, वासरो-
 ऽप्यन्तमामदत् ॥ ११४ ॥ हतयत्यपि गाङ्गेये, महीपालान् महत्तमः । हताभ्यधिकभूपालाः, मानन्दाः पाण्डुनन्दनाः
 ॥ ११५ ॥ कौरवाः पुनरुदेल-वैमनस्यमहार्णवाः । अवहारे कृते जग्मुः, स्कन्धानार निजं निजम् ॥ ११६ ॥ (युग्मम्)

धार्तराष्ट्रस्ततो राघौ, गरुडायनिमुपागमत् । प्रणिपत्योपविश्याग्रे, सोपालम्भमदोऽरदत् ॥ ११७ ॥ तात ! स्पष्टमष्ट-
 म्मा-त्तत्र कार्मुककर्मणाम् । मर्तः पार्यत्रिधातार्थ-मारम्भोऽयं समाभवत् ॥ ११८ ॥ को नाम हिममुच्छेत्तुं, सरोऽपि सुरंभि-
 विना ? । कीदृशः काननं दग्धु-मग्निरप्यनिलादृते ? ॥ ११९ ॥ त्वं तु कौन्तेयदाक्षिण्यात्, संगरे तद्वनुर्धरैः । नित्यमा-
 स्माकयर्मीणान्, हन्यमानानुपेक्षसे ॥ १२० ॥ तेभ्योऽस्मदहितेभ्यश्चेद्, दातुं राज्यं तवेष्मितम् । तद्यापादय मां तात !,
 गद्यः स्वेनैव पाणिना ॥ १२१ ॥ इत्पार्तभाषिणं भीष्मः, कौरवाभीशमभ्यधात् । वत्स ! तुच्छोचितः कोऽय-मुद्गारोऽद्य
 गिरां तव ? ॥ १२२ ॥ ज्ञातेयान्मे यदप्येत-चेतस्तेष्वपि उत्तलम् । तेषां त्वयि विक्रीतं, जीवितव्यमिदं मया ॥ १२३ ॥
 तत्प्रयोजन एवेदं, व्ययनीयमसंशयम् । योद्धव्यमनुरोधं च, विमुच्य मह पाण्डवैः ॥ १२४ ॥ पर कपिध्वजो यत्र, करे

१ आवित्-भाषाया 'शाकुडी' । २ वलन्तम् । ३ क्षातिसंश्रवणात् । ४ अनुमरणम् ।

पाण्डव
चरिषम् ॥
सर्गः १३ ॥

॥२२६॥

धारयते धनुः । जयः मांशयिकस्तस्मिन्-ब्रवश्यं समराङ्गणे ॥ १२५ ॥ तथाप्याजन्मतोऽभ्यस्त-निस्तुपैश्चापकर्मभिः । तात !
प्रातः कुरुष्यामि, निःशौण्डीरां वसुंधराम् ॥ १२६ ॥ एवमुन्मीलितप्रीति-ज्जाह्वीतनुजन्मना । जगाम निजमावास-
मुत्थाय कुरुपुङ्गवः ॥ १२७ ॥

नमोऽह्नि ततः क्रोपात्, कौन्तेयानीक्रीनीभटान् । मथ्राति स्म शरैर्भीष्मः, कौरव्यान्तानिवांशुमान् ॥ १२८ ॥ करे-
ष्व कामुकं कर्तु-मपि केचिन्न सेहिरे । शिञ्जिनीमटेनिप्रान्त-मानेतुं तु कथैव का ? ॥ १२९ ॥ केचन ध्वजदण्डस्य, लीयन्ते
स्मान्तरे मुहुः । विशन्ति स्म रुरुथान्त-नीचकैर्भूय केचन ॥ १३० ॥ पान्ति स्म केचिदात्मान-मन्तराकृत्य सारथिम् ।
अकीर्तिमुररीकृत्य, मुमुक्षुः केचिदाहवम् ॥ १३१ ॥ पश्यति स्म तदा पश्चा-द्भागानेव पितामहः । वैरिणां च शराणां च,
नैव केषांचिदाननम् ॥ १३२ ॥ पार्थीयपार्थिवान् भीष्मो, हन्ति स्मेकोऽप्यनेकशः । नादेयानि च कल्लोलान्, कल्लोलः
मलिलेशितुः ॥ १३३ ॥ बाणवर्षिणि गाङ्गेये, पाण्डवीया धनुर्मृतः । निर्जीरैर्धन्यभिः सार्धं, निर्जीवा एव जज्ञिरे ॥ १३४ ॥
अथाताम्राम्बुदव्याजा-च्छोणितोर्दकिलां दिवम् । कुर्वन्नैवनिर्हर्षा-दिनाभूद्विरसात्ययः ॥ १३५ ॥ विकाशश्रीस्तदा लेभे,
कौरवैः कैवैरिव । प्राप्यते स्म च संकोचः पाण्डवैः पङ्कजैरिव ॥ १३६ ॥ उमे अपि पताकिन्यौ, वेत्रिवारितसंगरे ।
सायंकाले ततः स्वस्व-निगमामनुपजग्मतुः ॥ १३७ ॥

ममाहृत्य हृषीकेश-मुखान् सांसदिकांस्ततः । इदमालोचयामास, क्षपायां तपसः स्तुतः ॥ १३८ ॥ जाह्वीतनयो

१ अटनि-धनुरप्रभागः । २ रयास्तरणान्तः । ३ प्रत्यश्चारहितैः । ४ उदकिलं-सजलम् । ५ 'त्रेवातिस०' प्रत्य० ।

युद्धम् ॥

॥२२६॥

याव-द्रुनोति प्रधने धनुः । दूरेऽस्तु विजयस्ताव-अविताशाऽपि नश्वरी ॥ १३९ ॥ संवर्षयति हि ध्वान्त-ध्वजिन्यां नव-
 नीरदे । कः प्रकाशस्तुपारांशो-रस्तित्वेऽपि हि संशयः ॥ १४० ॥ तदैदंकालिकं किञ्चित्, कर्तव्यमुपदिश्यताम् । संशय्य तिष्ठते
 यस्मा-द्युष्मास्वेव मनो मम ॥ १४१ ॥ ततः कंसान्तकोऽवोच-न्ननु मन्दाकिनीसुतम् । संग्रामेऽद्यतने कामं, संहरन्तं
 धराधवान् ॥ १४२ ॥ स्वयमेव क्रुधा हन्तुं, बाहुरुत्सहते स्म मे । किं पुनः शपथैस्तैस्तै, रुरोध लघ्वगध्वजः ॥ १४३ ॥
 (युग्मम्) इदानीमपि निःशङ्क-मनुजानीथ मां यदि । करोमि तदिदं प्रात-निर्गङ्गेयमिलातलम् ॥ १४४ ॥ व्याजहाराथ
 भूनाथो, हरे ! चापकरे त्वयि । रणतन्द्रालुरिन्द्रोऽपि, गङ्गासूनोस्तु का कथा ? ॥ १४५ ॥ कीर्तयः किं तु गान्धारी-सुत-
 वर्गवधोद्भवाः । ग्रीतेन भवताऽस्मभ्यं, दक्षिणीचकिरे पुरा ॥ १४६ ॥ गाङ्गेयस्याङ्गपद्वयङ्क-लालितौ बालकालतः । वधं
 विधित्सतः साक्षात्, कथं भीम-किरीटिनौ ? ॥ १४७ ॥ तदावेदय गोविन्द !, किञ्चिदौपयिकान्तरम् । येन जीयेत विश्वैक-
 रथी भागीरथीसुतः ॥ १४८ ॥ अथाह स्म हरिस्तर्हि, ममेदं श्रूयतां वचः । इदमाबालगोपालं, तावदस्त्येव विश्रुतम् ॥ १४९ ॥
 शियां पूर्वशियां दीने, भीते पण्डे निरायुधे । यद्भीष्मस्य समीकेषु, न पतन्ति पतत्रिणः ॥ १५० ॥ तत् प्रातर्द्रुपदो-
 र्वाश-सुतं पण्डं शिष्यपिडनम् । पुरस्कृत्योपतिष्ठध्वं, समराङ्गणसीमनि ॥ १५१ ॥ ततस्तस्मिन्नुपश्रान्तं, नाराचनिचयान्
 रणे । स हन्यान्निशितैर्वाणै-रौपकर्णिककर्पणैः ॥ १५२ ॥ इत्युपायं परिज्ञाय, देशितं केशिचैरिणा । सर्वे निजं निजं स्थानं,
 ययुरुत्थाय हर्षलाः ॥ १५३ ॥

पाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १३॥
॥२२७॥

अथ प्रातः पुरोधाय, तेऽपि चण्डं शिखण्डिनम् । संग्रामाग्रमुपागच्छन्, गाङ्गेयवधवाञ्छया ॥ १५४ ॥ वभौ भीम-
किरीटिभ्यां, गताभ्यां चक्ररक्षिताम् । शिखण्डी चण्डरश्मीन्दु-मध्ये बुध इव स्थितः ॥ १५५ ॥ मिथः मायकसंपात-
खाट्टारमुखराम्बरम् । आत्यन्तिकमभूद्युद्ध-मुभयोरप्यनीकयोः ॥ १५६ ॥ द्विपानामपनीतास्या-वरणानामपि क्षणात् । पांभवः
स्यन्दनोद्धृता, मुखप्रच्छदतां ययुः ॥ १५७ ॥ अन्योऽन्यरदनाघात-जातैः कर्णानवैः कणैः । अयुध्यन्तान्तरं तेजो,
वमन्त इव दन्तिनः ॥ १५८ ॥ दन्तिनो दन्तदम्भोलि-संघट्टघटितैर्मिथः । प्लुप्येते स्म शिखिज्वाला-कलापैरास्य-कङ्कटौ
॥ १५९ ॥ केनापि करिणोत्क्षिप्ते, रथाग्रे पृथिवीं ययौ । रथी समारथी रथ्या, योक्त्रचद्वा ललम्बिरे ॥ १६० ॥ कुन्तैरुद्धमुद-
स्ताङ्गाः, सादिभिः प्रतिसादिनः । वंशाग्रगतशैलूप-केलिमाकलयन् मुहुः ॥ १६१ ॥ न वर्मिणैर्न रथ्याभि-र्नाश्वीर्यैर्न च
हास्तिकैः । रेवापूर इव कापि, कोऽपि सादी न चस्खले ॥ १६२ ॥ एकैव विविदे मुष्टिः, कर्णजाहविगाहिनी । भटैः पतद्भिः
केषांचि-दिपुमोक्षस्तु लक्षशः ॥ १६३ ॥ कस्यापि रथिनः क्रोधा-द्वावतोऽनुविरोधिनम् । आसीदुरुत्तरा रक्त-निमग्नैरान्त-
रार्गला ॥ १६४ ॥ कांश्चिज्जर्जरयन् कांश्चित्, समरादपसारयन् । कांश्चित् पिपन्निपुत्राते-र्युध्यते स्म पितामहः ॥ १६५ ॥
न तस्य भेजिरे वैरि-श्रेणयः संमुखीनताम् । तरुणामापराह्णिक्य-श्लथाया इव विवस्वतः ॥ १६६ ॥ केचिद्द्विपंतपैर्भीष्म-
सायकैराकुलीकृताः । क्षिपन्ति स्म परासूनां, दन्तिनामन्तरे रथान् ॥ १६७ ॥ अनीके प्रत्यनीकानां, कामं विमुखतां गते ।
भीष्मस्य समरेऽतिष्ठ-दव्यापारः करश्चिरम् ॥ १६८ ॥ राकेन्दुमण्डलं भानु-विम्बस्येवाम्बरे ततः । शिखण्डिनस्यन्दनो

१ अग्निमन्वन्धिभिः । २ कङ्कटः-रुक्चः ।

भीष्म-रथस्याभूत् पुरो रणे ॥ १६९ ॥ शिखण्डिनमनूदण्डं, धावन्तो धन्विनः परे । वृकोदर-किरीटिभ्यां, नाराचैः
 प्रतिचक्रिरे ॥ १७० ॥ पुरोज्वलोक्य कोदण्ड-चण्डपाणिं शिखण्डिनम् । बभूव रणसंरम्भ-मन्दो मन्दाकिनीसुतः
 ॥ १७१ ॥ कोटिशो भटसंभार-संहारविहितश्रमम् । धनुर्विश्रमयांचक्रे, कृपयेव पितामहः ॥ १७२ ॥ हैमन्तिक इवादित्यो,
 मन्त्रस्तब्ध इवानलः । जरीव हरिणाराति-गङ्गियो ददृशे तदा ॥ १७३ ॥ ततः शिखण्डिना काण्डै-भीष्मः स्वैरमता-
 द्यत । गजो गम्भीरवेदीव, न किंचित्तु विवेद सः ॥ १७४ ॥ एतस्मिन्नन्तरे हृष्टा, धृष्टशुम्नादयोऽपि तम् । सर्वे सर्वाभि-
 सारेण, शरासारैस्ताडयन् ॥ १७५ ॥ प्रहारदारुणानेतान्, वीक्ष्य गङ्गासुतस्ततः । कोपकम्प्राधरश्चापे, रोपमारोपयत् पुनः
 ॥ १७६ ॥ तजकरक्षिणौ दुर्यो-धन-दुःशासनावपि । समं ववृषतुर्वेगा-द्वाणैः प्राणैकभिक्षुभिः ॥ १७७ ॥ न दिशो
 विदिशो नापि, नाकाशं न च काश्यपी । आलोकिकेवलं लोकैः, शराद्वैतमयं जगत् ॥ १७८ ॥ ससंभ्रममथाजल्पत्, कपि-
 केतुं वृषाकपिः । कथं वृथा पृथास्तूनो ! सैन्यक्षयमुपेक्षसे ? ॥ १७९ ॥ शिखण्डिना तिरोधाना-न्मानयित्वा व्रपामपि ।
 तत् कुरुधीलतामूलं, भीष्ममुन्मूलय स्वयम् ॥ १८० ॥ कथंनिदमुगादत्य, निदेशं मञ्जुकेशिनः । शिखण्डिरथमा-
 रोहत्, ततः ह्यवगकेतनः ॥ १८१ ॥ शिखण्डिवपुषा मुत्त-मूर्तिनाऽथ किरीटिना । इष्पासश्चकृपे कर्ण-प्रान्तविश्रान्त-
 मुष्टिना ॥ १८२ ॥ अनिमेषा अपि दृशः, समुन्नेपयतां भृशम् । बभूव रभसोत्तालो, देवानां तुमुलस्तदा ॥ १८३ ॥ मार्त-
 ण्डमण्डलं पूर्व-वार्षिका इव वारिदाः । तिरयन्तोऽन्तरा भीष्म-रथं दुर्योधनादयः ॥ १८४ ॥ वातूलैरिव दिग्मूल-केलि-

श्रीपाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १३॥
॥२२८॥

कारपराक्रमैः । भीमप्रभृतिभिः सद्यो, निन्यिरे विशरारुताम् ॥ १८५ ॥ (युग्मम्) पताकापल्लवैर्वायु-वेष्टितैः सन्ध-
साचिनम् । नोदयन्निव नाराच-मुक्तयेऽभात्तदा रथः ॥ १८६ ॥ सहैव त्रपया भक्त्या, स्नेहेन च पितामहे । गाण्डीव-
धन्वना कण्ड-मण्डली मुमुचे ततः ॥ १८७ ॥ शिखण्डिरचितान्तर्धि-मपश्यन् कपिकेतनम् । गाङ्गेयो दक्षिणेर्माङ्गि-
स्तदा सूतमवोचत ॥ १८८ ॥ कामं मर्माविधो वर्म-च्छेदकर्मणि कर्मठा । वेगादच्छिन्नसंतान-पातिनः सरलक्रियाः ॥ १८९ ॥
अलक्ष्यगतयो लक्ष्य-भेदमेदुरितौजसः । कुर्वन्तो विद्युदुद्योत-लेखा पुह्रैर्हिंस्रमयैः ॥ १९० ॥ सुरा इव सुपर्वाणः, सत्फलाः
शुभकर्मणः । अपश्यमर्जुनस्यैते, विशिखा न शिखण्डिनः ॥ १९१ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) वत्सस्यास्य धनुर्निधा-मद्या-
नुभगतः स्वयम् । जीयतीवान्तरात्माऽयं, मृत्युकोटिगतोऽपि मे ॥ १९२ ॥ अत्रान्तरेऽन्तरिक्षान्त-रुल्लास सरस्वती । मा
स तस्मिन् गाङ्गेय !, गिर गुरुसमीरिताम् ॥ १९३ ॥

अथ दुर्योधनोऽभ्येत्य, भीष्मं पप्रच्छ विस्मितः । कामेते खेचरास्तात !, स्मरयन्ति गुरोर्गिरम् ? ॥ १९४ ॥ अथ
गाङ्गापतिः प्राह, मातामहगृहे वसन् । चारणश्रमणान् बाल्ये, मात्रा सममनंसिषम् ॥ १९५ ॥ विशुद्धं साधुधर्मं च, श्राद्ध-
धर्मं च मे पुरः । व्याकुर्जन् कुरुराजेन्द्र !, मुनीन्द्रास्ते कृपालवः ॥ १९६ ॥ धर्मस्योपनिषत्तेभ्यो, बभूव हृदयंगमा । तथा
मम यथा कामं, कामोऽभून्नार्थकामयोः ॥ १९७ ॥ ततः प्रभृति पश्यामि, भूतसंघातमात्मणः । वाचं वाचंयम इव, ब्रुवे सत्य-
पवित्रिताम् ॥ १९८ ॥ परवित्तेषु मे चित्तं, सर्वथाऽभूत् पराङ्मुखम् । अजिह्वब्रह्ममनसः, सर्वं त्वैणं तृणं मम ॥ १९९ ॥

१ विशीर्णताम् ।

युद्धम् ॥

॥२२८॥

अकार्यं प्रियसंतोषः, परिग्रहविनिग्रहम् । किं नाम दुष्करं जैन-धर्मवासितचेतसाम् ? ॥ २०० ॥ इत्थंकारमनाचार-विमुखो धर्मगंमुखः । व्यरंसिपमशेषेभ्यो-ऽप्याश्रवेभ्यः श्रुतैकधीः ॥ २०१ ॥ अर्हत्पूजा-गुरुपास्ति-तपः-स्वाध्याय-संयमैः । दानेन च द्रुट्कर्मा, पदुर्माऽस्म्यहमन्वहम् ॥ २०२ ॥ सर्वसङ्गपरित्याग-मङ्गीकर्तुमना अपि । कलाः पचनवेगेन, मातुलेनास्मि शिक्षितः ॥ २०३ ॥

एकदा तु त्रिकालज्ञं, मुनिचन्द्राभिधं मुनिम् । मातामहेन सहितो, गतवानस्मि वन्दितुम् ॥ २०४ ॥ आसाद्यावसरं सद्यः, कलयन् पुलकाङ्कुरान् । सर्वप्रत्यक्षमप्राक्षं, तं गुरुं रचिताञ्जलिः ॥ २०५ ॥ मुनीन्द्र ! परमानन्द-मूलकन्द ! कदा मम । मोहान्धकारसविता, भविता सर्वसंयमः ? ॥ २०६ ॥ सोऽप्यारुखद्भद्र ! या माता, नवचन्द्रोज्ज्वला गुणैः । सती सत्यवती नाम, भविष्यति यवीयसी ॥ २०७ ॥ तदात्मजानुरोधेन, स्थातासि सुचिरं गृहे । “परार्थ एव हि स्वार्थः, प्रथते पृथुचेतसाम्” ॥ २०८ ॥ पितुः प्रीत्यर्थमाकालं, कलयन् ब्रह्मचारिताम् । देवव्रत इति ख्यातिं, गृहिधर्मेऽपि लप्स्यसे ॥ २०९ ॥ बंहीयोमहिमा भूत्वा, क्रमाद्भोत्रपितामहः । आर्तस्य धार्तराष्ट्रस्य, रणेनानृण्यमीयिवान् ॥ २१० ॥ ममान्तेवासिनो भद्र-गुप्ताचार्यस्य संनिधौ । अथ श्रद्धालुरुद्धृत्य, भावशल्यानि सर्वतः ॥ २११ ॥ तां दशां द्रव्यशल्योत्थां, सहमानोऽतिदुःसहाम् । वर्षमात्रावशेषायुः, प्रयतः प्रव्रजिष्यसि ॥ २१२ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) विधायाऽऽराधनां सम्य-कसाम्यनिर्मग्नमानसः । उपगन्तासि वर्षान्ते, सुखी स्वर्लोकमच्युतम् ॥ २१३ ॥ इत्यारुखाय यथारुयात-चरित्रोऽन्यत्र सोऽगमत् । अहमप्य-

१ महामहिमा । २ विनाशिनः ।

नभ्रुवं त-त्प्रतिपादितमादितः ॥२१४॥ ततोऽमी खेचरा वत्स !, धर्मसब्रह्मचारिणः । दक्षाः सवयसो दीक्षा-समयं स्मारयन्ति मे ॥ २१५ ॥ एवमावेदयन्नेव, पार्थीयैः परिपूरितः । प्रतिरोम शरस्तोमै, रोमाश्चनिचयैरिव ॥ २१६ ॥ कराद्गलितकोदण्डः, संमीलितपिलोचनः । निष्पपात रथक्रोडे, मूर्च्छालस्तालकेतनः ॥ २१७ ॥ (युग्मम्)

अप्रस्थादौस्थ्यमेतस्य, मन्ये वीक्षितुमक्षमः । विमुक्तवसुसर्वस्वः, प्रापद्वीपान्तरं रविः ॥ २१८ ॥ तमस्तोमनिरस्ताशौ, नक्षत्रोदयशालिनौ । कौरव्यश्च प्रदोषश्च, द्वावप्यभवतां तदा ॥ २१९ ॥ अवहारस्ततस्तात !, तातेति परिदेविभिः । शोका-
न्धकारप्रिथुरै-श्चक्रे कौरव पाण्डवैः ॥ २२० ॥ उत्पाद्य पुरतो भद्र-गुप्ताचार्यैरलंकृतम् । भीष्मो निन्ये विनीतैस्तै-रास-
न्नगिरिकन्दरम् ॥ २२१ ॥ तं वृत्तान्तमुपश्रुत्य, धृतराष्ट्रोऽपि संजयात् । तद्वत्तत्राहुरुद्राप्नो, भीष्मान्तिकमुपाययौ ॥ २२२ ॥ कौरवैः पाण्डवैश्चैव, साधुनेत्रैः पितामहः । तेन तेनोपचारेण, पुनः प्राप्यत चेतनाम् ॥ २२३ ॥ सुधारस-
मयीमेष, दृशं नष्टमुखेषु च । न्यग्रीविशतुपारांशुः, कौमुदीं कुमुदेप्सिव ॥ २२४ ॥ तेषामुत्फुल्लनेत्राणि, तदानीं वदनानि च ।
मेजुरुद्रान्तभृङ्गाणि, विक्लाशं कैराणि च ॥ २२५ ॥ मन्दं मन्दध्वनिर्नष्ट-नथ प्राह पितामहः । वत्सा ! मे बाधते वाढं,
निराधारा शिरोधरा ॥ २२६ ॥ ततः सुखनिधानानि, हंसतूलमयानि ते । उपादायोपधानानि, विनयादुपतस्थिरे ॥ २२७ ॥
निपिध्य मूर्द्धकम्पेन, तानह्वाय पितामहः । अर्जुनामर्जुने दृष्टिं, न्यस्यति स्म स्मिताननः ॥ २२८ ॥ विज्ञाततदभिप्राय-
श्चापमारोप्य फाल्गुनः । केंद्रपत्रत्रयीं तस्य, न्यधादधिशिरोधरम् ॥ २२९ ॥ अदृष्टे वैरिभिः पृष्टे, साधु साध्वित्युदीरयन् ।

१ पृथापुत्रसंन्धिभिः । २ उज्ज्वलम् । ३ वाणत्रयम् ।

ज्याहृष्टिहृष्टिना सोऽथ, पार्थ पस्पर्श, पाणिना ॥ २३० ॥

पितामहं प्रणम्याथ, जजल्प तपसः सुतः । शल्यान्येतानि ते तात !, मनो दुन्वन्ति नो भृशम् ॥ २३१ ॥ तदा-
दित्र गधेमानि, नीरन्ध्राण्युद्धराम्यहम् । करोमि चोर्मिकावार्भिः, सर्वाङ्गवणरोहणम् ॥ २३२ ॥ ऊर्मिकायाः पुरा हस्याः, स्फु-
र्तिस्तातेन पाण्डुना । कीर्तिता मे गयाऽपीय-मीक्षांनके च लक्षशः ॥ २३३ ॥ किं नाकृत्यकरैरेभिः, पुत्रैरिव पतंगिभिः ।
धत्ते पार्थः स्वनामाङ्गे-रुपायामनमाननम् ॥ २३४ ॥ ततः प्रसीद सीदन्तं, धिनु तात ! धनंजयम् । अनुज्ञामधुना देहि,
शल्योद्धारविधौ मम ॥ २३५ ॥ अथ धर्मार्तिभजं भीष्मः, मप्रमादमभाषत । नैतानि वत्स ! शल्यानि, व्यथयन्ति मना-
मपि ॥ २३६ ॥ अर्हंतुदानि मे सन्ति, भावशल्यानि यानि तु । सुखमेवोद्धरिष्यन्ति, तान्येते गुरवोऽधुना ॥ २३७ ॥ देह-
मेवेदमात्मेति, मतिर्येषां व्यास्थिता । तेषामेन भवेद्देहे, द्रव्यशल्यैरुपद्रवः ॥ २३८ ॥ ममामूनि पुनर्वत्स !, भिन्दानानि
पद्विर्षुः । दुष्कर्ममर्मनिर्भेदे, भजन्ते सहैकारिताम् ॥ २३९ ॥

विलम्ब्याथ क्षणं भीष्मः, पश्यतः कंसचिद्विषः । श्लिष्यन्निव दृशाऽवादीत्, पुरः कौरव-पाण्डवान् ॥ २४० ॥
मामप्यन्यमिवोदन्त्या, वत्साः ! कुर्मयतेऽधिकम् । ततः पानीयमानीय, गमैतां हर्तुमर्हथ ॥ २४१ ॥ इत्याकर्ण्य सकृन्निस्ते,
सञ्छं गुरभि शीतलम् । नीरमानाययामासु-मूर्ते मन इवात्मनः ॥ २४२ ॥ कृत्वा स्वर्णमये पात्रे, पुरस्तेरुपदौकितम् ।
दूराभिसार्गं तद्धारि, पुनरूपे पितामहः ॥ २४३ ॥ यत्तिर्यग्भिरनुच्छिष्ट-मस्पृष्टं च स्वेः करैः । मन्वेतस्तत्पयः पातुं, वहति

१ मलयद्राकर्णणपण्डितेन । २ सदायताम् । ३ पीडयति ।

भीषण्डव
चरित्रम् ॥
सर्गः १३॥
॥२३०॥

सृष्ट्यालुताम् ॥ २४४ ॥ ततस्ते चिन्तयामासु-रीदृग्भोऽतिदुर्लभम् । यतस्तन्मानसाच्छोद-प्रभृतिष्वप्यसंभवि ॥ २४५ ॥
इति किंकार्यतामूढान्, वाढमालोक्य तांस्तदा । भीष्मोऽक्षिपदृशं पार्थ-मुखे पीयूषवर्षिणीम् ॥ २४६ ॥ विज्ञाय तदभिप्रायं,
मोऽपि शस्त्रास्त्रकोविदः । मण्डलीकृत्य कोदण्डं, संदधे वारुणं शरम् ॥ २४७ ॥ उद्यदानन्दगोचिन्द-दृष्टिपातपवित्रितः ।
यदेवापातयत् पार्थ-स्तद्विच्छेदमधोमुखम् ॥ २४८ ॥ स्वच्छां तदैव तत्कीर्ति-त्रिस्रोतैःस्रोतमः सखीम् । सर्वेऽप्यैश्वर्य-
निर्यान्तीं, वारिधारां धरातलात् ॥ २४९ ॥ (युग्मम्) पाण्डवानां कुरूणां च, दृष्टिपातैः सितासितैः । जाह्नवी-यमुना-
सङ्ग-भङ्गिमद्गीचकार सा ॥ २५० ॥ ततस्तत्तोयमादाय, किरीटी भीष्ममभ्यगात् । सोऽपि नेत्रपुटैः पीत्वा, प्रीतः पार्थ-
मभाषत ॥ २५१ ॥ वारीदमानयन्नेव, तृष्णां त्वं वत्स ! मेऽच्छिदः । रोचिरुल्लासयन्नेव, कोकस्येव शुचं रविः ॥ २५२ ॥
तन्निपीद मुखं वत्स !, ज्यायसो भ्रातुरन्तिके । एभिश्च विजयी भूयाः, स्वगुणैर्भुवनातिगैः ॥ २५३ ॥

दुर्योधनमथोपाच, हितां वाचं पितामहः । पार्थाप्रदौनतस्तस्य, म्लानमुन्नमयन्मुखम् ॥ २५४ ॥ अस्मिन् कुरुकुले
जन्म, वत्स ! पुण्यैस्वाप्यते । अनुत्तरेषु संभृति-र्न सम्यग्दर्शनं विना ॥ २५५ ॥ एतत्कुलोचिता एव, विस्फुरन्ति गुणा-
स्तयि । सुगसिन्धुसरोजानां, व्यभिचारि न सौरभम् ॥ २५६ ॥ तथापि वत्स ! वात्सल्या-दिदानीं किञ्चिदुच्यसे । विनयं
च नयं चापि, गुणावेतौ पुरस्कुरु ॥ २५७ ॥ विनयो विनयार्हेषु, कीर्तिमावहते पराम् । रामे नम्रस्य सौमित्रेः, पश्या-
द्यापि कियद्यशः ? ॥ २५८ ॥ क्रमानतिक्रमः कस्य, न स्यादुदयहेतवे ? । क्रमेण क्रामतां पश्य, ज्योतिषामुदयो

१ अच्छोदं-सरोविशेषः । २ 'वाप्रथयत्' प्रत्यन्तर० । ३ गङ्गाप्रवाहस्य । ४ अर्जुनपराक्रमात् ।

ध्रुवः ॥ २५९ ॥ तत्तत्तर्पयितुं न्याय्यं, राज्यं ज्येष्ठे युधिष्ठिरे । स्वयं पूर्वमिव स्थातु-मिन्द्रप्रस्थे तु युज्यते ॥ २६० ॥
उत्सार्य परतः किञ्चि-जनमासन्नपतिनम् । कौरवेश्वरमेकान्ते, गाङ्गेयः पुनरभ्यधात् ॥ २६१ ॥ वत्स ! पाञ्चुण्यचिन्ताया-
मपि संधिस्तवोचितः । विग्रहं हि निषिध्यन्ति, बुधाः सार्धं बलाधिकैः ॥ २६२ ॥ तेषु तेषु समीकेषु, शैशवात् प्रभृति
त्वया । बहुकृत्वः समालोकि, बलं भीम-किरीटिनोः ॥ २६३ ॥ नीतिमान्नतिमानेव, संजायेत बलीयसि । धावमाने
धुनीपूरे, नमन्नन्दति वेतसः ॥ २६४ ॥ व्याजेन दर्शितेदानीं, पार्थचापकला तव । ममोपधान-पानेच्छा, त्यक्तदेहस्य का
पुनः ? ॥ २६५ ॥ तदद्यापि तपःसूनोः, त्रियं प्रत्यर्पय स्वयम् । रक्ष रक्ष विशेषज्ञ !, शेषराजन्यकक्षयम् ॥ २६६ ॥ इत्यु-
क्तस्त्यक्तमर्यादः, सुदुर्वोधः सुयोधनः । वर्धमानमनःसादः, समादत्त शनैर्वचः ॥ २६७ ॥ अन्तरेण रणं तात !, पाण्ड-
वेभ्यो ध्रुवं मम । मनो नखशिखामात्रा-मपि धात्रीं न दित्सति ॥ २६८ ॥ उच्छलन्मत्सरोत्सेक-पिच्छलामिति भारतीम् ।
श्रुत्वा दौर्योधनीं दूरं, दूयते स पितामहः ॥ २६९ ॥

अथासौ निश्चसन्नुच्चै-र्विभाव्य भवितव्यताम् । संभाष्य धृतराष्ट्रादि-ज्ञातिवर्गं पृथक्पृथक् ॥ २७० ॥ भरतार्धपति-
र्भूत्वा, हरे ! शरसनमार्हतम् । प्रभावयेः प्रकारैस्तै-स्तैरित्याशास्य केशवम् ॥ २७१ ॥ आलोच्य पापकर्माणि, स्वादयन्
समतामृतम् । श्रीभद्रगुप्तसूरीणा-मन्तिके व्रतमाददे ॥ २७२ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) ज्ञानचक्रेण मिथ्यात्व-दण्डनाथमथो-
न्मथन् । भिन्दानः समताशक्त्या, राग-द्वेषमतङ्गजौ ॥ २७३ ॥ ध्यानकुन्तेन दुर्दान्ता-निन्द्रियाश्चानुपद्रवन् । क्रोधादियोध-
संघातं, निघ्नन् वाणैः श(क्ष)मादिभिः ॥ २७४ ॥ श्रद्धासंनद्धसर्वाङ्गो, गाङ्गायनिमुनिस्ततः । संग्रामयितुमारेभे, मोहराजेन

पङ्क-
चरित्रम् ॥
सर्गः १३॥
॥२३१॥

निर्भयः ॥ २७५ ॥ (त्रिमिर्विशेषकम्)

मुनिमेकैकशो नत्वा, तत्तैकमर्नसं ततः । साक्षाः सर्वे निजावासा-ञ्जग्मुः पाण्डव-कौरवाः ॥ २७६ ॥ प्रम्लानवदनं
किञ्चि-चिन्तामुकुलितेक्षणम् । भारद्वाजस्तदाभ्येत्य, कौरवेश्वरमभ्यधात् ॥ २७७ ॥ राजन् ! का नाम ते सत्त्व-निषण्ण-
स्य विषण्णता ? । चिन्ता च केयमाचान्त-स्त्रान्तशौण्डीर्यडम्बरा ? ॥ २७८ ॥ शोच्यं किमिव तस्यास्ति, शान्तनोस्तनु-
जन्मनः ? । येनैवमदवीयांसो, वीरलोका वितेनिरे ॥ २७९ ॥ न नाम वीरधौरेय-मन्यं मन्ये पितामहात् । बाह्येष्विवा-
न्तरङ्गेषु, विक्रान्तं येन वैरिषु ॥ २८० ॥ रणे तु दक्षिणे सत्य-प्यस्मिन् वामधुरीणता । समैवासीत्तदन्तः किं, चिन्तया
परितप्यसे ? ॥ २८१ ॥ भ्रुवङ्गकेतुना राज-न्ननभ्यासितसंनिधिम् । बद्धा धर्मात्मजं नून-मर्पयिष्यामि ते युधि ॥ २८२ ॥
इति द्रोणगिरा चिन्ता-मुल्लूय मनसः क्षणात् । धार्तराष्ट्रोऽवयत्तस्मिन्, सद्यः पल्लविनीर्मुदः ॥ २८३ ॥ तदैव सूत्रया-
माम, स द्रोणं पृतनापतिम् । दन्तीन्द्रस्यैव दन्तीन्द्र-व्यापारेऽलम्भविष्णुता ॥ २८४ ॥ प्रातस्तद्विहितव्यूह-रचनारञ्जिता-
शयः । आयोधनधुरां दुर्यो-धनः स्वैरमवातरत् ॥ २८५ ॥ कौन्तेया अपि गाङ्गेय-दुर्दशादुर्मनायिताः । जयाशास-
प्रमोदाश्च, समीकमुपतस्थिरे ॥ २८६ ॥

अथ व्यापलगदाश्वीयः, सैन्ययोरुभयोरपि । उज्जृम्भे ससंरम्भ-सिन्धुराधोरणो रणः ॥ २८७ ॥ नीरन्ध्रैरम्बरे पत्रैः,
सूत्रयन्तोऽन्दडम्बरम् । मिथः संघट्टसंभूतै-स्तन्यन्तस्तडितोऽग्निभिः ॥ २८८ ॥ अशीतकिरणस्यापि, प्रतापमसहिष्णवः ।

१ 'मनसः' प्रसिद्धयः । २ रणधुराम् ।

मीष्म-
प्रवज्वा ।
युद्धे
द्रोणाव-
तारः ॥

॥२३१॥

द्वयानामपि वीराणां, प्रेक्षन्ति स्म शिलीमुखाः ॥ २८९ ॥ (युग्मम्) शरैः शिरसि लूनेऽपि, कयोरप्येकहेलया । कवन्धाव-
 प्ययुध्येतां, तथैव कुपितौ मिथः ॥ २९० ॥ समं निस्त्रिंशनिस्त्रिंश-धातोच्छलितसंगते । कयोश्चिच्छिरसी व्योम्नि, दन्तादन्ति
 वितेनतुः ॥ २९१ ॥ कश्चिन्मौलौ विलूनेऽपि, वैरिणा तस्वारिणा । सकृपाणे पुनः पाणौ, पातिते व्यरमद्रणात् ॥ २९२ ॥
 हते प्रसभमात्मीय-कवन्धेन विरोधिनि । कस्याप्यहसदुत्फुल्ल-नेत्रमाल्हादतः शिरः ॥ २९३ ॥ केषांचिद्भ्रमुद्भूतैः, पतिते-
 भनिपातिभिः । वभूवे मौलिभिः सभ्यैः, क्रीडतामसिर्वर्मभिः ॥ २९४ ॥ प्रेक्षिताभिः शरैर्व्योम्नि, पतन्तीभिरिभैः पुनः ।
 प्रेक्षयद्भिः कौरूमूर्ध्नि, गच्छिकाभिरदीव्यत ॥ २९५ ॥ पर्गणंसीत् करी कश्चित्, कस्मिन्नप्युद्भटे भटे । अन्येषामीपदारोहो-
 ऽभवद्द्वैरिगधैषिणाम् ॥ २९६ ॥ आत्माधिकां गुरुः पश्यन्, धनंजयधनुःफलाम् । आचार्यान्तरसंस्कारं, भृशं तस्मिन्नशङ्कत
 ॥ २९७ ॥ अर्जुनोऽपि गुरोर्वीक्ष्य, चापविद्याऽनवद्यताम् । कलारोपमसाकल्यात्, क्षाममात्मन्यमन्यत ॥ २९८ ॥ शोणिता-
 रुणितैः शस्त्र-ग्रणौघैरनुनक्तुः । उभे अपि बले बाह्वं, कुलं कट्फेह्लिकाननम् ॥ २९९ ॥ अथ संध्या व्यतीतेऽहि, कौसुम्भा-
 म्बरधारिणी । रिरंसुस्तत्र जेतारं, जयलक्ष्मीरिवागमत् ॥ ३०० ॥ अवहारं विधायाथ, वरूथिन्यावुभे अपि । जग्मतुः शिविरं
 संस्र-ममन्दितमदे मिथः ॥ ३०१ ॥

अथ धर्मजगोत्तारं, निशि कौरव्यशासनात् । संसप्तकाख्यास्त्रैगेर्ता, भूभुजोऽभ्येयुरर्जुनम् ॥ ३०२ ॥ व्याहरन्ति स्म

१ 'मुभूतेः' प्रत्यन्तर० । २ कृतज्ञैः । ३ 'चर्मभिः' प्रतिद्वय० । ४ "प्रेक्षन्तीभिः शरैर्व्योम्नः" प्रत्यन्त० ।
 'मूर्ध-भस्मि०' प्रत्यन्तरपाठः माधुः । ५ त्रिगर्तो नाम देशः ।

पाण्डव
चरित्रम् ॥
सर्गः १३॥
॥२३२॥

ते स्मेर-भुजाहंकारकोरकाः । त्वमेवं युध्यसे पार्थ !, किमु सामूहिकोऽन्यवत् ? ॥ ३०३ ॥ न खल्वपरशौण्डीर-डम्बरोडामरे
रणे । तत्र त्रिजगदुल्लङ्घि, व्यज्यते भुजयैभवम् ॥ ३०४ ॥ तमः सर्वकपोन्मेप-प्रदीपशतसंकुले । जृम्भते कौस्तुभस्यापि, किमहो
महिमा क्वचित् ? ॥ ३०५ ॥ तत् प्रभाते पृथग्भूय, कुरुक्षेत्ररणक्षितेः । युध्यस्व क्षणमस्माभि-रर्जुनः कोऽपि यद्यसि
॥ ३०६ ॥ अथाभापिष्ट वीभत्सु-नैतत् किञ्चिदसांप्रतम् । मा भूवन् वः पुनर्वाचो, रम्भास्तम्भस्य संनिभाः ॥ ३०७ ॥
मद्वाणाः सुभटप्राणा-नास्वाद्यातिपिपासिताः । कुरुनतुं क्षमिष्यन्ते, पीत्वा वः शोणितासवम् ॥ ३०८ ॥ एकाक्येव तदेत-
स्मात्, क्षेत्रादेण्याम्यहं वहिः । सर्वे संभूय यूयं तु, द्रुतमागच्छत प्रगे ॥ ३०९ ॥ इत्यर्जुनवचःस्फूर्ज-त्प्रमोदभरमेदुराः ।
आगच्छन्निजमायासं, ते संसप्तकभूभृतः ॥ ३१० ॥

द्रोणप्रतिश्रुतज्येष्ठ-बन्धुबन्धनकातरः । धृष्टद्युम्नं च भीमं च, नकुलादींश्च दोर्मृतः ॥ ३११ ॥ तस्य गोपायने
कामं, नियुज्य स्फुरद्दीर्घतान् । जिष्णुः संसप्तकाञ्जेतुं, द्वादशेऽथ दिने ययौ ॥ ३१२ ॥ (युगमम्) तदैव कौरवीया च,
पाण्डवीया च वाहिनी । प्रभिन्नगजताभीमे, समीकमवतेस्तुः ॥ ३१३ ॥ सद्यः प्रीणयितुं वीर-प्रियामिव जयश्रियम् ।
अहंपूर्विकया सर्वे, युध्यन्ते स भुजाभृतः ॥ ३१४ ॥ धृष्टद्युम्नादिवीराणां, निराकृत्य शरोत्करान् । करान् हिमकरादीना-
महस्करकरा इव ॥ ३१५ ॥ दिग्मण्डलीमिवानेक-दिव्यानेरुपमण्डिताम् । द्रोणवाणाः स्तृणन्ति स्म, पाण्डवेयपताकि-
नीम् ॥ ३१६ ॥ (युगमम्) कौन्तेयवाहिनीं हेति-त्रातरौद्रो गुरुस्ततः । कान्तारीयां तरुश्रेणिं, दवानल इवाविशत् ॥ ३१७ ॥

१ प्रभिन्नो-मदोन्मत्तः । २ आच्छादयन्ति ।

मुप्रतीरुद्विपारुढो, भगदत्तक्षितीश्वरः । तमन्वविशदादित्य-मिवोद्द्योतो बलार्णवे ॥ ३१८ ॥ सेनान्तर्दियुते मुञ्चन्, विष्व-
द्रीचः शरान् गुरुः । विवस्त्रानिव मध्याह्ने, तन्वन्मध्येऽम्बरं करान् ॥ ३१९ ॥

करेणाथ हठात्क्रान्ता, भगदत्तस्य दन्तिना । वाहिनी सा नवोद्वेग, काममाकुलतामगात् ॥ ३२० ॥ जीवतोऽप्सरसां
दातु-मिवाभिगगनाद्गणम् । कानप्यभिमुखान् वीरान्, स करेणोदलालयत् ॥ ३२१ ॥ नानाभट्टशवाकीर्णे, तस्य संचरतो
रणे । कीरुसौघरुडत्काराः, कक्षानादाविरासिरे ॥ ३२२ ॥ सर्पत्सर्पारिपक्षान्त-वातोद्भूतद्रुमोपमाः । गर्जितैः परितो नेशु-
र्धावन्तस्तस्य मैन्धवाः ॥ ३२३ ॥ भञ्जति प्रसभं तस्मिन्, भयादिव पलायितैः । उड्डीनै रथकट्यानां, यातं दूरे ध्वजांशुकैः
॥ ३२४ ॥ तस्मिन्नीरधरध्वान-धीरवृंहितशालिनि । केषांचित् करिणां चित्र-मशुष्यन् मदनिर्झराः ॥ ३२५ ॥ तेनाहतास्तथा
केचि-भीत्कुर्वन्ति स्म दन्तिनः । जग्मुस्तासाद्भुवं दूरां, यथाऽन्येऽवमताङ्गुशाः ॥ ३२६ ॥ तेन केचन दन्ताग्र-प्रोतोत्क्षिप्ताः
करेणवः । रेजुरद्रीन्द्रशृङ्गस्था-स्तोयदा इव नूतनाः ॥ ३२७ ॥ द्विपत्कीर्तिश्रवन्तीना-मादिशैला इवागुना । पातयांचक्रिरे
केचित्, प्रहृत्य द्विरदा रदैः ॥ ३२८ ॥

एवं पाण्डवसैन्यानां, तेन दुर्दान्तदन्तिना । शुश्राव मृद्यमानानां, दूरादाक्रन्दमर्जुनः ॥ ३२९ ॥ हतशेषान् परित्यज्य,
ततः संसप्तकान् युधि । अन्धंभूष्णुः क्रुधा कामं, दधावे वानरध्वजः ॥ ३३० ॥ तं ततो निशितैर्वर्णैः, समातङ्गमतल्लि-
काम् । साग्रहः प्रतिजग्राह, जिष्णुः प्राग्ज्योतिषेश्वरम् ॥ ३३१ ॥ नवोन्मीलन्मदासार-पानैकस्पृहयालवः । तं महेभम-

१ 'चरेणा०' प्रतिद्वय० । २ कक्षा-हस्तिवन्धनरज्जुः (शृङ्खला) तस्या नादान् । ३ रथानां समूहो रथकट्या ।

पाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १३॥
॥२३३॥

नूतेलु', फाल्गुनस्य शिलीमुखाः ॥ ३३२ ॥ निष्पुण्यक इवोत्तुङ्ग-मर्थं प्रति मनोरथम् । भगदत्तोऽपि तं नाग-मन्व-
जुनमनोदयत् ॥ ३३३ ॥ महातिमिरिग्राम्भोधि-महोर्मिमतिभैरवम् । तमायान्तमिभं पार्थः, क्षुरप्रैर्विदधे द्विधा ॥ ३३४ ॥
दर्शयन् भगदत्तोऽथ, महामात्रकलां निजाम् । ऊरुभ्यां गाढमाक्रम्य, क्रमयामास तं बलात् ॥ ३३५ ॥ तथैव प्रथयन्
सैन्य-संमर्दमतिदुर्दमः । किरीटिनमनु क्रोधा-त्ततोऽधावत्स सिन्धुरः ॥ ३३६ ॥ तदा तेनावदानेन, सानन्दमनसोऽमुचन् ।
दिगौकसो दिवः पुष्प-ग्रं प्राग्ज्योतिषेश्वरे ॥ ३३७ ॥ तत्तस्मिन्नपतत् पश्चा-द्भगदत्ते महीपतौ । पूर्वमेवेपुर्वं तु पतति
स किरीटिनः ॥ ३३८ ॥ ह्रियन्ते स्म क्षणात् प्राणा-स्तेन प्राग्ज्योतिपशितुः । वारिवर्षेण कासार-स्येव राजीवराजयः
॥ ३३९ ॥ हते मकुञ्जरे तस्मि-न्निष्पुण्णना राजकुञ्जरे । कौरवीयत्रले राज्ञां, शृङ्गभङ्ग इवाभवत् ॥ ३४० ॥ दयालव इव
प्राणि-रुदम्यकदने तदा । दिवपुरंध्रयः प्रणुद्योचै-र्निर्युरस्तगिरौ रमिम् ॥ ३४१ ॥

द्रोणोऽथ पाण्डवानीका-द्व्यावृत्य स्वबलं ययौ । मरिचप्रवाहतो वेला-जलौघ इव सागरम् ॥ ३४२ ॥ प्रतिपिद्धे ततो
युद्ध-संरम्भे वेपपानिभिः । वरूथिन्यावुभे स्वं स्वं, स्कन्धागारमुपेतुः ॥ ३४३ ॥ मध्यरात्रे ततः पाण्डु-पुत्राणां गूढ-
पुरुषाः । अभ्येत्य कौरवानीक-किन्दन्तीमचीकथन् ॥ ३४४ ॥ भगदत्तवधकुद्वो, भारद्वाजो गुरुः प्रगे । चक्रव्यूहं
तपःसूनु-मादातुं रचयिष्यति ॥ ३४५ ॥ चरयानमिति श्रुत्वा, चक्रव्यूहभिदाग्निधिम् । सर्वैरालोचयांचक्रुः, पार्षदैः सह
पाण्डवाः ॥ ३४६ ॥ अभिमन्युरथायादी-दार्जुनिर्महिमोर्जितः । द्वारकायां पुरा तिष्ठन्, प्रवासे चः पुरान्निजात् ॥ ३४७ ॥

१ पराक्रमेण ।

युद्ध-
वर्णनम् ॥

॥२३३॥

मुखात् कस्यचिदंश्रौष-महं गोविन्दसंमदि । प्रवेशं केवले चक्र-व्यूहस्य न तु निर्गमम् ॥ ३४८ ॥ (युग्मम्) भापते स्म
ततो भीम-स्तत् कृतं शङ्कयाऽधुना । त्रैगर्तविजये प्रात-र्गतेऽपि लुचगध्वजे ॥ ३४९ ॥ चत्वारोऽपि वयं सर्वा-न्निभिद्य
प्रममं भटान् । मार्गमास्रयिष्यामी, निर्गमाय वलादपि ॥ ३५० ॥ (युग्मम्) इत्यालोच्य ततः सर्वे, पाण्डवाः सपरि-
च्छदाः । विश्रमाय रणश्रान्ताः, स्थानं जग्मुर्निजं निजम् ॥ ३५१ ॥ प्रातर्जिष्णुस्तपःसूनु-मभिमन्युं च रक्षितुम् । नियु-
ज्य कामं भीमादीन्, संसप्तकजये ययौ ॥ ३५२ ॥

एतय द्रोणो रणक्षेत्रं, धर्मसूतेर्जिघृक्षया । चक्रे संसारचक्रामं, चक्रव्यूहं दुरुत्तरम् ॥ ३५३ ॥ पाण्डवा अपि निःशेषै-
रभिमन्युपुरःसरैः । सार्धं धनुर्धरैर्युद्ध-धरित्रीमध्यशेरत् ॥ ३५४ ॥ रक्तपाटलविस्फूर्ज-च्छिलीमुखकुलाकुलः । प्रवीरजीवेन-
ग्रीष्मः, समरः सैन्ययोरभूत् ॥ ३५५ ॥ अभिमन्युं पुरोधाय, चत्वारोऽप्यथ पाण्डवाः । सौष्ठवेनोदतिष्ठन्त, कल्पान्तमिव
सागराः ॥ ३५६ ॥ ते यमा इव पञ्चापि, द्रोणं निर्जित्य कर्मवत् । दुर्मेदं विभिदुश्चक्र-व्यूहं संसारचक्रवत् ॥ ३५७ ॥
धान्त्यादिभिः फलोदग्रैः, कपायानिव संयमी । पाण्डवांश्चतुरोऽरौत्सीत्, कङ्कपत्रैर्जघद्ग्रथः ॥ ३५८ ॥ समन्युरभिमन्यु-
स्तु, निस्तुपोत्साहसाहसः । तं व्यूहमविशङ्गीष्मं, पातालविवरोपमम् ॥ ३५९ ॥ निहन्ति स्म स एकोऽपि, कोटिशः सुभ-
टान् रणे । उद्वेलो हि महाम्भोधिः, सर्वान् प्रावयते गिरीन् ॥ ३६० ॥ तस्यैकधन्विनो भूपाः, शरैर्विव्यधिरेऽधिकम् ।
अकालजलमाहस्य, सलिलैरिव शालयः ॥ ३६१ ॥ शल्य-कर्ण-कृप-द्रौणि-कृतवर्म-सुयोधनैः । स नासद्यत

१ जीवनं-प्राणः, पक्षे जलम् । २ यमाः-प्राणातिपातविरत्यादयः ।

पाण्डव
चरित्रम् ॥
मर्गः १३॥
॥२३४॥

मस्यौषै-स्तीव्रताप इमानलः ॥ ३६२ ॥ तान् विक्षिप्य क्षिणोति स्म, लक्ष्मणप्रभृतीनसौ । बहून् कुमारान् दुष्कर्म-महिमेव
मनोरथान् ॥ ३६३ ॥ अयेनं दुर्जयं ज्ञात्वा, कौरवानीकनायकाः । तुल्यमावारिपुः सर्वे, कौलं कौलेयका इव ॥ ३६४ ॥
तमेरुमपि तेऽभूव-ज्जेतुं निश्चेऽपि नेश्वराः । शृगाला इव शार्दूलं, तरणिं तारका इव ॥ ३६५ ॥ तस्यादलयदिध्वास-मद्देशः
मारथिं कृपः । कृतचर्मा रथं सोऽथ, युयुधे खड्गचर्मभृत् ॥ ३६६ ॥ तस्य द्रौणिः क्षणात् कोप-हव्यवाहस्य दीव्यतः ।
धूमदण्डनिभं काण्डै-र्मण्डलाग्रमखण्डयत् ॥ ३६७ ॥ स्वकीर्तिकलमक्षेत्र-तृणस्तम्बोपमांस्ततः । चक्रेण राजचक्रस्य, मौलीन-
भ्युद्धार मः ॥ ३६८ ॥ इत्यनेकायुधैर्युद्धं, कुर्वन् कोपात् पिपेप सः । गदादम्भोलिना शैल-निभं दौःशासने रथम्
॥ ३६९ ॥ युध्यमानस्ततस्तेन, दुःशासनसुतेन सः । प्रजहे ह्रियमुत्सृज्य, समं सर्वैर्महारथैः ॥ ३७० ॥ इति नानास्त्रसं-
पात-जर्जरीकृतपिग्रहः । पपात स भुवः पृष्ठे, छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ ३७१ ॥ मृतमारणदौरात्म्यात्, स्वकीर्तिलतया समम् ।
ततो दौःशासनिस्तस्य, निक्षिप्तेनाच्छिनच्छिरः ॥ ३७२ ॥ तत्तदानीं द्वयोः कर्म, पश्यतां नाकिनामभृत् । मुखेषु साधुवादस्य,
हानादस्य च संकरः ॥ ३७३ ॥ तदानीं चार्जुनैः शौर्य-संतुष्टः पुष्पवृष्टये । पुष्पाणि रविरुच्चेतु-मिवास्ताद्रिवनं ययौ
॥ ३७४ ॥ अग्रहारे प्रतीहार-पूरुषेर्विहिते ततः । ते उमे अप्यनीकिन्यौ, स्वं स्वं शिविरमीयतुः ॥ ३७५ ॥

त्रैगर्नान् स्रभुजायते, कीर्तिशेषानथार्जुनः । निर्माय यावदागच्छ-च्छिविर तनयोत्सुकः ॥ ३७६ ॥ तावदैक्षिष्ट
तत्सर्वं, निमग्नं शोरुमागरे । मन-रुदनमाक्रन्द-ध्वनिं चान्तःपुरेऽभृणोत् ॥ ३७७ ॥ न चापि कचिदश्रौषी-द्वीराणां रण-

संकथाः । भटानां विकटाटोपां, वाचमाकर्णयन्न च ॥ ३७८ ॥ न चाश्वाणां पुरः कीर्णं, ददर्श यवसोत्करम् । सिन्धुराणां
विधौपिण्ड-प्रदानादि न चैक्षत ॥ ३७९ ॥ शून्यारण्यनिभां लोक-संकुलामपि तां चमूम् । वीक्ष्यात्मजन्मनो मृत्यु-माश-
शङ्के कपिध्वजः ॥ ३८० ॥ बलादानन्दमुच्छेद्य, संसप्तकवधोद्भवम् । तस्यास्तोकः पदं शोकः, सूत्रयामास मानसे
॥ ३८१ ॥ प्रविश्य स नृपांवासं, ततोऽपृच्छत्तपःसुतम् । सोऽप्येतस्मै यथावृत्तं, युद्धोदन्तं न्यवेदयत् ॥ ३८२ ॥ ततः
शुत्तान्तमाविश्य, शोकवीचिमलिम्लुचैः । सुभद्रां वचनैस्तैस्तैः, सान्त्वयित्वा धनंजयः ॥ ३८३ ॥ अवोचदन्तंर्वनीय-
मुत्तराऽस्ति स्नुषा तव । तत्सुतो भवितेदानी-मावयोर्नयनोत्सवः ॥ ३८४ ॥ (युगम्) प्रत्यश्रौपीच चेत् प्रात-रादिना-
न्ताजयद्रथम् । त्वत्पुत्रमृत्युहेतुं नो, हन्मि वद्धिं विशामि तत् ॥ ३८५ ॥ अथोर्ध्वदेहिकं सूनो-स्ते समाप्य विशश्रमुः ।
शेन्यः किं नाम वीराणां, रणार्जितसुरश्रियः ॥ ३८६ ॥

पातद्रोणोऽथ विज्ञाय, तां प्रतिज्ञां किरीटिनः । विकीर्णहृदयस्तूर्ण-मागत्य समरावनौ ॥ ३८७ ॥ प्राणव्राणकृतेऽनेक-
राजन्यकृतिरोहिते । सैन्यं च शकटव्यूह-सूचीपाशे न्यवेशयत् ॥ ३८८ ॥ (युगम्) पाण्डवा अपि क्रोदण्ड-टंकारध्वनि-
उम्भरैः । क्षोभयन्तो विपक्षौघं, रणक्षोणिमुपागमन् ॥ ३८९ ॥ अन्योन्यस्खलनादूर-मुच्छलन्तो नभस्तले । उभयेऽपि शरा-
श्लुः, प्राक्पत्यञ्च इतानिलाः ॥ ३९० ॥ अथ द्रोणस्य जिष्णोश्च, विजेतुमनसोरपि । व्याप्रियेतां करौ स्नेहा-न्न बाणे-
षितरेतरम् ॥ ३९१ ॥ द्रोणं प्रदक्षिणीकृत्य, ततो व्यूहं विवेश तम् । जिष्णुर्विन्ध्याद्रिकान्तार-मारण्यक इव द्विपः ॥ ३९२ ॥

१ विष्णु-हस्तिभङ्गात्मम् । २ गर्भिणी । ३ जयद्रथम् ।

मर्वेऽप्युर्वीभृतस्तस्य, सायकामारवर्षिणः । रयं न सेहिरे कामं, वातूलस्येव शाखिनः ॥ ३९३ ॥ सुतशोकाग्निसंताप-शमा-
येव किरीटिनः । वैरिणां प्राणवारीणि, भृशमाददिरे शरैः ॥ ३९४ ॥ दध्मौ तत्रार्जुनः शङ्खं, देवदत्तं यथा यथा । जयाशा
धर्मजादीनां, जागर्ति स्म तथा तथा ॥ ३९५ ॥

अथ खलमालोक्य, पार्थ्याणैः कदर्थितम् । उत्तस्थे कुरुराजेन्दु-रुत्पात इव मूर्तिमान् ॥ ३९६ ॥ द्विपयूथाधिपेनेव,
विपिने गन्धहस्तिनः । तेन सार्धं चिर घोरः, संगरोऽभूत् किरीटिनः ॥ ३९७ ॥ तं विलङ्घ्य प्लवङ्गेन्द्र-केतुः सेतुविडम्बि-
नम् । नदीरय इव स्वैर, प्रतस्थे पुरतो रणे ॥ ३९८ ॥ चक्षुषा कोपदीप्रेण, दिधक्षन्निव तत्क्षणात् । कंसारिसारथिर्दूरा-
दन्वियेष जयद्रथम् ॥ ३९९ ॥ तं मोहमिव कामादीन्, भृशमावृत्य तिष्ठतः । तांस्तानात्मेव तेजस्वी, पार्थोऽमभ्रान्महा-
स्थान् ॥ ४०० ॥ इतोऽपि रणवैयथ्या-देवदत्तध्वनौ स्थिते । किरीटिनि गते दूर, शङ्कितोऽभूत्तपःसुतः ॥ ४०१ ॥
तत्प्रवृत्तिमथ ज्ञातुं, सात्यकिं सत्यक्रिमम् । द्वैतीयैकमिगात्मानं, प्रजिघाय युधिष्ठिरः ॥ ४०२ ॥ सोऽथ द्रोणं प्रणा-
मेन, वञ्चयन्नधिकतरः । तद्ब्रूहमविशत् पोत, इव स्रोतस्त्रिनीपतिम् ॥ ४०३ ॥ तटद्रुमानिव स्वैर-मीरयन् स महीभुजः ।
निम्नगापूरजत् सेतुं, भूरिश्रवसमामदत् ॥ ४०४ ॥ वीरधौरेययोः कामं, वनशूकरयोरिव । अजृम्भत रणारम्भ-स्तयोर्विश्व-
भयंकरः ॥ ४०५ ॥ तापन्योन्यमथो ध्वस्त-रथौ मथितसारथी । छिन्नेष्यामावयुष्येतां, खड्गखेटकधारिणौ ॥ ४०६ ॥ आचा-
र्योऽपि गृह्ण्युहा-दीर्घिकाभिः सेवेधिम् । तपस्तनयमादातु-मशुशोषयिष्यमूम् ॥ ४०७ ॥ मथत्यमुष्मिन् वीरौघ-मम्भो-

१ वायुममूहस्य रयम् । २ देवदत्त-अर्जुनस्य शङ्खः । ३ निधिम् ।

अण्ड
चरित्रम् ॥
सर्गः १३॥
॥२३५॥

धिमिव मन्दरे । कल्लोलानामिवोत्तस्थौ, लोकानां तुमुलो महान् ॥ ४०८ ॥ इत्थाक्रम्य केशेषु, गृहीत्वा सात्यकेः शिरः ।
 खड्गेनाच्छेत्तुमुद्यच्छ-माने भूरिश्रवोभुजे ॥ ४०९ ॥ कैटभारिरभापिष्ट, धनंजय ! धनंजय ! । प्रियते प्रियते हन्त, पश्य-
 तस्तव सात्यकिः ॥ ४१० ॥ छिन्धि छिन्धि शैरेनं, तद्भूरिश्रवसो भुजम् । वीरमानिमिरात्मीय-स्वातव्यो हि यथा
 तथा ॥ ४११ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) तदानीमंशुमन्तं च, नमन्तं ददृशुः समम् । पार्थ-कौरवयोः कोक-कौशिका इव
 सैनिकाः ॥ ४१२ ॥ तस्मिन् समये सव्य-साची साचीकृताननः । समं समापतत्कृत्य-व्यग्रत्वादित्यचिन्तयत् ॥ ४१३ ॥
 इतो राजान्तिके शान-मितः सिन्धुपतेर्वधः । इतोऽपि सात्यकेराण-मितश्चास्तोत्सुको रविः ॥ ४१४ ॥ इति चिन्ता-
 तुरो भूयः, प्रणुलः शौरिणाऽर्जुनः । निच्छेद भूरिश्रवसः, सरुपाणं शैरः करम् ॥ ४१५ ॥ अक्षेवाक्षिणे छिन्ने, कर-
 तामरसे ततः । तकोर्वैर्वचनैस्तैस्तै-रुपालभ्य कपिध्वजम् ॥ ४१६ ॥ निष्क्रामयन्तमभ्यासा-द्रव्यद्वारेण मारुतम् । भूरि-
 श्रवसमुत्थाय, स्वैरं इन्ति स्म सात्यकिः ॥ ४१७ ॥ (युगम्)

कर्णजाह्ननारोह-त्यर्जुने जलजध्वनौ । धर्मजन्मा पुनर्भीमं, प्राहिणोत्तप्रवृत्तये ॥ ४१८ ॥ विद्राणवाजिनं द्रोण-
 रथमुत्क्षिप्य तत्क्षणात् । विवेश मारुतिर्गर्हं, समूहन् भटमण्डलीम् ॥ ४१९ ॥ नवाम्बुवाहमायान्तं, प्रतिकूल इवानिलः ।
 कर्णः कर्णान्तिकानीत-नाराचस्तमचिस्त्वलत् ॥ ४२० ॥ कुर्वाणो रणमुत्सर्पि-भत्सरौ रेजतुस्तदा । सह-विन्ध्याविवोचुङ्गा-
 वल्लेश-पवनाङ्गजौ ॥ ४२१ ॥ पौरुषं पुरुषस्येव, दुर्बुद्ध्या विमुखो विधिः । कर्णस्य गदया भीमो, निर्ममन्थ वरुधि-

१ साचि-वक्रम् । २ जन्यायात् । ३ प्रागवायुम् । ४ रथम् ।

षाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १३ ॥
॥२३६॥

नम् ॥ ४२२ ॥ तदैव द्रुतमास्थाय, रथमङ्गेश्वरोऽपरम् । भुजौजोभिः महाभाङ्गी-ङ्गीमस्यापि पताकिनम् ॥ ४२३ ॥ पत-
द्भिस्तच्छरासारै-रारामारसहोदरैः । निर्मायते स्म दन्तीव, निरुच्छ्वासो वृकोदरः ॥ ४२४ ॥ कपिध्वजो मया वध्यः,
कुन्तीपुत्रेषु नापरः । इत्यात्मीयामनुस्मृत्य, प्रतिज्ञां प्राग्विनिर्मिताम् ॥ ४२५ ॥ जहार जीवितं नैव, कर्णः पवनज-
न्मनः । विपर्येति प्रतिज्ञा तु, कर्हिचिन्न महात्मनाम् ॥ ४२६ ॥ (युग्मम्)

इतश्च स्वप्रतिज्ञान्धि-पारभूमीरुहं पुरः । कपिकेतुर्दिनस्यान्ते, पश्यति स्म जयद्रथम् ॥ ४२७ ॥ तमालोक्य वभौ
जिष्णोः, कोपकण्टकितं वपुः । सुतशोकाब्धिशैवाला-ङ्कुरैरिव करम्बितम् ॥ ४२८ ॥ ताम्राक्षिपुष्पस्तवकं, वेपमानौष्ठपल्ल-
वम् । मशोकमप्यशोकत्वं, निन्येऽमर्षस्तदाऽर्जुनम् ॥ ४२९ ॥ विश्वतेजस्विनामीशे, सैन्धवोऽपि कपिध्वजे । आदर्श इव
चण्डांशौ, दिदीपेऽभिमुखस्थिते ॥ ४३० ॥ सद्योमुकुलिताशान्तं, पलायितनभश्चरम् । वीरावतंसयोरासी-च्छराशरि तयोः
क्षणम् ॥ ४३१ ॥ तथाऽतिनिचितं तेने, किरीटी शरदुर्दिनम् । सैन्धवस्य यथा तस्मि-ञ्शराश्वैरुर्मियेव न ॥ ४३२ ॥ भृशमो-
जायमानस्या-प्यायुधैर्विविधैर्युधि । धात्रीशैल्लायमाणस्या-प्युच्चैर्दुर्योधनादिभिः ॥ ४३३ ॥ गर्दग्रन्थि प्रतिज्ञायाः, स्तम्भं शौर्य-
वैरुथिनः । कीर्तिसिन्धोः स्थलं पार्थ-श्चिच्छेदास्य शरैः शिरः ॥ ४३४ ॥ (युग्मम्) गाण्डीवधन्वनः मार्धं, हर्षरोमाश्व-
सोरकैः । जयद्रथशिरः कृत्तं, दूरमुच्छलति स्म तत् ॥ ४३५ ॥ गृहीतं नखैर्गृध्र-श्रेणिभिर्लुलितालकम् । तदभृद्धमदम्ये-
प्य-त्तमः सैन्यचरोपम् ॥ ४३६ ॥ सैन्धवस्य कवन्धोऽपि, शोणितः शोणितद्रवैः । भूमावभ्यधिकोन्मील-त्कोपताम्र इवापतत्

१ रथम् । २ रोगग्रन्थिम् । ३ शौर्यरथस्य ।

युद्ध-
वर्णनम् ॥

॥२३६॥

॥ ४३७ ॥ हन्ति हन्तायमद्यापि, वीभत्सुर्भूयसो भटान् । इतीव करुणावन्धुः, संध्याऽथ त्वरितं ययौ ॥ ४३८ ॥ चतुर्दश
दिनान्येवं, तन्वाना युद्धमुद्धतम् । कौरवाक्षौहिणीः सप्त, क्षपयन्ति स्म पाण्डवाः ॥ ४३९ ॥

चतुर्दशे दिनेऽथास्मिन्मथिते सिन्धुपार्थिवे । आचार्यस्त्रपया रात्रि-युद्धाय बलमादिशत् ॥ ४४० ॥ पीवरेन्दुकपा-
लाङ्गा, तारास्थिस्रग्विणी ततः । क्षयाय क्षमाभृतां रात्रिः, काली साक्षादिवागमत् ॥ ४४१ ॥ समीकाङ्कहतानेक-वीरासृक्पा-
नलोलुपैः । नक्तंचरैरलिश्यामै-स्तमोभिव्यानशेऽवनिः ॥ ४४२ ॥ अथान्योऽन्यास्त्रसंग्रह-लब्धो ह्यसैः कृशानुभिः । वष्टुते-
ऽस्ततमःस्तोमो, वीराणां दारुणो रणः ॥ ४४३ ॥ अवीक्ष्य लक्ष्यमुन्नडा-रुष्टमुक्तो धनुर्धरैः । सूत्कारव्यञ्जितापातो, निप-
पात शरोत्करः ॥ ४४४ ॥ दन्तेषु खड्गखाट्मार-नादेनैव निपादिभिः । आगता अप्यलक्ष्यन्त, द्विपानां पुरतो भटाः
॥ ४४५ ॥ मिथो निजनिजस्वामि-नामभिः कीर्तितैर्मुहुः । विदांचक्रुः परात्मीय-विभागं सुभटास्तदा ॥ ४४६ ॥ रथश्च-
क्रस्य चीत्कारे-र्वण्टानादैर्मतङ्गजः । भटोऽभिमुखमागच्छन्, क्ष्वेडाभिश्चाभ्यलक्ष्यत ॥ ४४७ ॥ लोलकल्लोलकीलाल-कूलि-
नीमेत्य पत्तिभिः । लेभे मरणमज्ञात-पातैर्निर्मज्य कैथन ॥ ४४८ ॥ धावन्तः शवगात्रेषु, स्खलनात् पतयालवः । स्वैरेव
विपमीभूतैः, कृपाणैः केऽपि जग्निरे ॥ ४४९ ॥ अर्धरात्रेऽथ मिथ्याशां, कुर्वन् कुरुवरुथिनीम् । ज्वलज्ज्वलन-पापाण-पादपादि-
भिरायुधैः ॥ ४५० ॥ प्रदीपकलिकाताम्र-तारकाभीपणेक्षणः । दीपयन् वदनोत्काभि-रभितः संगराङ्गणम् ॥ ४५१ ॥
हिडम्बाकुक्षिमाणिक्यं, मरुत्तनयनन्दनः । रक्षसां पतिरुत्तस्थे, घोरकर्मा घटोत्कचः ॥ ४५२ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्)

१ 'सन्ध्यावत्त्वरितं' प्रत्य० । २ कीलालं-रुधिरम् ।

तन्वानस्य भृशं तस्य, मायायुद्धमनेकधा । तमोभिरिव दीपस्य, पुरस्ताद्विद्रुतं भटैः ॥ ४५३ ॥ रथान् पिपेप पापाणै-र्जघान
तरुभिर्गजान् । न वेगापातघातेन, भटकोटीरपातयत् ॥ ४५४ ॥ एकेनैव तदा तेन, मर्याऽपि कुरुगहिनी । तिरश्चक्रेतरा
प्रावृद्ध-घनेनेव ग्रहावलिः ॥ ४५५ ॥ मु(मो)दस्तपःसुतादीना, द्विषां जीवितसंशयः । कौतुकं प्रेक्षकाणां च, तस्मिन् युद्धो-
द्यतेऽभवत् ॥ ४५६ ॥

वानेयमिव मातङ्ग, कौरवारण्यमाधिनम् । वारिगर्त इवोदीर्णः, कर्णस्तमरुणत् क्षणात् ॥ ४५७ ॥ युध्वेते स्म ततः क्रोध-
बोधितोदामविक्रमौ । सपरायरसोदञ्च-त्कचौ कर्ण-घटोत्कचौ ॥ ४५८ ॥ अश्मभिर्भैमिनिर्मुक्तैः, कर्णमायकचूर्णितैः ।
दिशोऽभूवन्नसृक्शान्त-रजसोऽपि रजस्वलाः ॥ ४५९ ॥ रक्ष क्षिप्तद्रुमच्छेदे-ऽप्यङ्गेशस्य शिलीमुखैः । न पर्याप्यत तत्पुष्पो-
द्दीनैस्त्वानशिरे दिशः ॥ ४६० ॥ मोहयन् गहिनी नर्वा, स्फुरन् दिवि रथे भुवि । क्रीडयैव ह्रिडम्बाभू-रारेभे योद्धुमा-
शुगैः ॥ ४६१ ॥ राधेयीयास्तदीयाश्च, मिथःसंगलिताः पथि । पत्रिणोऽपि रणक्रीडा-मिवाघातैर्वितेनिरे ॥ ४६२ ॥ ममं
दोर्दण्डशोण्डीर्य-सौष्ठवैरतिनिष्ठुराः । कर्णस्य मार्गणान् मार्गे, चिच्छिद्रुस्तस्य सायकाः ॥ ४६३ ॥ यावन्तः कालपृष्ठेन,
निष्ठ्यूताः पत्रिणोऽभ्यगुः । तत्सहस्रगुणानेव, सुपुवे तस्य कार्मुकम् ॥ ४६४ ॥ कोदण्डे केतुदण्डे च, मारथौ च हयेषु च ।
निर्वर्ण्यन्ते स्म कर्णेन, पतन्तस्तच्छराः समम् ॥ ४६५ ॥ इत्याकुलीकृतस्तेन, दत्तां देवतया पुरा । देहिनीमिव विक्रान्ति,
मूर्तामिव जयश्रियम् ॥ ४६६ ॥ वधाय मध्यमस्यैव, पाण्डवेयस्य संभृताम् । एकवीरपथे शक्ता, शक्तिमङ्गेश्वरोऽग्रहीत्

१ वनसवन्धिनम् । २ वारि-हस्तिवन्धनस्थानम् । ३ वृक्षपुष्पाणामुद्धयनै । ४ कालपृष्ठ-कर्णधनुर्नाम ।

॥ ४६७ ॥ (युग्मम्) स क्रुधेव तया कामं, स्फुरद्वह्निस्फुलिङ्गया । समं पार्थप्रमोदेन, संजघान घटोत्कचम् ॥ ४६८ ॥
खेलति स्म तदा शोकः, पाण्डवानां बले मनाक् । पुनरुज्जीवितेवाभूत्, कौरवीया तु वाहिनी ॥ ४६९ ॥

तमस्यगणितात्मीय-परकीयभटे ततः । बद्धक्रोधमयुध्येता-मनीकिन्याबुभे अपि ॥ ४७० ॥ भटोपरि भटाः पेतु-स्तुर-
गास्तुरगोपरि । मातङ्गोपरि मातङ्गाः, स्यन्दनाः स्यन्दनोपरि ॥ ४७१ ॥ वीरशोणितमैरेयै-र्बद्धपानोत्सवेऽन्तके ।
उच्चतालायितं तस्मिन्, समरेऽस्थिच्छिदारवैः ॥ ४७२ ॥ निरीक्ष्य चतुरो यामा-न्निशाऽप्येवं रणोत्सवम् । श्रान्तेव शान्ति-
मायासी-द्युष्यमानास्तु नो भटाः ॥ ४७३ ॥ सहानूरुप्रकाशेन, विकसन् द्रोणविक्रमः । द्रुतगद्रावयत्तांस्तान्, कौशिकानिव
शात्रवान् ॥ ४७४ ॥ विश्वोपकारिणौ शश्वत्, सतां बल्लभतां गतौ । कीर्तिमल्लीनवामोद-मोदिताशेषविष्टपौ ॥ ४७५ ॥ ताबुचाप-
क्रियारौद्रौ, विराट-द्रुपदौ गुरुः । धर्मार्थाविव कंदर्पो, निहन्ति स्मैकहेलया ॥ ४७६ ॥ (युग्मम्) रात्रिमुल्लुप्य पूर्वस्यां,
पतिर्भासामथोदगात् । उत्साहः श्रान्तिमुच्छिद्य, सेनयोश्च द्वयोरपि ॥ ४७७ ॥ उभयोरप्यनीकिन्योः, कङ्कपत्रपरम्पराः ।
अर्कस्य च करश्रेण्यः, प्रसप्तगुर्गगनाङ्गणे ॥ ४७८ ॥ अन्वगुर्वीरचक्राङ्गाः, कुरुक्षेत्रासृगापगाः । नदीरन्याः प्रफुल्लाब्जाः, प्रत्य-
ग्रातपलोहिनीः ॥ ४७९ ॥ त्यज्यते स्म तदा चापै-रार्जवं सगुणैरपि । ध्रुवं तद्भङ्गुरा तेषा-मभूत् पर्वपरम्परा ॥ ४८० ॥
वितेने मण्डपः कैथि-दकाण्डे काण्डमण्डलैः । दीर्घनिद्रां सुखेनान्ये, तच्छायायां समागदन् ॥ ४८१ ॥ दत्तेऽपि धन्विभिर्लक्षे,
मार्गेणत्वं न तेऽत्यजन् । मन्ये तेनैव नारोहन्, पत्रिणस्तं गुणं पुनः ॥ ४८२ ॥ केषांचित् पतिताः श्वेत-खेटकेष्वसियष्टयः ।

१ मैरेयं-मद्यम् । २ अनूरुः-अरुणः ।

श्रीपाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १३॥
॥२३८॥

रेजिरे हरिणाङ्केषु, स्वर्भानुरसना इव ॥ ४८३ ॥ दन्तारूढोऽवलम्ब्यान्वः, कर्णं कृष्टासिधेनुकः । आदातुं मौक्तिकानीव,
न्यशुम्भत् कुम्भयोरिभम् ॥ ४८४ ॥ यद्यप्याश्वेव केषांचि-न्मार्गेणा गुणमत्यजन् । तथापि न क्वचित् प्रापुः, सपक्षत्वाद्विल-
क्षताम् ॥ ४८५ ॥ अन्येषां यदभूद्भूम्ना, करो निस्त्रिंशसंगमी । जघान ललनाः कीर्तीः, शङ्के तेनैव विद्विषाम् ॥ ४८६ ॥
उदस्थिताथ पार्थाना-मनीकिन्येकहेलया । पिपासुर्गुरुरब्धीना-मम्भांसीव घटोद्धवः ॥ ४८७ ॥ नूतनाम्भोदवत्तस्मि-ञ्श-
रामारं विमुञ्चति । हंसैस्तत्यजिरे सर्व-शौण्डीरतनुदीर्घिकाः ॥ ४८८ ॥ तस्यौपकर्णिकाः कर्णे-जपा इव पतत्रिणः । केषां
नाम रणेऽभूव-न्न वीराणामरुंतुदाः ॥ ४८९ ॥ अभिचारक्रमन्नाभं, दधानस्तत्तदायुधम् । बद्धमूर्तिरर्थर्वेव, दिदीपे सोऽधिकं
तदा ॥ ४९० ॥ तस्मिन् वीरान् शरव्रात-जातवेदसि जुह्वति । स्फारैरिष्वासविस्फारै-रभिचाराक्षरायितम् ॥ ४९१ ॥ क्षमा-
भुजो वीक्ष्य कोदण्ड-दण्डधारिणमाहवे । सैन्यसंहारिणं विप्र-मूर्त्या तं मेनिरेऽन्तकम् ॥ ४९२ ॥ कल्पान्ताम्भोधिरुद्धेल,
इव विश्वंभरातलम् । प्रावयन् पाण्डवानीकं, निजनाराचवीचिभिः ॥ ४९३ ॥ व्योमाङ्गचुम्बिभिस्तैस्तैः, सायकश्रेणिसेतुभिः ।
आचार्यः स्वलयांचक्रे, धृष्टद्युम्नेन तत्क्षणात् ॥ ४९४ ॥ (युगम्) तयोरथ मिथःक्षिप्त-गार्ध्रपक्षसहस्रयोः । तरङ्गिताप्सरो-
रङ्गः, संगरः समभूचिरम् ॥ ४९५ ॥ द्रोणवाणान् विलुप्यापि, धृष्टद्युम्नशरावलिः । क्षणं रेमे तपस्यान्ते, मिहिकेवं स्वे-
करान् ॥ ४९६ ॥ ततः क्रमाद्विवर्धिष्णु-राचार्यीयः शरोत्करः । आतपोऽपरनैदाघ, इवाभूदतिदुःसहः ॥ ४९७ ॥ तदा-

१ राहुविह्वलः । २ अचलितः । ३ खड्गसंगमवान् । ४ द्रोणाचार्यः । ५ अगस्तिमुनिः । ६ पक्षे प्राणैः ।
७ शौण्डीराः-वीराः । ८ अथर्ववेदः । ९ धनुष्टकारैः । १० गृध्रपक्षनिर्मिताः वाणाः गार्ध्रपक्षाः । ११ हिमम् ।

युद्ध-
वर्णनम् ॥

॥२३८॥

श्वत्थामनामैव, मालवेश्वरकुडारः । कालवद्वलसंहार-भावहन्नाहवे हतः ॥ ४९८ ॥ अश्वत्थामा हतः सोऽय-मभीक्ष्ण-
 मिति वादिनाम् । सैनिकानां समुत्तस्थौ, तदा कोलाहलो महान् ॥ ४९९ ॥ लोकवाक्ये गुरुस्तस्मिन्, कर्णमूलमुपेयुषि ।
 अश्वत्थाम्नि निजे सूनौ, मृत्युशङ्कामधारयत् ॥ ५०० ॥ अनर्जुनैस्ततो भीम-कैटभारिपुरःसरैः । लम्बितो वचनैस्तैस्तै-
 र्दाक्षिण्यमतिदुःसहम् ॥ ५०१ ॥ नीचैः कथंचिदव्यक्तं, व्याजहार युधिष्ठिरः । अश्वत्थामा हतो हन्त !, हतो हन्तेति
 भारतीम् ॥ ५०२ ॥ (युगम्) तामाकर्ण्य स्फुटत्कर्णं, गिरमाज्जातशात्रवीम् । तस्यामव्यभिचारित्व-प्रत्ययैकनिपण्णधीः
 ॥ ५०३ ॥ उन्मीलत्सुतशोकोर्मि-परिप्लावितमानसः । संन्यस्यति स तत्काल-प्राचार्यः सर्वमायुधम् ॥ ५०४ ॥ (युगम्)
 तदैव मुरजिद्वाचा, रथात् खगमिव द्रुमात् । द्विपन्नैपेपिकैर्वाणै-र्द्रौपदिस्तमपातयत् ॥ ५०५ ॥ हतोऽश्वत्थामनामायं,
 गजो न तु तवात्मजः । नृपेण पुनरित्युक्ते, कुपितो गुरुरब्रवीत् ॥ ५०६ ॥ त्वया राजन्निदं सत्य-व्रतमाजन्म धारितम् ।
 ब्राह्मणस्यास्य वृद्धस्य, केवलं मृत्यवे गुरोः ॥ ५०७ ॥ इत्याद्यन्यदपि क्रोधा-द्भारद्वाजेऽभिधातरि । उन्मीलति स्म
 वाग्व्योम्नि, तत्कालमशरीरिणी ॥ ५०८ ॥ ब्रह्मन् ! मुञ्च रूपं स्नाहि, शमामृतसरस्वति । अनैदंकालिकं रौद्र-ध्यानमेतत् परि-
 त्यज ॥ ५०९ ॥ धर्म्यं तद्ध्यानमाधेहि, धीमन् ! सांप्रतकालिकम् । आयुषः क्षय एवाय-मद्य मृत्युस्तवागमत् ॥ ५१० ॥
 यत् पुरस्कृत्य निःशेष-भवतारणमङ्गलम् । तवाध्वानं विलोकन्ते, ब्रह्मलोकसुखश्रियः ॥ ५११ ॥ इत्याकर्ण्य भवारण्य-भीष-
 णत्वं विभावयन् । न्यकुर्वन् रचितातङ्कान्, रोषादीन् परिमोषिणः ॥ ५१२ ॥ स्मरन् पञ्चनमस्कार-मन्त्रं दुरितघातिनम् ।

१ युधिष्ठिरसंयन्धिनीम् ।

विश्वैकवान्धवानर्ह-न्मुखाञ्छरणमाश्रितः ॥ ५१३ ॥ परमात्मलयाराम-प्रवेशपरिनिवृतः । ब्रह्मद्वारविमुक्तात्मा, ब्रह्मलोकं
गुरुर्ययौ ॥ ५१४ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) केशेष्वकृष्य नालेषु, शालिस्तम्भमिव क्षणात् । कृन्तति स्म कृपाणेन, धृष्टद्युम्नो-
ऽथ तच्छिरः ॥ ५१५ ॥

हतेऽस्मिन् कौरवानीक-लोकाक्रन्दप्रतिस्वनैः । चक्रन्दुरिव कोदण्ड-विद्या अपि तिरोहिताः ॥ ५१६ ॥ मध्याह्नेऽपि तदा
शोरु-तिमिरोर्मिकरम्विते । कौरवीयबले घाटं, निशीथ इव पप्रथे ॥ ५१७ ॥ व्योमेव पुष्पदन्ताभ्यां, लोचनाभ्यामिवान-
नम् । विमुक्तं न व्यभाङ्गीष्म-द्रोणाभ्यां कौरवं बलम् ॥ ५१८ ॥ मध्यंदिनेऽपि कौन्तेय-पताकिन्यास्तु सवतः । निता-
न्तमुत्तरङ्गोऽभू-दानन्दक्षीरनीरधिः ॥ ५१९ ॥ द्रोणे शल्य इवोत्खाते, पाण्डवानां स विग्रहः । अरातिश्रियमादातु-मत्यन्त-
प्रगुणोऽभवत् ॥ ५२० ॥

निर्मथन्नथ पार्थानां, मुदं कुमुदिनीमिव । द्रौणिः पितृवधक्रोधा-दधावदरुणद्युतिः ॥ ५२१ ॥ अथ पार्स्यन्निवाकाशं,
भ्रंशयिष्यन्निवामरान् । क्षोदयिष्यन्निव क्षोणिं, चालयिष्यन्निवाचलान् ॥ ५२२ ॥ शोपयिष्यन्निवाम्भोधीन्, गिलिष्यन्निव
भास्करम् । पेक्ष्यन्निव वैलक्षांशुं, निग्रहिष्यन्निव ग्रहान् ॥ ५२३ ॥ लम्भयिष्यन्निवाशेष-मपि गण्डूपतां रुपा । पाण्डवा-
नामनीकं त-ज्जगाद गुरुनन्दनः ॥ ५२४ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) ये चक्रुः कारयांचक्रु-र्ये च ये चान्यमन्यत । ये चालु-

(१ ' पुष्पदन्तौ पुष्पवन्ता-वेकोक्त्या शशिभास्करौ ' । इति हैमः । अदन्तोऽप्ययं शब्दः । ' प्राक्प्रत्यग्धरणीधरशिखरस्थि-
तपुष्पवन्ताभ्याम् ' । इत्याश्चर्यमज्जर्यामदन्तत्वदर्शनादिति मुकुटोद्देशात्) । २ ' पा पाने ' इति घातुः । ३ चन्द्रम् ।

लोकिरे ये चा- श्रौपुर्मृत्युं पितुर्मम ॥ ५२५ ॥ सर्वान् पश्यत तान् हुत्वा, क्रोधधूमध्वजे मम । पूर्णाहुतिममी चाणाः, प्रथ-
 यन्ति पृथास्तुतैः ॥ ५२६ ॥ इत्याशिष्य भटान् सर्वान्, दान्तदिग्दन्तिमण्डलैः । द्रोणायनिस्तनोति स्म, शरैरेकार्णवं
 नमः ॥ ५२७ ॥ गायकान् संदधत्येव, तस्मिन् वीरेऽधिकार्मुकम् । व्रस्तैरिव प्रहारेभ्यः, ग्राणैर्मुमुचिरे द्विषः ॥ ५२८ ॥
 कोऽभूत् सोढुमलंभूष्ण-राश्वत्थामं शरोत्करम् । शैला अपि न सोढारः, कल्पान्तजलदाशनिम् ॥ ५२९ ॥ तत्कार्मुकविनि-
 र्मुक्ताः, शराः सर्गारिभूभुजाम् । हृदयेषु विशन्ति स्म, सत्त्वसारमिवेक्षितुम् ॥ ५३० ॥ शोषयन् सैन्यवारीणि, नैदाघ इव
 भानुमान् । रुरुधेऽम्भोधरेणेव, न कपीश्वरकेतुना ॥ ५३१ ॥ छिद्रितध्वजमुत्त-वर्ह्यं छिन्नमारथि । संभ्रान्ततुरगं वाणैः,
 धाणं युद्धमभूत्तयोः ॥ ५३२ ॥ शराः पार्थस्य निःस्थामा-माश्वत्थामामिपुक्रियाम् । क्रमाच्चक्रुर्पाचीनां, हिमानीमिव
 वायवः ॥ ५३३ ॥ क्रोधेनाथ ज्वलन् सद्यो, दत्ताहुतिरिवानलः । नारायणीयमातेने, द्रोणभूरस्रमुद्भटम् ॥ ५३४ ॥ उन्मि-
 मीलाथ तेन्मील-त्सर्वशौण्डीरडम्बरम् । अम्बरं च दिगन्तांश्र, माद्यदग्नीनस्रवत् ॥ ५३५ ॥ कालाग्निरुद्रः पातालात्, किं
 भित्त्वा भुवमुग्रयो ? । किमुच्छोष्योदगात् सिन्धु-जलानि वडवानलः ? ॥ ५३६ ॥ माद्यत्यधैव किं वायं, स कल्पान्तहुता-
 जनः ? । जशिरेऽर्ककराः किं वा, ज्वालास्थूलं भविष्णवः ? ॥ ५३७ ॥ समं ज्वलितुमारेभे, सर्वैर्वा भुवनाग्निभिः ? । इत्याद्य-
 नेकशस्तर्काः, सैनिकैस्तेनिरे तदा ॥ ५३८ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) तैस्तैर्ज्वालावृत्तिव्रातै-र्ग्रामीणमिव धैनुकम् । तस्मिन्नस्त्रे
 पृथास्तूनु-सैन्यमाग्निरपि ॥ ५३९ ॥ लोकानां नश्यतां पाद-पांशुभिः पिहितोऽशुमान् । बंहीयोभिस्तदुद्भूतै-र्धैर्यामो

१ पश्यो-रथः । २ दक्षिणदिशासंयन्निधनीम् । ३ अस्त्रम् । ४ सुगन्धि वृणम् ।

श्रीपाण्डन-
चरित्रम् ॥
सर्गः १३ ॥
॥२४०॥

धूमैरिवाभवत् ॥ ५४० ॥ (युग्मम्)

ऊर्ध्वमाहुस्ततोऽवादीत्, सैन्यानुचैस्तरां हरिः । उज्जितोज्जित शस्त्राणि, रथान्मुञ्चत मुञ्चत ॥ ५४१ ॥ भक्तिनम्रीभव-
न्मौलि, नमस्यत नमस्यत । अस्त्रमेतद्यथा विश्वं-घस्मरं शाम्यति क्षणात् ॥ ५४२ ॥ (युग्मम्) इति शौरेर्गिरा वेगा-दायुधानि
धनुर्धराः । संगराभिनिवेशेन, समं सर्वेऽपि तत्त्यजुः ॥ ५४३ ॥ किं चापत्रपया सार्ध-मुज्ज्ञांचक्रुर्वरूथिनः । नमन्ति स्म च
तन्मौलि-चलचुम्बितभूतलाः ॥ ५४४ ॥ अहंकारकुलागार-मात्मजो मरुतः पुनः । शस्त्रत्यागादि तत् किञ्चि-न्न चकार कथंचन
॥ ५४५ ॥ जगाद च जगत् सर्वं, यस्यैतत्तृणमेव मे । सूर्याचन्द्रमसावेतौ, यस्य ग्रासार्धमेव मे ॥ ५४६ ॥ अगाधोऽप्यय-
मम्मोधि-र्यस्य मे गोष्पदायते । कुलभूमीभृतोऽप्येते, वामैलूरन्ति यस्य मे ॥ ५४७ ॥ योऽहमुद्धर्तुमिच्छामि, काश्यपीं
लेष्टुलीलया । तक्षकस्य जिघृक्षामि, क्षणाद्योऽहं फणामणिम् ॥ ५४८ ॥ केलिकन्दुकतां यान्ति, यस्य मे दिग्गजा अपि ।
यस्य मे पांसुदेशीयं, वासवीयं तदायुधम् ॥ ५४९ ॥ यस्य मे विश्वविश्वैक-माहात्म्यपरिमोषिणः । वितीर्णजनवित्रासे-
ऽप्यस्त्रेऽस्मिन् गणनैव का ? ॥ ५५० ॥ (पञ्चभिः कुलकम्) इत्याद्युदीरयन्नेव, शेषानुत्सृज्य सैनिकान् । तेनास्त्रेण वकाराति-
राजरीतुं प्रचक्रमे ॥ ५५१ ॥ तूर्णमेवाथ धावित्वा, ताक्ष्यध्वज-कपिध्वजौ । अवातीतरतां भीम-माकृष्य प्रसभं रथात्
॥ ५५२ ॥ आयुधानि च सर्वाणि, मोचयांचक्रतुर्वलात् । प्रमोदमखिलं सैन्यं, ग्राहयामासतुः पुनः ॥ ५५३ ॥ जगत्यस्त्व-
लितः काल-प्रताप इव मूर्तिमान् । तदस्त्रं सैनिकातङ्कैः, साकं प्रशमयामासत् ॥ ५५४ ॥ द्रोणपुत्रस्तु कोपेन, दिदीपे

१ विश्वनाशकम् । २ वल्मीकवदाचरन्ति ।

युद्ध-
वर्णनम् ॥

॥२४०॥

नितरां तदा । प्रज्वलन्तितरां वैरि-हतारम्भा हि दोर्भृतः ॥ ५५५ ॥ नेत्राभ्यां रोपताभ्यां, दत्तनासीरवैभवम् ।
गम्भयोऽद्यास्मरद्द्रोणि-रस्यं कोशानि नवम् ॥ ५५६ ॥ भान्ति स्म ककुभो वह्नि-ज्वालापिञ्जरितास्ततः । दिग्दन्ता-
वलगिन्दूर-रजोभिरिव रूपिताः ॥ ५५७ ॥ प्रज्वलज्जलनाः काम-मश्वेमभटकङ्कटाः । निरीक्षांचक्रिरे चञ्च-त्काञ्चनैरिव
निर्मिताः ॥ ५५८ ॥ दीप्तमसार्चिषः स्तम्बे-रमाः शुशुभिरेतराम् । ज्वलद्वावानलालीढाः, सर्वतः पर्वता इव ॥ ५५९ ॥
लग्नोऽप्यग्निः सदा लोले, हयोधे हैमवर्मणि । चिरेण विविदे दाहा-दुच्चकैरुच्छलत्यपि ॥ ५६० ॥ पताकिनीपता-
कासु, वेष्टितासु नभस्वता । कामं नृत्यन्निव प्रीत्या, लक्ष्यते स्माशुशुक्षणिः ॥ ५६१ ॥ समन्तादन्तयन्नाना-हेतिभिः
मुग्धान् रणे । धनंजय इव स्वैरं, वल्गति स्म धनंजयः ॥ ५६२ ॥ इति श्लोपचमूमस्रं, ब्राह्मेणास्त्रेण तज्जवात् ।
ध्यानेनेव मुनिः कर्म, शर्म निन्ये कपिध्वजः ॥ ५६३ ॥ तेजसीवान्तरे साक्षा-दुत्साह इव देहिनि । अङ्गिनीव
जये तस्मि-न्यस्त्रे धयमीयुषि ॥ ५६४ ॥ ग्रहग्रस्त इवोपात्त-सर्वस्य इव दस्युभिः । अश्वत्थामा चिरं तस्यौ,
सेदमेदस्यिमानमः ॥ ५६५ ॥ (युग्मम्) वीक्ष्य च स्फूर्तिलुण्टाकौ, कैटभारि-किरीटिनौ । ताम्यति स्माधिकं द्रोणिः,
फणीनागदमाश्रितैः ॥ ५६६ ॥ ततः क्रोधेन धूमाय-मानमानसमाकुलम् । देवता काचिदाकाशे, तमवोचत्तिरोहिता
॥ ५६७ ॥ किमेवं खिद्यसे क्रोधा-दन्धंभूष्णुर्द्विजोत्तम ! । देवा अपि तयोर्जिष्णु-कृष्णयोर्न प्रभूष्णवः ॥ ५६८ ॥
प्राणि जन्मन्यभूभ्यां हि, तेपे किमपि तत्तपः । येनाभूतामिमौ लोक-विजित्वरभुजोर्जितौ ॥ ५६९ ॥ देवतायास्तया वाचा,

१ आग्नेयम् । २ अग्निः । ३ अग्निः । ४ “ वारुणास्त्रेण ” प्रत्यन्तर० ।

पाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १३॥

॥२४१॥

द्रोणसूनुजयत । फालगुणो यथा द्वीपी, यथा कृत्तकरः करी ॥ ५७० ॥ अथ द्रौणायनेरेना-मभिलक्ष्य विलक्ष्यताम् ।
देवो भासामधीशानः, खेदेनेन तिरोदधे ॥ ५७१ ॥ ततो द्वादशयामेन, रणेनोच्चैः कृतश्रमे । उभे अपि बले स्वं स्वं,
स्कन्धावारमुपेतुः ॥ ५७२ ॥

अथ द्रोणे हते कर्ण-माशावल्लिमहीरुहम् । आधिपत्ये पताकिन्याः, कौरवेन्द्रोऽभ्यपिञ्चत ॥ ५७३ ॥ तथा स्नेहमयश्चक्रे-
ऽमिपेकः कुरुभूभुजा । शौण्डीरिमानलस्तस्य, यथाऽभ्यधिकमज्जलत् ॥ ५७४ ॥ तेन वीरकिरीटेन, संगराय गमिष्यता ।
प्रवर्त्यन्ते स्म दानानि, याचकेभ्यो यथारुचि ॥ ५७५ ॥ काम प्रवर्पत्येतस्मि-ज्जीमूत इव नूतने । आश्चर्यमभवन्नर्थि-तडागाः
कमलाकुलाः ॥ ५७६ ॥ शौण्डीरकुञ्जरे तस्मि-स्तदानीं दानशालिनि । मदं सपदि के नाम, नात्यजन् परवारणाः १
॥ ५७७ ॥ वन्दिनश्च द्विजेन्द्राश्च, वर्णप्राधान्यशालिनः । तस्मिन् दातरि यान्ति स्म, द्राक्स्ववर्णप्रधानताम् ॥ ५७८ ॥ माहे-
न्द्रीय महासेन-मेनमग्रे विधाय सा । कौरवीया चमूः प्रातः, संगरोत्सङ्गमागमत् ॥ ५७९ ॥ सस्तिपूर इवाम्भोधौ, कर्णवैता-
लिरुध्वनौ । निलीनात्मा रणातोद्य-नादः सन्नप्यसन्नभूत् ॥ ५८० ॥ वीरोत्तंसं पुरोधाय, तमेव द्रुपदात्मजम् । पाण्डवा
अपि मानीकाः, समीकमुपतस्थिरे ॥ ५८१ ॥

युद्धान्तर दिगन्तेषु, सूत्रयन्ति प्रतिस्वनैः । रणतूर्याण्यताड्यन्त, पताकिन्योर्द्वयोरपि ॥ ५८२ ॥ पूर्वापरमरुन्नुन्ना-स्त-
रङ्गा इव नीरधेः । उभयेऽपि भटाः स्वैर, मिलन्ति स्म परस्परम् ॥ ५८३ ॥ भान्ति स्म खड्गाः केषांचि-द्विरोधिरुधिरा-

१ सूर्य । २ पराक्रमाग्नि । ३ कार्तिकस्वामिनम् ।

युद्ध-
वर्णनम् ॥

॥२४१॥

झिताः । लाञ्छिता इव वीरधी-पादालक्तकविन्दुभिः ॥ ५८४ ॥ कस्मिंश्चित् सुमनोवृष्टि-रप्सरोभिरमुच्यत । पपात पुनरन्य-
 स्मिन्, समीरणसमीरिता ॥ ५८५ ॥ दन्तिदन्तप्रहारोत्थ-स्फुलिङ्गपटलच्छलात् । द्विप्रतापं भृशं पीतं, केपांचिदसयोऽमुचन्
 ॥ ५८६ ॥ रक्तकुट्टिमितां भूमिं, दन्तिनां दन्तमौक्तिकैः । केचिदानिन्यिरे तारा-सारसंध्यावरश्रियम् ॥ ५८७ ॥ कश्चिदाया-
 तमुल्लूय, करीश्वरकरं रणे । कौतुकात् करवालस्य, कोशतामनयत् क्षणम् ॥ ५८८ ॥ खड्गाघातोच्छलदन्ति-मौक्तिकग्रहणा-
 कुलाः । चकार सुचिरं कश्चि-ह्यग्नि व्योमचरस्त्रियः ॥ ५८९ ॥

भूरिशो वीरसंहारं, छत्रयन् पत्रिणां गणैः । राधेयो युद्धमाधत्त, धनुर्वेद इवाङ्गवान् ॥ ५९० ॥ दिवि कर्णस्य
 काण्डानां, मण्डले मण्डपत्यपि । चित्रं विच्छायता वैरि-वीरेषु ददृशे भृशम् ॥ ५९१ ॥ कार्मुकस्य गुणो जज्ञे, कर्णकर्णान्ति-
 संगमी । लभन्ते स्म पुनः श्रौढ-पक्षा लक्षाणि मार्गणाः ॥ ५९२ ॥ संहर्तुमुद्यतेऽप्येवं, तस्मिन् विश्वं द्विपटलम् । दुःशासनो-
 ज्यतोऽधावद्, वज्रवत्प्रलयाम्बुदे ॥ ५९३ ॥ सर्वतः सत्त्वसर्वस्वं, क्षुन्दानः स मदोद्धतः । जगाहे पाण्डवानीकं, नाकदन्तीव
 मानसम् ॥ ५९४ ॥ खण्डितास्तस्य काण्डौघैः, शूरा अपि शरा अपि । संगरे चक्रिरे भूयो, न शरासनसंगमम् ॥ ५९५ ॥
 चित्रं तस्य द्विपद्वर्ग-शायकैरपि सायकैः । द्विपां जागरयांचक्रे, भयोद्रेकः परो रणे ॥ ५९६ ॥ सैन्यं सर्वाङ्गमाक्रामन्,
 विपवेग इव क्षणात् । सैष जाङ्गलिकेनेव, रुद्धः किर्मिरिवैरिणा ॥ ५९७ ॥ धनुःक्रेकारनिर्मग्न-ध्वजिनीतुमुलध्वनिः । तयो-
 रांसीअगदत्त-डमरः समरो महान् ॥ ५९८ ॥ कङ्कपत्रास्तयोश्चित्र-मपतन्नितरेतरम् । धर्मजं कौरवेन्द्रं च, किं तु विन्यः

१ छित्त्वा । २ मण्डपवदाचरति सति । ३ भीमेन ।

श्रीपाण्डव
चरित्रम् ॥
सर्गः १३॥

॥२४२॥

थिरेतराम् ॥ ५९९ ॥ कृष्णाकेशांशुकाकृष्टि-स्मृतिधर्मर्तुनर्तनैः । कामं कल्लोलयांचक्रे, भीमक्रोधमहाम्बुधिः ॥ ६०० ॥
ऊर्जितेन समं भीमः, शरैरुन्मथ्य सारथिम् । दौःशासनमथाभाङ्गी-द्रथं सह मनोरथैः ॥ ६०१ ॥ उत्तीर्याथ रथाङ्गीमः,
प्रेषितासिं रुषा पुरः । दुःशासनं समाक्रम्य, भुजाभ्यां भूमिमानयत् ॥ ६०२ ॥ अवोचत च रे कर्म-चण्डाल ! मलि-
नाशय ! दुरात्मन् ! कुरुभूपाल-गोत्रहालाहलद्रुम ! ॥ ६०३ ॥ अधर्मेकमय ! क्षत्र-जातिपूर्णन्दुलाञ्छन ! अकीर्तिकन्दलीमूल-
कन्द ! दुर्नयशेवधे ! ॥ ६०४ ॥ द्रौपदीप्रसभाकृष्टि-पांसुवृष्टिरजस्वल ! । स त्वदीयो भुजः कोऽयं, ननु संप्रति दर्शय
॥ ६०५ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) इत्युदीर्य भुजेनाद्यं, वैरप्रसवशास्त्रिनम् । दौःशासनं भुजं भीमः, समूलमुदमूलयत् ॥ ६०६ ॥
तन्मूलोत्थैरसृग्बिन्दु-संदौहरङ्गसङ्घिभिः । निर्ववौ नितरां भीमो, जितलोहितचन्दनैः ॥ ६०७ ॥ रोषभीममुखे भीमे,
दुःशासनमरुतुदम् । खण्डीकुर्वति दत्तार, प्रतिकारमिव द्विपे ॥ ६०८ ॥ सर्वस्मिन् विद्रुते त्रासात्, सैन्ये तत्पांशुवाससा ।
भियेव धौरपि छन्न-दिनेशवदनाऽभवत् ॥ ६०९ ॥ (युग्मम्) दिदीपे नितरां भीम-स्तीर्णसंगरसागरः । क्लेशाकूपारपारीण,
इव योगीन्द्रपुंगवः ॥ ६१० ॥ शङ्के नाकिविमानानां, मिलितानां कुतूहलात् । प्रेरितः पौनरुत्थेन, ययौ व्योमान्तमंशुमान्
॥ ६११ ॥ निपिद्धे रणसंरम्भे, ततोऽधिकृतपूरुषैः । वरूथिन्याबुधे स्वं स्वं, संनिवेशमगच्छताम् ॥ ६१२ ॥

दुःशासनवधाधान-सुभगंभावुकागमम् । नेत्राभ्यां द्रौपदी भीमं, दूरादायान्तमापयौ ॥ ६१३ ॥ भीमोऽप्यभ्येत्य
पाञ्चाली-मालिङ्ग्य कवरीं स्पृशन् । दुःशासनवधोदन्त-मानन्देन न्यवेदयत् ॥ ६१४ ॥ साऽपि विज्ञातनिःशेष-वृत्ता-

१ पराक्रमेण ।

युद्ध-
वर्णनम् ॥

॥२४२॥

न्ताऽपि परिच्छिदात् । शृण्वती वल्लभाद्भूयः, कामप्यागादशां पराम् ॥ ६१५ ॥

राधेयोऽपि विभावया, स्कन्धाचारमुपेयिमान् । धार्तराष्ट्रमभापिष्ट, कनिष्ठवधदुःखितम् ॥ ६१६ ॥ राजन्नर्जुन
एवास्ति, पाण्डुरीये बले शिरः । छिन्ने तस्मिन्नशेषं तत्, लप्स्यते शवकल्पताम् ॥ ६१७ ॥ प्रथमैवाहुतिः सोऽपि, मामके
वाणपावके । किं पुनः ? समरे यत्-मुखमालोक्यते जयः ॥ ६१८ ॥ पार्थस्य सर्वकर्मणिः, स सारथिरुदारधीः । वर्तते
मे पुनः कश्चित्, सारथिर्न तथाविधः ॥ ६१९ ॥ तन्मे मातलिना तुल्यं, शल्यमर्पय सारथिम् । हत्वाऽर्जुनं यथा बन्धु-
शोकमुन्मूलयामि ते ॥ ६२० ॥ ततो मद्रेन्द्रमाहूय, गौरवात् कौरवाधिपः । सारथ्यमर्थयांचक्रे, चम्पेशस्य कृताञ्जलिः
॥ ६२१ ॥ शल्योऽप्युचत् किमौचित्य-वन्ध्यमित्यभिधीयते ? । क राजन्यकुलीनोऽहं ? , सखेस्वतिरसौ क्व च ? ॥ ६२२ ॥
किं नाम न त्रपे काम-मस्याहं सारथीभवन् ? । काकोले कलहंसस्य, दास्यं हास्यं न किं भवेत् ? ॥ ६२३ ॥ कौरवेन्द्र-
स्ततोऽयादी-दिदं मद्रेश मा वद । आतुरे हि सुहृद्वाचा-मौचिती न विचार्यते ॥ ६२४ ॥ धीराः कार्ये हि मित्राणा-मकृ-
त्यमपि कुर्वते । मित्रकार्यं विचारय, नेकत्र खलु खेलतः ॥ ६२५ ॥ तच्चमिच्छसि यद्यस्मिन्, संपराये जयं मम । तदूरीकुरु
कर्णस्य, नारथ्यं समराजिरे ॥ ६२६ ॥ इति दाक्षिण्यमत्यन्त-मानीतः कुरुभूभुजा । स्मृतपूर्वी च मद्रेयौ, प्रत्यूरीकृत-
मात्मनः ॥ ६२७ ॥ शल्योऽब्रवीत् करिष्येऽह-मेतत्तर्हि भवद्वचः । किं तु कर्णेन सोढव्यः, स्वैरजल्पो रणे मम ॥ ६२८ ॥
(युग्मम्) गिराऽथ कुरुनाथस्य, वचस्तन्मद्रभूपतेः । अङ्गीचक्रेऽङ्गभूपालः, कालज्ञा हि मनीषिणः ॥ ६२९ ॥ प्रतिजज्ञे

१ सारथिपुत्रः । २ नकुलसहदेवौ ।

श्रीपाण्डव
चरित्रम् ॥
सर्गः १३॥
॥२४३॥

च चेत् प्रातः, काश्यपीमकपिध्वजाम् । न करोमि तदा नूनं, हव्यवाहं विशाम्यहम् ॥ ६३० ॥

अथोदगात् प्रगे भानु-स्तिमिरानीकमन्तयन् । तत्प्रहारव्रणोद्गीर्णैः, शोणितैरिव शोणितः ॥ ६३१ ॥ पुरो विधाय
राधेयं, ततस्ते शल्यसारथिम् । आययुः मञ्जितकूर-वारणं कौरवा रणम् ॥ ६३२ ॥ राजहंसकृतोत्तंसा, पुण्डरीकौघ-
मण्डिता । समित्सीमां समागच्छत्, पाण्डवीयाऽपि वाहिनी ॥ ६३३ ॥ गम्भीरवीरसंरम्भ-संश्रान्तभुवनत्रयः । वल्गति
स ततो बाण-धोरणीभीषणो रणः ॥ ६३४ ॥ निष्क्रामन्ति स्म केषांचि-दिपवश्च शरासनात् । प्राणाश्च प्रतिवीराणां, स्पर्ध-
येव शरीरतः ॥ ६३५ ॥ वितेरुः फलमस्मभ्यं, कर्मण्यविहितेऽप्यमी । इति प्रीता इवान्वेषां, शराः किं किं न तेनिरे
॥ ६३६ ॥ दन्तान् दन्तायलेन्द्राणा-मसिना कश्चिदच्छिनत् । असायपि ततश्छिन्ने, निन्ये तानेव शस्त्रताम् ॥ ६३७ ॥ वीर-
प्रहारमूर्च्छाल-चेतमः पतिता अपि । हुंचक्रिरे चिरं शून्य-क्षिप्तकौशेयकाः परे ॥ ६३८ ॥

क रे पार्थः ? क रे पार्थ ? इति जल्पन्तमुच्चकैः । सधैर्यमथ राधेय-मभ्यधान्मद्रभूपतिः ॥ ६३९ ॥ मूर्ध्नि कर्ण ! न
कर्णौ ते, हृदये न विवेकिता । नान्तरात्मनि चैतन्य-मिति मे. मन्यते मतिः ॥ ६४० ॥ यत् प्रतिज्ञामकार्षीस्त्व-मात्मनीने-
तरामिमाम् । यथा दोर्विक्रमैर्माद्य-न्नद्य वध्यो मयाऽर्जुनः ॥ ६४१ ॥ किं नाम सोऽपि कोऽप्यस्ति ? येन जीयेत सोऽ-
र्जुनः । नरकण्ठीरवे कुण्ठी-भवन्ति भुवनान्यपि ॥ ६४२ ॥ यच्चमप्याचरः क्रान्तः, शरैरेतस्य गोग्रहे । अनीपत्करम-
त्यन्तं, तद्वक्तुमपि मादृशैः ॥ ६४३ ॥ त्वां विधूय युधि क्रोधा-द्भ्रान्धारेयं वधन्ध यः । सोऽप्यस्मिन् विनयाद्वत्ते,

१ शरामभागम् । २ खड्गे । ३ शून्यप्रदेशे क्षिप्रखड्गाः । ४ आत्मनोऽहिताम् ।

पुद्ग-
वर्णनम् ॥

॥२४३॥

गन्धर्वेन्द्रोऽतिखर्वताम् ॥ ६४४ ॥ तमद्याहुयमानस्त्व-मर्जुनं किं न लज्जसे ? । “ विपर्यस्यन्ति नेदीयो-मृत्यूनां मतयोऽथवा ” ॥ ६४५ ॥

अथ प्रादुर्भवत्कोप-कम्पश्चम्पेश्वरोऽब्रवीत् । मद्राणां म्लेच्छवृत्तीना-मनुरूपमिदं वचः ॥ ६४६ ॥ परमेतर्हि ते किञ्चि-
दन्तरं दर्शयिष्यते । चेत् कुण्डलितकोदण्डः, पुरो वीक्षिष्यतेऽर्जुनः ॥ ६४७ ॥ शल्येनाभिदधे शीर्ष-च्छेदादर्वाक्षिरीटिनम् ।
सम्यद् न ज्ञास्यसे कर्ण !, पश्य पश्य पुरस्ततः ॥ ६४८ ॥ पार्श्वः सोऽयं रथारूढः, कृष्णसूतः कपिध्वजः । अभ्येति
निमन् सैन्यानां, घ्यानवहिरिवैनसाम् ॥ ६४९ ॥ इत्याकर्ण्य गिरं कर्णः, कीर्तितां मद्रभूभुजा । क्रोधधूमायितस्वान्तः,
क्षुणं तुष्णीकतामघात् ॥ ६५० ॥

शरेर्वर्षन् दधावेऽथ, राधेयोऽनु धनंजयम् । विरोकैरनु भूलोकं, कल्पान्तद्युतिमानिव ॥ ६५१ ॥ मार्गे स मार्गणैर्वी-
रान्, संजहार सहस्रशः । तरङ्गैर्नूतनप्रावृद्ध-नदीरय इव द्रुमान् ॥ ६५२ ॥ प्रत्यैच्छदुरुमात्सर्यं, तमायान्तं तपःसुतः । सरिदो-
धमिवोद्वीचि-रापतन्तं महाहृदः ॥ ६५३ ॥ निर्भरासुग्भरोद्गार-कात्तरीकृतखेचरः । आसीत्तयोः शरासार-व्याप्तव्योमाङ्गणो
रणः ॥ ६५४ ॥ मा स्मान्योऽन्यमिमौ क्रुद्धौ, निरीक्षेतामिति ध्रुवम् । शराः शैलीभवन्ति स्म, छिन्नास्ताभ्यां मिथोऽन्तरे
॥ ६५५ ॥ मुष्टिरन्योऽन्यनिर्मुक्तैः, सायकैरिव कीलितः । एरु एव तयोर्वीक्षां-चक्रे कर्णान्तमागतः ॥ ६५६ ॥ पत्रिभिस्त्व-
मितोऽप्यस्र-विद्ययेव विनिर्मितैः । गगनं च दिगन्ताश्च, तिरयांचक्रिरेतराम् ॥ ६५७ ॥ तयोर्वाणव्रणोद्गीर्णौ, रेजे रुधिर-

१ अतिनम्रताम् । २ समीपस्थमृत्यूनाम् । ३ किरणैः । ४ अरुधत् ।

श्रीपाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १३॥

॥२४४॥

निर्भरः । निर्यन्नङ्गेऽपराधः, कोपजन्मेन शोणिमा ॥ ६५८ ॥ युगान्ताशनिदेशीयैः, क्रमात् कर्णशिलीमुखैः । कामं लोक
इवाकारि, तपसःसूनुराकुलः ॥ ६५९ ॥ तूणादात्तं न संघातु-माक्रष्टु च न संहतम् । न चाक्रष्टं ग्रर मोक्तु-मीश्वरोऽभूत्यु-
धिष्ठिरः ॥ ६६० ॥ केवल कर्णनिर्मुक्त-मार्गणव्रणशोणितैः । भीमाग्रजो बभाराङ्गं, जितपुष्पितकिशुरुम् ॥ ६६१ ॥

त कर्णेन तथा मध्य-मानमालोक्य केशवः । स्पष्टाक्षेपैरभापिष्ट, रघोभिः कपिकेतनम् ॥ ६६२ ॥ धिक् ते
कोदण्डपाण्डित्य, धिक् च दोर्दण्डचण्डताम् । धिग् धिक् शौण्डीरमानित्यं, धिग् धिक् ते पुस्पत्रतम् ॥ ६६३ ॥ अखण्डभुज-
दण्डस्य, पश्यतो यस्य वैरिभिः । ज्येष्ठवन्धुः किमप्येवं, प्राप्यते प्राणसंशयम् ॥ ६६४ ॥ न्यस्तपूर्वी धनुर्विद्या-मात्मनोऽप्य-
धिका त्वयि । अद्येन्द्रसदसि द्रोणो, गुरुर्लज्जिष्यते ध्रुवम् ॥ ६६५ ॥ भृशं पञ्चोत्तरे पौत्र-शतेऽपि त्वयि रत्तलः । अद्य
भीष्मसूत्रयामुचै-र्मुमुक्षुरपि वक्ष्यति ॥ ६६६ ॥ लोकेन समरालोक-विलीनहृदयस्य ते । सारथ्यं प्रथयन् पार्य !, हसिष्येऽह-
मपि स्फुटम् ॥ ६६७ ॥ स्वल्पदे हन्त कुन्ती चेत्, कन्यां काचिदसोष्यत । ततस्तस्याः पतिर्नून-मरक्षिष्यत्तपःसुतम्
॥ ६६८ ॥ इत्याद्यम्भोजनाभेन, तर्जितो मुहुर्जुनः । धावति स्मानुराधेय-ममर्ष इव मूर्तिमान् ॥ ६६९ ॥ म धावन्
वृपसेनेन, राधेयतनुजन्मना । क्षणं मार्गद्रुमेणेव, सिन्धुरः प्रत्यरुध्यत ॥ ६७० ॥ अभिमन्युवधस्मृत्या, तरङ्गितरयो-
र्जुनः । तूलशैलमिवाकृच्छ्रा-त्तं ममन्थ महाबलः ॥ ६७१ ॥ तदीयवधनिर्भिन्न-चेतास्त्यक्त्वा तपःसुतम् । राधासूनु-
रधाविष्ट, स्पष्टकोपोऽनु फाल्गुनम् ॥ ६७२ ॥ तस्मिन् विस्मापिताशेष-विश्वे दोःस्तम्भजृम्भितैः । आगच्छति जवाच्छौरि-

१ प्रलयामिसदृशे ।

युद्ध-
वर्णनम् ॥

॥२४४॥

स्वोचत् सव्यसाचिनम् ॥ ६७३ ॥ पार्थ ! नन्वेति राधेयः, श्वेताश्वः शल्यसारथिः । नागकक्षाध्वजः साक्षा-दिव वीरो
रतः पुरः ॥ ६७४ ॥ आजन्मकार्मुकाभ्यास-तारतम्यं द्वयोरपि । इदानीं युवयोर्जन्य-दक्षयोर्लक्षयिष्यते ॥ ६७५ ॥ मा पुनः
सिंहिकायानु-क्रान्तस्येव विवस्वतः । कर्णरुद्धस्य तेजस्ते, समस्तमपि गात् कञ्चित् ॥ ६७६ ॥

इत्युदीर्य मुहुन्देन, वचसा सव्यसाचिनः । नोदिताश्वो रथः कर्ण-रथं प्रत्यचलञ्जवात् ॥ ६७७ ॥ संमुखीनौ तदा-
ऽन्योऽन्यं, धन्विनौ तौ रुपाऽरुणौ । वासरादौ तुपारांशु-भास्कराविव रेजतुः ॥ ६७८ ॥ किंकिणीजालवाचालौ, विलोल-
ध्वजपल्लवौ । आह्वामातामिवान्योऽन्यं, रथावपि तयोस्तदा ॥ ६७९ ॥ तावुभावनुरूपारि-लाभलम्भितसंमदौ । अभूतामुग्ररो-
माश्च-श्रुटत्कञ्चुकबन्धनौ ॥ ६८० ॥

संपरायरसोद्रेका-दुल्लसन्मौलिकुन्तलः । राधेयोऽथाभ्यधात् क्रोध-पाटलाश्वः किरीटिनम् ॥ ६८१ ॥ अर्जुन !
व्रुतमेरोहि, मा स्म मन्थरतां गमः । ओजस्वी खलु वीराणां, कवीनां च पदक्रमः ॥ ६८२ ॥ प्रवीरानपरात्रित्यं, निघातां ते
पतत्रिणाम् । अभ्यासोऽभूदियत्कालं, तत्फलैस्त्वद्य भाविता ॥ ६८३ ॥ त्वामहत्वा जगत्येक-वीरंमन्यमनारतम् । कपिताने-
कवीरोऽपि, न प्रीयेऽहं निजौजसा ॥ ६८४ ॥ निर्दग्धनिखिलक्षोणी-रुहपक्षोऽपि लक्षशः । को नाम दहनो हन्त, महीधरम-
निर्दहन् ॥ ६८५ ॥ तदस्ति तव चेत् किञ्चि-दूर्जितं भुजदण्डयोः । तत् कुण्डलय कोदण्डं, नन्वेप न भविष्यसि ॥ ६८६ ॥
भारद्वाजं गुरुं किं तु, मा स्म तं हन्त लज्जय । न्यासीचक्रे मुदा येन, कार्मुकोपनिषत्त्वयि ॥ ६८७ ॥ भग्नोर्वीशद्रुमौघस्य,

वीरकुञ्जरमानिनः । शौण्डीर्यदन्तभङ्गाय, भगतोऽद्यास्मि भूमिभृत् ॥ ६८८ ॥ मत्प्रतापयुगान्तार्क-स्त्वं द्वाहुमहिमार्णवम् ।
निपीयाद्य कुलं पाण्डो-र्विश्वं निर्दग्धुमीहते ॥ ६८९ ॥ महीतलमिदं पाण्डु-सुतानुत्पाद्य कण्टकान् । अद्य कौरवकीर्तिनां,
सुसंचारं करोम्यहम् ॥ ६९० ॥

इत्यहंकारसंकारि-गिरमङ्गावनीश्वरम् । सौष्ठवोत्तिष्ठदुहाम-रोमाञ्चोऽवोचदर्जुनः ॥ ६९१ ॥ राधेय! वीरधौरेयः, को
विना त्वां जगत्पि । ऋते 'मिहिरमन्योऽस्ति, यदि वा न दिवाकरः ॥ ६९२ ॥ किं तु नात्मगुणः सद्भि-रात्मनैव प्रकाश्यते ।
क्रियैव खलु कर्तव्या, गुणवैतालिकी जने ॥ ६९३ ॥ विषप्रमोष एवोच्चै-र्वक्ति गारुत्मतं मणिम् । निगदत्पुदयं ध्वान्त-ध्वंस एव
विवस्यतः ॥ ६९४ ॥ तत्रया मद्वधायैव, जन्मप्रभृति संभृतम् । यज्जगत्रितयामोदि, कार्मुकाभ्यासपाठवम् ॥ ६९५ ॥ द्रुत-
मिष्यासमाकृष्य, तदद्य प्ररुटीकुरु । शौण्डीराणां हि शौण्डीर्यं, दोष्णोर्वसति नो गिरि ॥ ६९६ ॥ (युग्मम्) किं त्ववश्यं
वचस्येव, पर्याप्तत्वात् पराक्रमः । भुजस्तम्भेपुं वीराणां, स्वल्प एव विजृम्भते ॥ ६९७ ॥

इत्युदीरयति श्रेष्ठ-सौष्ठवं सव्यसाचिनि । कालपृष्ठे भटप्रष्ठो, राधेयः संदधे शरम् ॥ ६९८ ॥ जृम्भमाणगुणः शश्व-
द्विश्वकर्णान्तसीमनि । कृष्टा चापगुणं कर्णः, स्वकर्णाम्यर्णमानयत् ॥ ६९९ ॥ तदाकर्षभवत्क्रूर-क्रैकारकपटादभूत् । साङ्ग-
हास इवेष्वासः, संगरोत्सवहर्षुलः ॥ ७०० ॥ कलयामास कर्णस्य, युष्टिः कर्णान्तसंगतः । विकासविकैलोत्तंस-सरसीरुहवि-
भ्रमम् ॥ ७०१ ॥ नीरादिवोर्मयः सिन्धो-र्विम्बादिव रवेः कराः । कार्मुकादथ कर्णस्य, क्रामन्ति स्म शिलीमुखाः

१ सूर्यम् । २ गुणप्रशंसाकरी । ३ वियनाशः । ४ 'ध्ववीरा०' प्रतित्रयपाठः । ५ विकलं-व्याप्तम् ।

॥ ७०२ ॥ अथान्तसंहितागेप-संग्रामजयवासने । शरासने शनैः पार्थो-ऽप्यवन्ध्यं संदधे शरम् ॥ ७०३ ॥ जीवितव्याशया
 सार्धं, ममप्रकुरुभूषुजाम् । आचर्क्य जगज्जिष्णु-जिष्णुरिप्सासशिञ्जिनीम् ॥ ७०४ ॥ संमुखस्याप्यसौ युद्धे, जग्राह गुणमेव
 मे । पृथास्तूनोः सुवशोत्थ-मितीव धनुरानमत् ॥ ७०५ ॥ एतैत त्रिजगल्लोकाः !, पश्यतार्जुनदोःकलाम् । इत्युवाचेव
 गाण्डीवं, स्फारविस्फारकैतवात् ॥ ७०६ ॥ कर्णोत्तंसीभवत्पाणि-पाणिर्जद्युतिकन्दलैः । कोदण्डमण्डनः प्राप-दिपुरेकोऽप्यने-
 कताम् ॥ ७०७ ॥ जिष्णोरुन्मुच्य नाराच-मूर्ध्वाभूताद्भुलिः करः । विश्वविश्वैकधन्वित्व-कीर्तिहस्त इवावभौ ॥ ७०८ ॥
 कापि स्थेमानमन्यस्य, न व्यलोकि त्वया विना । इतीवास्फालयत् प्रीता, प्रकोष्ठं तस्य शिञ्जिनी ॥ ७०९ ॥ स्थेयसीमिव
 तौ मुष्टि, विभ्रतावपरोमपि । अलक्ष्यग्रहसंधानौ, चित्रस्थाविव रेजतुः ॥ ७१० ॥ भुवनाद्वैतधन्वित्व-कीर्तिकोलाहलैरिव ।
 आक्रम्यते स्म दिरूचक्रं, शिञ्जिनीशिञ्जितैस्तयोः ॥ ७११ ॥ विभाव्य रणसंरम्भं, मा स्म मूर्च्छन्निमाः स्त्रियः । इतीव तच्छर-
 व्रातैः, परितस्तरिरे दिशः ॥ ७१२ ॥ कुर्वन्तः प्रतिपक्षेण, कृतस्य द्विगुणं क्षणात् । ग्रथन्ते स्म मिथःस्पृद्धा, माथका इव
 तच्छराः । ७१३ ॥ अयदानेषु तन्मूर्ध्नि, विमुक्ताः सर्वधूगणैः । अन्योऽन्यस्य स्रजः काण्ड-मण्डपेन न सेहिरे ॥ ७१४ ॥
 तावुभावप्यशोभेतां, शोणिताभ्यक्तविग्रहौ । स्फुटानुरागैर्वैरित्री-कटाक्षैश्छुरिताविव ॥ ७१५ ॥

भूषिष्ठभुजसंभार-दुःसहग्रमरास्ततः । तूणमौर्णविषुः कर्ण-मार्गणश्रेणयोऽम्बरम् ॥ ७१६ ॥ न रथ्या न रथो नापि,
 सारथिर्न च केवनः । न देहमपि पार्थस्य, ददृशे तत्तिरोहितम् ॥ ७१७ ॥ राधेयस्याथ तां बाण-धोरणीं धूमरीमिव ।

१ पाणिजः-नखः । २ 'परावपि' प्रतिद्वय० । ३ पराक्रमेषु । ४ संभारः-पराक्रमः ।

श्रीपाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १३॥

॥२४६॥

शराः करा इवोष्णांशो-र्मुष्णन्ति स्म किरीटिनः ॥ ७१८ ॥ फाल्गुने वल्गति स्वैरं, पत्रिपत्रौघशातिनि । बभूव च्छिदुर-
च्छायः, कामं कर्णमहीरुहः ॥ ७१९ ॥ मन्दीभूतेऽथ कर्णस्य, शरशैशिरमारुते । बाणदक्षिणवाते च, स्फूर्जत्यधिकमार्जुने
॥ ७२० ॥ कौरवाः परितः कुन्दा, इवासुमनसोऽभवन् । विकाशं चागमन्नुच्चै-श्चम्पका इव पाण्डवाः ॥ ७२१ ॥ (युग्मम्)
अन्धीभूणुरथो जिष्णु-मार्गणैरङ्गभूपतिः । अत्रस्नुरस्त्रमाहेयं, महीयः समजूहवत् ॥ ७२२ ॥ प्यधीयन्त तडिदण्ड-मण्डि-
ताब्दविडम्बिभिः । विषज्वालाकरालास्यै-र्दन्दशूकैर्दिशस्ततः ॥ ७२३ ॥ बभ्रुर्व्यालच्छलात् सप्त-सप्तिसौप्तिकहेतवे । संभूयेवा-
गताः सर्व-शर्वरीतिमिरोर्मयः ॥ ७२४ ॥ भुजङ्गजलदैः सद्यः, पीते तपनतेजसि । तत्फणामणयो ज्योति-रिङ्गणा इव रेजिरे
॥ ७२५ ॥ सर्पसंतमसे तस्मिन्, द्यावाभूमिपिधायिनि । सुभद्राभर्तुरास्येन्दुः, शुशुभेऽभिनवोदयः ॥ ७२६ ॥ काद्रवेयैरु-
पद्रोतु-मनोभिरभितोऽर्जुनम् । संभ्रमादभ्रमि स्वैरं, साक्षादापद्रुदैरिव ॥ ७२७ ॥ तान्मुरारारतिरालोक्य, त्रैलोक्यैकभयंकरान् ।
गाण्डीवधन्विनो बन्ध-शङ्कातङ्काकुलोऽभवत् ॥ ७२८ ॥ अथाहेयास्त्रसंहार-हेतवे ताक्ष्यदैवतम् । कार्मुके सायकं सद्यः,
संदधे च धनंजयः ॥ ७२९ ॥ जग्मुश्च कापि निर्नाम, ते भुजङ्गमपुंगवाः । दुर्नीतिहतवृत्तीना-मसाधूनामिवोदयाः
॥ ७३० ॥ राधेयस्य ततश्चेतः-प्रविष्ट इव विष्टपम् । उज्ज्वामास तमस्तोमः, पाण्डवांश्च भयोदयः ॥ ७३१ ॥ साक्षादिव
जये तस्मि-न्नात्रे विलयमीयुषि । घटोत्कचवधादाप्त-वत्यां शक्तौ च रिक्तताम् ॥ ७३२ ॥ निश्चिकायात्मनः काय-व्ययं
कर्णः कपिध्वजात् । राज्यभङ्गं कुरूणां च, पाण्डवानां च संपदम् ॥ ७३३ ॥ (युग्मम्)

१ सार्वम् । २ सूर्येण सह रात्रियुद्धनिमित्तम् । ३ खद्योताः । ४ सर्पैः । ५ आपद् एव भटास्तेः ।

युद्ध-
वर्णनम् ॥

॥२४६॥

अथ सर्वाभिमारेण, शराणामनणूजितः । मृत्युमेवोररीकृत्य, स योद्धुमुपचक्रमे ॥ ७३४ ॥ एकाश्रयमसंदेह-जयलक्ष्मी-
निरीक्षितः । बभूव भीमः समर-स्ततः कर्ण-किरीटिनोः ॥ ७३५ ॥ व्योम्नि वैमानिकैर्दिक्षु, दिग्गजैर्भुवि भूचरैः । उच्छं-
लत्तच्छरवात-भीत्या दूरेण दुद्रुवे ॥ ७३६ ॥ कल्पान्तचलितोदन्व-त्रीरनिर्घोषभीषणः । भयसंभ्रान्तयोरासी-द्वाहिन्योस्तुमुलो
महान् ॥ ७३७ ॥ बाह्यैः कचिदास्फाल्य, कोलाहलपलायितैः । बभञ्जिरे रथाः साकं, रथिकानां मनोरथैः ॥ ७३८ ॥ नीचै-
र्मार्गद्वुशास्त्राभिः, पर्यस्तकुथकैतनाः । इभाः प्रणेशुर्क्षम्पाभि-र्नश्यदाधोरणा रणात् ॥ ७३९ ॥ कर्ण-फाल्गुनयोरश्वान्,
पुनर्मद्रेश-केशवौ । धारयांचक्रतुः सम्य-वसारथ्यकलया बलात् ॥ ७४० ॥ सर्वस्मिन्नप्यनीकेऽथ, विद्रुते वीरकुञ्जरौ ।
रेजतुस्तौ रणासक्ता-वटव्यामिव कुञ्जरौ ॥ ७४१ ॥

अथैवं रणसंरम्भे, कर्णस्या चक्रनाभितः । मङ्क्षु धर्म इवानीतौ, निर्ममज रथः क्षितौ ॥ ७४२ ॥ कलाकल्पेन शल्येन,
प्रेरिता अपि वाजिनः । नेशते स्म तमुद्धर्तुं, विवेकमिव दुधियः ॥ ७४३ ॥ श्यामलिम्नाऽधिवक्त्रेन्दु, वैलक्ष्येणाधिमानसम् ।
मैन्दिम्ना चाधिदोर्दण्डं, कर्णस्याक्रियतास्पदम् ॥ ७४४ ॥ सोऽथ स्वयमवातारी-दुहिधीर्पुर्वरूथिनम् । उच्चैरुत्साहमारोह-
तदानीमर्जुनः पुनः ॥ ७४५ ॥

ततः पल्लवितप्राणं, बाणधोरणिवर्षिणम् । कर्णोऽभ्यधत्त वीभत्सु-मीपदैन्यकिरा गिरा ॥ ७४६ ॥ क्षत्रियक्षिप्तमक्षत्र-
मिदमर्जुन ! मा कृथाः । “ न खल्वयुध्यमानेषु, प्रहारः सत्यंशालिनाम् ” ॥ ७४७ ॥ क्षात्रं धर्ममिमं वीर !, यदि त्वमपि

१ याहीकनेशजैरथैः । २ चक्रनाभिपर्यन्तम् । ३ मन्दत्येन । ४ क्षत्रियेणानज्जीकृतम् । ५ ‘सत्यं’ प्रत्यन्तरपाठः साधुः ।

धीपाण्डव
चरित्रम् ॥
सर्गः १३ ॥
॥२४७॥

लुम्पसि । तदानीमपरित्राणः, कुत्रायमवतिष्ठताम् ? ॥ ७४८ ॥ तन्मुहूर्तं प्रतीक्षस्व, मा मुचः सुतरां शरान् । उद्धरामि धरा-
मग्र-महं यावदिमं रथम् ॥ ७४९ ॥

तमेवं कृपणालाप-मलपन्मद्रभूपतिः । राधेय ! न भवान् सूत-कुलं ह्रियमलम्भयत् ॥ ७५० ॥ क्षत्रियः क इव
प्राण-संदेहेऽपि महीयसि । वचस्त्वमिव शत्रूणां, पुरो दीनमुदीरयेत् ॥ ७५१ ॥ दुर्धीर्दुर्योधनो नूनं, येन भीरुशिरोमणौ ।
कृता गोमायुदेशीये, सिंहसंभावना त्वयि ॥ ७५२ ॥ न कौरव्यः स ते मित्रं, मन्ये मानैकमन्दिरम् । वदस्येवं गिरं दीनां,
यत् पुरः परिपन्थिनः ॥ ७५३ ॥

इति शल्यगिरा शल्य-तुल्यया गलितौजसम् । स्मितधौताधरोद्देशः, केशवः कर्णमब्रवीत् ॥ ७५४ ॥ राधेय ! धर्म-
सर्वस्वं, त्वां विना वत वेत्ति कः ? । शङ्के स्मृतिरहस्यानि, स्फायन्ते त्वयि संप्रति ॥ ७५५ ॥ अभिमन्युवधे किं तु,
विस्मृतान्येव तानि ते । सर्वैः संभूय युष्माभि-र्यदेकः स तदा हतः ॥ ७५६ ॥ यदि वात्मविपद्युच्चै-र्द्धर्मतत्त्वविदः खलाः ।
परापदि तु धर्मस्य, विमृजन्ति जलाञ्जलिम् ॥ ७५७ ॥ सौत्रेप्रासमित्युपालभ्य, राधेयं गरुडध्वजः । तद्विरा मन्थरीभूत-
भुजमर्जुनमभ्यधात् ॥ ७५८ ॥ अर्जुनार्जुन ! किं नाम, नाराचान्न विमुञ्चसि ? । कृपा कौतुस्कुतीयं ते, द्विपत्यस्मिन्
सुतद्रुहि ? ॥ ७५९ ॥ भूयो हि रथमारूढः, सोऽयमत्यन्तदुर्जयः । जीयते केमरी केन, कन्दरान्तरसंचरः ? ॥ ७६० ॥ न
चाधत्रमिदं किञ्चि-त्तव धर्मव्यतिक्रमः । “ विरोधी बलवान् रन्ध्रे, हन्तव्यो हि जयैपिभिः ” ॥ ७६१ ॥ इति त्रिष्णुगिरा

१ मृगसदृशे । २ सोपहासम् ।

युद्ध-
वर्णनम् ॥

॥२४७॥

जिष्णुः, पुनरप्यात्तधन्यनः । शिप्रमेव क्षुरप्रेण, राघेयस्याहरच्छिरः ॥ ७६२ ॥

उन्मीलत्कुण्डलज्योति-र्जटालं तत् समुच्छलत् । वभौ चम्पापतेस्तेजः, पिण्डीभूतमिवान्तरम् ॥ ७६३ ॥ शिरोऽदीयत
मित्राय, बन्धुम्यश्च धरा मया । इति कर्णकवन्धेन, प्रीत्येव ननृते तदा ॥ ७६४ ॥ उदेति स्माभिकौन्तेय-बलमानन्द-
चन्द्रमाः । मीलति स्म च तत्कालं, कौरवाम्भोजकाननम् ॥ ७६५ ॥ पिण्डितैः पाण्डवानीक-हर्षकोलाहलोर्मिभिः ।
निपीयन्ते स्म कौरव्य-सैनिकाक्रन्दकन्दलाः ॥ ७६६ ॥ वियत्युत्पतितं वीक्ष्य, तच्चम्पाधिपतेः शिरः । राहुव्रस्त इवास्ता-
द्वि-काननेऽविशदंशुमान् ॥ ७६७ ॥ कर्णस्य शिरसः कर्ण-कुण्डले भुवि पेतुपः । आदत्त मारुतिर्विम्वे, भास्वतो भूगते
इव ॥ ७६८ ॥ पूष्णि चास्तं गते कर्णे, नितरामन्धकारिताः । कौरवाः शिविरं जग्मु-र्मन्दमन्दपदक्रमम् ॥ ७६९ ॥
पाण्डवाः पुनरत्यन्त-मुदयोतिवदनेन्दवः । स्कन्धावारं ययुः स्वैरं, संचारचतुराङ्गयः ॥ ७७० ॥

कुण्डलाभ्यां तथैताभ्या-मभ्यर्च्य चरणद्वयीम् । ते राघेयवधप्रीताः, प्रणेमुस्तत्र मातरम् ॥ ७७१ ॥ ते निःसंदेहमा-
त्मीये, प्रत्यभिज्ञाय कुण्डले । अकस्मान्मुहुरुष्णोष्णाः, सा ववर्षाश्रुविप्रुपः ॥ ७७२ ॥ तामवादीदजान्तारिः, कष्टमानन्द-
पर्वणि । मातः केयमकाण्डेऽपि, शोकसंकुलता तव ? ॥ ७७३ ॥ नन्वद्य फाल्गुनागस्त्य-ग्रस्ते कर्णमहार्णवे । जयद्वीपम-
भूदेवि !, त्वत्सुतेरीपेदासदम् ॥ ७७४ ॥ तच्चयाऽऽकस्मिकीभिः किं, कष्टाभिर्वाण्वृष्टिभिः । मुखाम्भोजविकाशश्री-रास्मा-
कीयं विलुप्यते ? ७७५ ॥

१ पतितस्य । २ सौर्येण प्राप्तम् ।

अथोपाच सुतान् कुन्ती, मर्त्युना गद्गदाक्षरम् । वत्साः किं नाम वोऽद्याहं, मन्दभाग्या निवेदये ? ॥ ७७६ ॥ कर्णो हि पाण्डुदेवस्य, तेजसामाद्यकन्दलः । सोदरो भवतां बन्धुः, सिन्धुरौजित्यवारिणः ॥ ७७७ ॥ किं तु हेतोः कुतोऽप्याशु, जातमात्रोऽप्यसौ मया । कुण्डलाभ्यां किलेताभ्यां, सनाथीकृत्य तत्त्यजे ॥ ७७८ ॥ हेतुर्मातः स को नाम ?, सुतं येनैनम-
त्यजः । इति विस्मेरचेतोभिः, पाण्डुजन्मभिरीरिते ॥ ७७९ ॥ स्त्रीस्वभावभुवा कुन्त्यां, द्विया तूष्णीकताञ्जुषि । वृत्तान्त-
मखिलं कर्णे, कथयामास केशवः ॥ ७८० ॥ (युगम्) बन्धूच्छेदस्मरत्त्वेदाः, पाण्डवाः पुनरभ्यधुः । आः कृष्ण ! न त्वमप्येव-मियत्कालमचीकथः ॥ ७८१ ॥ कारिताः किं वयं हन्त, भ्रातृहत्याभिमां त्वया ? । क नाम पातकस्यास्य, विशु-
द्धिर्भविताऽद्य नः ? ॥ ७८२ ॥ इत्यार्तहृदयान् बन्धु-हत्याया पाण्डुनन्दनान् । सभ्रमङ्गममापिष्ट, विस्पष्टं विष्टरश्रवाः ॥ ७८३ ॥ वृथा ताम्यथ किं नाम, कार्येऽमुष्मिन्नकल्मषे ? । जिघांसन्तं जिघांसीया-दिति धर्मो हि दोष्मताम् ॥ ७८४ ॥ किं च यातेन दूत्याय, तदानीं हास्तिने मया । किञ्चिदावेद्य वृत्तान्त-मेवं कर्णोऽभ्यधीयत ॥ ७८५ ॥ ततः कर्ण ! तवेदानीं, युक्ता सोदर्यसंगतिः । सेवितुं न तु युज्यन्ते, कुरवस्तद्विरोधिनः ॥ ७८६ ॥ सोऽप्यूचे तं हरे ! नाहं, मोक्तुमर्हामि कौरवम् । कर्णः कर्ण इति ख्यातिं, येन नीतोऽस्मि सर्वतः ॥ ७८७ ॥ पुरुषेषु न रेखाऽपि, साधुभिस्तस्य दीयते । यः स्निग्धमदवीयस्यां, मित्रमापदि मुञ्चति ॥ ७८८ ॥ पश्य मित्रं मरीचीना-मुपराने विमुञ्चताम् । गीयते खलु विद्वद्भिः, पुंस्त्वमेव न केवलम् ॥ ७८९ ॥ कौरव्यस्य ततः कार्ये, त्याज्याः खलु मयाऽसवः । किं पुनः फाल्गुनादन्यं, हनिष्यामि

१ शोकेन । २ समीपस्थायाम् ।

न बन्धुषु ॥ ७९० ॥ इति वैरायमाणं तं, विनिश्चित्यार्जुने मया । वक्तुमिष्टोऽपि युष्मभ्यं, नोदन्तोऽयमकथ्यत ॥ ७९१ ॥
ज्ञातेऽस्मिन्नर्जुनो बन्धु-स्नेहविक्रयतां गतः । यदि कर्णेन हन्येत, तद्भवेत् किं हि मङ्गलम् ? ॥ ७९२ ॥ इत्याकर्ण्य गिरं
शार्ङ्ग-पाणेर्वाप्यायितेक्षणाः । पाण्डवाश्चक्रिरे सर्वं, राधेयस्यौर्ध्वदेहिकम् ॥ ७९३ ॥

यावत्तिष्ठन्ति ते स्तोक-शान्तशोकभरास्तदा । तावत् प्रौढप्रभाजाल-क्षालितक्षणदामलान् ॥ ७९४ ॥ आतपत्रायित-
स्फार-स्फटामण्डलमण्डितान् । कांश्चिदालोकयांचक्रु-र्दिव्यमूर्तिधरान् पुरः ॥ ७९५ ॥ (युग्मम्) पञ्चाङ्गचुम्बितक्षोणि-तलै-
रानम्य तैस्ततः । विज्ञापितस्तपःसूनुः, कुङ्गलीकृतपाणिभिः ॥ ७९६ ॥ देव ! दिव्ये पुरा तस्मिन्, पन्नगेन्द्रसरोवरे ।
विप्रियं यैर्वितेने च-स्ते वयं पवनशनाः ॥ ७९७ ॥ तदा साहायकं यावत्, कर्णयुद्धे किरीटिनः । रूपा वारितवान् द्वार-
मस्माकमुरगप्रभुः ॥ ७९८ ॥ तदद्य कृतमस्माभिः, साहाय्यं सितवाजिनः । मञ्जयद्भिः क्षितौ चक्र-द्वयं कर्णवरूथिनः
॥ ७९९ ॥ हत्वा च सपरीवारं, कौरवेन्द्रमसंशयम् । यूयं भविष्यथ प्रातः, पारीणाः प्रधनान्मुधेः ॥ ८०० ॥ तदादिश
यथैनं यो, जयोदन्तसुधारसम् । उपायनमुपादाय, पश्यामः पन्नगेश्वरम् ॥ ८०१ ॥ धर्मजोऽपि यथौचित्यं, रचितस्वागत-
क्रियः । भीष्माद्यैरादराद्दृष्टा-नाभाष्य विससर्ज तान् ॥ ८०२ ॥

इतश्च कौरवः कर्णं, कर्णधारं रणार्णवे । शोचञ्छिविरमागत्य, पल्यङ्केऽवाङ्मुखोऽपतत् ॥ ८०३ ॥ विलीन इव
मूच्छालि, इव व्यसुरिवाथ मः । न ददर्श न शुश्राव, न विवेद च किंचन ॥ ८०४ ॥ तस्मिञ्शोकनिपीतेऽभूत्, कामं शोकमयी

१ सर्पाः । २ युद्धसमुद्रस्य ।

चमूः । तमःरुवलिते हर्के, किं मही न तमोमयी ? ॥ ८०५ ॥ मुमुच्छ क्षणमुच्छ्वास-विक्रलो मुकुलेक्षणः । सोरस्ताडं क्षणं
मुक्त-कण्ठमुचे रुरोद च ॥ ८०६ ॥ नामग्राहं च हा रुर्ण !, रुर्णेति व्यलपत् क्षणम् । क्षणं तस्थौ च तूष्णीक-स्तदा
दुर्योधनः शुचा ॥ ८०७ ॥ (युग्मम्) इत्थं नयनमोत्थास्तु-शोकोर्मिविशीकृतम् । वेगादागत्य साक्षेपं, द्रौणिर्वाणीं तम-
ब्रवीत् ॥ ८०८ ॥ महाराज ! स निर्व्याज-शौण्डीरिमगुणः क्व ते ? । क्व ते सत्त्वं च तद्बीर !, वज्रविस्फूर्तिजित्वरम् ?
॥ ८०९ ॥ मोऽवधीरितधात्रीध्र-गरिमा गरिमा क्व ते ? । क्व ते गाम्भीर्यमम्भोधि-गर्वसर्वकपं च तत् ? ॥ ८१० ॥ यदेवमवलेव
त्-मुचैरुचितः शुचा । मुहुर्मूर्च्छस्यतिकन्द-स्यत्यन्तं परिदेवसे ॥ ८११ ॥ त्वादृशानपि शोकोऽय-माक्रमिष्यति चेद्भ-
लात् । चलयिष्यति शैलेन्द्रं, बालस्तन्मलयानिलः ॥ ८१२ ॥ महानथ सहायो मे, कर्णोऽभूदिति शोचसि । तव त्रैलोक्य-
मल्लस्य, तदप्येतन्नपाकरम् ॥ ८१३ ॥ यच्चापकर्पणे वामं, सहायीकुरुते करम् । तेनापि त्रपते कामं, शूराणां दक्षिणः करः
॥ ८१४ ॥ अद्यापि त्वयि संग्राम-सीमानमधितस्थुपि । रवौ दिवमित्र ध्वान्ताः, पाण्डवेया न दुर्जयाः ॥ ८१५ ॥ आस्तां
तावद्भवान् शल्यो-ऽप्यतुल्यभुजयैभवः । खण्डने पाण्डुपुत्राणां, जैन्यमूर्द्धन्यलंतमाम् ॥ ८१६ ॥ प्रक्षाल्य परितः शोका-
तङ्कपङ्कमिम ततः । राजन् ! मद्रेन्द्रमेवैनं, सेनान्यं कर्तुमर्हसि ॥ ८१७ ॥ इति द्रौणेर्गिरा सद्यो, रुचेव रविसारथेः ।
मुमोच स शुचं किञ्चि-जीरलोरु इव क्षपाम् ॥ ८१८ ॥ तं च सेनान्यमातेने, मद्रेचन्द्रं जयेच्छया । आशा हि दूर दूर्वेव,
पिल्लनाऽपि प्ररोहति ॥ ८१९ ॥

कृतवर्म-कृप-द्रौणि-सौवलादिवलान्वितः । अग्रे कृत्वा प्रगे शल्यं, कौरवो रणमागमत् ॥ ८२० ॥ उन्मूल्य
 शल्यमुल्लाघ-माधातुं जयमात्मनः । क्षेत्रक्षोणिमुपागच्छ-द्वर्मजोऽपि महाभुजः ॥ ८२१ ॥ वृट्सुभटकण्ठास्थि-घात्कार-
 मुरजघ्निः । कवन्धताण्डवोच्चण्ड-स्ततोऽभूत् संगरोत्सवः ॥ ८२२ ॥ प्राणोपदंशमापीय, रिपूर्णां शोणितामवम् । क्षीवा इव
 लुठन्ति स्म, क्षितौ तत्र पतत्रिणः ॥ ८२३ ॥ गत्वैरसुभिः क्रीतं, कल्पस्थास्तु मया यशः । इति प्रीत्येन कस्यापि, कवन्धो-
 ऽनृत्यदद्भुतम् ॥ ८२४ ॥ उज्जृम्भमाणपुंताग-संतानस्सपायिनः । उल्लसत्पक्षसूत्काराः, खेलन्ति स्म शिलीमुखाः ॥ ८२५ ॥
 नूतनातपसंपृक्त-निर्झराम्बुविडम्बिभिः । दुर्वारै रुधिरोद्गारैः, केऽपि भान्ति स्म भूमृतः ॥ ८२६ ॥ निरस्तनिखिलाराति-कु-
 लोऽथ नकुलो रणे । तत्कालं कवलीचक्रे, वैरिनागाननेकशः ॥ ८२७ ॥ विशन्तो हृदयं मद्यो, नकुलस्य शिलीमुखाः ।
 त्रिद्विपां मुखपद्मानि, मुकुलीचकिरेऽद्भुतम् ॥ ८२८ ॥ नकुलस्य शराः कामं, सेहिरं न विरोधिभिः । सारङ्गवैरिणः पाणि-
 जन्मान इव कुञ्जरैः ॥ ८२९ ॥ तीव्रपातैरिपुत्रातै-र्नाकुलैराकुलीकृताम् । चमूमालोक्य भद्रेशः, क्रोधावेशादधावत
 ॥ ८३० ॥ अत्युद्गरैः शरेस्तस्य, तरङ्गैरिव नीरधेः । निम्नगेव चमूश्चक्रे, पाण्डवीया पराद्मुखी ॥ ८३१ ॥

भुन्दति क्षत्रियव्यूहं, ततस्तस्मिन्निरुद्धे । भ्रुकुटीमङ्गभीमास्यो, हरिरूचे तपःसुतम् ॥ ८३२ ॥ युधिष्ठिर ! समी-
 चीन-मुच्यसे त्वं युधिष्ठिरः । यदेवं रिपुणा सैन्यं, हन्यमानमुपेक्षसे ॥ ८३३ ॥ पुंसः स्थेमा हि सौस्थित्ये, गुणत्वमवलम्बते ।
 प्रत्यर्थिन्युत्थिते किं तु, गुणश्चापाय चापलम् ॥ ८३४ ॥ सिन्धुरेन्द्राः परे यूथं, यूथपस्येव पश्यतः । पिपन्ति यद्विपः सैन्यं,

श्रीपाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १३ ॥

॥२५०॥

नन्वियं ते त्रया परा ॥ ८३५ ॥ ऋष्टास्मि ते सुतं शल्यो-दरादिति गिरं निजाम् । एवं तिष्ठन् सुदेष्णाग्रे, कथं मत्यां
करिष्यमि ? ॥ ८३६ ॥ वधोत्सुकोऽपि वीभत्सु-स्त्वत्संगरमनुसरन् । क्षुन्दानेऽपि चमूं शल्ये, बाणश्रेणीं न मुञ्चति
॥ ८३७ ॥ तत् क्षमित्युत्सृज्य स्यैर्य-मौर्जित्यमुररीकुरु । लम्भय प्रसभं शल्य-मेनं कीनाशदासताम् ॥ ८३८ ॥

इत्यच्युतवचनद्वयो-ल्लिखितात्मा तपःस्रुतः । प्रतिज्ञां मद्रभूभर्तु-रामध्याह्वाद्बधे व्यधात् ॥ ८३९ ॥ उत्कल्लोलं ततः
शल्यं, धर्मभूर्भुजयैभवात् । नर्मदायाः परीवाहं, कार्तवीर्यं इवारुधत् ॥ ८४० ॥ उच्छलद्बाणनिर्वीण-गीर्वाणनयनस्ततः ।
अभूत् कृतजगद्धिम-डम्बरः समरस्तयोः ॥ ८४१ ॥ विश्वसंहारिभिः काली-ऋटाक्षैरिव तत्क्षणात् । व्यानशे निशितैर्व्योम,
तत्कलम्बैरुदम्बकैः ॥ ८४२ ॥ स्तृणोति स क्षणं बाणै-र्लाघवैर्लोहाघमुक्तिभिः । सरथं मरथं धर्म-नन्दनं मद्रभूपतिः
॥ ८४३ ॥ मुमुर्च्छार्थं क्रमाच्छिन्द-ञ्शल्यबाणमयं तमः । प्रगेतन इवोद्द्योतो, युधिष्ठिरशरोत्करः ॥ ८४४ ॥ शल्यबा-
णकृते दूरा-द्बावन्तोऽन्यधराधवाः । भाग्यैरिव विपत्पूर्णाः, फाल्गुनाद्यैर्ममन्थिरे ॥ ८४५ ॥ मध्यंदिनदिनाधीशः, पश्यंस्त-
त्ममरोत्मवम् । लक्ष्यते स्म तदा व्योम्नि, मन्दमन्दमिवोच्चलन् ॥ ८४६ ॥ युध्यमानं ततो यत्ना-द्भूतं बाणैरजेयताम् ।
निहन्ति स्म तपःसूनुः, शक्त्या शल्यममोघया ॥ ८४७ ॥ व्यालदन्तावलेनेव, क्रोधादन्धं भविष्णुना । मरुद्भुवाऽप्यभि-
यन्त, भूयानो युधि कौरवाः ॥ ८४८ ॥ उद्यत्पार्थप्रतापाख्य-बालार्कणेन शोणिताः । प्रावर्तन्ताभितः कुम्भि-द्वयस्यो

१ निर्वाणं-निमीलितं निश्चलं वा । २ डिम्बः-कलकलध्वनिः । ३ कलम्बः-बाणः । ४ लाघवेन शुद्धं मोचनं येषां तैः ।
५ वधुषे । ६ आपत्समूहाः । ७ गजप्रमाणाः ।

युद्ध-
वर्णनम् ॥

॥२५०॥

रुधिरापगाः ॥ ८४९ ॥ क्वचित्करैः क्वचित्पादैः, क्वचिदङ्गैः क्वचिन्मुखैः । आकीर्णाङ्गा विधेः कर्म-शालेव रणभूरभूत् ॥ ८५० ॥
 शङ्के तस्यां विशन् रौद्र्यां, सोऽप्यमैपीतदान्तकः । श्वसन्ति स चिरं केचि-द्यदरातिहता अपि ॥ ८५१ ॥ शस्त्राघातोच्छलन्मू-
 र्च्छा-नभिपिच्यामितोऽम्बुभिः । भूयोऽपि प्रगुणीकुर्वन्, कांश्चित्समस्केलये ॥ ८५२ ॥ पाययंश्च पयः कांश्चि-च्छुष्कतालून्
 पिपासया । इक्षुद्राक्षादिभिस्त्यक्त-तापान् कांश्चिच्च स्रवयन् ॥ ८५३ ॥ निर्भर्त्स्याभिमुखीकुर्वन्, कांश्चिद्भीत्या पराङ्मुखान् ।
 तत्र बभ्राम निर्भीकः, सर्वतः सुभटीजनः ॥ ८५४ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्)

अथाशेषैर्नृपैः सार्धं, सबलैः सौचलादिभिः । उत्तस्थे मांसलस्थामा, कौरवाणामधीश्वरः ॥ ८५५ ॥ पाण्डवीयाः
 क्षणं प्रौढ-कटका अपि भूभृतः । संहारमारुतस्येव, तस्य वेगं न सेहिरे ॥ ८५६ ॥ आसन्नान्तस्तदा सोऽभूत्, पाण्डवैरपि
 दुःसहः । तापो ह्यपरनैदाघः, सोढुं कैर्नाम शक्यते ? ॥ ८५७ ॥ तन्वन्नकालकल्पान्त-भ्रान्तिं त्रिजगदङ्गिनाम् । संगरोऽभून्म-
 हाघोरः, सैन्ययोरुभयोस्ततः ॥ ८५८ ॥ शकुनिः कुरुभूभर्तुः, कूटनाटकस्रवभृत् । सहदेवमथारौत्सी-न्महेभः कलभं यथा
 ॥ ८५९ ॥ द्युतीशद्युतिमङ्कान्त्या, तापितानिव वह्निना । माद्रेयमभितो रौद्रान्, स ववर्ष शिलीमुखान् ॥ ८६० ॥ एधोभि-
 रिव तैरेतैः, सायकैः स्वैरपातिभिः । दिदीपे सहदेवस्य, नितरामूर्जितानलः ॥ ८६१ ॥ माद्रेयस्तस्य नाराचैः, काण्डश्रेणी-
 रखण्डयत् । अम्भोधर इवाम्भोभि-ज्वाला दर्वहविर्भुजः ॥ ८६२ ॥ समं दोःस्तम्भसंरम्भैः, साकं कपटपाटवैः । क्षयमीयुः
 क्षणाद्वाणा, गान्धाराणामधीशितुः ॥ ८६३ ॥ दीव्यन्तं समरघूते, ततः प्राणैः पणीकृतैः । माद्रेयोऽक्षैरिव क्षिप्रं, क्षुरप्रैर्ज-

भीषण्ड-
चरित्रम् ॥
सर्गः १३ ॥
॥२५१॥

यति स्म तम् ॥ ८६४ ॥ क्षुण्णेऽथ शकुनौ साक्षा-चेतसीव कुरुप्रभुः । उच्छ्वसन्नपि भस्त्रेव, चैतन्यविकलोऽभवत् ॥ ८६५ ॥
वीक्ष्यानीकमथात्मीय-मेयिवद्विशरारुताम् । गान्धारेयो गतस्थामा, जगामाकुलता ततः ॥ ८६६ ॥ अथ सैन्यरथो
दूतैः, सोऽन्धकारपटोपमैः । तिरोहितगुः पाशु-पूरैः स्वैरमपासत् ॥ ८६७ ॥ न नाम शुशुभे शेष-द्वित्रशौण्डीरमौक्तिकम् ।
तदा मौक्तिकदामेव, तदनीकमनायकम् ॥ ८६८ ॥ कृपश्च कृतवर्मा च, द्रोणभूश्च त्रयोऽप्यमी । धार्तराष्ट्रमपश्यन्त,
कोका इव दिगाकरम् ॥ ८६९ ॥ विभ्रतः कान्दिशीकृत्व, पिच्छायन्नदनश्रियः । काम मवेपयामासु-र्विषण्णास्तमितस्ततः
॥ ८७० ॥ (युगम्) भ्राम्यन्तो ददृशुस्तेऽथ, गान्धारेयपदावलीम् । सरो व्याससरो नाम, यद्युस्तदनुसारतः ॥ ८७१ ॥ अम्भः
सस्तभ्य सविष्ट, तत्र निश्चित्य कौरवम् । भर्तृभक्त्या क्षण तस्थु-स्तस्य ते सरसस्तटे ॥ ८७२ ॥ अथावलोक्य धूलीभि-स्तैः
कदम्बितमम्बरम् । कौरवानुपदी पार्थ-बलराशिरशङ्कयत ॥ ८७३ ॥ दृष्ट्वा नोऽत्र स्थित पार्था, ज्ञासिपुर्मा स
कौरवम् । इत्यालोक्य तिरोऽभूवन्, कापि ते तरुगह्वरे ॥ ८७४ ॥ तस्मिन् सरसि विज्ञाय, वनेचरगिरा ततः । प्रविष्ट
कौरवाधीश-मन्वगुः पाण्डुसूनुवः ॥ ८७५ ॥ तदैकाक्षौहिणीशेष बलसभारभासुराः । तिष्ठन्ति स्म सुताः पाण्डो-
धिरमावृत्य तत्सरः ॥ ८७६ ॥

तन्नीरस्य ततस्तोर-मधिष्ठाय युधिष्ठिरः । स्पष्टमामृष्टमर्माण, वाणीमिति ममाददे ॥ ८७७ ॥ दुर्योधन ! मुधा
वीर, त्वां स्म मन्यावहे नयम् । मृगेन्द्रमतिरस्माक, फेनैवे स्फुटमस्फुरत् ॥ ८७८ ॥ निष्कलङ्के कलङ्कोऽभू-स्त्वमेवास्मत्बुले-

१ प्राप्तम् । २ शृगाले ।

युद्ध-
वर्णनम् ॥

॥२५१॥

ऽखिले । त्वयैव कलुपं तात-धृतराष्ट्रमहः कृतम् ॥ ८७९ ॥ घातयित्वा समित्येवं, सुहृत्संबन्धि-बान्धवान् । यदिदानीं
 निजप्राण-त्राणायाम्भसि मज्जसि ॥ ८८० ॥ मग्नस्यापि जले किं तु, जीवितव्यं न ते क्वचित् । मुहूर्तोऽपि गमी नैतत्, सरः
 शोपयतां हि नः ॥ ८८१ ॥ काय ते स भुजादर्प-स्थूणीकृतजगत्रयः^१ । येनावमत्य नः सर्वा-स्त्वं महीं भोक्तुमैहथाः
 ॥ ८८२ ॥ यद्येतावदनात्मज्ञ !, त्वमासीर्मृत्युकातरः । तत्संधित्वं पुरा किं न, गोत्रवृद्धानमानयः ॥ ८८३ ॥ संधिमाद-
 धतं किं च, पञ्चग्राम्याऽपि शार्ङ्गिणम् । निराकृत्य तदा किं त्व-मात्मनीनमसूत्रयः^२ ॥ ८८४ ॥ तच्चेऽद्य स्फुटमायात,
 एव मृत्युर्यथा तथा । जीवितं ह्यतिदुर्लभम्-माप्तवाक्यविलङ्घिनाम् ॥ ८८५ ॥ अत्यन्तानुचितां क्षत्र-व्रतस्य च कुलस्य च ।
 कृष्णाकेशा-म्बराकृष्टिं, तदा कारयतस्तव ॥ ८८६ ॥ बंहीयो यदभूदंहं-स्तस्यास्माभिर्बलादपि । अद्य प्राणप्रहारेण, प्रायश्चित्तं
 विधास्यते ॥ ८८७ ॥ (युगम्) तन्निर्गत्याम्भसो भूत्वा, शौण्डीरश्चेद्विपद्यसे । तदात्मभुजयोर्लज्जां, कुलस्य च विलुम्पसि
 ॥ ८८८ ॥ निर्यास्यसि न चेत्तर्हि, संहितः सन्वयसाचिना । क्षणादाग्नेयवाणोऽसौ, शोपयिष्यत्यदः सरः ॥ ८८९ ॥
 अथैको निखिलैर्नास-द्योद्धृभिर्योद्धुमीशिपे । तद्येन रोचते तुभ्यं, तेन युद्धं विधीयताम् ॥ ८९० ॥ एकस्मिन्नप्यहो तस्मि-
 न्नितेऽधिप्रधानं त्वया । जिता एव वयं सर्वे, भुञ्जीथाः पृथिवीमिमाम् ॥ ८९१ ॥ श्रुत्वेति श्रवणक्रोड-विपट्टष्टिसहोदराम् ।
 भारतीं तपसः सूनो-रमर्षकथिताशयः ॥ ८९२ ॥ गदायुद्धं विनिर्णीय, समं पवनजन्मना । कौरवो निरगात्रीरा-दभ्रा-
 दिव दिवाकरः ॥ ८९३ ॥ (युगम्)

श्रीपाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १३॥
॥२५२॥

ततः परिसर मत्त-मातङ्गेन्द्रमिवारिकाः । पाण्डवेयास्तमावृत्य, रणक्षेत्रमुपानयन् ॥ ८९४ ॥ भीम-कौरव्ययोस्तत्र,
चरणायुधयोरिव । धर्मजाद्या दधुर्योद्धु-कामयोः पारिषद्यताम् ॥ ८९५ ॥ इन्द्रनीलामलं व्योम, व्याप्तं गीर्वाण-खेचरैः ।
भाति स्म भूमिलल्लोक-प्रतिबिम्बैरिगङ्गितम् ॥ ८९६ ॥ द्वैमातुरीयसैन्यस्य, यादवीयवलस्य च । द्वाग्दिदृक्षारसाक्षिप्ताः,
संगच्छन्ते स्म सैनिकाः ॥ ८९७ ॥ गदायुद्धरहस्यैक-भाष्यकारभुजोर्जितः । चलभद्रोऽपि तत्रागा-द्विलोकनकुतूहली
॥ ८९८ ॥ रणरङ्गाङ्गणे लोकैः, परितः परिवेष्टितौ । अङ्ककाराविवास्थातां, गान्धारेय-वृकोदरौ ॥ ८९९ ॥ केऽपि प्राणा-
धिको धार्त-राष्ट्रो न तु वृकोदरः । केचिच्च बलवान् भीमो, न नाम धृतराष्ट्रभूः ॥ ९०० ॥ अन्ये तु मांसलाभ्यासी-
मारुतिर्न कुरूद्वहः । अपरे पुनरभ्यासी, कौरवो नैव पावनिः ॥ ९०१ ॥ केचित्तु मन्महे नान्यं, मानिनं कौरवं विना ।
इत्यपि गते यस्य, सर्वान् वा हन्मि विद्विषः ॥ ९०२ ॥ मृत्युना सह संग्रामे, केलिलीलाः करोमि वा । रिपुभ्यो न पुन-
र्दीन, वचो वन्मीति गीःक्रमः ॥ ९०३ ॥ अन्ये तु धिग्धिगं धिरू च, मानितां धिरू च मत्सरम् । यदुपज्ञमसौ जज्ञे, कौर-
स्य कुलक्षयः ॥ ९०४ ॥ इत्येतान् बहुशो जल्पा-ञ्जल्पयन्तः परस्परम् । युद्धकौतुकिनस्तस्थुः, सुर-खेचर-मानवाः ॥ ९०५ ॥
(पद्भिः कुलरुम्)

कौरव्य-मारुती वेगा-दृश्यमानां सहस्रधा । अथाभ्रमयतां भीमा-मात्मानं परितो गदाम् ॥ ९०६ ॥ सानुमन्ता-
मिगोरिक्षसौ, कल्पान्ते मण्डलानिलै । गदाद्विपं दधानौ तौ, चेरतुश्चित्रमण्डलम् ॥ ९०७ ॥ राजति स्म तयोरङ्गं, शौर्यरो

१ कुर्कुटयो । (२ अङ्गुष्ठोऽत्रापराधार्थः ।) ३ 'जल्पान्, कल्प०' प्रतिद्वयपाठः ।

युद्ध-
वर्णनम् ॥

॥२५२॥

माञ्चकोरकैः । अन्तर्ज्वलितकोपाग्नि-निर्यद्भूमलवैरिव ॥ ९०८ ॥ कदाचित्तौ विनिर्मुक्त-क्ष्वेडारावौ प्रसस्रतुः । पादमाकृष्य
च स्वैरं, कदाचिदपसस्रतुः ॥ ९०९ ॥ भुजशौण्डीरिमोद्रेका-द्भावमानोऽतिदुःसहम् । अत्याजयत् कदाप्यन्यः, स्वां महीमि-
तरं बलात् ॥ ९१० ॥ त्रिजगत्कौतुकास्थानं, स्थानमाविश्य तौ ततः । प्रहारोदस्तहस्ताग्रा-वत्यासन्नीबभूवतुः ॥ ९११ ॥
प्रक्षिप्य पुरतः पाद-मेकस्मिन्नभिहन्तरि । कृष्टाद्विमङ्गनाशेन, प्रहारमपरोऽत्यजत् ॥ ९१२ ॥ कदाचिच्चेलतुः प्रेङ्ख-त्करावभ्या-
सपाटवात् । तावन्योऽन्यमदाघातं, गदयैव ररक्षतुः ॥ ९१३ ॥ तदीयगदयोर्नादै-रन्योन्यास्फालनोद्भवैः । शङ्कन्ते स्म
जगत्कोश-स्फोटमाकालिकं जनाः ॥ ९१४ ॥ तयोस्तिथमतिक्रोधा-दुद्धतं युध्यमानयोः । जयश्रीः सुचिरं तस्या-वात्तया वर-
मालया ॥ ९१५ ॥ कौरवोऽथ चिरादृष्टिं, वञ्चयित्वा कथंचन । निविडं ताडयामास, मौलिदेशे मरुत्सुतम् ॥ ९१६ ॥
तत्प्रहारव्यथाभार-निर्भरभ्रमितेक्षणः । मारुतिः क्षोणिमद्राक्षी-द्धमदद्रि-वन-द्रुमाम् ॥ ९१७ ॥ सत्त्वोत्कर्षादिधात्मानं,
संस्थाप्य स कथंचन । क्रोधप्रगुणितप्राणः, प्रजहे हृदि कौरवम् ॥ ९१८ ॥ तेन दुःखासिकामात्र-मनुभूय सुयोधनः ।
निहन्ति स्म पुनर्मूर्ध्नि, कोपाटोपाद्वृकोदरम् ॥ ९१९ ॥ तत्पीडाभिरभूदन्धं-भविष्णुनयनद्वयः । निकामं निःसहीभूत-सर्वाङ्गं
पचनाङ्गजः ॥ ९२० ॥

तथाभूतं तमालोक्य, मलीमसमुखद्युतिः । ससंभ्रममभाषिट्, किरीटी कैटभद्विपम् ॥ ९२१ ॥ हन्त गोविन्द !
गोविन्द !, किमस्माकमुपस्थितम् ? । उत्तीर्य पाथसां नाथ-मिदं गोष्पदमञ्जनम् ॥ ९२२ ॥ जिते भीष्मे क्षिते द्रोणे,

१ 'कदाचिच्च लघुप्रेङ्ख०' प्रतिद्वयपाठः ।

गीपाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १३॥

॥२५३॥

प्रदिते स्तूतनन्दने । शल्ये निर्मूलिते सिन्धु-राजादिषु हतेषु च ॥ ९२३ ॥ पश्यतामेव नः सोऽयं, सर्वेषामपि जीवितम् ।
पृष्टेन धार्तराष्ट्रेण, मारुतिर्यन्निहन्यते ॥ ९२४ ॥ (युग्मम्) इत्यर्जुनोक्तमाकर्ण्य, कंसविध्वंसनोऽवदत् । पार्थ !
भीमेन कौरव्यः, सत्यमेवाऽस्ति दुर्जयः ॥ ९२५ ॥ अयं हि खुरलीरङ्गे, कुर्वाणो गदया श्रमम् । नित्यं लोहमयं भीमं,
भस्मसादकरोत् पुरा ॥ ९२६ ॥ तदेतस्य पुरो वैरि-कुले कालानलन्नपि । शङ्के न खलु बन्दीयान्, भीमोऽपि भुजसंपदा
॥ ९२७ ॥ किं तु चेत् प्रहरत्येन-मूर्धदेशे घृकोदरः । तदानीं नातिदुर्लभं, जयं संभावयामि वः ॥ ९२८ ॥
भारतीमित्युपश्रुत्य, फाल्गुनो वनमालिनः । कौरव्योरुप्रहाराय, मारुतिं समकेतयत् ॥ ९२९ ॥ तं संकेतं विदामास,
कोविदः कौरवाग्रणीः । रणसंरम्भसंभ्राम्य-दम्बको न चकान्तकः ॥ ९३० ॥ कुरूणामग्रणीरुरु-घातं वञ्चयितुं ततः ।
मनागुच्छलति स्मोर्ध्वं, मण्डूक इव भूतलात् ॥ ९३१ ॥ पूर्वाङ्ग एव निर्मुक्तः, प्रहारस्तु वकारिणा । तस्याभाङ्गीदुभावूरु, न
पीदैवाद्रलीयसी ॥ ९३२ ॥ उत्कालः शैलशृङ्गान्तात्, कण्ठीरव इवावनौ । भग्नोरुः क्रोधधूमाय-मानो दुर्योधनोऽपतत्
॥ ९३३ ॥ असावध व्यधापूर-पूरितोऽपि, क्रुधा मुहुः । फणीन्द्रवत् फटाघातान्, गदाघातानमुञ्चत् ॥ ९३४ ॥ तदवस्थे-
ऽप्यनिर्माण-रणारम्भे च कौरवे । भीमे च जयिनिःप्रीताः, पुष्पाणि वधूषुः सुराः ॥ ९३५ ॥ कौरव्यग्रामणीः पीडा-निमी-
लितविलोचनः । क्षेपं क्षेपं गदां शून्यं, क्रमाग्निःसहतामगात् ॥ ९३६ ॥

अथाम्येत्य मुहुर्भीमः, पविसत्रहचारिणा । पादेन दलयांचक्रे, कोटीरं कुरुभूपतेः ॥ ९३७ ॥ चलभद्रस्तदालोक्य,

१. कालाग्निसदृशोऽपि । २. अम्भकं-नेत्रम् । ३. वयसदृशेन ।

युद्ध-
वर्णनम् ॥

॥२५३॥

पदा हुकुटपेषणम् । रोपोन्मेयारुणीभूत-सर्वाङ्गद्युतिरभ्यधात् ॥ ९३८ ॥ धिग्धिग्वतेदमक्षत्रं, न म्लेच्छेष्वपि वर्तते । रिपोरपि किरीटो यत्, पेतुषः पिष्यते पदा ॥ ९३९ ॥ कदाचिदपि कस्यापि, नैवान्यायमहं सहे । मादृग्विधा हि सर्वेषा-मनाचार-चिकित्सकाः ॥ ९४० ॥ ममैतन्मुसलं कोपा-दन्यायस्यास्य यत् फलम् । पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां, तत् सद्योऽदर्शयिष्यत ॥ ९४१ ॥ नाभविष्यदिदं हन्त, यदि ज्ञातेयमन्तरा । तथापि मुखमीक्षिष्ये, नाहमेयामतः परम् ॥ ९४२ ॥ (युग्मम्) इति संकर्षणो रोप-कलुषः परुषाक्षरम् । उदीर्य निजमावाप्तं, त्वरितं त्वरितं ययौ ॥ ९४३ ॥ रौहिणेयानुवृत्त्येव, कर्मसाक्ष्यपि तत्क्षणात् । रोपावेशवशात्ताम्रः, कापि द्वीपान्तरेऽगमत् ॥ ९४४ ॥ तथैव पतिते कामं, वेदनाविमनीकृते । कोपादुज्जति कौरव्ये, निश्वासान्नासिकंधमान् ॥ ९४५ ॥ मुरारातिरथाकृष्य, साकूतः पाण्डुनन्दनान् । ज्यायांसं भ्रातर मान्य-मनुनेतुमचालयत् ॥ ९४६ ॥ (युग्मम्) दक्षौ शिविररक्षायै, धृष्टशुम्न-शिखण्डिनौ । आदिश्य सह-कृष्णेन, पाण्डवेयाः प्रतस्थिरे ॥ ९४७ ॥ आयोधनाष्वजङ्गलैः, पाञ्चालैः समलंकृतम् । आदाय सैन्यमावासा-अगमतुर्द्रुपदात्मजौ ॥ ९४८ ॥

ततो दिङ्मुखकस्तूरी-पद्मभङ्गय इवोदगुः । कौरवेश्वरनिश्वास-धूमसान्द्रास्तमश्छटाः ॥ ९४९ ॥ सहस्रगुणितध्वान्ता, मूर्च्छाभिः कौरवेशितुः । साकं तैस्तैर्मनोदुःखैः, प्रससार तमस्विनी ॥ ९५० ॥ अथाभ्येत्य तथासंस्थ-मूचिरे मन्युगद्गदम् । कृतवर्म-कृप-द्रोण-स्तनवः कुरुपुङ्गवम् ॥ ९५१ ॥ महाराज ! त्वमेवासि, मानिनामधिदैवतम् । ईदृशेऽपि स्थिते येन, दैन्यं चक्रे न वैरिषु ॥ ९५२ ॥ वयं तु कर्मचाण्डालाः, कृतमौकधुरंधराः । शत्रुभिः पश्यतां येषां, लम्भितोऽस्ति दशा-

मिमाम् ॥ ९५३ ॥ किं त्विदानीमधोऽस्माभिः, स्थितैर्न्यग्रोधभूरुहः । वनेऽस्मिन् महती दृष्टा, युक्तिः प्रत्यर्थिमन्थने ॥ ९५४ ॥ तत्र हि क्षणदादक्ष-चक्षुषाऽभ्येत्य तत्क्षणात् । काकानीकमुलूकेन, सर्वं सुप्तमहन्यत ॥ ९५५ ॥ तद्दृष्ट्वा तुष्ट-
चेतोमि-स्त्यस्माभिरचिन्त्यत । यदेकोऽप्यखिलान् हन्ति, कालमालम्ब्य शात्रवान् ॥ ९५६ ॥ अस्माभिरपि तन्नून-
मिदानीं निशि पाण्डवाः । रणोत्तीर्णतया स्वैर-स्वपना नातिदुर्जयाः ॥ ९५७ ॥ इत्यालोच्य वयं रात्रि-संगरे कृतसं-
गराः । भवदादेशमादातु-मिहागच्छाम संप्रति ॥ ९५८ ॥ जीवतस्ते बलाच्छित्त्वा, पाण्डुपुत्रशिरांसि चेत् । दर्शयेमहि तत्
किञ्चि-दानृप्यं त्वयि नो भवेत् ॥ ९५९ ॥

इत्येतैर्वचनैस्तेषां, पीयूषरसवर्षिभिः । विस्मृत्य वेदनावेग-माकृष्याश्लिष्यति स्म तान् ॥ ९६० ॥ वक्ति स्म च महा-
वीरा !, जल्पतेदं पुनः पुनः । यच्छिरांसि द्विषां छित्त्वा, दर्शयिष्यामहे तव ॥ ९६१ ॥ न तत् किमपि युष्मासु, यन्न संभा-
ज्यते खलु । किञ्चिन्नास्त्येव यचिन्ता-रत्नस्यापि दवीयसि ॥ ९६२ ॥ तज्जयाद्गच्छत छित्त्वा, मौलीन् दर्शयत द्विषाम् ।
मदीयैर्न खलु प्राणैः, स्थातुमीशिष्यते चिरम् ॥ ९६३ ॥ अश्वत्थामन् ! गुरोस्तस्य, तनयोऽसि त्वमौरसः । मानसोऽहं
पुनस्तेन, महज्ज्ञातेयमावयोः ॥ ९६४ ॥ तद्विधृत्य मयि प्रीति-माविःकृत्याप्यनुग्रहम् । मूर्ध्निः पाण्डुभुवां कृत्तान्, यदि
दर्शयमि क्षणात् ॥ ९६५ ॥ प्रस्थितस्य तदेदानीं, वर्तनीं पारलौकिकीम् । ममानन्दमयं दत्तं, पाथेयं भवता भवेत् ॥ ९६६ ॥
(युगमम्) अजेयोऽसि त्वमेकोऽपि, शात्रवाणां शत्रैरपि । कृतवर्म-कृपाचार्य-संगतस्तु किमुच्यते ? ॥ ९६७ ॥ इत्यादि

द्रौणिमाभाष्य, कृतवर्म-कृपान्वितम् । वधाय पाण्डुपुत्राणां, ग्राहिणोद्धृतराष्ट्रभूः ॥ ९६८ ॥

ते त्रयोऽपि ततोऽनेक-भटश्रेणिविसंकटम् । अह्वाय पाण्डवेयानां, स्कन्धावारमुपागमन् ॥ ९६९ ॥ रे कौन्तेयचमू-
सैन्याः !, सत्वर कुरुतायुधम् । क्रुद्धो युष्मासु नन्वश्व-स्थामनामा यमोऽधुना ॥ ९७० ॥ इति द्रौणिगिरं श्रुत्वा, स्फूर्ज-
थुस्फूर्जितापहम् । चापारोपनिनादं च, त्रयाणामपि दोर्भृताम् ॥ ९९१ ॥ द्रवन्निद्रासुखं काम-मुच्छलत्तुमुलारवम् । क्षुभ्यति
स्म क्षणात् सर्वं, शिविर पाण्डुजन्मनाम् ॥ ९७२ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) त्रयाणामपि निःशेषं, तेषां विशिखपङ्क्तिभिः ।
कल्पान्ताशनिकल्पाभिः, पाण्डवानीकमानशे ॥ ९७३ ॥ कोदण्डमधिमौर्वीकं, कुर्वाणौ रभसात्ततः । घृष्टद्युम्नः शिखण्डो
च, धावतः स्म महाभुजौ ॥ ९७४ ॥ ततस्ताभ्यां भृशं दुष्ट-ग्रहाभ्यामिव सर्वतः । क्रियते स्म कृपादीनां, बाणवृष्टेरवग्रहः
॥ ९७५ ॥ पराक्रममयीं कांचि-दिष्टिमिष्टा भटाहुतिम् । तौ क्षणाल्लम्भितौ शान्ति-मश्वत्थामादिभिस्ततः ॥ ९७६ ॥
मूर्ध्नि तैर्निकृन्तद्भि-घृष्टद्युम्न-शिखण्डिनोः । वैरनिर्यातनं काम-मकारि द्रोण-भीष्मयोः ॥ ९७७ ॥ तयोर्निहतयो-
र्द्वेप-रागयोरिव तैः क्षणात् । कर्माणीकमिवानेशत्, पार्थीयमखिलं बलम् ॥ ९७८ ॥

पञ्चानां पाण्डवेयानां, द्वितीया इव मूर्तयः । पाञ्चालीकुक्षिकासार-पुण्डरीकास्ततो जवात् ॥ ९७९ ॥ विशिखा इव
पञ्चयो-र्जगद्भिरपि दुर्जयाः । क्रुद्धाः पञ्चापि पाञ्चाला, भजन्ते स्माभ्यमित्रताम् ॥ ९८० ॥ (युग्मम्) पाण्डवेयभ्रमाद्रात्रौ,
द्रौणिप्रभृतयोऽपि ते । धावन्ति स्माधिकक्रोध-गरिष्ठभुजसौष्ठवाः ॥ ९८१ ॥ अथाभूदुभयेषाम-प्यमीपामितरेतरम् । विमुक्तैः

पाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १३ ॥
॥२५५॥

पत्रिभिः प्राण-प्रयाणप्रवणो रणः ॥ ९८२ ॥ प्रतिपक्षोदयाः सम्य-ग्मन्त्राङ्गैरिव पञ्चभिः । काष्णैर्धैर्यक्रियन्ते स्म, द्रौणि-
मुखास्त्रयोऽपि ते ॥ ९८३ ॥ तैरथोजागरूकाभि-र्लज्जाभिरतितर्जितैः । सारसर्वाभिसारेण, प्रहर्तुमुपचक्रमे ॥ ९८४ ॥
पाञ्चालविशिखान् बाण-श्रेणिद्रौणेरशोपयत् । नैदाघस्य रवेरुत्स-मण्डलीव जलाशयान् ॥ ९८५ ॥ पञ्चताशालिनीं शश्व-
द्विभ्रंतामभिधामपि । काष्णैर्यानां ततश्चक्रे, पञ्चतैव तदाशुगैः ॥ ९८६ ॥ तच्छिरांसि क्षणाच्छित्त्वा, पाण्डवेयधियैव तैः ।
अश्वत्थामादिभिः प्रीतै-र्निन्यिरे कौरवान्तिकम् ॥ ९८७ ॥

वेदनातिशयान्मूर्च्छ-न्मूर्च्छामुकुलितेक्षणः । तत्र तैर्दृष्टे श्वास-मात्रशेषः सुयोधनः ॥ ९८८ ॥ सरःसलिलसेकेन,
प्रत्याहृतयाथ चेतनाम् । सानन्दस्य पुरस्तस्य, मुञ्चन्ति स्म शिरांसि ते ॥ ९८९ ॥ क्षणाचारणिकाष्ठानि, ते निर्मथ्य पृथू-
र्जिताः । रचयांचक्रुर्दद्योतं, द्योतिताखिलभूतलम् ॥ ९९० ॥ अभ्यधुश्च धराधीश !, छिन्नान् पञ्चाप्यमून् पुरः । पाण्ड-
वानां क्षणं मौली-नालोक्य भव निर्वृतः ॥ ९९१ ॥ इत्येतया गिरा तेषां, मनागुन्मथितव्यथः । पूर्वार्द्धत्यक्तभूमिस्तान्,
सम्यग्मौलीन्यलोकयत् ॥ ९९२ ॥ तानुद्वीक्ष्य स वैलक्ष्य-श्यामीकृतमुखद्युतिः । दीर्घं निश्चस्य भूयोऽपि, पपात सहसा
भुवि ॥ ९९३ ॥ जल्पति स्म च धिगमूर्खाः !, कोऽयं युष्मत्पराक्रमः ? । पाञ्चालाः खलु युष्माभि-र्जघ्निरेऽमी स्तनंधयाः
॥ ९९४ ॥ सन्ति दुष्टास्तु ते स्पष्ट-मखण्डा एव पाण्डवाः । क वा भाग्यानि मे तानि ? , यैः पश्येयं हतानमून् ॥ ९९५ ॥
इति मन्दं वदन्नेवा-तुच्छमूर्च्छाभराकुलः । क्रौर्यत्रस्तैरिव प्राणै-स्त्यज्यते स्म सुयोधनः ॥ ९९६ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) ॥

१ किरणसमूहः । २ 'भ्रतां नवतामपि' प्रतिद्वयपाठः, तत्र नवतां-यौवनम् । ३ भूमेः किञ्चिदुत्थायेत्यर्थः ।

सुयोधन-
मृत्युः ।
युद्ध
समाप्तिः ॥

॥२५५॥

ते ऽथ किं कार्यतामूढ-बुद्धयो बद्धभीतयः । परित्यज्य तथासंस्थ-मेव कौरवपुङ्गवम् ॥ ९९७ ॥ अश्वत्थामादयः
 काम-मन्योऽन्यस्यापि लज्जिताः । विषण्णमनसो जग्मुः, कापि कापि पृथक्पृथक् ॥ ९९८ ॥ (युग्मम्) समस्तमथ
 युत्तान्त-मेन विज्ञाय कोविदः । उपेत्याख्यत् सदारस्य, धृतराष्ट्रस्य संजयः ॥ ९९९ ॥ तन्निशम्य श्रुतिक्रोड-
 पविपातविडम्बनम् । गान्धारी धृतराष्ट्रश्च, सहसैव मुमूर्च्छतुः ॥ १००० ॥ शोकाग्निदल्यमानास्थि-जटत्कार इवोचकैः ।
 तत्परीवारलोकाना-माक्रन्दध्वनिरुद्ययौ ॥ १००१ ॥ तौ मरुद्भिर्निशाशीतै-धिरादासाद्य चेतनाम् । एवं परिदिदेवाते,
 बद्धमाष्णाम्बुपल्वलौ ॥ १००२ ॥

हा ! वत्स ! धीरधौरेय !, हा ! मानैकनिकेतन ! । हा ! गुणोर्वीरुहाराम !, हा ! यशःधीरनीरधे ! ॥ १००३ ॥ हा !
 कौरवकुलोत्तंस !, हा ! गुरुष्वेकवत्सल ! । हा ! निःसामान्यसौजन्य !, हा ! दुराक्रमविक्रम ! ॥ १००४ ॥ हा ! कृपाणपयः-
 पूर-प्लावितारातिमण्डल ! । हा ! नताखिलभूपाल-मौलिमालाश्रितक्रम ! ॥ १००५ ॥ हा ! दुर्योधन ! कुत्रावां, विहाय
 गतवानसि ? । किं नामाभूद्विरोधिभ्य-स्तवापीदममङ्गलम् ? ॥ १००६ ॥ बभूव पुरतो यस्य, वासवोऽपि कृपाऽऽस्पदम् ।
 दैवाददह ! तस्यापि, का तवेयं दशाऽभवत् ? ॥ १००७ ॥ भवन्तं हरता वीर !, मृत्युनाऽद्य दुरात्मना । आकृष्टा यष्टिरेवेय-
 मन्धगोरावयोः करात् ॥ १००८ ॥ वीर ! यातेऽद्य विश्वाना-मेकचन्द्रमसि त्वयि । को धिनोतु निराधारा-ननुजीविचकोर-
 कान् ? ॥ १००९ ॥ त्वां विना जगदप्येत-दद्य शून्यं बभूव नौ । शोकान्धयोर्ध्रुवं चेयं, शाश्वती भविता तमी ॥ १०१० ॥

आपाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १३॥

॥२५६॥

इत्थं विलपतोस्तारं, क्रन्दतोर्वहुमूर्च्छतोः । निर्घृणं निघ्नतोर्वक्षः, क्षमापृष्टे लुठतोर्मुहुः ॥ १०११ ॥ हालाहलमयं वह्नि-मयं
मृत्युमयं जगत् । तदाऽभूत् सुतशोकेन, गान्धारी-धृतराष्ट्रयोः ॥ १०१२ ॥ (युगम्)

इतश्च पाण्डवाः क्रुद्धं, प्रसाद्य शितिवाससम् । यावदुच्चेलुरात्मीयां, प्रमोदात् पृतनां प्रति ॥ १०१३ ॥ तावदुद्वेपयु-
र्भीत्या, वेगादागत्य सात्यकिः । पाञ्चालादिवधोदन्त-मादितस्समचीकथत् ॥ १०१४ ॥ तूर्णमाकर्ण्य तं कर्ण-क्रोडक्रक-
चकर्कशम् । शोचतः पाण्डवान् कामं, मुरारातिरशोचत ॥ १०१५ ॥ वीराः ! किमिदं युष्माक-मप्यदः स्फुरितं
शुचाम् ? । काञ्चनस्याप्यसौ किञ्चि-न्मन्ये मालिन्यसंभवः ॥ १०१६ ॥ ज्ञातसंसारस्तत्त्राश्रे-द्युयमप्यास्पदं शुचः । भविष्यति
ततो नून-मादित्योऽपि तमःपदम् ॥ १०१७ ॥ संभाव्य द्रौणिमुख्याना-मिदमापाति सौप्तिकम् । स्वानीकमानयं युष्मान्,
बलानुनयहेतवे ॥ १०१८ ॥ पितृ-स्वामिवधक्रोधा-दयं हि द्रोणनन्दनः । श्रान्तसुप्तान् ध्रुवं हन्या-द्युष्मानेव चमूस्थितान्
॥ १०१९ ॥ तदेतावान् समस्तोऽय-मारम्भो विफलीभवेत् । पुत्रास्तु सत्सु युष्मासु, नातिदुर्लभसंभवाः ॥ १०२० ॥ तद्वि-
मुच्य शुचं वेगात्, प्रतिष्ठध्वं चमूं प्रति । सान्त्वयामो यथा कृष्णां, पुत्र-भ्रातृवधादिताम् ॥ १०२१ ॥ इत्यच्युतगिरा
शोकं, शिथिलीकृत्य पाण्डवाः । स्थानस्थानोद्यदाक्रन्दं, निजं शिविरमागमन् ॥ १०२२ ॥

तत्र भूलुठनव्यग्रा-मग्रतो लुलितालकाम् । क्रन्दन्तीं तारतारं ते, ददृशुर्दुःपदात्मजाम् ॥ १०२३ ॥ हा ! वत्सा ! हा !

१ रात्रियुद्धम् । (२ ' स्वानीकं प्रति सचेतुः सुप्रसन्नमुखश्रियः ' इति भवेदिति गद्यपाण्डवचरिताज्ज्ञायते) इत्थं टिप्पनिका
समीचीना न भाति । त्रयोदशस्य श्लोकस्योचरार्थश्चेन् साधुः इति मे मतम् ।

धृतराष्ट्र-
विलापः ।
कृष्णेन
कृतं पाण्ड-
वानां सा-
न्त्वनम् ॥

॥२५६॥

महावीरा !, हा ! जनन्येकचेतसः ! । क नाम यूयं याताः स्थ, मन्दभाग्यां विमुच्य माम् ? ॥ १०२४ ॥ इत्याद्यनेकधाबद्ध-
परिदेवनविक्रवाम् । सान्त्वयामास कंसारि- रिति द्रुपदनन्दिनीम् ॥ १०२५ ॥ कल्याणि ! वीरपत्नीनां, न खल्वेव विधिः
कचित् । शोकेन परिभूयन्ते, हृत्पीयस्यः पुरंधराः ॥ १०२६ ॥ प्रणष्टैरात्मजैराजौ, लज्जन्ते वीरयोपितः । मोदन्ते तु श्रिते-
मृत्यु-मूर्ध्नीभूतैर्विजित्य वा ॥ १०२७ ॥ बान्धवौ तव तौ धन्यौ, धन्यास्ते च तनूद्भवाः । कुलैकतिलकैः प्राणान्, यैस्त्य-
जन्निर्मजान् रणे ॥ १०२८ ॥ दीयते स्म चिरं तुभ्य-मवैधव्यमखण्डितम् । वक्त्रे च कीर्तिरात्मीया, लोकालोकावलोकनी
॥ १०२९ ॥ (युग्मम्) रक्षिता अपि हि प्राणा, यास्यन्त्येव कदाऽप्यमी । ते तु कस्मिंश्चिदप्यर्थे, यान्ति चेत्तत् फलं महत्
॥ १०३० ॥ बान्धवा अपि हन्यन्तां, म्रियन्तां तनया अपि । नन्दन्ति दयितानां तु, कुशलेन पतिव्रताः ॥ १०३१ ॥ तन्मुञ्च
शुचमात्मानं, संस्थापय विसंस्थुलम् । द्रुपदस्य तनूजाऽसि, श्रीपाण्डोश्च बभूवसि ॥ १०३२ ॥ इत्याद्यैर्मुनिरजिद्वक्त्रैः,
पाण्डवेभ्यः अनुमोदितैः । मुञ्चति स्म शनैः शोक-दयामिकां द्रुपदात्मजम् ॥ १०३३ ॥

अथ प्रभातकल्पायां, क्षपायां शौरि-पाण्डवाः । धृतराष्ट्रं सपत्नीक-मपशोकयितुं ययुः ॥ १०३४ ॥ तत्राम्बेत्य
भृशं मग्नौ, शोकनाम्नि महार्णवे । गान्धारीं धृतराष्ट्रं च, नमस्यन्ति स्म पाण्डवाः ॥ १०३५ ॥ भक्तिप्रहृतरं तेषु,
नमस्कृत्वैत्यु रोपणौ । पुनः पीनोच्छलच्छोकौ, तौ पराञ्चौ बभूवतुः ॥ १०३६ ॥ पाण्डवेष्वथ तत्पाद-तले लुलितमौलिषु ।
वाग्मिनामग्रणीरेवं, गदति स्म गदाग्रजः ॥ १०३७ ॥ राज्ञमी न किं पाण्डु-सूनुवस्तनू सुनवः ? । न कचिद्भक्तिरप्येषां,
पाण्डुतस्त्वयि हीयते ॥ १०३८ ॥ पूज्यां हृदि पृथातोऽपि, गान्धारीं धारयन्त्यमी । कुरचोऽपि तपःसूनु-र्भीमादि-

श्रीपाण्डव
चरित्रम् ॥
सर्गः १३॥
॥२५७॥

भ्योऽपि वल्लभाः ॥ १०३९ ॥ यत्तु दूरमनाख्येय-मभूदेतदमङ्गलम् । तत्र मन्ये दुरात्माऽयं, विधिरेवापराध्यति ॥ १०४० ॥
पञ्चग्राम्याऽप्यमी पाण्डु-मुताः संधित्सवस्तदा । कौरवेण निरस्ता य-दैवदौरात्म्यमेव तत् ॥ १०४१ ॥ यन्निराचक्रिरे
तेन, गिरो युष्मादृशमपि । हेतुस्तत्रापि जागर्ति, केवलं भवितव्यता ॥ १०४२ ॥ किं च बन्धुभिरप्यात्तां, पाण्डवेया
यथा तथा । त्यजेयुर्यदि धार्त्री त-ल्लजयेयुर्न ते कुलम् ? ॥ १०४३ ॥ कुर्वता पुनरन्याय-मयौष्माककुलोचितम् । यदि जानासि
तत् कामं, कौरवेणासि लज्जितः ॥ १०४४ ॥ सुता अपि सतां द्वेष्याः, शत्रुवत् कलितानयाः । न्यायिनस्तु परेऽप्युचै-र्वल्लभा
एव पुत्रवत् ॥ १०४५ ॥ अमी तु पाण्डवाः स्फीत-नयाश्च तनयाश्च ते । तदेतेषु विशेषेण, प्रसन्ति गन्तुमर्हसि ॥ १०४६ ॥
क्रमावनतमूर्द्धानो, गान्धार्या त्वयि चान्वहम् । भक्तिं चैते करिष्यन्ति, कौरवेभ्योऽधिकां ध्रुवम् ॥ १०४७ ॥ तत् प्रसन्नं
मनः कृत्वा, विस्मृत्य च रुपं मनाक् । उभावपि युवां दत्तं, पृष्ठेऽमीषां करं मुदा ॥ १०४८ ॥ सर्वथाऽप्यस्य विश्वस्य, कलैव
त्वमनित्यताम् । पीडयेत् पुत्रशोकोऽपि, कं हि नाम विवेकिनम् ? ॥ १०४९ ॥ इति मन्दीकृतामर्षी, गिरा दामोदरीयया ।
तौ पृष्ठे पाण्डवेयानां, कृच्छ्रेण ददतुः करम् ॥ १०५० ॥ दैवस्यैवापराधोऽयं, न वो नास्मत्तनूल्हाम् । इत्युत्थाप्य क्रमा-
नम्रा-नमूनालिङ्गतः स्म तौ ॥ १०५१ ॥

व्याजहाराथ गान्धारी, वत्सा ! मञ्जालकाः स्थ चेत् । तन्मां संग्रामसीमान-मिदानीं नयत द्रुतम् ॥ १०५२ ॥ यथा
विप्रोपितासूनां, सर्वेषामात्मजन्मनाम् । करोमि मन्दभाग्याऽह-मन्त्यमाननदर्शनम् ॥ १०५३ ॥ ततस्तिग्मधुतौ पूर्व-शैलशृङ्गा-

१ संधिं कर्तुमिच्छवः । २ युष्माकं कुलस्यानुचितम् । ३ 'कलयतमनि०' प्रतिद्वयपाठः ।

कृष्णेन
कृतं धृतरा-
ष्ट्रस्य सा-
न्त्वनम् ॥

॥२५७॥

न्तरङ्गिणि । समवस्थाप्य तत्रैव, धृतराष्ट्रं कथंचन ॥ १०५४ ॥ पाण्डवेयाः स्वयं भक्त्या, दत्तहस्तावलम्बनाम् । उदश्रु-
नयनां निन्यु-गान्धारीं समराजिस्म ॥ १०५५ ॥ (युग्मम्) देवरीभिः समं सर्व-राजन्यानां च यौवंतैः । श्वश्रूमन्वचल-
ज्ञानु-मती दुर्योधनप्रिया ॥ १०५६ ॥ तामनेकमहावीर-करङ्कनिकराङ्किताम् । वीक्ष्य युद्धक्षितिं तासां, हृदयानि विदु-
द्रुवुः ॥ १०५७ ॥ तासां युगपदाक्रन्द-प्रतिध्वनिभिरुद्धतैः । क्रन्दन्त्य इव भान्ति स्म, दिशस्तच्छोकविक्लवाः ॥ १०५८ ॥
गदाप्रहारभग्नोरुं, परिच्छदनिवेदितम् । गान्धारी स्नुषया सार्धं, कौरवेश्वरमभ्यगात् ॥ १०५९ ॥ शोणितोक्षितसर्वाङ्गा-
नन्या अपि मृगीदृशः । उपलक्ष्योपलक्ष्य स्वान्, बल्लभानभिशिथ्रियुः ॥ १०६० ॥

पृथक् पृथक् परिभ्रष्टा-नसाविलविलोचना । शरीरावयवान् पत्युः, काऽपि कृच्छादमीलयत् ॥ १०६१ ॥ वक्षःपीठेऽन्ति-
माश्लेष-सक्तैः स्वस्तनकुङ्कुमैः । काऽप्युपालक्षयत् पत्युः, कवन्धं न पुनः शिरः ॥ १०६२ ॥ अन्त्यक्षुम्बनसंक्रान्तात्, कस्तू-
रीतिलकान्निजात् । प्रत्यभ्यजानात् कान्तस्य, काऽप्यास्यं न पुनर्वपुः ॥ १०६३ ॥ काऽप्यन्त्यक्षुम्बनव्याजा-दभिज्ञानं
प्रियानने । निजौष्ठयावकैः क्लृप्तं, नापश्यद्बुधिरैस्तदा ॥ १०६४ ॥ स्वकान्तवदने मौग्ध्या-दन्यस्याङ्गे नियोजिते । चिरं
भर्तृविवादोऽभूत्, कस्याश्चित्तस्य कान्तया ॥ १०६५ ॥ काऽपि सर्वाङ्गसंसक्तै, रक्तैरव्यक्ततां गतम् । स्वप्राणेशंभ्रमादन्य-
मप्यालिङ्गत् पुनः पुनः ॥ १०६६ ॥ मानात् काऽप्यन्तिमाश्लेषे, निराकृत्य प्रियं पुरा । मृतं तु सस्वजे स्वागः, शोचन्ती
तत् पुनस्तमाम् ॥ १०६७ ॥ भर्तुरादाय मूर्धानं, करे कायगवेपिणी । काऽपि क्षेत्रक्षितिं सर्वा, काली साक्षादिवाभ्रमत्

१ युवतिसमूहैः । २ करङ्कं-शीर्षम् ।

श्रीपाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १३॥

॥२५८॥

॥ १०६८ ॥ सापत्न्यार्ता पुरा पत्युः, पञ्चतामप्यचिन्तयत् । तदानीं तु मृते तस्मिन्-नशोचत् काचिदुच्चकैः ॥ १०६९ ॥
कान्तमङ्गे गतप्राणं, चिकीर्षन्त्योर्निजे निजे । तदानीमप्यभूदुच्चैः, सपत्न्योः कलहो महान् ॥ १०७० ॥ प्राप्य पत्युर्मुखं
काचि-ञ्चुम्बति स्म पुनः पुनः । अपरा वपुरासाद्य, परिरेमे मुहुर्मुहुः ॥ १०७१ ॥ अन्यासक्तं पतिं काचित्, प्रागप्राप्तोप-
गूहना । तदानीं तु गतस्पन्दं, स्वच्छन्दं परिपश्यजे ॥ १०७२ ॥

अङ्कमारोप्य गान्धारी, ततो दुर्योधनं सुतम् । चक्रन्द तारपूत्कारं, सदैन्यमिति भाषिणी ॥ १०७३ ॥ हा ! वत्स !
हा ! महोत्साह !, हा ! शौण्डीरशिरोमणे ! । हा ! वीररसकासार !, हा ! कुलाम्बरभास्कर ! ॥ १०७४ ॥ मदेकहृदयो भूत्वा,
पूर्वमुखीपुरंदर ! । असंस्तुत इवेदानीं, नेक्षसे किं दृशाऽपि माम् ? ॥ १०७५ ॥ पूर्वमाज्ञाप्य भूपालान्, तत्तत्कृत्येष्वनारतम् ।
कामं किमसि तूष्णीको, वाचंयम इवाधुना ? ॥ १०७६ ॥ क्षित्यवेक्षणभाकाङ्गन्, प्राङ्निद्रां न कदाऽप्यगाः । किमेकहेलये-
दानीं, दीर्घनिद्रां निषेवसे ? ॥ १०७७ ॥ वत्सलस्यैव ते वत्स !, कोपः क इव मातरि ? । क्रन्दन्त्यामपि येनोच्चै-र्नोत्तरं
मयि दीयते ॥ १०७८ ॥

विलपन्त्यामिति स्वैरं, गान्धार्या भानुमत्यपि । प्रियाङ्गी शिरसि न्यस्य, रुदन्तीत्यवदन्मुहुः ॥ १०७९ ॥ हा !
नाथ ! हा ! रिपून्माथ !, हा ! मानैकनिकेतन ! । हा ! सौभाग्यामृताम्भोधे !, हा ! रूपग्लपितस्मर ! ॥ १०८० ॥ हा !
कल्पपादपौदार्य !, हा ! सुधामयवाद्यय ! । हा ! विश्वकमलादित्य !, हा ! नेत्रतुहिनद्युते ॥ १०८१ ॥ मांसलेऽपि

१ अप्राप्तमालिङ्गनं यया सा ।

गान्धार्या-
दीनां वि-
लापाः ॥

॥२५८॥

व्यलीके प्राग्, नासंभापं मयि व्यधाः । निर्व्यलीकामपीदानीं, मां न संभापसे कथम् ? ॥ १०८२ ॥ मदीयं यदि वा किञ्चि-
मलीकमपि मन्यसे । तदाविष्कुरु येन त्वां, सद्यः प्रत्याययाम्यहम् ॥ १०८३ ॥ चेत् प्रसन्नमना एव, वर्तसे यदि वा मयि ।
तन्निजैर्मां निषिञ्चस्व, त्रिलोकनमुधासैः ॥ १०८४ ॥ मां विहाय पुरा नाथ !, नैव लीलावनेऽप्यगाः । किमद्य परलोकाय,
प्रस्थितोऽमि मया विना ? ॥ १०८५ ॥ स्वामिन् ! विश्वस्य विश्वस्य, नित्यमास्थाय नाथताम् । प्रयातास्म्यहमप्यद्य, त्वां
विना नन्वनाथताम् ॥ १०८६ ॥ ममाभूच्चक्षिमुक्तायाः, पूषाऽप्येष तमोमयः । जाताश्चैते दवप्रायाः, स्वामिन् प्राभातिका-
निलाः ॥ १०८७ ॥ पतत्रिण इव ध्वस्ते, कुलायजगतीरुहे । किं विपन्ने त्वयीदानीं, श्रयेयुरनुजीविनः ? ॥ १०८८ ॥

भानुमत्यामिति स्फारं, क्रन्दन्त्यां करुणैः स्वरैः । दुःशल्याऽप्यथ गान्धारी-धृतराष्ट्रतन्द्रवा ॥ १०८९ ॥
दुर्योधनस्यमा प्राण-प्रियं समरशायिनम् । आसाद्य सिन्धुभूपालं, रुदती पर्यदेवत ॥ १०९० ॥ (युग्मम्) हाऽभिराम-
गुणग्राम-मरालकुलमानस ! । हा ! सिन्धुवनिनानेत्र-कैरवाकरचन्द्रमः ! ॥ १०९१ ॥ न नामास्ति ममानृण्यं, प्राणेश !
प्रणयेऽपि ते । भद्रन्धोर्यत् पुनः प्राणान्, स्वानदास्तत्र किं ब्रुवे ? ॥ १०९२ ॥ हा ! ममास्तमिते तुल्यं, पितृ-श्वशुरयोः कुले ।
मण्डले दर्शयामिन्यां, सूर्याचन्द्रमसोरिव ॥ १०९३ ॥ यैर्नाज्ञायि पुरा काचित्, कथाऽपि परिपन्थिताम् । त्वां विना ते महा-
वीर !, किं भविष्यन्ति सिन्धवः ? ॥ १०९४ ॥ मित्रकृत्यमयप्राणे, स्वामिन्नस्तं गते त्वयि । स्वच्छन्दमद्य मोदन्तां,
त्वन्मित्राणामरातयः ॥ १०९५ ॥ इतोऽप्याप्य करं पत्यु-रहुलीयोपलक्षितम् । इति भूरिश्रवःपत्न्य-स्तारं परिदिदे-

श्रीपाण्डव
चरित्रम् ॥
सर्गः १३॥
॥२५९॥

विरे ॥ १०९६ ॥ सैष नः स्तनकार्कश्य-सुहृजघनवान्धवः । नाभीदुर्ललितो नीवी-मोक्षकेलिकर करः ॥ १०९७ ॥ सैष
ज्याकर्पणाक्लाम्य-दङ्गुलीवलयोञ्जल । कृष्टदुष्टारिवामाक्षी-शिरःकेशोत्करः करः ॥ १०९८ ॥ सैष नन्नारिभूपाल-पृष्ठविश्रा-
मनैष्ठिकः । समस्तार्थिचमूदत्त-हिरण्यनिकरः करः ॥ १०९९ ॥ एरुच्छग्रामिमां धार्त्री, यस्य स्रैर पितन्यतः । कुर्वन्ति स्म
शराः पूर्वं, वयंच्छेद महीभृताम् ॥ ११०० ॥ हा ! नाथ ! मथितानेक-वीरकिर्मोरिते रणे । सोऽपि त्वमधुना पाणि-मात्र-
गात्रो विलोक्यसे ॥ ११०१ ॥ (युग्मम्) त्वामद्य हरता वीर !, वेधसा मन्दमेघसा । शृङ्गारश्च विलासश्च, रतिश्च ह्रियते
स्म नः ॥ ॥ ११०२ ॥ इत्याद्यन्या अपि प्राप्य, प्राणनाथं निज निजम् । विलापतुमुलाः कामं, क्रन्दन्तीर्मृगचक्षुषः ॥ ११०३ ॥
ससारभङ्गुरीभाव-भावितैरमृतोपमैः । तैस्तैः सवोधयांचक्रे, वचोभिस्तपसः सुतः ॥ ११०४ ॥ (युग्मम्)

अथादेशादजातारे-भूभुजा प्लवगध्वजः । आग्नेयात्त्रेण सर्वेषा-मग्निसंस्कारमादधे ॥ ११०५ ॥ स्कन्धावार ततो-
ऽभ्येत्य, भ्रातृणामौर्ध्वदेहिकम् । सहैव धृतराष्ट्रेण, पाण्डवेया पितेनिरे ॥ ११०६ ॥ ताभिस्ताभिः क्रियाभिश्च, शोक-
माक्षिप्य तत्क्षणात् । वितीर्णविनयादेशं, सहायीकृत्य सात्यकिम् ॥ ११०७ ॥ धृतराष्ट्रं सम ताभिः, समस्ताभिः पुर-
घ्निभिः । प्रेषयामास नगर, धर्मभूर्नागसाह्वयम् ॥ ११०८ ॥ (युग्मम्) अवेक्षणीयाः स्वयमेव तावत्, प्रजाः प्रतीक्षैः प्रय-
तैरजसम् । यावज्जरासन्धवध विधाय, हरेर्निदेशादहमभ्युपैमि ॥ ११०९ ॥ विज्ञप्तिमेव चरणप्रणाम-पूर्वं जयोदन्तपुरःसर
च । प्रयास्यता सात्यकिना तदानीं, तपःसुतः कारयति स्म पाण्डोः ॥ १११० ॥ (युग्मम्)

१ 'पुरदरपुरीदरम्' प्रतिद्वय० । २ किर्मोरित-विचित्रम् ।

गान्धार्या-
दीनां
विलापः ।
मृताना
संस्कारः ॥

॥२५९॥

इत्थं क्रोधाद्विधाय प्रधनमुवि रिपुघातकल्पान्तमन्तः,
 प्रीतिं तां तां वहन्तः पुनरवनिपरीभोगलाभप्रसूताम् ।
 तुष्टिं पुष्टामरिष्टद्विपति रचयितुं मागधक्षोणिभर्तुः,
 संहारेणाथ तस्युः किसलयितमहस्ताण्डवाः पाण्डवेयाः ॥ ११११ ॥
 इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये पाण्डव-कौरवयुद्धवर्णनो
 नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशः सर्गः ।

दुर्योधनवधक्रुद्ध-मगधेशनिदेशतः । दूतः समेत्य वाक्पूतः, कंसारातिमथाम्यधात् ॥ १ ॥ समाप्य कौरवान्
 हृष्यः, कृष्ण ! मा स्म मनागपि । त्रिखण्डाखण्डलो याव-द्वियजी मगधेश्वरः ॥ २ ॥ प्रियं जामातरं कंसं, सुहृदं च
 सुयोधनम् । अत्युत्सुकोऽयमाक्रुष्टं, द्वावप्येतौ तवोदरात् ॥ ३ ॥ किं तु त्वां व्याहरत्येपं, पिच्छिला शोणितोर्मिभिः । अने-
 काक्षौहिणीरुण्डै-र्भूसिं स्थंपुटापि च ॥ ४ ॥ ततस्त्यक्त्वा कुरुक्षेत्रं, संपरायक्षमक्षमे । सनपहयाह्वये ग्रामे, संग्रामोऽस्त्वा-

१ जरासन्धः । २ विपमापि अस्तीत्यर्थः ।

वयोरयम् ॥ ५ ॥ विस्फुरच्छकरीनेत्रा, तत्रापि रणसाक्षिणी । अस्ति ज्योत्स्नासपत्ताम्बु-रियमेव सरस्वती ॥ ६ ॥ इत्यु-
क्त्वा विरते दूते, सावज्ञं केशवोऽब्रवीत् । बुभुक्षितानामस्माक-मामन्त्रणमिदं वैचः ॥ ७ ॥ जज्ञे नाद्यापि भद्राहोः, सौहित्यं
कंस-कौरवैः । विधास्यति जरासन्धः, पुनस्तदधुना ध्रुवम् ॥ ८ ॥ तत्रैते वयमायाता, एव सोऽप्येतु सत्वरम् । एवमा-
ख्याय तं दूतं, विससर्ज जनार्दनः ॥ ९ ॥ दूतोऽप्येत्य जरासन्धं, धराधीशं न्यजिज्ञपत् । सर्वो देव ! तत्रादेशः, केशचाच
निवेदितः ॥ १० ॥

ततोऽप्य(भ्य)धत्त भूपालः, किञ्चित् सोमक ! पृच्छयसे । ब्रूहि गोपः स किंरूपः?, किंवलः? किंनयोऽपि वा ? ॥११॥
वक्तुं प्रचक्रमे सोऽथ, यथादृष्टं निगद्यते । विदध्यान्मयि देवश्रे-न्नाप्रसादस्पृशो दृशः ॥ १२ ॥ वपुष्मदिव शोण्डीर्य-मुत्साहो
देहवानि । संगतौङ्ग इवानङ्गः, स गोपो देव ! रूपतः ॥ १३ ॥ तद्दर्शनादरीणां च, नारीणां च पदे पदे । आत्मविस्मारकः
कोऽपि, वेपथुः प्रथतेतमाम् ॥ १४ ॥ न देवस्य समः कश्चित्, सेनया चतुरङ्गया । किं तु शूराः सगोत्राश्च, सर्वेऽत्यल्पेऽपि
तद्वले ॥ १५ ॥ योऽस्य बन्धुः कनिष्ठोऽस्ति, समुद्रविजयात्मजः । अरिष्टनेमिर्भगवान्, सोऽरिष्टं द्विष्टभूभुजाम् ॥ १६ ॥
किं ब्रूमो विक्रमं तस्य, स्वकीये लीलयैव यः । दोर्दण्डशिखरे धात्रीं, छत्रीकर्तुमपि क्षमः ॥ १७ ॥ यस्तु ज्यायांस्तयोर्वन्धु-
र्वलदेव इति श्रुतः । अपूर्वः पूर्वनष्टानां, वैरिणां शरणं रणे ॥ १८ ॥ ततो वैरिवरूथिन्या-मेतेऽतिरथयस्त्रयः । तदीयतनु-
जन्मानः, कोटिशस्तु महारथाः ॥ १९ ॥ कृतज्ञास्तनयाः पाण्डो-रुद्धामरतरौजसः । प्राणैरपि प्रियं कर्तुं, समीहन्तेऽधुना

जरासन्ध-
दूतेन
कृष्णस्य
पुद्गनिमंत्रणं
कृतम् ।
तस्य च
वर्णनं जरा-
सन्धसमीपे
कृतम् ॥

हरेः ॥ २० ॥ तारकैरिव नः सैन्यैः, सूर्या-चन्द्रमसाविच । तेजस्विनौ सहिष्येते, कथं भीमा-र्जुनौ युधि ? ॥ २१ ॥
उत्पातपवनेनेव, रणे कीर्चकवैरिणा । क्षिप्ताः पांशुचयक्षेपं, प्रेक्षिताः कैर्न कौरवाः ? ॥ २२ ॥ आस्माकीनध्वजिन्यां तु,
त्वमेकोऽतिरथिः परम् । येऽप्यन्ये सन्ति राजन्या-स्तेऽपि नैव निजास्तव ॥ २३ ॥ सहोदय-व्ययाः पञ्च-पुष्पप्रायास्तरो-
निजाः । भृङ्गास्तु बहिरायाताः, स्वलोभेनैव सेवकाः ॥ २४ ॥ विष्णोः पाङ्गुण्यनैपुण्यं, देवो वेद स्वयं पुरा । पलायामास
यत् कंसं, हत्वा जामातरं तव ॥ २५ ॥ तदा हि बाहिनीसिन्धो-देवस्याभिमुखोऽभवत् । विष्णुर्निर्नाम निर्मज्जन्, केन रक्ष्येत
संयुगे ? ॥ २६ ॥ त्वां विज्ञाय बलीयांस-मात्मानमवलं पुनः । विष्णुरात्मपरित्राणं, पलायनममन्यत ॥ २७ ॥ पारावारो-
पकण्ठे च, नव्यां द्वारवतीं पुरीम् । प्राप्य देवकृतां देव-मज्ञासीदानुकूलिकम् ॥ २८ ॥ इदानीं तु समासाद्य, कोटिशः सुभ-
टान् सुतान् । बान्धवं नेमिनाथं च, सोऽप्यागात् सांयुगीनताम् ॥ २९ ॥ तदस्याधिक्यमस्मत्तो, बलेन च नयेन च ।
भरतार्धशुभोदकं-स्तस्मान्नायमुपक्रमः ॥ ३० ॥ स्वामिन्नसादुरारम्भा-द्विमृश्याऽऽशु विरम्यताम् । मा भूदभूतपूर्वस्ते, चिरा-
दाजौ पराजयः ॥ ३१ ॥

निशम्य सोमकस्यैनां, गिरं गीतारिविक्रमाम् । अभ्यधान्मगधाधीशः, क्रोधारुणविलोचनः ॥ ३२ ॥ आः सोमक !
त्वमप्येवं, जिह्वां नालोच्य जल्पसि । भरतार्धपतिः क्वाहं ? क्व च गोपोऽब्धिरुच्छपः ? ॥ ३३ ॥ किं लज्जितोऽसि नोत्कर्ष-
न्मृगेन्द्रान्मृगधूर्तकम् ? । अयमुन्मूल्य गोपालं, कुर्वे निष्कण्टकां महीम् ॥ ३४ ॥ इत्याक्षिप्य तमुत्तालः, कालः प्रत्यवनी-

१ भीमेन । २ भवान् । ३ युद्धकुशलताम् । ४ 'भारतार्क' प्रतित्रय० ।

भुजाम् । आदिदेश विशामीशः, प्रयाणाय पताकिनीम् ॥ ३५ ॥

अधानीतद्विषदैन्यात्, मैन्यान्मगधभूपतेः । एत्यासचेतसश्चाराः, शशंसुः कंसविद्विषम् ॥ ३६ ॥ देव ! दर्पात्तवा-
रातिः, सतीतराहुयलैर्बलेः । सनपल्लीममीपस्था-मुपतस्थे सरस्वतीम् ॥ ३७ ॥ किं तु धातुर्विपर्यास, इव तस्यावसीयते ।
प्रेतीपः सांप्रतं येन, मान्यानप्यवमन्यते ॥ ३८ ॥ हितमप्यहितं मित्र-मप्यमित्रंस्तव द्विपः । भागधेयविपर्यासात्, संप्रति
प्रतिमामते ॥ ३९ ॥ सनपल्लीं ततो गत्वा, देव ! गृह्णातु कार्मुकम् । मगधानामधीशोऽयं, यातु जामातुरन्तिकम् ॥ ४० ॥
तदारुण्यं मुकुन्दोऽपि, कुन्दोज्ज्वलमुखाम्बुजः । प्रतिष्ठते स्म देवक्या, कृतप्रस्थानमङ्गलः ॥ ४१ ॥ जरासन्धेन योद्धव्य-
मिदानीं कृष्णवैरिणा । इति प्रसुमरोत्साहाः, प्रचेलुः पाण्डुसूनवः ॥ ४२ ॥ औदासीन्यादसंपूर्ण-कौतुकाः कौरवाहवे ।
पुरो बभूवुरौत्सुक्यात्, कुमारो मुरविद्विषः ॥ ४३ ॥ उपाज्जगाम संग्राम-महोत्सवसमुत्सुका । सनपल्लीवनान्तेषु, जनार्दन-
पताकिनी ॥ ४४ ॥ आरुण्यं मगधेशेन, चक्रव्यूहं प्रकल्पितम् ॥ निविडं गरुडव्यूहं, कारयामास केशवः ॥ ४५ ॥

ये पुरा वसुदेवेन, वैताढ्ये संचरिष्णुना । सहस्रैरुपकाराणां, मित्रतामुपनिन्यरे ॥ ४६ ॥ तेऽथ साहाय्यमाधातु-
माह्वक्षमवाहवः । समुद्रविजयं भूप-मुपाजग्मुर्नभश्चराः ॥ ४७ ॥ (युग्मम्) ते प्रणम्य सुखासीना, ग्रदुराजं व्यजि-
घृपन् । सन्ति पिशाधराः केचि-देव ! त्वदरिपाक्षिकाः ॥ ४८ ॥ संप्रत्यप्रतिमल्लास्ते, समस्तध्वजिनीषुताः । जरासन्धमुप-
स्थातुं, निजस्थानात् प्रतस्थिरे ॥ ४९ ॥ दन्तावलघटाभीष्मै-र्भविता मगधेश्वरः । मिलितैस्तैस्तमःस्तोम-स्तोयदैरिव दुर्जयः

१ प्रतिकूलः मन् २ 'मित्रं तव' प्रत्यन्तर० ।

॥ ५० ॥ तदेव ! वस्तुदेवस्तान्, प्रेक्ष्यतां रोद्धुमुद्धतान् । पक्षच्छेदो विपक्षस्य, नीतेरुपनिषत् परा ॥ ५१ ॥ धृत्वा विज्ञाप-
नामेनां, हृदि यादववासवः । वैताढ्ये विक्रमेणाढ्यं, प्रैषीदानकदुन्दुभिम् ॥ ५२ ॥ सुतौ प्रशुन्न-साम्बौ च, समस्तां-
स्तांश्च खेचरान् । प्रस्थितेन सम तेन, जयाय विससर्ज सः ॥ ५३ ॥ या नितान्तमरातीना-मायुधौघविघातिनी । मेरौ
जन्ममहे वाहौ, वद्धपूर्वा सुपर्वभिः ॥ ५४ ॥ सा भुजे वस्तुदेवस्य, प्रस्थितस्य महौपधी । अवध्यत स्वहस्तेन, हृष्टेना-
रिष्टनेमिना ॥ ५५ ॥ (युग्मम्)

याते विजययात्रायां, वेगादानकदुन्दुभौ । महेन्द्रसारथिर्नेमि-मेत्य मातलिखवीत् ॥ ५६ ॥ स्वामिन्नूचेऽहमाह्वय,
मघोना ननु मातले । । बान्धवार्येऽस्ति युद्धार्थी, नेमिर्द्वाविशतीर्थकृत् ॥ ५७ ॥ दिव्यशस्त्रौघसंपूर्ण, भग्नवैरिमनोरथम् । रथं
सवज्रसंनाह, गृहीत्वा त्व व्रज द्रुतम् ॥ ५८ ॥ तदारोहतिमं स्वामी, गुणमाणिक्यरोहणः । इति विज्ञापनां तस्य, कृतार्थी-
कृतवान् प्रभुः ॥ ५९ ॥

सभुजास्फोटसुभटौ, गर्जदूर्जस्त्रिकुञ्जरौ । उद्धतौ योशुमन्योन्यं, व्यूहौ तावथ चेलतुः ॥ ६० ॥ पीवरा हयहेपाभि-
रुर्जिता गजगर्जितैः । नभो बधिरयाचक्रु-श्चमूनिस्त्राननिस्त्रनाः ॥ ६१ ॥ रणचूर्यनिनादेन, द्विगुणोत्साहसंपदाम् । शूराणां
वज्रसंनाह-संधयः शतधा ययुः ॥ ६२ ॥ पाञ्चजन्यो मुकुन्देन, देवदत्तः किरीटिना । कीर्तिं वैतालिकौ शङ्खौ, दध्माते
मधुरध्वनी ॥ ६३ ॥ उभयव्यूहवर्तिन्यो-रन्योन्यं स्पर्धमानयोः । संग्रामोऽग्रपताकिन्योः, प्रावर्तत भयंकरः ॥ ६४ ॥ सर्वतः

१ अक्षविद्या । २ 'मेरुजन्म' प्रतिद्वय०, 'मेरोर्जन्म०' प्रत्यन्तर० ।

श्रीपाण्डव
चरित्रम् ॥
सर्गः १४ ॥

॥२६२॥

परिपीतार्क-व्यूढयोरुभयोरपि । शरैः प्रसृमरैर्विश्व-मेकच्छत्रमजायत ॥ ६५ ॥ मगधेश्वरशौण्डीरै-गोंविन्दस्याग्रसैनिकाः ।
ऊर्जस्त्रिभिरभज्यन्त, गजैः प्रतिगजा इव ॥ ६६ ॥ ते पलाय्य स्फुरल्लजाः, केशवं शरणं ययुः । तान् सोऽप्याश्वासयामास,
त्रिपताकेन पाणिना ॥ ६७ ॥

अथोच्चै रोहिणीसूनु-निजगाद गदाग्रजम् । इतरैरेष दुर्भेद-श्चक्रव्यूहश्चिरादपि ॥ ६८ ॥ ततो दक्षिणतो नेमि-वा-
मतः कपिकेतनः । मुखे पुनरनाधृष्टि-भिन्दन्त्वेनं महौजसः ॥ ६९ ॥ एवमुक्तेन कृष्णेन, न्ययुज्यन्त त्रयोऽपि ते । प्राव-
र्तन्त तथा कर्तु-मेतेऽपि तपनद्युतः ॥ ७० ॥ अरसन्धिषु नेमौ च, मर्व निजित्य राजकम् । चक्रव्यूहं द्विधा चक्रुः, समं
तेऽस्मिनोरथैः ॥ ७१ ॥ तेषामनुपदं तत्र, सैन्यानि विविशुः क्षणात् । पृष्ठतो यूथनाथानां, यूथानीव वनान्तरे ॥ ७२ ॥
ऊर्जस्त्रलभुजौर्जित्यै-स्तैर्मागधमहीपतेः । बलं विलोडयांचक्रे, गजैरिव महासरः ॥ ७३ ॥

समं नेमिजिनेन्द्रेण, गजेन्द्रेणेव कुरुरः । कुरङ्ग इव सिंहेन, रुक्मी योद्धुमदौकत ॥ ७४ ॥ विक्रमोपक्रमस्तस्य, जिने
विफलतां ययौ । खद्योतस्येव मार्तण्ड-मण्डले द्युतिडम्बरः ॥ ७५ ॥ गुरुः कोदण्डटङ्कारः, सलीलं नेमिनिर्मितः । रुक्मिणः
कर्णमभ्येत्य, पलायनमुपादिशत् ॥ ७६ ॥ अपरेऽपि परोलक्षाः, क्षोणिपाला बलोद्धताः । सममेवोदतिष्ठन्त, जिनं योधयितुं
मदात् ॥ ७७ ॥ अविधित्सुर्वधं तेषां, देवः कारुण्यसागरः । दिव्यमापूरयामास, शङ्खं विख्यातविक्रमः ॥ ७८ ॥ तेन शङ्ख-
निनादेन, कर्णजोहोपगूहिना । द्विषां पाणितलात् पेतु-रायुधान्यखिलान्यपि ॥ ७९ ॥ ते समुज्झितशौण्डीर्य-व्यापाराः

१ सरलाङ्गुलित्रयेण । २ चक्रव्यूहम् । ३ सूर्यसदृशतेजसः । ४ कर्णमूलप्राप्तेन ।

कृष्णजरा-
सन्धसैन्य-
योर्युद्धा-
रम्भः ॥

॥२६२॥

पुरतः प्रभोः । निर्निमेषदृशस्तस्थु-रालेख्यलिखिता इव ॥ ८० ॥

हिरण्यनाभमुख्यानां, पेष्टुं विद्विष्टभूभुजाम् । अनाघृष्टिरधाविष्ट, करिणामिव केसरी ॥ ८१ ॥ तदा युयुधिरे तेऽपि, सर्वे सर्वात्मना तथा । भाले रामानुजस्यापि, स्वेदः प्रादुरभूद्यथा ॥ ८२ ॥ अश्वीयसंकटे तस्मिन्, मिहिरोऽपि महाहवे । शरप्रहारभीत्येव, पांशुवर्मावृतोऽभवत् ॥ ८३ ॥ छिन्नप्रोच्छलितैर्दूरं, चामीकरमयैर्ध्वजैः । अजायत तदानीं द्यौ-रुल्काभि-रिव संकुला ॥ ८४ ॥ रुधिरासवसौहित्य-मार्गणाः पार्थमार्गणाः । कृपणै र्गिपुभिर्नष्टै-र्न नीताः कृतकृत्यताम् ॥ ८५ ॥ पार्थस्य खुरलीमात्र-मभवत् कौस्वाहवः । बाहोरिष्टमपूरिष्ट, जरासन्धरणः पुनः ॥ ८६ ॥ संधाना-कृष्टि-विच्छेद-विषये तस्य लाघवम् । दृष्ट्वा सुमनसो व्योम्नि, सत्यं सुमनसोऽभवन् ॥ ८७ ॥ असह्यस्तावदेकोऽपि, रिपुभिः कपिकेतनः । पौरु-षोष्मलदोर्दण्डैः, किं पुनर्बन्धुभिर्युतः ? ॥ ८८ ॥ गदया दलयामास, भीमः प्रत्यर्थिपार्थिवान् । पक्षोन्निद्रबलानिन्द्रः, पविना पर्वतानिव ॥ ८९ ॥ अथोत्थिते रणव्योम-द्युमणौ धर्मनन्दने । परैर्ध्वान्तायितं कैश्चित्, कैश्चित्तासगणायितम् ॥ ९० ॥ जरासन्धस्य राजन्या-अन्ये हिंसन्नहीनिव । प्रशस्यदर्शनश्चक्रे, नकुलः स्वकुलोचितम् ॥ ९१ ॥ दिदेव सहदेवो-ऽपि, संग्रामफलके तदा । रुन्धन् शरानिवारतातीन्, वश्यैरक्षैरिवेपुभिः ॥ ९२ ॥ इत्थं पाण्डुसुतैश्चण्ड-भुजदण्डपराक्रमैः । लम्बिताः शत्रवः केचि-दाशु कीनाशदासताम् ॥ ९३ ॥ केचिच्च निशितैर्वर्णै-र्गमिता दक्षिणैर्मताम् । अवनीशयनीयेषु, शोणितार्द्रेषु शायिताः ॥ ९४ ॥ (युगम्)

१ अनाघृष्टेः । २ सूर्यः । ३ खुरली-धनुर्विद्याऽभ्यासः । ४ देवाः । ५ सतुष्टाः । ६ 'शारीः' इति स्यात् ।

भीषण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १४॥
॥२६३॥

शेषास्तु मुपितोत्साहाः, प्रापिताः प्राणसंशयम् । हिरण्यनाभं शरणं, सेनान्यं समुपाययुः ॥ ९५ ॥ तानवस्थाप्य
दुर्वार-शौण्डीर्यः स्थैर्यमन्दरः । सोऽथ यादवयादांसि, ममर्दं समराम्बुधौ ॥ ९६ ॥ यदुसेनापरिवृढैः, सोढः प्रौढवलैरपि ।
न तस्य समरारम्भः, सिंहस्येव मतङ्गजैः ॥ ९७ ॥ केचि-न्नेमिजिनाधीशं, केऽप्यनाघृष्टिमञ्जसा । हिरण्यनाभतो भीताः,
शरणाय रणाद्ययुः ॥ ९८ ॥ यादवेन्द्रचमूं वीक्ष्य, प्रतिपक्षभयाकुलाम् । हिरण्यनाभमभ्येत्य, धीरं भीमोऽभ्यधाद्वचः
॥ ९९ ॥ जरासन्धचमूनाथ !, किं मश्रासि वृथा बलम् ? । मामेहि येन दोर्दण्ड-ऋद्धमपनयामि ते ॥ १०० ॥ इत्याहूतः
स भीमेन, भैनाक इव वेगतः । प्राविशत् पक्षरक्षार्थी, वेगात् संगरसागरम् ॥ १०१ ॥ प्रावर्तत तयोः पूर्वं, महाबाहोः शरा
शरि । निष्ठितायुधयोरासी-न्मुष्टामुष्टि ततः परम् ॥ १०२ ॥ जरासन्धस्य सेनान्यं, भीमस्तामनयदशाम् । लम्बितौ हरि-
रामाभ्यां, यां प्राक् चाणूर-मौष्टिकौ ॥ १०३ ॥ पुरा दुःशासनेनापि, न ह्यसह्यन्त हन्त याः । कथं हिरण्यनाभोर्ण-
नाभो मुष्टीः सहेत ताः ॥ १०४ ॥ मागधक्ष्मापतेस्तस्मिन्, पतिते पृतनापतौ । अनीकज्ञानं दग्धं, यादवैस्तद्वैरिव
॥ १०५ ॥ यादवध्वजिनीशानां, स्वदोर्दण्डस्पृशामपि । पौरुषोत्कर्षसानन्दाः, पेतुर्भीमे दृशस्तदा ॥ १०६ ॥ किमस्ति
क्वचिदन्योऽपि, कोऽपि भीमोपमो भटः ? । इतीवालोचितुं भानुः, प्रापद्वीपान्तरं तदा ॥ १०७ ॥ विहाय समरारम्भ-मुभयो-
रप्यनीकयोः । स्वाम्यादेशेन भूपालाः, प्रदोषे शिविरं ययुः ॥ १०८ ॥

एकच्छत्रं मुदामासीत्, स्कन्धावारे मुरद्विषः । जरासन्धस्य तु शुचा-महो विलसितं विधेः ॥ १०९ ॥ अनाघृष्टि-

१ यदुसेनाप्रभुभिः ।

युद्ध-
वर्णनम् ॥

॥२६३॥

समाख्यात-बाहुपौरुषसंपदः । प्रीतेनाभिसमं राज्ञा, समालिङ्गयन्त पाण्डवाः ॥ ११० ॥ हते हिरण्यनाभेऽथ, प्रभ्रश्यद्वैर्य-
वैभवः । शुशोच मगधाभीशः, सहायाः खलु दुर्लभाः ॥ १११ ॥

ततः प्रातः पुनः प्राप्त-धीरिमा मगधेश्वरः । शिशुपालमहीपालं, सेनानीत्वेऽभ्यपिञ्चत ॥ ११२ ॥ स्वयमेवात्तसं-
नाहः, संयुगोत्साहदुःसहः । उद्धृष्टस्त्रमारूढः, स्पन्दनं साम्पराधिकम् ॥ ११३ ॥ अद्य स्यादजरः सन्ध-मकृष्णं चा मही-
तलम् । इत्थं संधाऽनुसंधान-ग्रहिलीकृतमानसः ॥ ११४ ॥ कीनाशाऽऽयामसंवास-प्रतिभूमिः पदे पदे । यमदूतैरिवोल्लण्ठै-
र्दुर्निमित्तैरुरीकृतः ॥ ११५ ॥ क रे कृष्णः ? क रे कृष्ण ? , इत्युच्चैर्व्याहरन्मुहुः । उद्धृतो मगधस्वामी, वेगात् संयुग-
माययौ ॥ ११६ ॥ (चतुर्भिः कलापकम्) विरचय्य पुनश्चक्र-व्यूहमव्याहृतोर्जितः । वभञ्ज यादवोद्यानं, मदान्धश्चेदिप-
द्विपः ॥ ११७ ॥ ततो यादवसेनानी-मृन्दं-श्चेदिपतेश्चमूम् । विदधद्वनुराकृष्टि-मनाधृष्टिरधावत ॥ ११८ ॥ नृपा दश
सहस्राणि, ये चेदिपसमीपगाः । रुरोध ताननाधृष्टिः, कुञ्जरानि च केमरी ॥ ११९ ॥ तद्वधव्यग्रमालोक्य, यदुराजचमू-
पतिम् । उचालः शिशुपालस्तु, तत्रागाद्यत्र केशवः ॥ १२० ॥ अभ्यधाच्च तमित्युच्चैः, कृष्ण ! निष्णोऽसि संयुगे । तत्
किञ्चिदायुधं घत्स्व, यत्ते त्राणाय जायते ॥ १२१ ॥ हसन्नुवाच गोविन्दो, माद्रीमातस्तवेदशीः । दुःसहा अपि सोढास्मि,
कामं वाग्विषविप्रुषः ॥ १२२ ॥ अपराधशतेनापि, न क्रोधं देवि ! ते सुते । कर्तास्मीति मया यस्मात्, प्रतिपन्नं पितृवसुः
॥ १२३ ॥ परःशतापराधं त्वा-मिदानीं तु समापयन् । मनागपि भविष्यामि, नोपालभ्यः पितृवसुः ॥ १२४ ॥ इति

१ माद्री माता यस्य तत्संबोधनम् ।

कृष्णे वदत्येव, निस्त्रपश्चेदिपस्तदा । विततार शरैरेव, प्रत्युत्तरमनुत्तरैः ॥ १२५ ॥ तस्य चाणावलीं छित्त्वा, विसृज्येदं
जनार्दनः । चिच्छेद धनुषो जीवां, जीवातुमिव तेजसाम् ॥ १२६ ॥ उपादाय परं चाप-मसौ यावदयुध्यत । तावत्
कृष्णोऽस्य राज्यश्री-निकेतं केतुमच्छिदत् ॥ १२७ ॥ ममन्थ सारथिं रथ्यान्, रथं चैतस्य केशवः । “ बलिना स्पर्ध-
मानस्य, न्यकारो हि पदे पदे ” ॥ १२८ ॥ असिखेटकहस्तेन, भूयस्तेनोत्थितं रणे । कंसविध्वंसनोऽप्येनं, नन्दकेनाभ्य-
पद्यत ॥ १२९ ॥ अभूत् कुतूहलोत्थास्तु-दिविपत्परिपत्तयोः । परस्परदृढाघात-भग्नप्रहरणो रणः ॥ १३० ॥ हरिं जघान
निःशङ्क-मानसो दमघोषजः । तं पुनर्ज्ञातिसंबन्ध-वद्वापेक्षमधोक्षजः ॥ १३१ ॥ तमथारिष्टमथनो, निष्पिष्टमुकुटं
व्यधात् । आचकाह शिरश्छेतुं, तस्य चेदिपतिः पुनः ॥ १३२ ॥ शिर्षच्छेद्योऽयमित्यात्त-निश्चयश्चैद्यमच्युतः । खड्गदूत-
मुखाच्चक्रे, कंसस्य परिचारकम् ॥ १३३ ॥

शिशुपालवधालोक-कल्लोलितरुपा ततः । अगस्तीयितुमारेमे, युद्धाब्धौ प्रतिविष्णुना ॥ १३४ ॥ संनद्धः संमुखीभूय,
भूयःक्षितिपसंकुलाम् । दृष्ट्वा यदुचमूं सोऽथ, दूतं पप्रच्छ सोमकम् ॥ १३५ ॥ दूत्येन गतवानेता-नुर्वीशान् दृष्टपूर्व्यसि ।
नामग्राहममूंस्तन्मे, सर्वानाख्यातुमर्हसि ॥ १३६ ॥ अथाख्यत् सोमकः स्वामिन्, सैन्यनाभौ नृपः पुरः । समुद्रविजयः
स्वर्ण-वर्णाश्वोऽयं हरिध्वजः ॥ १३७ ॥ अस्य स्रुर्जगन्मान्यो, निःसीमभुजविक्रमः । अयं तु शुकवर्णाश्वो-ऽरिष्टनेमि-
वृषध्वजः ॥ १३८ ॥ सेनाग्रे धवलैरश्वैः, कृष्णोऽयं गरुडध्वजः । नवीन इव जीमूतो, बलाकाभिरलंकृतः ॥ १३९ ॥

अस्य दक्षिणपक्षस्थो-ऽरिष्टवर्णस्तुरङ्गमैः । रामस्तालध्वजः सोऽयं, हिमवानिव जङ्गमः ॥ १४० ॥ नीलाश्वेन रथेनैष, पाण्डु-
 यनुर्युधिष्ठिरः । धनंजयः पुनरयं, रथेन श्वेतवाजिना ॥ १४१ ॥ नीलोत्पलदलाभाश्च-रथस्त्वेव वृकोदरः । कृष्णाश्वेन
 रथेनाय-मनाघृष्टिर्गजध्वजः ॥ १४२ ॥ अपं च शवलैरश्वै-रम्भूरः कदलीध्वजः । महानेमिकुमारोऽयं, कुमुदाभैस्तुरङ्गमैः
 ॥ १४३ ॥ उग्रसेनः पुनरयं, शुकतुण्डप्रभैर्हयैः । एष तित्तिरकल्माषैः, सात्यकिस्तु तुरङ्गमैः ॥ १४४ ॥ जराकुमारः
 कनक-शृङ्गाश्वोऽयं मृगध्वजः । मेरुः कपिलरक्ताश्वः, शिशुमारध्वजस्त्वसौ ॥ १४५ ॥ काम्बोजैर्वाजिभिश्चायं, सिंहलः
 श्लश्मणरोमयः । पद्माभैर्वाजिभिश्चैव, राजा पद्मरथः पुरः ॥ १४६ ॥ पञ्चपुण्ड्रैर्हयैरेव, कुम्भकेतुर्विदूरथः । पारापतप्रभा-
 श्वोऽयं, सारणः पुष्करध्वजः ॥ १४७ ॥ बहवो यद्वोऽन्येऽपि, नानारथहयध्वजाः । सन्त्येते न तु शक्यन्ते, सर्वेऽप्या-
 रूपातुमारूपया ॥ १४८ ॥

तदाकर्ण्य जरासन्धः, प्रवृद्धोत्साहसाहसः । मन्यमानस्तृणायैता-नमृदुनाद्यादवीं चमूम् ॥ १४९ ॥ बभार भारतार्धेश-
 क्लेशितं यादवं बलम् । मत्तमातङ्गनिर्ह्वन-नलिनीवनविभ्रमम् ॥ १५० ॥ हतस्तम्बेरमस्तोम-मस्तं नीततुरङ्गमम् । भग्नस्यन्द-
 नसंदोह-दुरासदपदक्रमम् ॥ १५१ ॥ प्रहारप्रोषितप्राण-सुभटस्थपुटक्षिति । नव्यनिर्यदसृक्कुल्या-सिक्तमागधसंमदम् ॥ १५२ ॥
 पराजयनितान्तार्त-कुशार्तवसुधाधिपम् ॥ मानमर्दनसंपन्न-समरावेशकेशवम् ॥ १५३ ॥ नृत्यत्कवन्धनिर्ध्यान-तद्भ्यानत्रि-
 दशाज्ञनम् । अरिष्टनेमिरैक्षिष्ट, स्वसेन्यं सान्द्रया दृशा ॥ १५४ ॥ (चतुर्भिः कलापकम्)

१ स्थपुटं-विपमम् । २ निध्यानं-दर्शनम् ।

पाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १४॥
॥२६५॥

व्याजहार कुमार तं, प्राञ्जलिर्मातलिस्ततः । पश्य देव ! त्वमेवासि, संयुगेऽस्मिन्न गंजितः ॥ १५५ ॥ इदं निर्मथितं
नाथ !, सैन्यं ते परिपन्थिना । तदेवं देव ! किं युक्तं, निजं पक्षमुपेक्षितम् ? ॥ १५६ ॥ भवेद्यद्यपि सावधं, कर्मेदं निर्म-
मस्य ते । रथं तथापि वृत्रारेः, किञ्चिदेनं कृतार्थम् ॥ १५७ ॥ इति मातलिविश्रसः, कुमारोऽप्यकुतोभयः । आखण्डलरुरा-
कल्प-मधिज्यं धन्व निर्ममे ॥ १५८ ॥ कृष्टद्विपदहंकार-ष्टंकारस्तस्य धन्वनः । व्यानशे रोदसी काल-महिषघनिभीषणः
॥ १५९ ॥ शङ्खं चापूरयन्नेमि-दिक्कुक्षिभरिनिस्वनम् । यच्छन्मूर्च्छालतां सोऽभू-दैत्यानामपि दुःसहः ॥ १६० ॥ लक्षं विपक्ष-
क्षितिपा, योद्धारस्तत्र येऽभवन् । स्तम्भितास्तेऽभितस्तेन, ध्वनिना धन्व-शङ्खयोः ॥ १६१ ॥ अथाह मातलिर्नेमिं,
विस्मितः सस्मितस्तदा । लीलयैव त्वया देव !, जिग्ये वैरिचमूरियम् ॥ १६२ ॥ एनं पुनर्जरासन्धं, मदान्धं स्वभुजौ-
जसा । यादवक्षोदनिक्षोभं, क्षमोऽपि किमुपेक्षसे ? ॥ १६३ ॥ ततो विभेद वाङ्मुद्रां, समुद्रविजयाङ्गजः । असौ राजन्य-
रोधोऽपि, नोचितः स्रुत ! मादृशाम् ॥ १६४ ॥ किं तु बन्धूपरोधेन, नीतोऽस्मि रणधुर्यताम् । किं नामैता न बाधन्ते,
दुर्धरा मोहवीचयः ? ॥ १६५ ॥ किं चायं शाश्वतो भावः, सदा सर्वत्र निश्चितः । संयुगे यन्निहन्तव्या, विष्णुभिः प्रति-
विष्णवः ॥ १६६ ॥ अचिरेणैव सोऽप्यर्थो, भविता पश्यतस्तत्र । इति नेमिर्बुध्वन्नेवं, स्वां संस्थापितवांश्चमूम् ॥ १६७ ॥
ततस्तथेरपां चक्रे, शक्रमारथिना रथः । यथा सोऽरिवरूथिन्यां, पुरः सर्वैरवैक्ष्यत ॥ १६८ ॥

अथालोक्य जरासन्धो, यवनादिसुतक्षयम् । विकटभुकुटीबन्धः, कैटभारातिमभ्यगात् ॥ १६९ ॥ दृष्टैरेकोनसप्तत्या,
जरासन्धसुतेरथ । पितुरग्रेसरैर्भूत्वा, रुष्यते स जनार्दनः ॥ १७० ॥ शोणदृष्टिपुटेरष्टा-विंशत्या तु हलायुधः । संग्रामयि-

युद्ध-
वर्णनम् ॥

॥२६५॥

तुमारमे, शरमः सिंहकैरिव ॥ १७१ ॥ सावहेलमुदस्तेन, हलेन मुसलेन च । अमून्मशकनिष्पेपं, निष्पिपेपाग्रजो हरेः ॥ १७२ ॥ तद्वधोच्छलितक्रोध-प्रवोधो मगधेश्वरः । निर्दयो गदया रामं, ताडयामास वक्षसि ॥ १७३ ॥ तत्प्रहारव्यथा-दौर्ध्या-दसृक्छोलमाकुलः । भृशं वयाम रामोऽपि, हाहारावं च वाहिनी ॥ १७४ ॥ प्रजिहीर्षुं पुना रामे, निस्त्रिंशं मागधं नृपम् । चण्डगाण्डीवपाण्डित्यात्, खलयामास फाल्गुनः ॥ १७५ ॥ अर्जुनस्य शितैर्वाणै-र्बाधितो मागधस्तदा । तदे-कोपञ्चमशासीत्, कौरवाऽऽरामसंक्षयम् ॥ १७६ ॥ गदाप्रहारवैधुर्यं, पश्यन् रामस्य केशवः । सर्वास्तानन्तर्पांचक्रे, तनू-जान्मगधेशितुः ॥ १७७ ॥

तन्निशुम्भनसंभूत-प्रभूताक्षेपदुःसहम् । माधवं मगधाधीशः, समेत्य सविधेऽभ्यधात् ॥ १७८ ॥ रे गोपाल ! ध्रुवं कालः, कृतक्रोधोदयोऽधुना । आकर्षति जरासन्धः, कंसमुख्यास्तवोदरात् ॥ १७९ ॥ समादत्स्व किमप्यस्त्र-भारमत्राणै-ककारणम् । अनायुधमसंनाहं, नाहमाहन्मि जातुचित् ॥ १८० ॥ दृष्टमर्तवधा दृष्ट्वा, वधं तद्वधकस्य ते । सुता जीवयशा मेऽस्तु, प्रतिज्ञापारद्वक्षरी ॥ १८१ ॥ विभ्रुवन्तमिति क्रोधा-द्विरोधिनमनेकधा । मनागप्यकृतक्षोभं-स्तं जगाद जनार्दनः ॥ १८२ ॥ राजन् ! यदात्य तत्तथ्यं, सत्यैव दुहितुस्तव । प्रतिज्ञा भविता किं तु, ज्वलद्वह्निप्रवेशनात् ॥ १८३ ॥ इति तं व्याहरन्नेव, प्रेरितः शकुनैः शुभैः । हरिः सरभसोऽभ्येत्य, प्रतिजग्राह मार्गणैः ॥ १८४ ॥ जरासन्धो धनुर्दण्डा-दथ प्रसृमरैः शरैः । भयं यदूनां विदधे, पिदधे चार्कमण्डलम् ॥ १८५ ॥ चित्रास्तान् पत्रिणः शत्रो-भूतानिव मनोरथान् । निरुद्धरोदसीरन्ध्रान्,

१ अष्टापदः । २ निशुम्भन-वधः । ३ 'क्रोधः' इति प्रतिद्वय० । ४ 'जरासन्धधनु०' प्रतित्रय० ।

खण्डयामास केशव ॥ १८६ ॥ राम-रावणसंग्राम-दृशनां स्पर्निवासिनाम् । अजायत तयोर्युद्धे, तादृगेव रसः पुनः ॥ १८७ ॥ शस्त्रं यद्यज्जरासन्धो, मोक्षमैच्छदधोक्षजे । मार्गणैस्तत्तदप्राप्त-मोक्षं चिच्छेद स क्षणात् ॥ १८८ ॥ अपूर्व-संपुगालोक-कौतुकाकुलमानसैः । खेचरै रचयांचक्रे, कलः कलकलो दिवि ॥ १८९ ॥ सुरारैः प्रतिपक्षास्त्रै-रस्त्राणि मगधे-शितु । विधीयन्ते स वन्ध्यानि, ध्वान्तानीव रवेः करैः ॥ १९० ॥ केतुच्छेद-शरच्छेद-जीवाच्छेदैर्विलक्ष्यताम् । नीतः पीतद्विषचक्रं, चक्रं सस्मार मागधः ॥ १९१ ॥ देवताऽधिष्ठितं तस्य, क्रोधारुणदृशस्तदा । कराम्भोजमलंचक्रे, तदप्यागत्य वेगतः ॥ १९२ ॥

रे ! गोप ! न भवस्येप, इति जल्पन्मुहुर्मुहुः । चक्रं चिक्षेप साक्षेप-मानसो मगधाधिपः ॥ १९३ ॥ तच्च स्वच्छन्दमाग-च्छत्, समुद्रविजयादिभिः । यादवैर्दृष्टो व्योम्नि, हाहारवपुरःसरम् ॥ १९४ ॥ इतस्ततः परिभ्रेष्टुः, संभ्रमेण नभश्चराः । स्वर्गोऽसौऽपि तन्मार्गा-द्विमानान्यपनिन्यरे ॥ १९५ ॥ तदस्त्रैस्ताडयामास, चक्रमर्धपथे हरिः । मुहुर्मुसल-सीराभ्यां, सीर-पाणिश्च निश्चलः ॥ १९६ ॥ रुष्टोऽत्यन्तमनाधृष्टिः, परिधेण जघान तत् । शस्त्रैः समस्तैर्निस्तन्द्रः, समुद्रविजयः पुनः ॥ १९७ ॥ शक्तिं च तत्प्रहाणाय, प्राहिणोद्धर्मनन्दनः । गदां पुनर्जगज्जैत्री-मादरेण वृकोदरः ॥ १९८ ॥ रुरोध कौरव जयो-र्जस्वलैरर्जुनः शरैः । कुन्तेनारिकृतान्तेन, प्रयत्नाच्चक्रुः पुनः ॥ १९९ ॥ संरोद्धुं सहदेवोऽस्त्रै-स्तच्चक्रमुपचक्रमे । सर्वात्मनाऽपि विक्रान्तं, पञ्चभिस्तत्र पाण्डवैः ॥ २०० ॥ अन्येऽपि यादवाः सर्वे, विविधैरायुधैर्निजैः । युगपत्तदपाचक्रु-श्चक्र-मुदामविक्रमाः ॥ २०१ ॥ केनाप्यस्वलितं भूरि-स्फुलिङ्गोद्गारि तत्तदा । मार्तण्डमण्डलनिभं, नभस्यायाति वेगतः ॥ २०२ ॥

ततो मनसि मन्वाना, जातं विश्वमकेशवम् । यादवाः समजायन्त, सवाप्स्यामलाऽऽननाः ॥ २०३ ॥ जरासन्धपता-
किन्यां, किञ्चित्सानन्दचेतसि । अहो ! किमद्य भावीति, सोत्प्रेक्षे प्रेक्षके जने ॥ २०४ ॥ समुद्रविजयादीनां, दीनान्तः-
करणस्पृशाम् । पश्यतामेव तुम्हेन, जवादाहत्य वक्षसि ॥ २०५ ॥ उपसर्गेऽपि तादृक्षे, निःक्षोभमनसो हरेः । अन्तेवासीव
पादान्तं, तच्चक्रं समशिश्रियत् ॥ २०६ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्)

सानन्दे यादवानीके, प्रत्यनीके विपादिनि । हेलयैव हरिः किञ्चि-त्रीचैर्भूय तदाददे ॥ २०७ ॥ दम्भोलिनेव जम्भारिः,
प्रमामण्डलशालिना । पाणिप्रणयिना तेन, केशवः शुशुमेतमाम् ॥ २०८ ॥ अम्भोजमिव तच्चक्र-मुपादाय प्रतोलयन् ।
निर्गर्वः कंसविध्वंसी, मगधाधिपमभ्यधात् ॥ २०९ ॥ भो ! भूपालशिरोरत्न !, न यत्नः संयुगाय ते । सांप्रतं सांप्रतं येन,
दैवं नैवानुकूलिकम् ॥ २१० ॥ आत्मीयमप्यनात्मीयं, शस्त्रं स्यात् कथमन्यथा । तद्रच्छ मागधान् स्वेच्छं, विलसस्व ममा-
श्रया ॥ २११ ॥ नष्टं न किञ्चिदद्यापि, मेदिनीश ! विमृश्यताम् । श्रुतं किं न त्वया ? जीव-न्नरो भद्राणि पश्यति ॥ २१२ ॥
इत्युक्तः सोऽपि साटोपं, कैटभारिमभापत । अरे ! गोपाल ! वाचालः, सुतरामसि संप्रति ॥ २१३ ॥ संप्राप्तेनामुना
मन्ये, लोहखण्डेन माद्यसि । “ अमेयः सारमेयस्य, गर्वोऽस्थिशकलादपि ” ॥ २१४ ॥ इति संतक्ष्य तीक्ष्णेन, वचसा
सहया हरिम् । स शैस्ताडयामास, व्योमेवान्दैस्तपात्पथे ॥ २१५ ॥ स्वचक्रेणैव नेतव्याः, प्राणान्तं प्रतिविष्णवः । इत्या-
गमरहस्यानि, नान्यथेति विचिन्तयन् ॥ २१६ ॥ शीर्षच्छेद्यस्य तस्याशु, शिरश्छेदाय केशवः । प्रसृत्वरप्रभाचक्रं, चक्रं
विशेष लीलया ॥ २१७ ॥ (युग्मम्) तेन ज्वालाजटालेन, सकिरीटं सकुण्डलम् । एतय प्रसभमम्भोज-च्छेदमच्छेदि

पाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १४॥
॥२६७॥

तच्छिरः ॥ २१८ ॥ निर्व्यूढस्वामिकार्यत्वा-दाढ्यंभावुकतेजसा । चक्रेण तेनालंचक्रे, पुनरेव हरेः करः ॥ २१९ ॥ जगच्चे-
तश्चमत्कारि-कंसारियलदधनाम् । आनन्दनिर्यदधूणां, प्रससुः स्वर्गिणां गिरः ॥ २२० ॥ नवमोऽनवमस्फूर्ति-विस्फुरत्की-
र्तिसौरभः । न एष द्विपदुच्छेद-च्छेकोऽजनि जनार्दनः ॥ २२१ ॥ कंसध्वंसः पुरीन्यासो, जरासंधवधोऽप्ययम् । जन्म-
तोऽपि किमेतस्य, चरित्रं ? यन्न चित्रकृत् ॥ २२२ ॥ इत्यन्योन्यकृतालापा-स्त्रिविष्टपसदस्तदा । गोविन्दे निजमानन्दं,
पिबन्तुः पुष्पवर्षतः ॥ २२३ ॥ भूर्भुवःस्वस्त्रयीलोके, शंसद्भिः केशवोदयम् । ते मुदा दुन्दुभिध्वानैः, शब्दाद्वैतं
वितेनिरे ॥ २२४ ॥

अथ लक्ष्मपि धोणे-रधिपाः स्वावरोधतः । अरिष्टनेमिना मुक्ताः, सिंहेन हरिणा इव ॥ २२५ ॥ ते तदोत्सादितो-
त्साह-मुच्छन्नास्त्रपरिग्रहम् । आत्मानं वीक्ष्य दधिरे, त्रपामलिनमाननम् ॥ २२६ ॥ जरासन्धवधं ज्ञात्वा, नृपाः प्राञ्जलय-
स्तदा । विज्ञा विज्ञापयामासुः, समुद्रविजयात्मजम् ॥ २२७ ॥ वैकुण्ठे कुण्ठशौण्डीर्या, मा भूवन् रिपवः कथम् ? ।
निपक्षकक्षदावाग्नि-र्यस्य त्वमसि बान्धवः ॥ २२८ ॥ राजन्यमृत्यौ जन्येऽस्मि-न्नजीविष्याम किं वयम् ? । कृपया त्रिजगन्ना-
त-रेवमयास्यथा न चेत् ॥ २२९ ॥ किं तु श्रीभ्रमरीकुन्दा-न्मुकुन्दात्रातुमर्हसि । अन्यथा कुपिते तस्मि-न्नसाकं क्व तु
जीवितम् ? ॥ २३० ॥ तथेत्येषां प्रतिश्रुत्य, प्रार्थनां पृथिवीभुजाम् । उपतस्थे समेतस्तै-र्नेमिः कंसनिपूदनम् ॥ २३१ ॥
संमुखं प्रसरन्तीव, श्लिष्यन्तीव मुहुस्तदा । संभाषन्त इवान्योन्य-मेतयोर्मिलिता दृशः ॥ २३२ ॥ स्यातां राका-मृगाङ्गौ चेत्,

१ भेदस्फूर्तिः ।

युद्ध-
समाप्तिः ॥

॥२६७॥

संमुखीनामुमौ दिवि । तदा तदास्ययोर्नून-मुपमासंभवो भवेत् ॥ २३३ ॥ उमौ तापिच्छगुच्छाभौ, श्रीवत्साङ्गाबुभावपि ।
तावन्योन्यं कृताश्लेषौ, सत्यमेकत्वमापतुः ॥ २३४ ॥ प्रावर्तन्त ततः स्वैर-मवार्यभुजवीर्ययोः । संग्रामसंकथास्तास्ता-स्तयोः
शात्रवजैत्रयोः ॥ २३५ ॥ आमाद्यावसरं तेषां, लक्षस्यापि क्षमाभृताम् । नेमिः प्रसाद्य गोविन्दं, पृष्ठे हस्तमदापयत् ॥ २३६ ॥

अत्रान्तरे महामात्या, जरासन्धतनूद्धरम् । सहदेवं नये निष्णाः, कृष्णस्याङ्गे निचिक्षिपुः ॥ २३७ ॥ माधवस्तं
विधत्ते मय, मगधेषु पुनर्नृपम् । “प्रणिपातावसानो हि, कोपो विपुलचेतसाम्” ॥ २३८ ॥ तेन तेनोपसंग्राम-कर्मणा दक्षिणेर्मणाम् ।
सुभटानामनाभृष्टि-श्रेष्ठे व्रणचिकित्सितम् ॥ २३९ ॥ संपराये पराक्ष्णां, समुद्रविजयाज्ञया । स करोति स्म संस्कार-माग्नेया-
स्त्रेण कालवित् ॥ २४० ॥ विसृज्य सहदेवाद्यान्, पार्थिवानथ केशवः । कुलवृद्धाभिरारब्ध-शिवं शिविरमभ्यगात्
॥ २४१ ॥ समुद्रविजयः पुत्रैः, पौत्रैश्च रिपुर्जित्वरैः । अनुयातः पथि प्राप, कामप्यनुपमां श्रियम् ॥ २४२ ॥ अमन्यत
गरीयोभि-र्लघीयोभिश्च यादवैः । प्रभृत्योत्कर्षविश्रान्ति-र्धूल-केशव-नेमिषु ॥ २४३ ॥ यथास्वं मातरस्तेषां, मङ्गलानि
वितेनिरे । द्विपञ्चयोऽनदानं हि, क्षत्रियाणामनुत्तरम् ॥ २४४ ॥ ययौ नेमिमनुज्ञाप्य, मुदितो मातलिर्दिवम् । आख्यञ्च
तत्परिप्राणि, शक्राय पुलकं वहन् ॥ २४५ ॥

आम्बानीमास्थितेऽन्येद्युः, समुद्रविजये नृपे । उच्चैस्तूर्यरवं सर्वे, शुश्रुवुर्दिवि यादवाः ॥ २४६ ॥ परोलक्षाणि चाद्रा-
क्षु-रुत्पक्षमाणः क्षणेन ते । स्वगितार्कविमानानि, विमानानि नभोऽङ्गणे ॥ २४७ ॥ समं प्रशुम्न-साम्बाम्ब्या-मथोत्तीर्य

ण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १४॥
॥२६८॥

विमानतः । वसुदेवः प्रणोति स, समुद्रविजयक्रमौ ॥ २४८ ॥ बलदेवादयः सर्वे, वसुदेवमनंसिपुः । वृद्धान् प्रद्युम्न-
साम्बौ च, ववन्दाते यथाक्रमम् ॥ २४९ ॥ यथास्थानं यथानाम, प्रद्युम्नेन निवेदिताः । समुद्रविजयं नत्वा, प्रणेमुः
खेचरा हरिम् ॥ २५० ॥ व्यजिज्ञपंश्च ते पित्रा, शौर्यरूपादिभिर्गुणैः । जिग्ये जगन्नयं येन, पुरस्तात्तस्य के वयम् ? ॥ २५१ ॥
तमाऽऽज्ञास्रग्निणो मूर्ध्नि, विद्धि नस्तदतः परम् । नवमोऽसि हृषीकेश-स्तनः शाधि यदृच्छया ॥ २५२ ॥ इत्युदित्वा नवादि-
त्य-ग्रमं ते कैटभद्विपम् । अपास्तकौस्तुभमदै, रत्नपुञ्जैरपूजयन् ॥ २५३ ॥ सोऽपि संमानयांचक्रे, वचसा क्रिययाऽपि
तान् । “ उदात्तचेतसां क्वापि, न ह्यौचित्यव्यतिक्रमः ” ॥ २५४ ॥ संप्रसायप्रमीतानां, स्ववीराणां नरायणः । क्रियाऽभिज्ञः
क्रियास्तास्ता, विदधावौर्ध्वदेहिनीः ॥ २५५ ॥ निर्वापं सहदेवोऽपि, व्यधत्त विधिवत् पितुः । अन्येऽपि प्रेतकार्याणि, स्वस्व-
संवन्धिनां व्यधुः ॥ २५६ ॥ साऽपि जीवयशाः साक्षा-द्वीक्ष्याखिलकुलक्षयम् । पितुः पत्युश्च युगप-न्निर्लज्जाऽदाञ्जलाञ्जलिम्
॥ २५७ ॥ कूर्दित्वा यादवैस्तत्र, स्वानन्दो यत् प्रदर्शितः । कृष्णोपज्ञं ततोऽन्वर्थ-मानन्दपुरमित्यभूत् ॥ २५८ ॥

भारतस्य हरिस्त्रीणि, खण्डान्याखण्डलोपमः । प्रतस्थेऽथ वशीकर्तुं, केशवानां क्रमो ह्ययम् ॥ २५९ ॥ कांश्चिदुत्थाप-
यन् कांश्चि-दुत्खातप्रतिरोपितान् । कुर्वन्नुर्वीपतीनुर्वी, साधयामास माधवः ॥ २६० ॥ हरिः प्राप प्रदेशं तं, वसुधासा-
धनक्रमात् । शिला कोटिशिला नाम, यत्रास्ति गिरिसोदरा ॥ २६१ ॥ उच्चत्व-विस्तरा-यामै-र्विदुर्यामेकयोजनाम् । यया च
वासुदेवस्य, बलं बाह्वोः परीक्ष्यते ॥ २६२ ॥ (युगम्) पश्यतां सर्वभूपानां, भूतलाच्चतुरङ्गुलीम् । मुकुन्दः कन्दुकोत्क्षेप-

१ युद्धे मृतानाम् । २ पितृतर्पणादिक्रियाम् ।

कृष्णस्य
भरतार्ध-
साधनम् ॥

॥२६८॥

मुचिक्षेप धणेन ताम् ॥ २६३ ॥ ततो जयजयघ्यान-पूर्वं गीर्वाणखेचराः । प्रहृष्टाः सुमनोवृष्टिं, कृष्णोपरि निचिक्षिपुः ॥ २६४ ॥ अखण्डितोदयं पद्भि-र्मासैरासूत्र्य दिग्जयम् । अखिलैः सह भूपालै-र्वलति स्म चलानुजः ॥ २६५ ॥

अथ क्रमेण वर्धिष्णु-भरतार्धमहर्द्धिभिः । सोऽविशद्द्वारकां द्वार-द्वारप्रारब्धमङ्गलाम् ॥ २६६ ॥ ततो राज्याभिषेकाय, चिष्णोरुष्णांशुतेजसः । तीर्थानां मागधादीनां, जलान्यानिन्यिरे सुरैः ॥ २६७ ॥ समुद्रविजयो राजा, स्वयमानक-दुन्दुभिः । बलभद्रस्तपःसूनु-र्भीमसेना-र्जुनौ यमौ ॥ २६८ ॥ अनाधृष्टिमुखाश्चान्ये, कुमाराः स्वजना अपि । राजानोऽपि सहाऽऽयाता-स्ते सहस्राणि षोडश ॥ २६९ ॥ अर्धभारतवास्तव्या-स्त्रिविष्टपसदस्तथा । सर्वे व्योमचरास्ते च, वसुदेववशंवदाः ॥ २७० ॥ हिरण्मयै रत्नमयै-स्तीर्थार्म्भः पूरितोदरैः । कलशैर्मुखविन्यस्तो-दारमन्दारपल्लवैः ॥ २७१ ॥ आनन्दाश्रुसमारब्ध-चारिधाराद्विरुक्तयः । वैकुण्ठमुचपीठस्थ-मभ्यपिञ्चनमी क्रमात् ॥ २७२ ॥ (पञ्चभिः कुलकम्) मातरोऽस्य शिवादेवी-रोहिणी-देवकीमुखाः । सुवासिन्यश्च कुन्त्याद्या, मङ्गलानि मुहुर्जगुः ॥ २७३ ॥ हयाः कैथि-द्रजाः कैथित्, कैथिन्माणिक्यराशयः । कन्याः कैथित्तदा भूपै-रुपदीचक्रिरे हरेः ॥ २७४ ॥ वृत्ते प्रतिपुरं तस्मि-न्नभिषेक-महोत्सवे । सत्कृत्य व्यसृजद्विष्णु-र्नृपान् भूचरखेचरान् ॥ २७५ ॥

युधिष्ठिरप्रतिष्ठार्थं, नृपैः कतिपयैर्वृतः । अन्येद्युः सोऽचलत् साश्व-हास्तिको हस्तिनापुरम् ॥ २७६ ॥ रामो नेमि-रनाधृष्टिः, पाण्डवेयानुरोधतः । प्रगुम्नाद्याः कुमाराश्च, सह तेन प्रतस्थिरे ॥ २७७ ॥ मैत्रीं मञ्जरयद्विथ, मित्रैश्चित्रा-

पाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १४॥
॥२६९॥

द्वादिभिः । चेले व्योमचरैः कैथि-तदा साकं किरीटिना ॥ २७८ ॥ कुन्त्या सह शिवादेवी, रोहिणी देवकी तथा ।
सौजन्यमनुरुन्धत्य-श्वेत्तुः सस्नेहचेतसः ॥ २७९ ॥ यास्यामः कथमानृण्यं, विष्णोर्वयमहो इति । संकथाः पाण्डवेयानां,
पथि पप्रथिरे मिथः ॥ २८० ॥ प्रागेत्य केशवादेशात्, पुत्रोत्कण्ठाकशीयसः । पाण्डवागमनं पाण्डो-रावेद्यत नभश्चरैः
॥ २८१ ॥ प्रत्युद्ययौ तदाकर्ण्य, सपौरः पाण्डुरात्मजान् । तेषामालोक्य च स्फीतिं, पुपोष पुलकोत्करम् ॥ २८२ ॥ उपे-
युपी समं पत्या, सुतानुद्वीक्ष्य तत्क्षणात् । माद्री हर्षाश्रुवर्षेण, प्रावृषं नूतनां व्यधात् ॥ २८३ ॥ विहाय वाहनान्याशु,
विकासिन्दनाम्बुजाः । व्यक्तानन्दमवन्दन्त, पितरौ पाण्डवा अपि ॥ २८४ ॥ उन्निद्रप्रणया माद्री, गाढाश्लेषपुरःसरम् ।
पद्मोत्फुल्लदशः कुन्त्याः, पाणिभ्यामग्रहीत्क्रमौ ॥ २८५ ॥ सरोमाञ्चा च पाञ्चाली, पञ्चाङ्गीचुम्बितावनिः । क्रमात् पाण्डोश्च
मायाश्च, प्राणमचरणाम्बुजम् ॥ २८६ ॥ अन्यैरपि यथौचित्यं, प्रणीते प्रणतिक्रमे । पीयूषमयमानन्द-मयं तेषामभूजगत्
॥ २८७ ॥ आमुक्तमौक्तिकोच्चूलाः, स्वविमानजितस्ततः । जगत्या इव रोमाञ्चा, मञ्चा निर्ममिरे पुरे ॥ २८८ ॥ प्रतिवेशम
व्यरच्यन्त, चेलोत्क्षेपपुरःसरम् । साक्षादिव मुदो मुक्ता-स्वस्तिकास्तोरणानि च ॥ २८९ ॥ प्रतिरथ्यमदीयन्त, पिष्टातकपरा-
गिणः । मूर्ता इव मनोरङ्गा, विकटाः कुङ्कुमच्छटाः ॥ २९० ॥ असूय्यत भ्रमद्भङ्गी-संगीतसुभगोदयः । कुसुमप्रकरो जानु-
दमो घण्टापथक्षितौ ॥ २९१ ॥ सवन्धोरप्यजातारेः, प्रवेशाय प्रसाधनम् । पाण्डुः प्रमोदनीरन्ध्रः, सैरंध्रीभिरकारयत्
॥ २९२ ॥ यशःसंसारसौरभ्य-सुरमेधर्मजन्मनः । चन्दनाद्यङ्गरागोऽङ्गे, पुपोष पुनरुक्तताम् ॥ २९३ ॥ सदैवापरदुष्प्राप-

१ 'संवन्धोर०' प्रतित्रयपाठो न सम्यक् ।

कृष्णस्य
वासुदेवा-
भियेकः,
हस्तिनापुरे
गमनं च ॥

॥२६९॥

गुणालंकारधारिणः । तस्याभूवन्नलंकाराः, पित्रोर्नेत्रोत्सवः परम् ॥ २९४ ॥ गङ्गोर्मिनिर्मले तस्य, वसानस्याच्छवाससी ।
लग्नोत्तारणं चक्रे, सोमाङ्कुरपृथुः पृथा ॥ २९५ ॥

सोऽथ तत्कालमुन्मील-दानमैरावणोपमम् । महेन्द्र इव गर्जन्त-मारोहजयकुञ्जरम् ॥ २९६ ॥ तेन साकं पुरः पाण्डुः,
पार्श्वतः केशवादयः । भीमाद्या बान्धवाः पृष्ठे, गजारूढाः प्रतस्थिरे ॥ २९७ ॥ श्वेतच्छत्रापदेशेन, सेव्यमानो नृपश्रिया ।
चारुवाराङ्गनावर्गैः, सलीलोद्भूतचामरः ॥ २९८ ॥ चिरायोपचितोत्कण्ठाः, श्लिष्यन्निव वदन्निव । दृशा पीयूषवर्षिण्या-नुगृह्ण-
न्नभितः प्रजाः ॥ २९९ ॥ उद्गच्छदुच्चरोमाञ्च-मञ्चलोत्तारणोत्तरम् । प्रजानां लाजनिक्षेपं, प्रतिगृह्णन् समन्ततः ॥ ३०० ॥
प्रमोदोत्फुल्लनेत्राणां, नागराणां पदे पदे । अनुरागगिरस्तास्ताः, शृण्वन्नाशीःपुरःसराः ॥ ३०१ ॥ परित्यक्तान्यकृत्याभिः,
प्रेक्षोलत्प्रीतिवीचिभिः । गवाक्षप्रहिताक्षीभि-र्मृगाक्षीभिर्निरीक्षितः ॥ ३०२ ॥ चत्वरे चत्वरे सोऽथ, मञ्चे मञ्चे गृहे गृहे ।
गृह्णन्माङ्गलिकान्युचैः, प्राविशन्नागसाह्वयम् ॥ ३०३ ॥ (पद्भिः कुलकम्)

तस्याध्यासितसौधस्य, दधिर्द्वाक्षितादिभिः । प्रसृतोल्लुल्लोलं, कुन्ती मङ्गलमादधे ॥ ३०४ ॥ श्रिया नूतनया
राजन्, राजसिंहासने पुनः । स तदा स्थापयांचक्रे, पाण्डुना विष्णुनाऽपि च ॥ ३०५ ॥ उपदायामुपेताना-मिभानां
वृंहितैर्मुहुः । तदा मङ्गलनूर्याणां, निनादो मेदुरीकृतः ॥ ३०६ ॥ कुङ्कुमस्थासकै रत्ना-कल्पैश्चाध्वीयसंकटे । उपदा वाजिनस्त-
स्या-जिरे व्यानञ्जिरे तदा ॥ ३०७ ॥ महीपालकिरीटोऽसौ, किरीटं कैटभारिणा । पारावारार्पितै रत्नैः, पर्युप्तं पर्यधाप्यत
॥ ३०८ ॥ अजातारेस्ततो जाते, क्षितिपानामुपायने । अतिप्रीतिपराः पौरा, मङ्गलानि चितेनिरे ॥ ३०९ ॥ उपेत्योपेत्य

श्रीपाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १४॥
॥२७०॥

वृन्देन, पौरपण्याङ्गनागणः । संगीतं सूत्रयामास, तूर्यत्रिकविचक्षणः ॥ ३१० ॥ जाते स्वामिन्यजातारौ, प्रजाः पूर्णोपया-
चिताः । पुस्तुजागर चक्रु-र्देवेभ्यस्तूर्यजागरैः ॥ ३११ ॥ वीक्ष्य धर्मात्मजे गाढं, नागराननुरागिणः । अश्लाघत पृथां
तादृ-क्पुत्रप्रसविनीं हरिः ॥ ३१२ ॥ व्यधत्त धर्मसुनिर्त्यं, कुन्त्याः पाण्डोश्च यादृशीम् । वितेने तादृशीं भक्ति,
गान्धारी-धृतराष्ट्रयोः ॥ ३१३ ॥ पञ्चमूर्तिकमात्मानं, स पश्यन्नतिवत्सलः । चक्रेऽर्धचक्रिणोऽध्यक्षं, बन्धून् सर्वा-
धिकारिणः ॥ ३१४ ॥

आपृच्छमानमन्येद्यु-र्गमनाय जनार्दनम् । सभायामञ्जलिं वद्धा, धर्मजन्मा व्यजिज्ञपत् ॥ ३१५ ॥ दामोदर !
तवैवेद-मनुभावविजृम्भितम् । भूयोऽभूवन् यदेता मे, हस्तिनापुरसंपदः ॥ ३१६ ॥ स्मरस्येतद्विराटेषु, गूढवासकदर्थितान् ।
आदराद्वारकां नीत्वा, तथाऽस्मान् सत्करिष्यसि ॥ ३१७ ॥ किं चास्मिंश्चण्डशौण्डीरे, किं जयेयं रणाजिरे ? । सुमेधाः सह-
योद्वा चे-न्न त्वमेकमना भवेः ॥ ३१८ ॥ राज्यलक्ष्मीस्तवैवेय-मिमे प्राणास्तवैव च । किमन्यदस्ति ? येन त्वां, विष्णो !
सत्कुर्महे वयम् ॥ ३१९ ॥ तथापि पृथुचित्तेन, निर्निमित्तोपकारिणा । पदातिलप्रसंख्याया-मयं चिन्त्यो जनस्त्वया ॥ ३२० ॥
इति विज्ञेन विज्ञाप्य, विष्णवे पाण्डुजन्मना । स्पर्ण-रत्न-गजाश्वादि-सर्वस्वमुपदीकृतम् ॥ ३२१ ॥ त्वयेदानीं ममैवेदं,
सर्वं वस्तु समर्पितम् । निर्बन्धं तदलं कृत्वा, विजयेथाश्विर भुवि ॥ ३२२ ॥

इति संबोध्य कौन्तेयं, तेनार्चितपरिच्छदः । वैकुण्ठोऽचलदुत्कण्ठा-वतीं द्वारवतीं प्रति ॥ ३२३ ॥ (युग्मम्) धर्म-
जस्तपनुव्रज्य, पुर कृच्छ्राद्व्यवर्तत । पृथास्तूनुकथानिष्ठाः, कृष्णोऽपि स्वपुरीं ययौ ॥ ३२४ ॥ समभ्यर्च्य यथौचित्यं,

कृष्णस्य
हस्तिनापुरे
प्रवेशः ।
युधिष्ठिरस्य
राज्या-
भिषेकः ॥

॥२७०॥

तेऽपि नित्राङ्गदादयः । प्रीतैः पाण्डुसुतैः मर्षे, विसृज्यन्ते स खेचराः ॥ ३२५ ॥ कौन्तेयोऽथ पुरे सर्व-व्यसनानि
न्यगारयत् । “एकस्याप्यपराधे हि, ज्ञातिरुच्छिद्यते ध्रुवम्” ॥ ३२६ ॥ अमारिपटहैश्चापि, धर्ममुन्निद्रमादधे । “रूपा हि
मर्जजीवेषु, परं धर्मस्य जीवितम्” ॥ ३२७ ॥ स भोजनाय दीनाना-मर्नादीनवमानसः । नानाभोज्यविचित्राणि, सत्रागा-
राण्यकासयत् ॥ ३२८ ॥ यात्रां स स्रष्टयामास, समस्तजिनवेश्मसु । “सर्वद्वारमुदारा हि, यतन्ते सुकृतार्जने” ॥ ३२९ ॥
तत्रस्थ एव नाशिक्ये, स श्रीचन्द्रप्रभप्रभोः । अचीकरत् सदाचार-पूतः पूजामहोत्सवम् ॥ ३३० ॥

इति सुचरितैस्तैस्तैः सिक्त्वा सुधा इव चान्धवैः,
परमुपचयं पाण्डोः सूनुर्निनाय नयद्रुमम् ।
स च निरुपमानन्दस्यन्दि क्षणात् सुषुवेतमा-
मखिलनृपतिश्लाघ्यं पुण्यं यशश्च फलद्वयम् ॥ ३३१ ॥

इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिचिरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये जरासन्धवधवर्णनो
नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १५॥
॥२७१॥

अथ पञ्चदशः सर्गः ।

दीक्षाप्रपन्नमन्येद्यु-रुद्यद्भक्ति पितामहम् । नन्तुं यियासुरादिक्षत्, सपौरान् चान्धवानृषः ॥ १ ॥ ते तदैव समारूढाः,
प्रौढेषु तुरगादिषु । कुप्ताकल्पा नृपद्वार-मभ्युपेत्यावतस्थिरे ॥ २ ॥ अगण्यदेवमण्यादि-वरेण्यावर्तवाजिनम् । वाजिनं पञ्च-
कल्याण-मारुरोह महीपतिः ॥ ३ ॥ मुनिर्यत्रास्ति गाङ्गेयः, प्रतस्थे तत्र पार्थिवः । ऋक्षेशमिव ऋक्षाणां, गणो लोकस्तमन्व-
गात् ॥ ४ ॥ मुनिवन्दारुगीर्वाण-विमानैः स्थगिते स्वौ । राजन्यानां पथि व्यर्थे-जतिमातपवारणैः ॥ ५ ॥ सपौरस्तं भुवो
भर्ता, देशमादेशवान् क्रमात् । भीष्मालंकृतशैलान्ते, स्वसैन्यं स न्यवेशयत् ॥ ६ ॥ ततश्चरणचारेण, गच्छन्नरपतिः पुरः ।
शपानं शरशय्याया-मात्मध्यानपरायणम् ॥ ७ ॥ गीतार्थैर्मुनिभिर्गान-परिचर्याविचक्षणैः । संवाह्यमानसर्वाङ्गं, करैः
कमलकोमलैः ॥ ८ ॥ आचार्यभद्रगुप्तेन, दीयमानानुशासनम् । देहतो देहितो भेद-निश्चयैकाग्रचेतसम् ॥ ९ ॥ देह-
दक्षिणभागस्थं, भवभङ्गैरुमुद्ररम् । धारयन्तं मनोहारि, रजोहरणमन्तिके ॥ १० ॥ अहंपूर्विकयोपेतै-रमरैरथ खेचरैः ।
वर्द्धमानाधिकश्रद्धै-रावद्धपरिमण्डलम् ॥ ११ ॥ नराणां खेचराणां च, स्त्रीभिः स्वर्वासिनामपि । प्रारब्धरासकोत्ताल-ताल
वाचालसंनिधिम् ॥ १२ ॥ आनन्दमग्नं नामाग्र-न्यस्तनिश्चललोचनम् । गाङ्गेयमुनिमद्राक्षी-चारित्रमिव मूर्तिमत् ॥ १३ ॥
(सप्तभिः कुलकम्)

१ रचिताभरणाः । २ देवमणिः-अश्वगलस्थलोमावर्तत्रिशेपः । ३ वाजी-वेगवान् ।

युधिष्ठिरस्य
गाङ्गेयमुनि-
समीपे
गमनम् ॥

॥२७१॥

पितामहं तथा प्रेक्ष्य, पाण्डवानां दशस्तदा । आसन्नानन्दशोकाभ्यां, क्षीतलोष्णजलाविलाः ॥ १४ ॥ किरीटं
पादुके छत्रं, कृपाणं चामराणि च । दूरादुर्वीपतिर्मुञ्चन्, पञ्चधाऽभिगमं व्यधात् ॥ १५ ॥ अष्टमीन्दुनिभे कुर्वे-छलाटे करकुञ्ज-
लम् । ययौ नैवेधिकीपूर्व-सुर्वीशस्तदवग्रहम् ॥ १६ ॥ तत्र कृत्योत्तरासङ्गं, निःसङ्गैकशिरोमणेः । स त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य,
पादयोरपतन्मुनेः ॥ १७ ॥ प्रत्येकं तस्य चात्सल्यं, स्मरन्तस्तत्तदद्भुतम् । नत्तारोऽन्येऽपि चत्वार-श्चरणौ मूर्द्धनि न्यधुः ॥ १८ ॥
तेऽजस्रमश्रुधाराभिः, क्रमावल्लपयन्मुनेः । भेजिरे विरजीभावं, भक्तिप्रह्लाः स्वयं पुनः ॥ १९ ॥ धर्मलाभमयीस्तेषा-माशिपो-
ऽदान्मुनिः शनैः । तेऽप्युपेत्य प्रमोदेन, न्यपीदंस्तन्मुखाग्रतः ॥ २० ॥ मुनिराकृष्य नासाग्रा-त्तेषु चिक्षेप चक्षुषी । “ महान्तो
हि परार्थाय, स्वार्थेषु शिथिलादराः ” ॥ २१ ॥ आजन्मचापसंपर्क-कर्कशं मुनिपुंगवः । पाणिं व्यापारयामास, तेषां पृष्ठे
पुनः पुनः ॥ २२ ॥

मुधासन्नचारिण्या, गाङ्गायनिमुनेर्दृशा । सिक्तस्त्यक्तमनस्तापः, पार्थिवस्तं व्यजिज्ञपत् ॥ २३ ॥ प्रभो ! प्रभूतसंभूत-
पापपङ्केन पङ्किलः । निर्मलोऽस्तु ममाऽऽत्माऽयं, त्वदुपास्तिमुधाऽम्बुधौ ॥ २४ ॥ विवेकाऽऽख्यं निधिं तात !, वृष्णाऽगुष्णान्म-
माखिलम् । राज्याय बान्धवध्वंस-मकार्षे कथमन्यथा ? ॥ २५ ॥ ज्ञातिसंज्ञापनोपज्ञ-कल्मषैकमलीमसाः । व्याकोशकोश-
हस्त्य-श्च-बन्धुरा अपि धिह श्रियः ॥ २६ ॥ इन्दु कुन्दद्युतिं कीर्तिं, धर्मं च द्वयमप्यदः । दुःखाकृत्योदयन्ते याः, संपदस्ता
न संपदः ॥ २७ ॥ अहह ! ज्येष्ठयोः पित्रो-गान्धारी-धृतराष्ट्रयोः । अदायि यन्मया दुःखं, तत्तु वाचामगोचरः ॥ २८ ॥

१ संज्ञापनं-मारणम् । २ व्याकोशं-प्रकुण्डलम् ।

पाण्डव
चरित्रम् ॥
सर्गः १५॥
॥२७२॥

तत्पथप्रस्थितस्तात !, सांप्रतं पारलौकिके । प्रसीदान्त्योपदेशेन, केनाप्यनुगृहाण माम् ॥ २९ ॥ येनास्मान्नरकक्रोड-गाम-
प्रतिभुजोऽधुना । मुच्येयं बान्धवधंस-निदानात् खलु पाप्मनः ॥ ३० ॥ पुराऽप्यदायि यो महं, राजधर्मोचितस्तथा ।
उपदेशः स हृद्यस्ति, वास्तव्योऽद्यापि तद्यथा ॥ ३१ ॥ सर्वैर्नृपगुणैर्युक्ताः, सुवृत्ताः प्राज्यवंशजाः । भूमेर्भूषणतां यान्ति,
हारा इव नरेश्वराः ॥ ३२ ॥ पार्थिवानामलंकारः, प्रजानामेव पालनम् । किरीट-कटकोष्णीपै-र्भूष्यन्ते केवलं नटाः ॥ ३३ ॥
विशेषज्ञः कृतज्ञश्च, गुरौ देवे च भक्तिमान् । अप्रतार्यश्च धूर्तानां, भुवं भुङ्क्तेऽब्धिमेखलाम् ॥ ३४ ॥ सेवा गुरौ तदादिष्टे,
ग्रहः पुरुषसंग्रहः । शौर्यं धर्मश्च पञ्चामी, राज्यलक्ष्मीलताम्युदाः ॥ ३५ ॥ आपन्नस्यातिहरणं, शरणागतरक्षणम् । त्यागः
प्रजानुरागश्च, श्रीतरीनांगरा अमी ॥ ३६ ॥ दानेन क्षमया शक्त्या, गणं राजाऽनुपालयेत् । गणकोपः क्षयो राज्ञां, विजयो
गणसंग्रहः ॥ ३७ ॥ शपन्ते कृपणाऽऽक्रन्द-च्छद्यना क्षितिपं श्रियः । आददीत ततो लोक-पीडयाऽर्थं न पार्थिवः ॥ ३८ ॥
आशां न विफलां कुर्या-च्छृपः कल्पद्रुमोऽर्थिनाम् । आशापाशसमं नास्ति, हृदयाऽऽरूपं नृणाम् ॥ ३९ ॥ भोगान्न च न च
त्यागा-न्न चाधेर्न च रोगतः । प्रजासंतापशापात्तु, क्षीयन्ते क्षितिपश्रियः ॥ ४० ॥ क्षमाभुजां क्षिप्यते लक्ष्मी-र्धूर्तैर्मधुरवादिभिः ।
अतिप्रवर्धितैर्भृत्यै-र्वह्निभैश्च निरङ्कुशैः ॥ ४१ ॥ समग्रप्रियग्राम-मर्वस्त्रमादलालसैः । इन्द्रियैरिव कायस्थैः, कायस्थैः, क्षपिता
नृपाः ॥ ४२ ॥ चण्डदण्डमगोष्ठार, क्षितिपं नेच्छति क्षितिः । निष्कलं कलहक्रूर, लुब्धं पतिमिषाद्गना ॥ ४३ ॥ प्रागित्युपादिशः
सम्य-ग्यथा मे हृदयंगमम् । अधुनाऽपि प्रभो ! पथ्यं, तथोपदिश किञ्चन ॥ ४४ ॥

१ 'तथ्यं' प्रत्यन्तरः । २ राज्याधिकारिविशेषैः ।

गाङ्गेय-
मुनिसमीपे
युधिष्ठिरस्य
प्रार्थना ॥

॥२७२॥

इति विद्यापनां राशो, निश्चम्य मुनिपुंगवः । दृशौ व्यापारयस्तस्मिन्, तानन्दे मन्दमभ्यधात् ॥ ४५ ॥ पुरा राज्यो-
 नितं तेऽर्थं, पुरुषार्थमचीकथम् । पुष्टोऽर्थः पार्थिवानां हि, सर्वोपक्रमसिद्धये ॥ ४६ ॥ ऋषीणां त्विदमाख्यातुं, राजन्नश्नति
 नौचितीम् । ततो धर्मं च मोक्षं च, समाचक्षे तवाधुना ॥ ४७ ॥ दानं शीलं तपो भाव-श्चेति धर्मश्चतुर्विधः । चतुर्णामपि
 वर्णानां, जायते यः शिवंकरः ॥ ४८ ॥ स्वर्गापवर्गयोर्वीजं, तत्र दानं भवेत्त्रिधा । गृहस्थैरपि मार्गस्थैर्भवाब्धिर्येन तीर्यते
 ॥ ४९ ॥ प्राणिनां प्रीणनं मृत्योर्भूतानामभयेन यत् । कर्मनिर्मूलनं सर्व-ज्येष्ठं दानं तदादिमम् ॥ ५० ॥ जन्तुं धिनोति
 नोदात्तैर्दत्ता स्तनावलिस्तथा । सर्वतोऽप्यभयं तुभ्य-मिति वर्णावलिर्यथा ॥ ५१ ॥ आगमादिसमीचीन-ग्रन्थतत्त्वार्थसि-
 द्धिषु । कुर्वतां माधुसाहाय्यं, ज्ञानदानमुदाहृतम् ॥ ५२ ॥ धन्यैर्ज्ञानप्रदीपेन, निस्तुपज्योतिषाधिकम् । अन्तरङ्गं तमस्काण्ड-
 मशेषमपि खण्ड्यते ॥ ५३ ॥ वस्तुना येन दत्तेन, साधोः सिध्यति संयमः । तृतीयं तदुपष्टम्भ-दानमाप्नातमर्हता ॥ ५४ ॥
 प्रीत्युदञ्चितरोमाश्च, कर्मक्षयकृते क्षमी । वस्तु कैल्प्यं सुपात्राय, ददीत विगतस्पृहः ॥ ५५ ॥ काले दानं सुपात्रेभ्यः, सद्गु-
 रूणां गमागमः । भवाब्धौ बोधिलाभश्च, भाग्यलभ्यमिदं त्रयम् ॥ ५६ ॥ चित्तं चित्तं च पात्रं च, त्रयमेकत्र संगतम् ।
 दुर्लभं लभ्यते येन, जन्म तस्य फलेग्रहि ॥ ५७ ॥ लक्ष्मीः सोभाग्यमारोग्य-माज्ञेश्वर्यं गुणोन्नतिः । आदेयता च कौन्तेय !,
 दानरूपद्रुपहृताः ॥ ५८ ॥ देशतः सर्वतो वाऽपि, विरतिः शीलमुच्यते । यतः संसारपारीणाः, स्त्रियोऽप्यासन्ननेकशः
 ॥ ५९ ॥ दानमातन्यते पाप-पीवरैरपि पामरैः । न तु पालयितुं शीलं, शक्यते येन केनचित् ॥ ६० ॥ बालमुक्तं तपः पोढा,

१ कल्पं, कल्पां, कल्यां, इति प्रत्यन्तराणां पाठाः ।

भीषण्ड-
चरित्रम् ॥
सर्गः १५ ॥
॥२७३॥

पोदा चाभ्यन्तरं बुधेः । कर्ममर्मच्छिदा कर्म-च्छेकमेकं यदुच्यते ॥ ६१ ॥ इहापि स्यान्महीयस्यै, तपोऽभीष्टार्थसिद्धये ।
स्वयमेव तस्या दृष्टो, दृष्टान्तोऽत्र जयद्रथः ॥ ६२ ॥

द्रौपदीहरणे ह्येव, तदा प्राप्य पराभवम् । द्रुष्टः कष्टं तपस्तेपे, युष्मद्वधविधित्सया ॥ ६३ ॥ तुष्टा च तपसा तेन,
काचिदभ्येत्य देवता । वरं वत्स ! वृणीष्वेति, निजगाद जयद्रथम् ॥ ६४ ॥ सोऽथ मे दुस्तपस्यास्य, यद्यस्ति तपसः
फलम् । ततो वधाय पाण्डूनां, स्यामित्येतामयाचत ॥ ६५ ॥ साऽप्यथोचदवाच्यैर, वाचोयुक्तिरियं त्वया । संविधातुं वधं
वत्स !, नैषामाखण्डलोऽप्यलम् ॥ ६६ ॥ आयुधरमदेहाना-मेपां हि निरुपक्रमम् । यदेते व्रतमादाय, तीर्थं सेत्स्यन्ति
नेमिनः ॥ ६७ ॥ तदेतेषां वधे मा स, कथा मिथ्या मनोरथान् । केवलं दुष्करस्येत-द्भावि ते तपसः फलम् ॥ ६८ ॥
यद्भवान् पाण्डवानेतान्, कुरुव्यूहे विविक्षतः । दिनमेकं रणच्छेदो, लीलया स्वलयिष्यति ॥ ६९ ॥ इति तस्मै समाख्याय,
देवता मा तिरोदधे । कृतं युष्मासु तेनापि, यत्किञ्चिद्विद्य तत् स्वयम् ॥ ७० ॥

तदेतत्तव कौन्तेय !, तपोमाहात्म्यमीरितम् । भावोऽधुना गर्वधर्म-धुर्वस्तुर्यो निशम्यताम् ॥ ७१ ॥ सर्वदैवातिदुर्लभो,
भावः सिद्धरमोपमः । दानादपोऽपि जायन्ते, येन कल्याणमूर्तयः ॥ ७२ ॥ एतस्मादेव कौन्तेय !, मचारित्रपचेलिमान् ।
मोक्षोऽपि कर्मनिर्मोक्ष-लक्षणस्तत्स्थणान्द्रवेत् ॥ ७३ ॥ चारित्राश्रितसंपन्न-तत्त्वज्ञानेन ते मया । पुमर्थानुत्तमावेतौ, धर्ममो-
क्षायुदाहृतौ ॥ ७४ ॥ कौन्तेय ! त्रिधिवन्नित्य-मुषामीथास्त्वमप्यसू । ममग्रमरारम्भ-पाप्मनो येन मुच्यसे ॥ ७५ ॥
एवमारुण्य पर्जन्य-गर्जिवन्मुनिदेवनाम् । शिखण्डीव कृतानन्द-ताण्ड्योऽभून्नुधिष्ठिरः ॥ ७६ ॥ अम्यधाव प्रभो ! ताभ्यु,

गान्धेय-
मुनिना
कृता
देशना
युधिष्ठी-
रस्य ॥

॥२७३॥

साधु संयोधितोऽस्म्यहम् । तवाप्तुना प्रसादेन, नीतश्च कृतकृत्यताम् ॥ ७७ ॥

आचार्यभद्रगुप्तोऽथ, मुनिं भीष्ममभाषत । प्रत्यासन्नो महाभाग !, पर्यन्तसमयस्तव ॥ ७८ ॥ अनुतिष्ठ कुरुश्रेष्ठ !, भूयोऽप्याराधनां ततः । योगो निरन्तराभ्यासात्, सौरभ्यं लभतेऽधिकम् ॥ ७९ ॥ एवं गुरुभिरादिष्ट-स्तुष्टुवे तान्मुनीश्वरः । पुनर्विधिवदाधत्त, मूलादाराधनामिति ॥ ८० ॥

ज्ञानाचारेऽष्टमेदेऽभू-द्योऽस्तीचारः कथंचन । समस्तमपि निन्दामि, तं त्रेधा शुद्धमानसः ॥ ८१ ॥ अष्टधा दर्शनाचारे, जातं निःशङ्कितादिमे । जन्मतोऽहमस्तीचारं, सर्वं गह्रं समाहितः ॥ ८२ ॥ ख्याताः समितयः पञ्च, तिस्रस्तु किल गुप्तयः । अष्टावेताः समेता याः, प्रोक्ताः शासनमातरः ॥ ८३ ॥ तदेकात्मनि चारित्रा-चारेऽस्तीचारमागतम् । अन्तिमाराधनां सम्प-
विधित्सुर्व्युत्सुजाम्यहम् ॥ ८४ ॥ (युगम्) योढा बाह्यं तपः योढा, वदन्त्याभ्यन्तरं तथा । तत्रास्तीचारमायातं, निन्दामि प्रयतोऽधुना ॥ ८५ ॥ स्वानुष्ठानेषु यद्भ्रश्य-द्वै(द्वै)र्यो वीर्यमगोषयम् । तन्निधा त्रिविधेनाहं, गह्रं दौरात्म्यमात्मनः ॥ ८६ ॥ यक्ष्मचादरमेदेषु, स्थावरेषु व्रसेषु च । प्राणातिपातमाजन्म, कृतं निन्दाम्यहं त्रिधा ॥ ८७ ॥ हास्यलोभमयक्रोधैः, पीडाकारि परस्य यत् । अजल्पिषं मृषा किञ्चि-त्तत्सर्वं व्युत्सुजाम्यहम् ॥ ८८ ॥ अल्पमल्पेतरं वा यत्, परकीयं मया क्वचित् । अद-
त्तमात्तमावाल्या-त्तं निन्दामि पुनः पुनः ॥ ८९ ॥ तैरथं मानुषं दिव्यं, यदब्रह्म निषेवितम् । त्रिविधेन त्रिधा तत्र, मिथ्या-
दुष्कृतमस्तु मे ॥ ९० ॥ समस्तवास्तु-धान्यादौ, द्विपदेऽथ चतुष्पदे । यदकार्षमहं मूर्च्छां, तन्निन्दामि मुहुर्मुहुः ॥ ९१ ॥ समृद्धिगार्धिना पूर्व-माहारश्च चतुर्विधः । अभुज्यत मया नक्तं, विविक्तस्तं त्यजाम्यहम् ॥ ९२ ॥ महाव्रतानि चत्वारि,

पाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १५॥
॥२७४॥

यत्रतोऽप्यर्थतोऽपि च । परावर्त्य नदेकाग्रः, पुनरुज्ज्वलतां नये ॥ ९३ ॥ दुर्वाक्यादपकाराद्वा, यद्वा द्रव्यापहारतः । यो
मया लम्बितः पीडां, स मे क्षाम्यतु संप्रति ॥ ९४ ॥ देवत्वे ये मया देवा, नारकत्वे च नारकाः । तिर्यक्त्वेऽपि च तिर्यञ्चो,
मानुषत्वे च मानुषाः ॥ ९५ ॥ स्थापयांचक्रिरे दुःखे, सर्वे क्षाम्यन्तु ते मयि । उपेतः समतां सर्वं, तेषामहमपि क्षमे ॥ ९६ ॥
(युग्मम्) लक्ष्मी रूपं प्रियैर्योगो, जीवितं यौवनं बलम् । वातोद्धताब्धिकल्लोल-चञ्चलं सकलं खलु ॥ ९७ ॥ रोग-मृत्यु-
जरा जन्म-दुःस्थानामिह देहिनाम् । धर्ममेकं विना जैनं, न कोऽपि शरणं भवेत् ॥ ९८ ॥ जन्तवः स्वजनाः सर्वे, जाताः
परजनाश्च ये । विवेकी तेषु कुर्वीत, को ममत्वं मनागपि ? ॥ ९९ ॥ एकस्यैव भवे जन्म, स्यादेकस्यैव पञ्चता । एकस्यैवा-
द्भ्राजः स्युर्दुःखानि च सुखानि च ॥ १०० ॥ वपुरन्यदिदं जीवा-दन्यद्धान्यधनादिकम् । जीवोऽन्यः पुनरेतेभ्यः, कथं
मुह्यन्ति बालिगाः ? ॥ १०१ ॥ वसा-शोणित-विष्मूत्र-यकृन्मांसा-स्थिसंभृते । अशुचिप्रचिते देहे, को हि मुह्यति कोविदः ?
॥ १०२ ॥ अग्रकयकुटीतुल्यं, यत्नाल्लालितपालितम् । अचिरादपि मोक्तव्यं, विनश्चरमिदं वपुः ॥ १०३ ॥ धीरस्य कातर-
स्यापि, मृत्युरेत्येय देहिनः । तन्म्रियेत तथा धीमा-न्न म्रियेत यथा पुनः ॥ १०४ ॥ अर्हन्तो निखिलाः सिद्धाः, साधवः
स्वगुणोन्नताः । अर्हद्वर्मश्च शरणं, भवन्त्वशरणस्य मे ॥ १०५ ॥ साधवो बान्धवाः सर्वे, धर्मः स्वामी गुरुः पिता । नात्मीयं
मे परं किञ्चित्, कर्मबन्धनिबन्धनम् ॥ १०६ ॥ सञ्ज्योऽथ भूत-भाविभ्य-स्तरण्डेभ्यो भवार्णवे । शाश्वतेभ्यश्च मे शश्व-दर्ह-
ञ्ज्योऽस्तु नमो नमः ॥ १०७ ॥ कर्मकक्षे क्षणाद्येषां, ध्यानेन दहनायितम् । तेभ्यो भवतु सिद्धेभ्य-स्त्रिविधेन नमो नमः
॥ १०८ ॥ पञ्चधाऽऽचारधारिभ्यो, भानुभ्यः शासनेर्द्धताम् । कृतभन्याञ्जबोधेभ्य, आचार्येभ्यो नमो नमः ॥ १०९ ॥ एत्या-

गाङ्गेय-
मुनिकृता-
ऽन्त्या-
राधना ॥

॥२७४॥

न्तेवासिनो नित्यं, येभ्यः सूत्रमधीयते । उपाध्यायपदस्थेभ्य-स्तेभ्यो मेऽस्तु नमो नमः ॥ ११० ॥ असहायसहायेभ्यः,
साधुभ्योऽस्तु नमो नमः । चारित्रयानपात्रे ये, दधते कर्णधारताम् ॥ १११ ॥ बाह्याभ्यन्तरमुपधि, धर्मस्यानुपकारकम् ।
सावध्ययोगविरत-स्त्रिविधं व्युत्सृजाम्यहम् ॥ ११२ ॥ चतुःप्रकारमाहारं, प्रत्याख्यामि समाधिना । चरमोच्छ्वासवेलायां,
तनूमेतां त्यजामि च ॥ ११३ ॥

एवमाराधनां कृत्वा, मुनिः शान्तनवस्तदा । स्वगुरुन् क्षमयामास, साधून् साध्वीश्च तत्परः ॥ ११४ ॥ पाण्डवा
निष्पतद्वाष्प-मुच्छ्रायविनयादथ । निपत्य पादयोर्भोष्मं, मुनिराजं व्यजिज्ञपन् ॥ ११५ ॥ तात ! त्वया वयं बाल-रसाला
इव लालिताः । वृद्धिमेतावतीमन्य-दुर्लभामलभामहि ॥ ११६ ॥ कृत्वा द्रोणमविद्राण-गरिमाणं गुरुं पुरा । कलाकलापम-
खिलं, त्वयैवाध्यापिता वयम् ॥ ११७ ॥ शश्वत्ते पुनरस्माभि-र्व्यलीकैरन्येव तेनिरे । अयं तु रणसंरम्भो, व्यलीकस्यापि
चूलिका ॥ ११८ ॥ ततः किं बहुना ? तात !, सर्वं नः क्षन्तुमर्हसि । गुरूणां नैव कोपाय, डिम्भानां दुर्नयोऽपि हि
॥ ११९ ॥ क्षमयित्वेति गाङ्गेयं, स्थितेष्वपरवन्धुषु । एको भूयोऽपि निर्व्याजं, व्याजहार धनंजयः ॥ १२० ॥ एते त्वद-
ङ्गसंसक्ता, मन्नामाङ्गाः पतत्रिणः । दुष्कर्मतर्जनीकल्पा-स्तात ! मां तर्जयन्त्यलम् ॥ १२१ ॥ समरं संस्मरन्नेवं, तात !
खिद्ये पदे पदे । संप्रत्येतां ततोऽवज्ञा-मविज्ञस्य क्षमस्व मे ॥ १२२ ॥ एवं विज्ञापितः सर्वैः, पाण्डवैर्मुनिपुंगवः । प्रसादपि-
शुनं तेषां, पृष्ठेऽदात् करपल्लवम् ॥ १२३ ॥

१ अविनश्वरगौरवम् । २ अप्रियाणि । ३ प्रसादसूचकम् ।

धीपाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १५॥
॥२७५॥

शुक्लं ध्यायन्नथ ध्यानं, सुसमाहितमानसः । सद्यो विदन्निवाऽऽत्मानं, संसारार्णवंपारगम् ॥ १२४ ॥ आनयन्नात्मता-
दात्म्यं, पञ्चापि परमेष्ठिनः । मासिकानशनो मृत्वा, गाङ्गेयः प्रापदच्युतम् ॥ १२५ ॥ सुरैर्नभश्चरैः पाण्डु-नन्दनैरपि
साश्रुभिः । अकारि देहसंस्कार-स्तस्य गोशीर्षचन्दनैः ॥ १२६ ॥ पाण्डवानथ संबोध्य, श्रीभद्रगुप्तसूरयः । अन्यत्र सूत्र-
यामामु-विहारं हारिसंयमाः ॥ १२७ ॥ गायन्तश्च सरोमाञ्चं, मुनेस्तस्य गुणान्मुदा । खेचरा-मर-गन्धर्वा, ययुः सर्वे
यथागतम् ॥ १२८ ॥

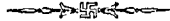
तद्ब्रह्मव्रतमद्भुतं निरुपमां तां प्राणिवर्गे कृपां
तच्छौण्डीर्यमनन्यतुल्यमतुलां सर्वत्र तामासताम् ।
गाङ्गेयस्य मुनेः परैरसुलभां तां चापि निःसङ्गतां
व्याख्यान्तः पथि पाण्डवा अपि ततो जग्मुः पुरं हास्तिनम् ॥ १२९ ॥
इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये गाङ्गेयस्वर्गमनवर्णनो
नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

१ चतुः । २ मनोहरसंयमाः शुद्धचारित्र्यवन्त इत्यर्थः । ३ कथयन्तः ।

गाङ्गेयस्य
स्वर्ग-
मनम् ॥

॥२७५॥

अथ षोडशः सर्गः ।

गोविन्दराजकल्पद्रु-कोरकः कोरकोऽन्यदा । अध्युपिवांसमास्थान-मुपतस्थे युधिष्ठिरम् ॥ १ ॥ प्रणम्यासन्नमासी-
न-मुर्वीशः पूर्वसंस्तुतम् । तमभ्यागमने हेतु-मन्ययुक्तं प्रियोक्तिभिः ॥ २ ॥ सोऽप्युचे प्राप्य वः पूजां, तदानीमीयिषानितः ।
अलका स्वःपुरीजिष्णुं, विष्णुः स्वामविशत् पुरीम् ॥ ३ ॥ कंसध्वंसी जरासन्ध-दण्डभृत् पाण्डवप्रियः । इत्यादिविरुदा-
लीभि-र्बन्दिषुन्दैः स गीयते ॥ ४ ॥ दलितारातिना तेन, राजन्वत्यां मुरद्विषा । द्वारवत्यां निरातङ्गाः, स्वैर क्रीडन्ति
यावदाः ॥ ५ ॥ विचेरुः केचिदुद्याने, वापीषु व्यलसन् परे । क्रीडाद्रौ केऽपि चिक्रीडु-र्नवोदयिताऽन्विताः ॥ ६ ॥ श्रीम-
सेमिकुमारस्तु, गुणैर्विश्वविलक्षणः । शान्तचेताः कचिन्नैन, रमतेऽन्यकुमारवत् ॥ ७ ॥

अलौकिकं तमालोक्य, विषयेभ्यः पराङ्मुखम् । खेदादूचे शिवादेवी, समुद्रविजयं ततः ॥ ८ ॥ धन्यास्ता मातरः
सार्धं, बभूविः खेलतः सुतान् । पश्यन्त्यो याः सुधामैत्रीं, सूत्रयन्ति स्वनेत्रयोः ॥ ९ ॥ एकैवाहमधन्याऽस्मि, जगत्पद्यापि
इत्तं यः । न पश्यामि स्वपुत्रस्य, बभूवीवदनाम्बुजम् ॥ १० ॥ तदार्यपुत्र ! संबोध्य, तनूजः परिणाम्यताम् । स्थां नृत्यन्ती
मदे तप, यथा पूर्णमनोरथा ॥ ११ ॥ ततोऽन्वितः शिवादेव्या, समुद्रविजयः स्वयम् । आहूय रहसि प्रीत्या, जगाद
निगनन्दनम् ॥ १२ ॥ वत्स ! त्वमेव सर्वस्व-मावयोस्त्वं च जीवितम् । भाग्य-सौभाग्य-रूपैश्च, त्वं त्रिलोकीविलक्षणः
॥ १३ ॥ तं पुराऽप्युत्सवायाति, नेत्रयोरधुना पुनः । विधेहि नौ नवोदः स-न्नुत्सवादुत्सवान्तरम् ॥ १४ ॥ कुमारोऽपि

श्रीपाण्डव
परिषद् ॥
सर्गः १६ ॥
॥२७६॥

हमन्नाह, नाहमुद्राहभद्रुर । किं त्वयाप्यनुरूपाऽस्ति, न काऽपि वनिता क्वचित् ॥ १५ ॥ ततोऽयादीच्छादेवी, वत्स !
ते किमिदं ययः । नन्विहमास्ति वास्तव्या, रूपनिर्लोडिताप्सरा ॥ १६ ॥ कन्या राजीमतीत्युग्र-सेनभूपालनन्दिनी ।
गुणैरप्यनुरूपैव, सा तेऽतस्ता विवाहय ॥ १७ ॥ (युगम्) नेमिरूचे न रोचन्ते, मायाचतुरचेतसः । दुःखैकखानयस्तु-
च्छा-श्लेकैभ्यस्तादृशः स्त्रियः ॥ १८ ॥ यास्तु निस्तुपसौहार्दाः, सर्वकामनिकेतनम् । सदानन्दसुधानद्यः, सन्ति मे हृदय-
गगाः ॥ १९ ॥ परिणेष्ये समस्तास्ताः, समये युष्मदाज्ञया । कियानप्युचितः काल-स्तत्प्रतीक्ष्यैः प्रतीक्ष्यताम् ॥ २० ॥
गम्भीर पितरावेव-मायर्ज्यं स्फूर्जदार्जवौ । सतामाचरणैः क्वचित्, काल नेमिस्जीगमत् ॥ २१ ॥

अन्यदा राजकाकीर्णा-मास्थानीमास्थिते हरौ । उज्जिहीते स्म नि शेष-ध्वनिपिण्ड इव ध्वनिः ॥ २२ ॥ प्रासादशिखर-
श्रेणि-सप्तनस्वनमूर्च्छितः । हाकारैर्गृहितः सोऽधू-दयावाभूम्युदरभरिः ॥ २३ ॥ लीलयाऽऽलानमुन्मील्य, महेभाः परिव-
भ्रमुः । मन्दुरान्तस्तुरङ्गाश्च, नेसुस्रोटितगन्धता ॥ २४ ॥ रुम्प्र द्वारवतीयग्र, चिरमैव्यादिवाभ्युधिः । आलिलिङ्ग भृश
क्षोभ-लोलैः कल्लोलनाहुभिः ॥ २५ ॥ पश्यन्त्येवासिभ्रान्ते, रामे रामानुजेऽपि च । निखिलोऽप्युच्छलन्मूर्च्छः, पपात
परिपजनः ॥ २६ ॥ क्षोभाच्च विस्मयाच्चाथ, चिन्तयामास केशवः । किमसौ स्फूर्जथुः ? किं वा, प्रलयाम्भोधरध्वनिः ?
॥ २७ ॥ किं चामौ पाञ्चजन्यस्य, जन्यव्योमविधौ ध्वनिः । तदयुक्तं यतो नाय-मगोविन्देन वाद्यते ॥ २८ ॥

इत्युह्वयानुले कृष्णे, चारुऋष्णाभिधः क्षणात् । एत्याऽऽयुधगृहारक्ष-स्त प्रणम्य व्यजिज्ञपत् ॥ २९ ॥ देव ! नेमि
कुमाराणां, गणेन परितारितः । त्वदीये त्वमिवेदानीं, विवेशाऽऽयुधवेऽमनि ॥ ३० ॥ दृश मुदर्शने शार्ङ्गे, गदायामथ

श्रीनेमि-
कुमार-
वृत्तान्तः ॥

॥२७६॥

नन्दके । स व्यापार्य निचिक्षेप, पाञ्चजन्ये पुनः पुनः ॥ ३१ ॥ तत्पूरणे कृताऽऽकृतो, जिघृक्षुः सोऽक्षिपत् करम् । अहं च हस्तमुद्यम्य, तमेत्यावोचमुचकैः ॥ ३२ ॥ किं कुमार ! प्रयासेन, निष्फलेन तवामुना ? । जायते यो न हासाय, स एवोदस्यते भरः ॥ ३३ ॥ आदातुमप्यलंभूष्णु-र्विष्णुरेनं हि नापरः । मुखमारुतपूरेण, दूरे पूरयितुं पुनः ॥ ३४ ॥ मयैवं वार्यमाणोऽपि, तं करेण करेणुत् । नेमिर्भुजोष्मणा चण्डः, पुण्डरीकमिवाग्रहीत् ॥ ३५ ॥ नेमिना स्थापितः सोऽथ, बन्धूकमधुरेऽधरे । रक्तोत्पलदले खेलन्, कलहंस इवावभौ ॥ ३६ ॥ हेलोत्फुल्लकपोलेन, तेनासौ पूरितस्तथा । यथा मूर्च्छामगच्छाम, वयं सर्वेऽपि यामिकाः ॥ ३७ ॥ क्रमादथाप्तचैतन्य-स्त्वदन्तिकमुपागमम् । इत्याख्याय गते तस्मिन्मुदा हरिरचिन्तयत् ॥ ३८ ॥

नेमिरस्मत्कुले रम्ये, चक्रवर्त्युदपद्यत । पाञ्चजन्ये मयाऽऽध्माते, नादो नेदक्कदाऽप्यभूत् ॥ ३९ ॥ उत्तंसः सर्ववंशानां, हरिवंशः पर भुवि । यस्तेजस्विभिरीदृक्षै-र्नरस्त्नैरलंकृतः ॥ ४० ॥ इत्यालोचयति प्रीत्या, हरौ विश्वमनोहरः । अनुत्सुको निरुत्सेकः, सभामेयाय नेम्यपि ॥ ४१ ॥

सर्वमज्ञातपूर्वी च, प्रकृत्या प्रियवान्धवः । कुमारमनुयुङ्क्ते स्म, प्रथयेण नरायणः ॥ ४२ ॥ आतर्विश्वंभराभोग-संभ्रमभ्रमिकारणम् । किंस्विदूर्जस्विनिर्घोषः, शङ्खोऽयं पूरितस्त्वया ? ॥ ४३ ॥ तं शिरःकम्पनेनैव, दत्तप्रत्युत्तरं हरिः । प्रत्यक्षमुत्थितस्थूल-पुलकः पुनरब्रवीत् ॥ ४४ ॥ दूरेऽन्यभूभुजो आतः !, शङ्खे ध्माते त्वयाऽधुना । असंस्तुतचरः क्षोभो, रामस्यापि मनस्यभूत् ॥ ४५ ॥ तदस्मि तव दोःस्याम-विलोकनकुतूहली । मुहूर्त्तमावयोरेव, नियुद्धं जायतां ततः ॥ ४६ ॥

चरित्रम् ॥
सर्गः १६॥

॥२७७॥

तथेति निर्विकारेण, कुमारेण प्रतिश्रुते । तं प्रहृष्टो हरिर्वाहौ, गृहीत्वा सुरलीं ययौ ॥ ४७ ॥ उभयाभिमते रामे, सभा-
मर्तरि तस्थुषि । चाणूरचूरणो मल्ल-युद्धाय समनह्यत ॥ ४८ ॥ दृष्ट्वा तथाऽध्यवस्यन्त-मन्तकं केशि-कंसयोः । अस्ताघ-
वलदोःस्तम्भो, नेमिर्गम्भीरमभ्यधात् ॥ ४९ ॥ भरतार्धपते ! युद्ध-मेतन्नीचजनोचितम् । किं वृथा पृथिवीपांशु-पांशुरा-
क्रियते तनुः ? ॥ ५० ॥ तन्मुरारे ! भुजस्तम्भ-बालनेनैव केवलम् । अन्योऽन्यमानयोरस्तु, सारसर्गस्वमीक्षणम् ॥ ५१ ॥
इत्यूरीकृत्य गोविन्दः, श्रीमशालानमञ्जुलम् । त्रिखण्डरक्षापरिधं, भुजं तिर्यग्धारयत् ॥ ५२ ॥ तं नेमिर्बालनलिनी-तन्तु-
चालमचालयत् । स्व च प्रसारयांचक्रे, भूधरेन्द्रनिर्मं भुजम् ॥ ५३ ॥ पूर्वं करेण सावज्ञं, करीन्द्र इव केशवः । स्थानाच्चाल-
यितुं नेमे-रारेमे भुजवह्नीम् ॥ ५४ ॥ आकुञ्चय चरणौ पश्चात्, सारसर्वाभिसारतः । ललम्बे नेमिदोःस्तम्भे, कृष्णः
कपिरिव द्रुमे ॥ ५५ ॥ न च नेमिभुजस्तम्भः, सूत्रमात्रमपि क्वचित् । स्थानाच्चाल किं मेरो-धूला चलति वात्यया ?
॥ ५६ ॥ गुणगृहो मुदा धातु-रोजोऽतिशयजन्मना । निमुच्य दोर्लतां नेमि-मालिलिङ्ग हरिर्मुहुः ॥ ५७ ॥ अयदच्च लस-
चेताः, श्लाघ्यं बन्धो ! कुलं हि नः । पवित्रे यत्र जातोऽसि, त्वमसामान्यविक्रमः ॥ ५८ ॥ मामकीनेन दोःस्थाम्ना, यथा
रामः प्रमोदते । तथाऽहं तावकीनेन, त्रैलोक्योपरिवर्तिना ॥ ५९ ॥

श्लाघामित्यावहन्नेमिं, प्रसृज्याऽऽलयमीयवान् । मनसो विश्रमाराभं, रामं पप्रच्छ केशवः ॥ ६० ॥ दृष्ट्वाप्येव !
त्वयाऽऽश्चर्यं, नेमिनो मेऽनुजन्मनः ? । योऽमुष्य विक्रमः सोऽस्ति, न शकस्य न चक्रिणः ॥ ६१ ॥ तदसौ निजशौर्येण,
विश्वविश्वातिशायिना । कथं न माधयत्येतां, पदखण्डामपि मेदिनीम् ? ॥ ६२ ॥ सीरपाणिरचाभाणी-न्मुरारे ! मे सार-

श्रीनेमि-
कुमार-
वृत्तान्तः ॥

॥२७७॥

त्यदः । यदा देव्याः शिवादेव्या, गर्भे नेमिरवातरत् ॥ ६३ ॥ चतुर्दश महास्वमा-स्तदा ददृशिरे तया । एतैर्नेमित्तिकैः
सर्वै-रित्थ च व्याचचक्षिरे ॥ ६४ ॥ शुभैरेभिर्महास्त्रै-र्जेता बाह्यान्तरद्विषाम् । चक्री वा धर्मचक्री वा, सुतो देव्या भवि-
ष्यति ॥ ६५ ॥ एतयोदात्तया मूर्त्या, निर्विकारतया तया । कृपालुत्वेन चानेन, मन्ये तत् सैष तीर्थकृत् ॥ ६६ ॥

अत्रान्तरेऽजनि व्योम्नि, श्राव्यवर्णा सरस्वती । कृतमेतैरनल्पैर्वा, विकल्पे राम-केशवौ ! ॥ ६७ ॥ नमिः पूर्वं
जिनो ह्येवं, संसदि प्रत्यपीपदत् । नेमिस्तीर्थकरो भावी, द्वाविंशोऽत्रैव भारते ॥ ६८ ॥ समस्तमपि स खैणं, तृणवच्चिन्त-
यिष्यति । राज्यं प्राज्यभुजोष्माऽपि, निरीहो न ग्रहीष्यति ॥ ६९ ॥ एतज्जिनोक्तमाख्याय, तस्यामुपरमस्पृशि । तं तं नेमे
गुणग्राम-मश्लाघत हरिर्मुदा ॥ ७० ॥

क्षणेन राममापृच्छथ, सोऽन्तःपुरमुपेयिवान् । नेमेश्वरित्रमाचख्यौ, शुद्धान्तसुदृशां पुरः ॥ ७१ ॥ तत्रोत्कमानसो
नेमिं, हरिः खेहादजूहवत् । ततो रत्नासनासीनः, स्नाति स्म सह नेमिना ॥ ७२ ॥ शुद्धया गन्धकापाद्या, समुन्मृज्य
वपुस्तयोः । कर्पूरागरुमिश्रेण, चन्दनेन व्यलिप्यत ॥ ७३ ॥ तैस्तैः स्वादुरसैर्भोज्यै-रभुञ्जातामुभावपि । मध्याह्नं चात्यवर्तेतां,
संकथामन्थरौ मिथः ॥ ७४ ॥ लीलावनेषु वापीषु, क्रीडाद्रौ सरसीषु च । समं नेमिकुमारेण, रेमे सान्तःपुरो हरिः ॥ ७५ ॥
इति प्रतिदिनं खेलं-स्तैस्तैः केलिभिरच्युतः । न विना नेमिना चक्रे, चक्रभृत् कामपि क्रियाम् ॥ ७६ ॥

एकदा सौविदल्लांश्च, द्वारपालांश्च सर्वतः । निखिलानङ्गरक्षांश्च, समादिक्षदधोक्षजः ॥ ७७ ॥ हंहो ! नेमिकुमारो मे,
प्राणेभ्योऽप्यतिवल्लभः । न कदापि न कुत्रापि, स्वलनीयस्ततो ह्ययम् ॥ ७८ ॥ प्रियाश्च सत्यभामाऽऽद्याः, कैटभाराति-

धीपाण्डव
परिवम् ॥
सर्गः १६॥

॥२७८॥

रादिशत् । युष्माभिर्देवरो नेमिः, खेलनीयोऽपशङ्कितम् ॥ ७९ ॥ हरेरन्तःपुरे नेमि-रेकाक्यपि ययौ ततः । “ धीरा विका-
रहेतौ हि, व्याप्रियन्ते विशेषतः ” ॥ ८० ॥ नर्मणः प्रतिनर्माणि, निर्विकारेण कुर्वता । नित्यं सर्वाः प्रजावत्यः, पर्यतो
प्यन्त नेमिना ॥ ८१ ॥

अथ दामोदरो नेमे-दार्स्वीकारहेतवे । अनोधत शिवादेवी-समुद्रविजयादिभिः ॥ ८२ ॥ सोऽप्यभाणीद्भृशं
भामा-रुक्मिणीप्रमुखाः प्रियाः । कार्ये प्रायः प्रगल्भन्ते, तादृशे हि मृगीदृशः ॥ ८३ ॥ ततस्ताः प्रार्थयामासु-रुपया-
माय नेमिनम् । सोऽपि प्रतारयामास, ज्येष्ठैः प्रत्युत्तरैरिमाः ॥ ८४ ॥ तासां नेमेर्वचोलक्षै-र्विलक्षमनसामथ । साहायक-
मिवाधातुं, वसन्तर्तुत्वातरत् ॥ ८५ ॥ ततश्चूतालिमत्तालि-वाग्मिनो दक्षिणानिलाः । आश्लिष्यन्नेमिमारब्ध-विवाहप्रार्थना
इव ॥ ८६ ॥ दिनैः सार्धमवर्धन्त, वनपादपसंपदः । सहैव च हिमानीभिः, क्षीयन्ते स्म क्षपास्तदा ॥ ८७ ॥ ततः पौरा-
न्वितः सार्ध-मनरोधेन माधवः । रन्तुं रैतकोद्यान-मगमन्नेमिना समम् ॥ ८८ ॥ परिपीताऽऽसवाः स्वैर, चिक्रीडुस्तत्र
यादवा । नन्यैः केचिदलंचक्रुः, कुसुमभरणैः प्रियाः ॥ ८९ ॥ प्रेयसीनां प्रियं चक्रुः, केऽपि पल्लवहस्तकैः । चेतश्चालो-
भयन् केनि-न्नरैः दुसुमरुन्दुकैः ॥ ९० ॥ रेवती सत्यभामाद्याः, पुनरिद्वप्रसाधनाः । राम-केशवयो रामा, रेमिरे
नेमिना सह ॥ ९१ ॥ तत्र काचिन्निजाश्लेष-भरैः कुरुकैर्नवैः । पृष्ठन्यस्तस्तनी नेमे-श्चक्रे धम्मिल्लवन्धनम् ॥ ९२ ॥
काऽपि स्वमुखगण्डप-पुण्यस्केमरमौरभात् । दूराम्यधिकमौरभ्यं, नेमेः श्वासानिल पपी ॥ ९३ ॥ काऽपि स्वाद्विप्रहारोत्थैः,
कङ्क्रेल्लिङ्गुमुमैः कृतम् । अक्षिपन्नेमिनः कण्ठे, श्लथनीविर्नरसजम् ॥ ९४ ॥ आविर्भावितदोर्मूला, काचिदुद्यपयोधरा । स्व-

श्रीनेमि-
कुमारस्य
जलक्रीडा॥

॥२७८॥

कटाक्षोद्भवैर्नेमे-रुत्तंसं तिलकैर्व्यधात् ॥ ९५ ॥ प्रजावतीनां नाभञ्जि, यदृच्छा काऽपि नेमिना । वशिनामिन्द्रियार्था हि,
प्रभवन्ति न किञ्चन ॥ ९६ ॥ इति श्रीनेमिना सार्धं, पौरैरन्तःपुरेण च । चिक्रीड प्रत्यहं क्रीडा-वने विष्णुर्नवे नवे ॥ ९७ ॥
नेमेर्विकारमाधातु-मनीश्वरतयाऽऽत्मनः । लज्जयेवातिचक्राम, वसन्तर्तुरतिद्रुतम् ॥ ९८ ॥

शिरीषमिपतः शस्त्रं, शस्त्राध्यक्ष इवार्पयन् । कामस्य जेतुकामस्य, नेमिं ग्रीष्मस्ततोऽभ्यगात् ॥ ९९ ॥ कोपादिव निदा-
घेन, पाटलाक्षेण वीक्षिताः । व्यलीकमूलमप्याशु, मानिन्यो मानमत्यजन् ॥ १०० ॥ ग्रीष्मे भीष्मरुचिर्मानु-रभूद्विष्टप्रताप-
कृत् । यद्वा कालवशान्मित्रे-ऽप्यमित्रत्वमुदञ्चति ॥ १०१ ॥ मर्माविद्धर्मसंतप्तै-र्विष्णुरन्तःपुरैर्युतः । ययौ रैवतकोद्यान-वा-
पीषु जलसेलये ॥ १०२ ॥ भ्रातुर्जायाभिराकृष्य, ममं नेम्यप्यनीयत । स्वकृत्यस्यावरोधेन, सन्तः सर्वानुरोधिनः ॥ १०३ ॥
वेगादुपागते ग्रीत्या, तीरं द्वारवतीपतौ । दीर्घिकाऽर्धमिव प्रादा-दम्भोजाञ्चितवीचिभिः ॥ १०४ ॥ अम्भोरुहवनभ्राम्य-न्मधु-
व्रतरुतच्छलात् । वापी स्वागतिकीवाभू-दुक्किमणीरमणं प्रति ॥ १०५ ॥ गोविन्दायोपदीचक्रुः, समेत्यारामिकाः पुरः ।
फुल्लन्मल्लीमयांस्तांस्तान्, पुष्पाकल्पाननेकशः ॥ १०६ ॥ तेषु काम्यतमं पूर्वं, रुक्मिण्याद्याः प्रिया हरेः । देवरं देवर-
म्याङ्गं, नेमिनं पर्यधापयन् ॥ १०७ ॥ गन्धलुब्धभ्रमद्भृङ्ग-भयव्याकुलदोर्लताः । प्रदत्तांस्तानुपेन्द्रेण, ततस्ताः पर्यधुः स्व-
यम् ॥ १०८ ॥ महिषीभिः ममं ताभि-र्नेमिनं धारयन् करे । केशवोऽवातरद्वाप्यां, लीलया कलहंसवत् ॥ १०९ ॥ सर-
भोगिणाकल्प-रत्नशृङ्गकपाणयः । वीतक्री(वी)डा जलक्रीडां, तेनिरे ते परस्परम् ॥ ११० ॥ शार्ङ्गिणा शृङ्गिकाम्भोभि-
र्भामा शृशमताज्यत । अपरासां तु सर्वासां, व्यथाऽभवदरुंतुदा ॥ १११ ॥ आहन्यत स्तनोत्सङ्गे, रुक्मिणी चक्रपा-

णिना । अपराभिः कृताक्षै-र्दृष्टिक्षेपैरयं पुनः ॥ ११२ ॥ सुपर्णकेतुसंकेतात्, ताः समं नेमिनं प्रति । उदस्य जलशृ-
ङ्गाणि, समृद्धारं बुद्धीकिरे ॥ ११३ ॥ जितमारः कुमारोऽपि, प्रत्येच्छत्तं जलप्लवम् । “ दक्षाणामपि दुर्लक्षा-स्तादृशानां प्रवृ-
त्तयः ” ॥ ११४ ॥ नीव्यां नेमिजलाघात-शिथिलायामपि क्षणम् । मखीभिरिव भामायाः, श्रौममद्भिरधार्यत ॥ ११५ ॥
नेमिनीराहतिक्षोभ-वृट्कञ्चक्रनन्धना । लजमाना ययौ वापी-तीरदेशाय रुक्मिणी ॥ ११६ ॥ कपोलफलके काचित्,
कानिद्वक्षोजकुट्टिमे । आरोहपुलिने काचि-न्नेमिना सिपिचे जलैः ॥ ११७ ॥ जलकलभरे तत्र, तास्तांस्तानथ विभ्रमान् ।
प्रादुश्चक्रुः कुमारस्य, स्मरजागरहेतवे ॥ ११८ ॥ यान्त्येव जलसंमर्गा-द्गुणिनोऽपि विपर्ययम् । मन्ये निवमनैस्तासां,
तेन स्वार्थोऽप्यमुच्यत ॥ ११९ ॥ तथापि मदनो नेमे-नोन्मिमील मनागपि । सर्वथा भाविनं तस्मा-दात्मोच्छेदं
विदन्निव ॥ १२० ॥

मृदा जाम्बवतीदत्त-रुरालम्बः शनैः शनैः । उच्यतार कुमारोऽथ, पुष्करिण्यास्तटीभुवि ॥ १२१ ॥ तस्यानुपदमुत्तेरु-
र्दामोदरकशोदराः । वमन्त्य इव लारण्यं, चेलेश्रयोतज्जलच्छलात् ॥ १२२ ॥ निर्मितानि तुपारांशु-किरणौघैरिव क्षणात् ।
उपानैषीदुल्लानि, नेमेरन्याति रुक्मिणी ॥ १२३ ॥

भद्रामने निवेद्याथ, नेमेः काचित् प्रजायती । केशानुद्वेष्य कुसुमै-र्बन्ध कवरीं नयाम् ॥ १२४ ॥ काऽपि
स्वर्णमण्णाङ्गी, स्फुरद्दमोदविन्दुरुक्म । निर्व्याजं वीजयामास, कुमारं मित्रयाञ्चलैः ॥ १२५ ॥ अथ नेमेः क्रमाम्भोज-

१ आरोहः-नितम्बः । २ कञ्चक्रं श्वरतो जलस्य सिपाय । ३ ‘गुह्यप्य’ प्रविष्टयः ।

संवाहनपुरःसरम् । सत्यभामासुखेनैता, वक्तुमारेभिरे पुरः ॥ १२६ ॥ अयं कुमारः संसारः, सारवान् दारसंग्रहात् ।
 श्रीमानपि पुमान् रेणु-रन्तरेण सधर्मिणीम् ॥ १२७ ॥ महेन्द्र-चन्द्रमुख्याना-मिन्द्राणी रोहिणीमुखाः । पत्न्यः सन्ति
 जगत्ख्याताः, कोऽस्ति यो गृहणीं विना ॥ १२८ ॥ तवेदमीदृक्सौभाग्य-मिदं रूपमिदं वयः । गुणोदारान् विना
 दारान्, सर्वं जानीहि निष्फलम् ॥ १२९ ॥ धर्मश्चार्थश्च कामश्च, पुरुषार्थस्त्रियोऽप्यमी । पुंसां मधर्मचारिण्या-मेव देव !
 व्यवस्थिताः ॥ १३० ॥ पुण्यैरुपात्रं पुत्रोऽपि, कलत्रादेव जायते । यः पितुस्त्वमिव ख्यातिं, त्रिलोक्यां तनुतेतमाम्
 ॥ १३१ ॥ विषया अपि शब्दाद्याः, प्रकामं हृदयंगमाः । भवन्ति स्त्रीजनेनैव, लवणेन रसा इव ॥ १३२ ॥ किं च पाणि-
 ग्रहे लाभ-स्तयायमधिको भवेत् । पितरौ भ्रातरश्चैते, यद्दधत्यमितां मुदम् ॥ १३३ ॥ विवाहोत्साहविषये, तदेवर ! वरोऽस्तु
 नः । ध्वजारोपः शिवादेव्या, मनोरथरथेऽस्तु च ॥ १३४ ॥ इति प्रार्थयमानासु, तासु नेभिं जनार्दनः । द्रुतमेत्याभ्य-
 धाद्वन्धो !, कुरु ग्रीताः प्रजावतीः ॥ १३५ ॥ अथ तीर्थं करोऽस्मीति, नेमेऽस्मानवमन्यसे । नाभेयाद्यैर्न किं पूर्वं, बभूवे
 गृहमेधिभिः ? ॥ १३६ ॥

इति तद्वचसा नीते, कुमारे सुकुमारताम् । आजग्मतुः शिवादेवी-समुद्रविजयौ जवात् ॥ १३७ ॥ अवादीच
 शिवादेवी, बलिर्नयनयोस्तज । म्रियेऽहं तव रूपस्य, जीव कल्पशतानि च ॥ १३८ ॥ सकलाभिः कलाभिश्च, ज्ञानेन च
 नयेन च । मत्सुतस्य समो नास्ति, कोऽपि क्वापि भुवस्तले ॥ १३९ ॥ तात ! मातरमात्मीयां, प्रार्थनाभङ्गदुर्मुखीम् । मा
 कृथाः सर्वथाऽर्थेऽस्मि-स्तद्धृतोऽसि भुजेऽधुना ॥ १४० ॥ इत्युक्त्वा लम्बिते बाहौ, तया नेभिरचिन्तयत् । पश्याहो संकटं

श्रीपाण्डव
चरित्रम् ॥
सर्गः १६॥

॥२८०॥

कीदृ-ग्जातमस्मादशामपि ? ॥ १४१ ॥ एकतः कुरुते माता, मम पाणिग्रहाग्रहम् । तीर्थप्रवर्तनं कार्य-मनूढेन मयाऽन्यतः
॥ १४२ ॥ यो वा केरलिभिर्दृष्टः, सोऽर्थोऽवश्यं भविष्यति । अनतिक्रमणीया तु, मातुराज्ञा मनस्विनाम् ॥ १४३ ॥ इत्या-
लोच्य वचो मातु-र्नेमिश्च प्रत्यपद्यत । सानन्दः सपरीवारः, केशवश्चाविशत् पुरीम् ॥ १४४ ॥

योग्यां राजीमतीं नेमेः, सोऽथ सर्वाभिसंयताम् । ग्रहित्य चतुरामात्य-मुग्रसेनमयाचत ॥ १४५ ॥ प्राचीनजन्म
सबन्धा-द्रुणौघश्रवणादपि । दर्शनाच्च कचिन्नेमेः, पूर्वमप्यनुरागिणी ॥ १४६ ॥ ददौ सोऽपि कुमाराय, कुमारीं तां प्रहर्षुलः ।
अमूढशाय जामात्रे, सचेताः स्पृहयेन्न कः ? ॥ १४७ ॥ (युग्मम्) अथ कंमारिणा लग्नं, पृष्टः क्रोष्टुकिरभ्यधात् । उच्चा-
लज्जलदः कालः, प्रवृत्तो देव ! संग्रति ॥ १४८ ॥ कुशलैरत्र कार्याणि, न कार्याण्यपराण्यपि । किं पुनः पुण्यपात्राणां, पाणि-
ग्रहमहोत्सवः ? ॥ १४९ ॥ तन्मरालचमूकालः, प्रावृट्कालो विलम्ब्यताम् । इत्युक्ते तेन सौत्सुक्यं, समुद्रविजयोऽयदत्
॥ १५० ॥ समर्थो न ह्यमावर्थः, कालक्षेपे विचक्षण ! । नेमिः कथंचिदुद्वाह-स्वीकार कारितोऽस्ति यत् ॥ १५१ ॥ इत्या-
लोक्य तदौत्सुक्यं, धात्वा क्रोष्टुकिरब्रवीत् । श्रावणस्य मिता पृष्ठी, तर्हि तिष्ठत्यगर्हिता ॥ १५२ ॥ तेनेति दत्तमासन्नं,
दिनं विज्ञाय तज्जयात् । आमन्त्रणाय मां विष्णुः, ग्राहिणोद्युष्मदन्तिके ॥ १५३ ॥ इत्युक्त्वा मृगनाभ्यङ्गां !, कोरकः कुङ्कु-
माक्षराम् । आर्पयत्तपसःसूनोः, करे कुङ्कुमपत्रिकाम् ॥ १५४ ॥ घनसाररसाकीर्णां, स्नेहचूर्णाङ्कितामिव । तामुद्वेष्ट्य ग्रहृष्टा
त्मा, समायां सोऽप्यरावयत् ॥ १५५ ॥

स्वस्ति द्वारवतीपुर्याः, केशवो नागसाह्वये । धर्मनन्दनमालिङ्ग्य, वार्ताभिरभिनन्दति ॥ १५६ ॥ मत्वा कुशल-

श्रीनेमि-
कुमारस्य
विवाहा-
रम्भः ॥

॥२८०॥

मस्माकं, विधेयं धृतिमन्मनः । वयमानन्दनीयाश्च, निजाम्युदयवार्तया ॥ १५७ ॥ कार्यं चेदमिहास्माभि-र्मुमुक्षुर्विजिते-
न्द्रियः । विवाहाय बलान्नेमि-रङ्गीकारमकार्यत ॥ १५८ ॥ तदसामान्यसौजन्यैः, सदरैः सानुजन्मभिः । लग्नस्योपरि
युष्माभि-रुपस्थातव्यमञ्जसा ॥ १५९ ॥ किं चान्यद्भ्रातृजोद्वाह-कार्याणामधिकारिणीम् । सममेवात्मना देवीं कुन्ती-
मानेतुमर्हथ ॥ १६० ॥

शीतांशुशीतलात्तस्मा-न्नारायणनिमग्नणात् । सदैव विशदैस्तेषां, मनोभिः कुमुदायितम् ॥ १६१ ॥ राज्यभार समर्प्याथ,
पितुः सत्कृत्य कोरकम् । आचद्वतोरणश्रेणी, मञ्चाश्रितचतुष्पथाम् ॥ १६२ ॥ हृषीकेशसमाहूत-महीपतिशताकुलाम् । उत्तु-
ङ्गकदलीस्तम्भ-परिवारितगोपुराम् ॥ १६३ ॥ प्रतिमन्दिरमारब्ध-वधूवरगुणस्तुतिम् । हरेः पुरीमुपेयाय, सकुडुम्बो युधि-
ष्ठिरः ॥ १६४ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) विष्वक्सेनः ससेनोऽथ, प्रत्युधाय सगौरवम् । वैवाहिकक्रियारम्भ-संरम्भिरमणीजनम्
॥ १६५ ॥ उद्दामधवलध्यान-वाचालाखिलभूमिकम् । नवीनामुक्तनिर्णिक्त-मुक्तोच्चूलजटालितम् ॥ १६६ ॥ शिवादेवी-
समादेश-समुत्सुकपरिच्छदम् । रम्भास्तम्भादिमाङ्गल्य-मण्डितोद्वाहमण्डपम् ॥ १६७ ॥ वेगाटनटुटचेटी-हारतारकितोदरम् ।
प्रौढप्रेमा निजं सौध-मानैपीद्धर्मनन्दनम् ॥ १६८ ॥ (चतुर्भिः कलापकम्)

वृत्तेऽन्येषां यथौचित्य-मन्योऽन्यप्रणतिक्रमे । पादोपगूढमानम्य, शिवा कुन्तीमभापत ॥ १६९ ॥ असौ देवि !
त्वदीयाशी-र्वादपादपपल्लवः । यदीदृशस्य पुत्रस्य, मातृशब्दं वहाम्यहम् ॥ १७० ॥ निजभ्रातृतनूजस्य, वृद्धिर्येयं तवैव सा ।

श्रीपाण्डव-
परिवर्तम् ॥
सर्गः १६॥

॥२८१॥

कुरु मर्याण्यतः कृत्या-न्युचितानि पितृषु ॥ १७१ ॥ वचनेनामुना तस्याः, पीयूषेण वल्लरी । जननी पाण्डवेयाना,
विशेषोऽनुसिताऽभवत् ॥ १७२ ॥ नेदीयमि ततो लग्ने, प्रीत्यालिङ्गितचेतसाम् । समुद्रविजयादीना, दशार्हाणा निदेशतः
॥ १७३ ॥ देवी कुन्ती शिवादेवी, देवकी रोहिणी तथा । कृतमाङ्गल्यवेपाश्च, ममेताः सर्वमातरः ॥ १७४ ॥ रेवती-
रश्मिणी-भामा-प्रमुखाः प्रहसन्मुखा । प्राणेशपुत्रस्त्यश्च, प्रजावत्योऽखिला अपि ॥ १७५ ॥ विवाहदीक्षाविधये, संस्था-
प्य ग्राहमुख वरम् । मङ्गलोद्गारमुखराः, स्नपयामासुरादरात् ॥ १७६ ॥ (चतुर्भिः कलापकम्) पाणागर्पितनाराच, वद्धप्र-
तिमर वरम् । शिवायाः प्रेक्षमाणाया-स्तृप्तिरासीन्न नेत्रयो ॥ १७७ ॥ वध्या प्रसाधनकृते, शिवा कुन्त्यादयस्ततः ।
बहलोलकलोल-मुग्रसेनगृह ययुः ॥ १७८ ॥ तत्र साम्यङ्गनेपथ्यां, ता करोपात्तसायकाम् । वृद्धाः सिद्धार्थमूर्द्धान, स्त्रियः
कन्यामसिखपन् ॥ १७९ ॥ धवलक्षौमवसना, वद्धाश्यामशिरोरुहाम् । प्रसाधनाय सैरभ्य-स्तां चतुष्के न्यवेशयन् ॥ १८० ॥
नैसर्गिकरूप-पानैकरसमानसा । प्रसाधनप्रिलम्बाय, सस्पृहाऽभूत् क्षणं शिवा ॥ १८१ ॥ कुन्त्याश्च दर्शयामास,
वध्याः स्वामानिकीं त्रियम् । देवि ! पश्यालिकालिम्बा, स्पर्द्धतेऽस्याः कचोच्चयः ॥ १८२ ॥ अष्टमीशशिनः शोभा, भालेन
परिभूयते । कर्णान्तेनासिनी नेत्रे, मिश्रमाभ्यासशालिनी ॥ १८३ ॥ द्रक्सुधादीर्घिकातीर-वल्लीलीलाभृतौ भ्रुवौ । जगद्दृष्टिमृगी-
पाशौ, कर्णपाशौ न सशयः ॥ १८४ ॥ नयनोत्पलनालश्री-नासावशो मिलोक्यताम् । कपोलफलकावेतौ, स्फारकाविव मान्मथौ
॥ १८५ ॥ ग्रीवा रतिपतेर्जैत्र-यात्रारुम्भुपिडम्पिनी । मृणालरुन्दलीलक्ष्मी-लुण्टाकललितौ भुजौ ॥ १८६ ॥ वक्षोऽवनेस्तु

१ सुवर्णबुद्धौ । २ 'वक्षोवनेऽस्तु' प्रत्यन्त० ।

श्रीनेमि-
कुमारस्य
विवाह-
सामग्री ॥

॥२८१॥

किं नाम, जगत्पौषम्यमञ्जलिः । मुष्टिरप्यस्य मध्यस्य, माने मन्येऽतिभूयसी ॥ १८७ ॥ दत्ता तद्भङ्गमीत्येव, रोमाली लोह-
पट्टिका । कीर्तिस्तम्भोपमायूरु, मदधूरलशिलिपनः ॥ १८८ ॥ जज्ञे लक्ष्म्यतः सर्व-मुपमागोचरीकृतम् । पादौ च हस्ततः पद्म-
चामां लक्ष्मीं नखांशुभिः ॥ १८९ ॥ न विश्वसिमि भाग्याना-मियत्यपि गते परम् । वधूरेतादृशी मेहं, यन्ममालंकरिष्यति
॥ १९० ॥ साऽथ स्त्रीभिः शिवादेशा-दलं कर्तुं विभूषणैः । समारम्यत वर्षाभिः, कुसुमैरिव मालती ॥ १९१ ॥ सर्वाङ्गालं-
कृता कामं, रेजे राजीमती तदा । सरमीन नवोत्फुल्ल-कैरवाराममण्डिता ॥ १९२ ॥ आकल्पैः पीवरश्रीकं, सा मुहुर्वीक्ष्य
दर्पणे । रोचिष्यमाणमात्मानं, नेम्ये समभावयत् ॥ १९३ ॥ ततोऽन्तर्मातृकागार-मयस्थाप्य वधूं मुदा । शिवादयः प्रमो-
देन, वरान्तिरुमुपाययुः ॥ १९४ ॥

ततश्चन्दनलिप्ताङ्गो, मुक्ताभरणभूषितः । चरः प्रीणितनेत्राणि, पारिणेत्राणि पर्यधात् ॥ १९५ ॥ मौलौ धृतसितच्छत्रो,
वारसीधूतचामरः । परिणेतुं प्रतस्थेऽथ, स्थितो रथवरे वरः ॥ १९६ ॥ केऽपि स्तम्भेरमान् केऽपि, रथान् केऽपि तुरङ्गमान् ।
आरूढाः प्रौढलक्ष्मीकाः, कुमाराः पुरतोऽचलन् ॥ १९७ ॥ अन्ये प्रचेलुराकल्प-पराजितविडौजसः । आरूढैरावणनिभा-
निभानुभयतो नृपाः ॥ १९८ ॥ राम-कृष्णौ दशार्हाश्च, वर्षीयांसस्तथाऽपरे । आरूढा कुञ्जरप्रष्ठान्, पृष्ठतस्तु प्रतस्थिरे
॥ १९९ ॥ प्रास्थापि सैरमास्थाय, शिविकाः स्यूतमौक्तिकाः । कुन्ती शिवादिभिस्तेषां, पश्चाद्देवाहिनीजनैः ॥ २०० ॥
इभयंहितमश्नीय-हेषा तूर्यरवा अपि । समन्ततोऽप्यधीयन्त, तासां मङ्गलगीतिभिः ॥ २०१ ॥ तानि तान्यवदानानि,

श्रीपाण्डव-
चरित्रम् ॥
मर्गः १६॥

॥२८२॥

गुणैर्जितमितद्युतेः । पेटुर्नमिकुमारस्य, प्रीता वैतालिकाः पुरः ॥ २०२ ॥ नेत्राम्भोजैश्च लाजैश्च, कीर्यमाणः पदे पदे ।
श्लान्यमानचरित्रश्च, दूरं पौराङ्गनाजनैः ॥ २०३ ॥ स्फारं प्रत्यापणद्वारं, प्रतीच्छन्मङ्गलं मुहुः । उग्रसेनगृहाभ्यर्ण-भूमि-
मभ्याययौ वरः ॥ २०४ ॥ (युग्मम् ।)

तदभ्यागमसंभूतै-स्तैस्तैः कलकलैः कलैः । मुदं राजीमती प्राप, केकिनीयाब्दशब्दितैः ॥ २०५ ॥ सूच्यतां विररा-
त्राय, नेत्रयोः सखि ! पारणम् । इत्यालप्य वयस्यास्तां, मार्गवातापनेऽनयन् ॥ २०६ ॥ तमष्टभवभर्तारं, कुमारं वीक्ष्य
मसृष्टा । सा तदापदनिर्याग्या-मानन्दास्यन्दिनीं दशाम् ॥ २०७ ॥ सस्तम्भं सहरोमाञ्च, सस्वेदं सहवेपथु । नव्यनव्यो-
ल्लसद्भारं, विभरामास सा वपुः ॥ २०८ ॥ क्षणादथ वितीर्णोष्ठ-वैरण्याः क्लृप्तस्रजः । प्रसरन्ति स्म निःश्वासा, राजी-
मत्या मुखाम्बुजात् ॥ २०९ ॥ तमाकस्मिकमुत्पातं, विलोक्यात्यन्तमाकुलाः । श्यामीभवन्मुखाः सख्यः, पप्रच्छुस्तां समु-
त्सुकाः ॥ २१० ॥ हहा ! सखि ! किमेतत्ते, दुर्निमित्तमुपस्थितम् ? । निपसाद विषादोऽयं, यदानन्दपदे तव ॥ २११ ॥
मा जल्पति स्म मरुयः ! किं, निर्भाग्या कथयामि वः ? । स्पन्दते दक्षिणं चक्षु-रुरुः स्फुरति दक्षिणः ॥ २१२ ॥ सख्यो-
ऽपोचन् रचस्ते धिरू, मखि ! शान्तममङ्गलम् । सर्वतोऽपि करिष्यन्ति, कुशलं कुलदेवताः ॥ २१३ ॥ मुञ्चान्यदभिपिञ्च स्वं,
व्यभर्तुर्दर्शनामृतैः । संतापस्य तवास्य स्ता-दिदमेव महौषधम् ॥ २१४ ॥

इति प्रह्वीकृता यावत्, सखीभिः सा विलोक्ते । लोकारन्धस्तवस्तान-द्वरो दृष्ट्वागमभ्यगात् ॥ २१५ ॥ स च गच्छन्
पुरोऽथौपी-द्विक्लवं तुमुलस्वरम् । इत्यमार्तघनिः कोऽय-मित्यप्राक्षीच्च सारथिम् ॥ २१६ ॥ जानतोऽपि कुमारस्य, घृतस्त-

श्रीनेमि-
कुमारस्य
विवाहार्थं
गमनम् ॥

॥२८२॥

ध्यमचीकथत् । नन्वेते सर्वजातीया, जन्तवः सन्त्युपाहृताः ॥ २१७ ॥ एते हि तव वीवाहे, यादवानामनेकशः । मांस्पाक-
 गौरवं कर्तुं, भोजेनानिन्पिरे मुदा ॥ २१८ ॥ अथाऽऽह स वहन्नेमिः, कृपाकण्टकितं वपुः । हहा ! धिगेप संसारः, सागरः
 सर्वपाप्मनाम् ॥ २१९ ॥ तदेते यत्र तत्रायं, नीयतां सारथे ! रथः । स्वच्छन्दचारिता भूयो-ऽप्यमीभिरनुभूयताम् ॥ २२० ॥
 ततः सपदि स्रुतेन, तदादेशात्तथा कृते । चिक्षेप चक्षुषी नेमि-स्तमभि प्राणिवाटकम् ॥ २२१ ॥ तत्र कांश्चिद्गले बद्धान्,
 पदे यद्ग्रांथ कांथन । कांश्चिच्च पञ्जरे क्षिप्तान्, दीनवक्त्रान् ददर्श सः ॥ २२२ ॥ नेमिमालोक्य ते विश्व-प्रियंभावुकदर्श-
 नम् । पाहि पाहीति पूचक्रुः, सर्वेऽपि स्वस्वभाषया ॥ २२३ ॥ जीवांस्तान् मोचयामास, नेमिः कारुणिकाग्रणीः । न्यवर्त-
 यच्च निर्वेदात्, स्पन्दनं सदनं प्रति ॥ २२४ ॥

समुद्रविजयः कृष्णः, सीरपाणिः परेऽपि च । शिवाद्याश्च स्त्रियस्त्यक्त-यानास्तत्पुरतोऽभवन् ॥ २२५ ॥ ततः समं
 शिवादेव्या, समुद्रविजयोऽवदत् । कस्मादकस्मादेवासा-द्विमुखोऽभूस्त्वमुत्सवात् ॥ २२६ ॥ नेमिर्जगाद ताताभून्,
 प्राणिनो भटवेष्टितान् । दृष्ट्वाऽद्रार्थं विपक्षौघै-रात्मानमपि वेष्टितम् ॥ २२७ ॥ स्वमुद्वेष्टयितुं तेभ्यो, यतिष्ये तदतः परम् । विप-
 क्षाक्रान्तमात्मानं, मुधीर्ननु सहेत कः ? ॥ २२८ ॥ क नु ते रिपवस्तात !, प्रलप्यालमिदं ततः । एवमाभाषितस्ताभ्यां, नेमिः
 पुनरभाषत ॥ २२९ ॥ अस्मि वैरिभिरष्टाभि-र्वेष्टितः कर्मनामभिः । येषां जितान्यशौण्डीरः, शौण्डीरोऽपि न किञ्चन ॥ २३० ॥
 गुप्तिपालैरिवामीभिः, पुरा नरकचारके । क्षिप्त्वाऽहं छेदभेदाद्या, लम्बितो भूयसीर्व्यथाः ॥ २३१ ॥ बन्दिंकारैरिवामीभि-

पण्डव
चरित्रम् ॥
सर्गः १६ ॥
॥२८३॥

नीत्वा तिर्यग्भवाटवीम् । शीतातपादिभिः कुशै-र्योजितोऽस्मि सहस्रशः ॥ २३२ ॥ अहमेभिर्मनुष्यः स-न्नुपद्वारि विडम्बितः ।
मज्जितश्च पयोराशौ, मुषितश्च स्थलाध्वनि ॥ २३३ ॥ क्रूरैरेतैरपत्यानि, हतानि मम पश्यतः । सर्वदाऽप्यहितैरेभिः, किं किं
नापकृतं मम ? ॥ २३४ ॥ एतैर्दत्त्वा कुदेवत्वं, पारवश्यभवानि मे । पराभवसहस्राणि, व्यश्राण्यन्त दुरात्मभिः ॥ २३५ ॥
इत्यनेकां सारंस्तेषा-मपकारपरम्पराम् । एष संवर्मयिष्यामि, मूलोच्छेदाय वैरिणाम् ॥ २३६ ॥ आरुह्य समितिश्लाघ्य-मुच्चैः
संयमवाजिनम् । तपःशस्त्रेण तीक्ष्णेन, क्षपयिष्याम्यरीनमून् ॥ २३७ ॥

इत्यूर्जस्विनि वाग्वजे, कर्णकोटरखेलिनि । शिवा-समुद्रविजया-वातुरौ द्वौ मुमूर्च्छतुः ॥ २३८ ॥ तौ समाश्वास्य कंसारि-
नेमिं व्याहरदादरात् । दयालुर्हृदयालुश्च, कुमार ! त्वत्परोऽस्ति कः ? ॥ २३९ ॥ अमी दुःखादमोच्यन्त, जन्तवः कृपया त्वया ।
दुःखोदन्वति पात्येते, सुतरां पितरौ कथम् ? ॥ २४० ॥ पितरौ दुष्प्रतीकारा-विति सर्वविदो विदुः । तत्रापि विमुखश्चेत्त्वं, तत्
कः पान्थोऽस्तु सत्पथे ? ॥ २४१ ॥ यस्मिन्नस्माकमानन्दो, यत्र पित्रोर्मुदः पराः । वधू राजीमती यत्र, तत् स्वीकुरु तमुत्सवम्
॥ २४२ ॥ हसन्नेमिकुमारोऽथ, निजगाद जनार्दनम् । किमानन्दपदे पित्रोः, शोकशङ्कुमुदाहरः ? ॥ २४३ ॥ यमजिह्वोपमस्फूर्ज-
ञ्वालाजालात् प्रदीपनात् । निर्गच्छति सुते पित्रोः, किमानन्दो न जायते ? ॥ २४४ ॥ निर्यन्नपारसंसार-प्रज्वलज्जलनोद-
रात् । ततोऽहं किमु न प्रीत्ये, पित्रोर्मत्सुखकाङ्क्षिणोः ? ॥ २४५ ॥ यदि भागहरो स्यातां, पितरौ मम कर्मणाम् । ध्रुवं तदा
तदादेशात्, स्वीकुर्यां कार्यमीदृशम् ॥ २४६ ॥ परं न कोऽपि कस्यापि, भागहृत् कर्मणां भवेत् । आ रङ्गशक्तः सर्वैः, कर्म

१ " आतुरौ पितरौ नेमे-मूर्च्छत्वेवौ मुमूर्च्छतुः " ॥ प्रतित्रयपाठः ।

श्रीनेमि-
कुमारस्य
विवाहात्
प्रत्यागमः ॥

॥२८३॥

स्वं स्वं तु भुज्यते ॥ २४७ ॥ कषाय-विषयाहूतै-रैतैर्हन्मर्ममेदिभिः । दौर्ब्यन्ते यानि दुःखानि, तेभ्यो विभ्यत्तपः श्रये
॥ २४८ ॥ निःशेषसदनुष्ठान-ज्यायसस्तपसः खलु । तिमिरारेस्तमांसीव, नश्यन्त्येतानि दूरतः ॥ २४९ ॥

अथ माता शिवादेवी, पर्यथुर्नेमिमम्यधात् । सुकुमारः कथं वत्स !, सोढासि क्लेशमीदृशम् ? ॥ २५० ॥ आतपो-
ज्जातपत्रस्य, वपुर्वाधिष्यते तव । हहा ! शीतं च हेमन्ते, तादृगावरणं विना ॥ २५१ ॥ काननेष्वनगारेण, प्रत्यूहो देहवा-
निव । सहनीयस्त्वया वत्स !, वर्षावारिभरः कथम् ? ॥ २५२ ॥ याश्चानाराचदुष्प्रेक्षां, परीपद्महाचमूम् । कथं त्वमभिधा-
वन्ती-मसहायः सहिष्यसे ? ॥ २५३ ॥ केशहस्तं मया हस्तै-र्निजैः संवर्धितं स्वयम् । कथं अमरसंकाश-मेनमुत्पाटयि-
ष्यसि ? ॥ २५४ ॥ अथोचे जननीं नेमि-र्मातः सत्यमसन्त्यपि । दुःखानि पुत्रभाण्डानां, प्रीतिर्वो दर्शयत्यसौ ॥ २५५ ॥
जीवोऽयं यां पराधीनः, सहते दुःखसंहतिम् । तामेतामात्मतन्त्रश्रेत्, किं न भुज्येत बन्धनात् ? ॥ २५६ ॥ संतोषायत्तचित्तानां,
यत्तु संयमिनां सुखम् । लोभलम्पटयोस्तन्न, मानवेन्द्र-सुरेन्द्रयोः ॥ २५७ ॥ चिन्ताज्वालाद्विनिर्याय, गृहवासदवानलात् ।
करोत्यसंगतावाप्या-मात्मनिर्वापणं सुधीः ॥ २५८ ॥ समतानिभ्रगापूरे, दूरमुल्लसिते सति । अभितो विषयग्रामः, समग्रोऽपि
विनश्यति ॥ २५९ ॥ प्रेयसी समता यस्य, शश्वदेवानुकूलिकी । विरमेत् परमानन्द-स्तस्य नैव कदाचन ॥ २६० ॥ उपै-
क्ये प्रियां कर्तुं, मातस्तामेव तद्वधुवम् । आनन्दैकमयीं ग्रीष्मे, चन्द्रिकां को न सेवते ? ॥ २६१ ॥ इति सर्वेऽप्युपश्रुत्य,
वाचोपुक्तिमनुत्तराम् । नेमेर्निःसंगतागृहं, चेतो निश्चिक्विरेताराम् ॥ २६२ ॥ ततो मुक्त्वा पुरो मार्गं, शोकावेशविसंस्थुलाः ।

१ निःसङ्गतैव वापी तस्याम् । २ आरप्ये ।

धीपाण्डव-
परिग्रम् ॥
सर्गः १६॥
॥२८४॥

मूर्च्छन्ति स्म रुदन्ति स्म, खिद्यन्ते स्म च ते भृशम् ॥ २६३ ॥ सारथिप्रेरितरथो, मध्रन् मोहवरूथिनीम् । भटश्वारिवरा-
जस्य, नेमिरागान्निकेतनम् ॥ २६४ ॥

ततः सारस्वतादित्य-प्रमुखास्त्रिदिवौकसः । समयाख्याननिष्णाताः, कुमारान्तिकमाययुः ॥ २६५ ॥ कल्पोऽयमिति ते
नेमे-जानतोऽपि व्यजिज्ञपन् । सर्वजगज्जीवहितं, प्रभो ! तीर्थं प्रवर्तय ॥ २६६ ॥ सांवत्सरिकदानाय, स्वामिनोऽथ नरामरैः ।
स्पर्णोत्तरा व्यधीयन्त, द्वारकाप्रिकचत्वरे ॥ २६७ ॥ प्रावर्तत ततो दानं, यावदिच्छमहर्दिवम् । अहो ! लोकोत्तरः कश्चित्,
पन्थास्तीर्थकृतामयम् ॥ २६८ ॥ कुन्ती दृष्ट्वा शिवादुःखं, निनिन्दागमनं निजम् । राजीमतीमभाग्येति, शुशोच द्रौपदी
पुनः ॥ २६९ ॥ नानासांसारिकक्लेश-साक्षात्कारकदर्शिताः । गृहत्यागोन्मुखं नेमिं, पाण्डवास्तुष्टुबुर्मुहुः ॥ २७० ॥

प्रत्यावृत्ते वरे तस्मिन्, सानुरागे तपःश्रियाम् । लतेव परशुच्छिन्ना, राजीमत्यपतद्भुवि ॥ २७१ ॥ सखीशीतोपचा-
रेण, मा पुनः प्राप्य चेतनाम् । विलापांस्तुमुलांश्चक्रे, कृतं हा दैव ! किं त्वया ? ॥ २७२ ॥ भोगेभ्यो विमुखी मन्ये,
दातुं दुःखमिदं त्वया । दर्शयित्वा वरं नेमिं, कृताऽहं भोगसंमुखी ॥ २७३ ॥ प्रागप्येतन्मया ज्ञात, नायं मे भविता
वरः । आरोहति कदुस्तुम्भी, किमु कल्पमहीरुहम् ? ॥ २७४ ॥ आत्मैक्यशरणं स्वामिन् !, मामादृत्यात्यजः कथम् ? । जहाति
जातु नाङ्गस्थं, शयमप्यादृतं शयी ॥ २७५ ॥ भूभुर्वःस्वस्त्रयेऽप्येक-स्त्वमासीत् कल्पपादपः । मां तु प्रत्यन्यथाकारं, कथं-
कारमभूः प्रभो ! ? ॥ २७६ ॥ अरप्यमालतीपुष्प-त्पुष्पसत्रलक्षचारिभिः । नाथ ! त्वया विमुक्तायाः, किमेभिर्मम भूपणैः ?
॥ २७७ ॥ स्वामिन् ! मनोहरेणापि, हारेण किमनेन मे ? । कन्दर्पकलहे येन, कण्ठे पाशायितं न ते ॥ २७८ ॥ इमे

नेमिना
कृतो
पित्रादीनां
बोधः ॥

॥२८४॥

रत्नमये स्वामिन् !, कुण्डले मे विडम्बना । न ये रहसि सोल्लुण्ठे, लुलिते त्वत्कपोलयोः ॥ २७९ ॥ एषा संप्रति दुःखाय, मे
 खला मेखला खलु । नैव या रहसि स्पृष्टा, पाणिना प्रणयाच्चया ॥ २८० ॥ एतौ बहुद्युती बाह्वो-र्मम रत्नाङ्गदौ गदौ ।
 निर्ममज्जलुराग्लेपे, न यौ ते कण्ठकन्दले ॥ २८१ ॥ इति नेमिं प्रति प्रेम्णा, व्याहरन्ती मुहुर्महुः । तत्याज सर्वमाकल्प-
 जातं राजीमती तदा ॥ २८२ ॥ मुहुलुलोठ भूषीठे, वधोऽभीक्ष्णमताडयत् । चक्रन्द पुनरुक्तं च, साऽथ नेमिवियोगिनी
 ॥ २८३ ॥ इत्थं विगंस्थुलास्तास्ताः, प्राणेशविरहोचिताः । सर्वतः कुर्वतीं चेष्टाः, सख्यस्तामेवमभ्यधुः ॥ २८४ ॥ सखि !
 प्रधीणदाक्षिण्ये, नीरसेऽस्मिन्नलौकिके । प्रदत्तदेहसंदेहः, खेदः कोऽयं वरे तव ? ॥ २८५ ॥ अन्येऽपि सन्ति रूपेण, विक्रमेण
 क्रमेण च । ग्याताः क्षत्रकुलोत्तंगाः, कुमारस्तदनेन किम् ? ॥ २८६ ॥ कुरु तत् सखि ! मा खेद-मनुरूपेण केनचित् ।
 वरेण योजयिष्याम-स्त्वां चन्द्रेणेन रोहिणीम् ॥ २८७ ॥ अन्येन घृतपूर्वाऽपि, कन्याऽर्हति वरान्तरम् । केनापि हेतुना याव-
 चस्याः पाणिर्न पीड्यते ॥ २८८ ॥ अथ भोजात्मजा वद्ध-भीमभ्रकुटिरभ्यभात् । सख्यः ! संप्रति वः केय-मविमृश्य वच-
 स्विता ॥ २८९ ॥ दैवतेभ्यः प्रियं नेमि-मनारतमयानिषम् । सोऽपि पित्रनुरोधेन, मामुद्रोढुं प्रयत्नवान् ॥ २९० ॥ सकृन्
 कन्या दीयन्ते, ततः कुलकलङ्किनीम् । नेमेरन्यो वरस्तेऽस्तु, वाचमेवं न वः क्षमे ॥ २९१ ॥ नाभूत्तावत् माराचार्यो, नेमिः
 गन्धः ! करोमि किम् ? । भूयोभिः सुकृतैर्भूया-द्वृत्ताचार्यः स एव मे ॥ २९२ ॥ भूयोऽप्यनल्पजल्पाकीः, प्रतिपिष्य सखीः
 क्रुधा । प्रतीक्षामास सा दीक्षा-कालमुत्तालमानसा ॥ २९३ ॥

श्रीपाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १६ ॥

॥२८४॥

मूर्च्छन्ति स्म रुदन्ति स्म, खिद्यन्ते स्म च ते भृशम् ॥ २६३ ॥ सारथिप्रेरितरथो, मध्रन् मोहवरूथिनीम् । भटश्चारित्ररा-
जस्य, नेमिरागान्निकेतनम् ॥ २६४ ॥

ततः सारस्वतादित्य-प्रमुखास्त्रिदिवौकसः । समयाख्याननिष्णाताः, कुमारान्तिकमायधुः ॥ २६५ ॥ कल्पोऽयमिति ते
नेमे-जानतोऽपि व्यजिज्ञपन् । सर्वजगज्जीवहितं, प्रभो ! तीर्थं प्रवर्तय ॥ २६६ ॥ सावत्सरिकदानाय, स्वामिनोऽथ नरामरेः ।
स्वर्णोत्करा व्यधीयन्त, द्वारकात्रिकचत्वरे ॥ २६७ ॥ प्रावर्तत ततो दानं, यावदिच्छमहर्दिवम् । अहो ! लोकोत्तरः कश्चित्,
पन्थास्तीर्थकृतामयम् ॥ २६८ ॥ कुन्ती दृष्ट्वा शिवादुःखं, निनिन्दागमन निजम् । राजीमतीमभाग्येति, शुशोच द्रौपदी
पुनः ॥ २६९ ॥ नानासांसारिकक्लेश-साक्षात्कारकदर्शिताः । गृहत्यागोन्मुखं नेमिं, पाण्डवास्तुष्टुमुहुः ॥ २७० ॥

प्रत्यावृत्ते वरे तस्मिन्, सानुरागे तपःश्रियाम् । लतेव परशुच्छिन्ना, राजीमत्यपतद्भुवि ॥ २७१ ॥ सखीशीतोपचा-
रेण, मा पुनः प्राप्य चेतनाम् । विलापास्तुमुलांश्वके, कृतं हा देव ! किं त्वया ? ॥ २७२ ॥ भोगेभ्यो विमुक्ती मन्ये,
दातु दुःखमिदं त्वया । दर्शयित्वा वर नेमिं, कृताऽहं भोगसंमुखी ॥ २७३ ॥ प्रागप्येतन्मया ज्ञात, नाय मे भविता
वरः । आरोहति कदुस्तुम्बी, किमु कल्पमहीरुहम् ? ॥ २७४ ॥ आत्मैकशरणं स्वामिन् !, मामादृत्यात्यजः कथम् ? । जहाति
जातु नाङ्गस्थ, शशमप्यादृतं शशी ॥ २७५ ॥ भूभुवःस्वस्रयेऽप्येक-स्त्वमासीत् कल्पपादपः । मा तु प्रत्यन्वथाकार, कथं-
कारमभूः प्रभो ! ? ॥ २७६ ॥ अरण्यमालतीपुष्प-त्पुष्पसन्नद्धचारिभिः । नाथ ! त्वया विमुक्ताया, किमेभिर्मम भूपणैः ?
॥ २७७ ॥ स्वामिन् ! मनोहरेणापि, हारेण किमनेन मे ? । रुन्दर्पकलहे येन, कण्ठे पाशायित न ते ॥ २७८ ॥ इमे

नेमिना
कृतो
पित्रादीनां
बोधः ॥

॥२८४॥

रत्नमये स्वामिन् !, कुण्डले मे विडम्बना । न ये रहसि सोल्लुण्ठे, लुलिते त्वत्कपोलयोः ॥ २७९ ॥ एषा संप्रति दुःखाय, मे
 खला मेखला खलु । नैव या रहसि स्पृष्टा, पाणिना प्रणयात्प्रया ॥ २८० ॥ एतौ बहुद्युती बाहो-र्मम स्ताङ्गदौ गेदौ ।
 निर्ममप्रतुराश्लेपे, न यौ ते कण्ठकन्दले ॥ २८१ ॥ इति नेमिं प्रति प्रेम्णा, व्याहरन्ती मुहुर्महुः । तत्याज सर्वमाकल्प-
 जातं राज्ञीमती तदा ॥ २८२ ॥ मुहुलुलोठ भूषीठे, वक्षोऽभीक्ष्णमताडयत् । चक्रन्द पुनरुक्तं च, साऽथ नेमिवियोगिनी
 ॥ २८३ ॥ इत्थं विसंस्थुलास्तास्ताः, प्राणेशविरहोचिताः । सर्वतः कुर्वतीं चेष्टाः, सख्यस्तामेवमभ्यधुः ॥ २८४ ॥ सखि !
 प्रधीणदाधिष्ये, नीरसेऽस्मिन्नलौकिके । प्रदत्तदेहसंदेहः, स्नेहः कोऽयं वरे तव ? ॥ २८५ ॥ अन्येऽपि सन्ति रूपेण, विक्रमेण
 क्रमेण च । ख्याताः क्षत्रकुलोत्तमाः, कुमारास्तदनेन किम् ? ॥ २८६ ॥ कुरु तत् सखि ! मा खेद-मनुरूपेण केनचित् ।
 वरेण योजयिष्याम-स्त्यां चन्द्रेणेव रोहिणीम् ॥ २८७ ॥ अन्येन घृतपूर्वाऽपि, कन्याऽर्हति वरान्तरम् । केनापि हेतुना याव-
 तस्याः पाणिर्न पीड्यते ॥ २८८ ॥ अथ भोजात्मजा बद्ध-भीमभ्रकुटिरभ्यधात् । सख्यः ! संप्रति वः केय-मविमृश्य वच-
 स्विता ॥ २८९ ॥ दैवतेभ्यः प्रियं नेमि-मनास्तमयाचिपम् । सोऽपि पित्रनुरोधेन, मामुद्धोढुं प्रयत्नवान् ॥ २९० ॥ सकृच्च
 कन्या दीयन्ते, ततः कुलकलङ्किनीम् । नेमेरन्यो वरस्तेऽस्तु, वाचमेवं न वः क्षमे ॥ २९१ ॥ नाभूत्तावत् साराचार्यो, नेमिः
 गरुडः ! करोमि किम् ? । भूयोभिः सुकृतेर्भूया-द्वृताचार्यः स एव मे ॥ २९२ ॥ भूयोऽप्यनल्पजल्पाकीः, प्रतिपिष्य सखीः
 क्रुधा । प्रतीक्षामाग सा दीक्षा-कालमुत्तालमानमा ॥ २९३ ॥

१ रोगी । २ अलङ्कारमूहम् ।

श्रीपाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १६ ॥

॥२८५॥

दत्त्वा नेमिकुमारोऽपि, दानं वार्षिकमद्भुतम् । भवान्धियानपात्राय, चारित्र्यायोत्सुकोऽभवत् ॥ २९४ ॥ एतय दीक्षा-
भिषेकादि, विधाय विधिवत्सुराः । शिविकामुत्तरकुलं, नाम्नाऽध्यारोपयन् जिनम् ॥ २९५ ॥ शकेशानौ जिनेशाग्रे, दधतु-
स्तत्र चामरे । छत्रं सनत्कुमारोऽपि, माहेन्द्रः खड्गमद्भुतम् ॥ २९६ ॥ ब्रह्मेन्द्रो दर्पणं पूर्ण-कलशं लान्तकेश्वरः । शुकेशः
स्वस्तिकं रम्यं, सहस्रारः शरासनम् ॥ २९७ ॥ श्रीवत्सं प्राणताधीशो, नन्द्यावर्तं तथाऽच्युतः । शस्त्राण्यधारयन्नाशु, शेषे-
न्द्राधमरादयः ॥ २९८ ॥ समुद्रविजयेनाथ, राम-केशव-पाण्डवैः । देवक्या शिवया कुन्त्या, चानुयातोऽचल-
जिनः ॥ २९९ ॥ परमङ्गलगीतानि, शिवाद्याः साश्रुलोचनाः । विवाहवज्रगुर्नाहो !, मोहस्याज्ञा महीयसी ॥ ३०० ॥
गृहाम्यर्णमुपेतस्य, नेमिनाथस्य दर्शनात् । राजीमत्यास्तदा बाढं, पुनर्जागरिताः शुचः ॥ ३०१ ॥ तद्भोजदुहितुर्दुःखं,
ज्ञानादपि जनादपि । जानन्नपि जिनो राग-वैरिणा नाभ्यभूयत ॥ ३०२ ॥ ततो रैवतकोत्तंसे, सहस्राग्रवणे प्रभुः । नरा-मरेन्द्रवा-
ह्याः, शिविकाया अवातरत् ॥ ३०३ ॥ प्रतीक्ष्य भूषणश्रेणिं, प्रभोस्तत्र विमुञ्चतः । अदादिन्द्रो मुकुन्दाय, योजितोभय-
पाणये ॥ ३०४ ॥ अथ वर्षत्रिशत्यायुः, पूर्वाह्ने त्वाष्ट्रगो विधौ । सितायां नभसः पटुयां, कृतपटुः शिवात्मजः ॥ ३०५ ॥
स्वयमुत्पाटयामास, मुष्टिभिः पञ्चभिः कचान् । प्रतीयेष हरिस्तांश्च, दूष्यं चांसे प्रभोर्न्यधात् ॥ ३०६ ॥ (युग्मम्) केशान्
धीराम्बुधौ क्षित्वा, क्षिप्रं शक्रः समेत्य च । न्यपेधत्तुमुलं तस्थौ, स्वामी सामायिके ततः ॥ ३०७ ॥ मनःपर्ययसंज्ञं च, ज्ञानं
प्रादुरभूत् प्रभोः । सुखमप्राप्तपूर्वं च, नारकाणामपि क्षणम् ॥ ३०८ ॥ अनुप्राप्राजिपुर्नेमि, सहस्रं वसुधाधिपाः । नत्वा

१ चित्रानक्षत्रगते चन्द्रे । २ श्रावणस्य । ३ जगदाह ।

नेमिनाथ-
स्य दीक्षो-
त्सवः ॥

॥२८५॥

नेमिं ययुर्धामि, शक्र-गोविन्द-पाण्डवाः ॥ ३०९ ॥

द्वितीयेऽथ दिने नाथः, संपदां धाम्नि गोठुले । वरदत्तगृहे चक्रे, परमान्नेन पारणम् ॥ ३१० ॥ पुष्प-गन्धाम्नु-रतानां
वर्षं दुन्दुभिताडनम् । चेलोत्क्षेपं च विदधु-सिदशास्तस्य वेश्मनि ॥ ३११ ॥ ततो विश्वप्रभुर्घातं, निर्मातुं घातिकर्मणाम् ।
विजहार महीहारः, पुर-ग्रामाकुलामिलाम् ॥ ३१२ ॥ द्वारवत्यामथाऽऽयाताः, पाण्डवाः सह शार्ङ्गिणा । गतं नाज्ञासिपुः
काल-मानन्दैकवशंवदाः ॥ ३१३ ॥

चिह्नित्य नेमिनाथोऽपि, चतुष्पश्चाशतं दिनान् । उपाजगाम तत्रैव, सहस्राम्रवणे पुनः ॥ ३१४ ॥ तत्राष्टमतपःस्थस्य,
घेतसद्भुतले प्रभोः । आश्विने दर्शपूर्वाङ्गे, चित्रास्वजनि केवलम् ॥ ३१५ ॥ सद्यः सुरेश्वरास्तस्मिन्नुपेत्याऽऽसनकम्पतः ।
चक्रुः समवसरणं, पञ्चैरिभिरलंकृतम् ॥ ३१६ ॥ प्राग्द्वारेण प्रविश्याथ, विंशधन्वशतोच्छ्रयम् । तत्र प्रदक्षिणीकृत्य, विधिवच्चै-
त्यपादपम् ॥ ३१७ ॥ तीर्थंकरः सोऽथ नम-स्तीर्थायेत्युक्तिपूर्वकम् । प्राचि सिंहासने प्राची-संगुखाः समुपाविशत् ॥ ३१८ ॥
(युग्मम्) त्रिषु सिंहासनेष्वन्ये-ष्वन्यत्रापि दिशां गये । अमरा व्यन्तरा नेतुं, प्रतिरूपाणि चक्रिरे ॥ ३१९ ॥ ततश्चतुर्विधा
देवा, देव्यश्च स्वामिसंगुखाः । उपाविशन् यथाभूमि, कुङ्कुलीकृतपाणयः ॥ ३२० ॥

तदा रैवतकोद्यान-पालकाथक्रपाणये । प्रभोर्ज्ञानोत्सवोदन्तं, वेगादेत्य न्यवेदयन् ॥ ३२१ ॥ ऋषीर्द्वादश रूप्यस्य,
सार्धास्तेभ्यो ददौ हरिः । उपेवातेभमारुह्य, भक्त्युत्तालथचाल च ॥ ३२२ ॥ गमं पित्रा पितृव्यैश्च, मातृ-भ्रातृ सुतैस्तथा ।

भीपाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १६॥
॥२८६॥

पृथक्स्तम्बेरमारुढै-रन्वितः पाण्डवैरपि ॥ ३२३ ॥ समग्रेणावरोधेन, पौरलोकैश्च संयुतः । द्वारवत्याः पतिः प्राप, ज्ञानोत्सव-
भुवं विभोः ॥ ३२४ ॥ वन्दारुः प्रभुपादाब्जं, राजीमत्पि तां महीम् । श्रद्धालुर्मालतीगन्धं, भृङ्गीवागात् समुत्सुका
॥ ३२५ ॥ गजादुत्तीर्य साम्राज्य-लक्षणानि विमुच्य च । प्रविवेशोत्तरद्वारा, हरिः प्रभुमभां मुदा ॥ ३२६ ॥ म त्रिः प्रद-
क्षिणापूर्वं, नम्रो नाथमवन्दत । अनुशक्रं न्यपीदच्च, यथास्थानं परेऽपि च ॥ ३२७ ॥

अथोद्धर्तुमना जन्तून्, भवकूपोदरात् प्रभुः । देशनां रज्जुदेशीया-माततान कृपार्णवः ॥ ३२८ ॥ आयुर्वायुचलाम्भोज-पत्र-
मित्राभ्युसोदरम् । शैलशैवल्लिनीवेग-गर्वसर्वकषाः श्रियः ॥ ३२९ ॥ यौवनं सर्वसत्त्वानां, धृतसंख्याभ्रविभ्रमम् । वितीर्णदुस्तरक्ले-
शो-पगमाः प्रियसंगमाः ॥ ३३० ॥ वपुर्वपुष्मतां प्रायो, विपदेकनिकेतनम् । पुत्र-मित्र-कलत्राद्याः, प्रदत्तविविधाधयः ॥ ३३१ ॥
संसारस्तदमौ सार-वस्तुशून्यो न संशयः । सारं तु ज्ञान-सम्यक्त्व-चारित्र्याण्येव केवलम् ॥ ३३२ ॥ जीवा-जीवादितत्त्वानां,
सम्यग्ज्ञानाद्विचक्षणः । हित्वा हेयमुपादेय-मुपादाय विमुच्यते ॥ ३३३ ॥ सुलभाः प्राणिनां प्राय-स्त्रिदशाधिपसंपदः । सेवेधिः
सिद्धिसौख्यानां, सम्यक्त्वं त्वतिदुर्लभम् ॥ ३३४ ॥ भूयिष्ठे कर्मणि क्षीणे, कैश्चिच्चारित्रमाप्यते । सुखैकहेतोर्यस्याग्रे, चिन्ता-
रत्नं न किञ्चन ॥ ३३५ ॥ भवदावानलज्वाला-निर्वापणनवाम्बुदः । विवेकिनो मनःकेकि-मुदे स्यात् सर्वसंयमः ॥ ३३६ ॥

निशम्य देशनामेना-मेनोर्मीं स्वामिनो मुखात् । उत्थाय प्रार्थयांचक्रे, वरदत्तनृपो व्रतम् ॥ ३३७ ॥ अथ तं दीक्ष-
यामास, करुणाम्भोनिधिः प्रभुः । अनुप्रव्रजितास्तं च, द्वे सहस्रे नरेश्वराः ॥ ३३८ ॥ वरदत्तादिकांस्तेषु, महोत्सवपुरः-

१ मित्रम्-स्नेहलम् । २ निधिः ।

नेमिनाथ-
स्य केवल-
ज्ञानं धर्म-
देशना च ॥

॥२८६॥

सरम् । अस्थापयत् प्रभुः प्राज्ञा-नेकादश गणेश्वरान् ॥ ३३९ ॥ जिनेन्द्रात् त्रिपदीं श्रुत्वा, धौव्योत्पादव्ययात्मिकाम् ।
तेऽतिप्रसृमरप्रज्ञा, द्वादशाङ्गान्यसूत्रयन् ॥ ३४० ॥ भूरिकन्यान्वितां राज-पुत्रीं प्रवाज्य यक्षिणीम् । न्यधत्त विधिवद्धर्म-
चक्रवर्तीं प्रवर्तिनीम् ॥ ३४१ ॥ स्नाम्येकदत्तनयनां, व्रतवद्धमनोरथाम् । वीक्ष्य राजीमतीं दक्षः, प्रभुं पप्रच्छ केशवः
॥ ३४२ ॥ प्रभो ! प्रीतिरतिस्फीता, कस्य जागर्ति न त्वयि ? । राजीमत्यास्तु काऽप्येषा, किं तु वाङ्मनसातिगा ॥ ३४३ ॥
आत्मन्यनन्यसामान्यं, राजीमत्यास्ततोऽखिलम् । भवाष्टकभवं प्रेम, व्याजहार जिनेश्वरः ॥ ३४४ ॥ तस्याः प्रभुर्ददीक्षा-
मकरोत् प्रेमनिष्कयम् । “ महात्मस्वनुरागोऽपि, भवत्येव शुभायतिः ” ॥ ३४५ ॥ दशाहंरुग्रसेनाद्यै-र्नरैश्चैः केशवेन च ।
प्रशुम्नाद्यैः कुमारैश्च, श्राद्धधर्मोऽभ्यपद्यत ॥ ३४६ ॥ रोहिणी-देवकी-भामा-रुक्मिणीप्रमुखाः स्त्रियः । श्रावकत्वं
विवेकिन्यः, प्रभोः पार्श्वे प्रपेदिरे ॥ ३४७ ॥ एवं सभायामाद्यायां, सङ्घः श्लाघ्यः प्रभोरभूत् । चतुर्विधश्रतसृणां, प्रतिरोध-
क्षमो दिशाम् ॥ ३४८ ॥ नत्वा नाथं जगामाथ, दिवं दिविपदां पतिः । हरिश्च पाण्डवैः सार्धं, सवन्धुर्द्वारिकां पुरीम्
॥ ३४९ ॥ प्रावृषं शरदं चापि, ज्यतीत्य भगवानपि । भव्याब्जखण्डमार्तण्डो, विजहार वसुंधराम् ॥ ३५० ॥

अथ कथमपि तेऽपि प्रीतमापृच्छय कृष्णं, त्रिभुवनगुरुवाचां सौरभं भावयन्तः ।

त्वरिततरमवापुश्चारुक्लृप्तोपचारां, मुदितमुदितपौरां स्वां पुरीं पाण्डवेयाः ॥ ३५१ ॥

इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये श्रीनेमिविवाहोपक्रमव्रतकेवलज्ञान-

वर्णनो नाम षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशः सर्गः ।

‘हस्तिनापुरसाम्राज्य-सरोजवनखेलिनः । दिनानि निन्युर्भूयांसि, राजहंसाः पृथामुताः ॥ १ ॥ सम्यगाराधितन्याय-
चिन्तारत्नोपनीतयोः । नैवार्थकामयोरर्थे, प्रयत्नस्तैर्व्यधीयत ॥ २ ॥ धर्मे च बहुधा कल्प-पादपादिविजित्वरे । ते सरन्तः
प्रभोर्वाच-मयतन्त निरन्तरम् ॥ ३ ॥ तथा नित्यं नयाम्भोभि-स्तेऽसिञ्चन् धर्मशाखिनम् । यथैतदभवत् सर्वं, सच्छायम-
वनीतलम् ॥ ४ ॥ ते तैस्तैर्विधिभिर्धर्म-शालिक्षेत्रमवर्धयन् । कामार्थाभ्यां पुनस्तस्मि-न्नन्तस्तामरसायितम् ॥ ५ ॥ अन्वहं
ते वितन्वन्तो, नव्या नव्याः प्रभावनाः । सर्वतोऽप्यार्हतं धर्म-मेकच्छत्रमसूत्रयन् ॥ ६ ॥ समीहांचकिरे ते च, जगदा-
नन्दिनः प्रभोः । नेमेरागमनं प्रीताः, पयोदस्येव केकिनः ॥ ७ ॥

विज्ञाय तन्मनोवृत्ति-मन्येद्युर्भगवानपि । क्रमेण विहरन् सर्वा-मुर्वी तत्पुरमागमत् ॥ ८ ॥ बाह्योद्यानभुवं वायु-कुमाराः
प्रीतचेतसः । तदानीमात्मना सार्ध-ममृजन्नेकयोर्जनम् ॥ ९ ॥ पुण्यानि पुण्यबीजानि, वप्तुकामा इवात्मनि । तां मुदा
सिपिचुर्मेध-कुमारा गन्धवारिभिः ॥ १० ॥ क्षिपन्तः कर्मणां बन्ध-मात्मनो व्यन्तरामराः । बबन्धुरखिलं रत्न-शिलाभि-
स्तन्महीतलम् ॥ ११ ॥ तस्मिन्श्चतुर्दिशं रत्न-द्युतिविद्योतिताम्बराम् । ते चतुस्तोरणीं चक्रु-र्ध्वज-च्छत्रैरलंकृताम् ॥ १२ ॥
प्रांशुज्योतिःशिखाकीर्ण-कपिशिर्पङ्ककेतवात् । तस्मिन्नभ्यन्तरे रत्न-वप्रे वैमानिका व्यधुः ॥ १३ ॥ मध्यमं मधुरं नाना-

माणिक्यकपिशिर्षकैः । प्राकार ज्योतिषामीशा-स्तन्यते स्म हिरण्यम् ॥ १४ ॥ पिण्डिताभिरिव ज्योत्स्ना-वीचिभिः परि-
निर्मितम् । कालधौतं बहिःशालं, वितेनुर्भयनाधिषाः ॥ १५ ॥ माणिक्यशालभञ्जीभि-र्भूषितानि समन्ततः । चत्वारि गोपु-
राण्यासन्, प्रतिप्राकारमुगैः ॥ १६ ॥ बहिर्वप्रचतुर्द्वारी-पुरस्ताद्विरुचाम्बुजाः । चतस्रो दीर्घिकाः काम्या, विचक्रुर्व्यन्तरा-
मराः ॥ १७ ॥ मध्यवप्रान्तरे पूर्वो-चरस्यां दिशि सुन्दरम् । देवच्छन्दं वितेनुस्ते, विश्रामाय जिनेशितुः ॥ १८ ॥ मध्ये-
माणिक्यवप्रं ते, चैत्यद्रुमविराजितम् । रत्नसिंहामन रत्न-पीठे प्राङ्मुखमादधुः ॥ १९ ॥ त एव स्वामिनो विश्व-त्रयसाम्रा-
ज्यवन्दिनीम् । तस्योपरिष्ठादातेनु-रातपत्रययी सिताम् ॥ २० ॥ समण्डलमिषायातं, रविमात्मपुष्पया । तत्पुरस्ताद्विचक्रुस्ते,
धर्मचक्रमधिष्ठति ॥ २१ ॥ जगद्वैततां नेतु-राख्यातुमित्र सर्वतः । ते माणिक्यमयं तस्य, पुरो धर्मध्वजं व्यधुः ॥ २२ ॥
देशनोव्यां ततस्तस्या-मधोनिक्षिप्तवन्धनाम् । पुष्पवृष्टिं किरन्ति स्म, जानुदम्भी दिवौकसः ॥ २३ ॥

पदानि नगसु न्यस्यन्, सुवर्णजलजन्मसु । एतस्य प्रदक्षिणीकृत्य, चैत्यधात्रीरुहं च तम् ॥ २४ ॥ तीर्थाय नम इत्युच्चै-
रुचार्य भुवनप्रभुः । तस्मिन् सिंहासने दिव्ये, श्रीमान्नेमिरुपाविशत् ॥ २५ ॥ (युग्मम्) मार्तण्डमण्डलज्योति-स्तिरस्कारो-
द्यतद्युति । अनुमौलि क्षणादावि-रासीन्द्रामण्डलं विभोः ॥ २६ ॥

अन्तर्नगरमभ्येत्य, झगित्युद्यानपालक । प्रभोरागमनं धर्म-स्तूनवेऽथ व्यजिज्ञपत् ॥ २७ ॥ तस्मै च सपदि प्रीत-
मानसस्तपसः स्तुतः । द्वादशार्धयुता लक्षाः, कलधौतस्य दत्तवान् ॥ २८ ॥ गजस्थैरथ भीमाद्यै-र्वान्धवैः परिवारितः ।

पाण्डव
चरित्रम् ॥
सर्गः १७॥
॥२८८॥

सेगामिलितसामन्त-उलत्रातैरलंकृतः ॥ २९ ॥ सैन्धवोद्धूतधूलीभि-र्ध्यामलीकृतभास्करः । प्रेङ्खद्भिः करिसिन्दूरै-र्दत्तसंभ्या-
भ्रविभ्रमः ॥ ३० ॥ पितृवर्गं पुरस्कृत्य, दिव्यमारुह्य कुञ्जरम् । नमस्कृतुं जगन्नाथं, तत्कालमचलनृपः ॥ ३१ ॥ त्रिभिर्विशे-
षकम् । अनेकामन्त्रितैः पौर-लोकैरालोकितो मुदा । स्वामिनो देशनावेश्म, मेदिनीपतिरासदत् ॥ ३२ ॥ चामरादीनि संत्यज्य,
राज्यचिह्नानि दूरतः । प्रियस्मेरितस्तस्मिन्नाविवेश विशांपतिः ॥ ३३ ॥ सुरा-सुर-नरत्रात-चातकश्रेणिसेवितम् । निःशेष-
मुपकुर्वाणं, भुवन देशनामृतैः ॥ ३४ ॥ भवधर्मर्तुसंताप-निर्वाणसुधाम्बुदम् । पश्यति स तपःस्तनुः, स्वामिनं मुदितः
पुरः ॥ ३५ ॥ त्रिंशु प्रदक्षिणीकृत्य, प्रीतिपर्यश्रुलोचनः । मीलिताञ्जलिरारेभे, स्तोतुमेवं महीपतिः ॥ ३६ ॥

जय दुस्तरसंसार-प्रान्तरप्रान्तपादप ! । जयान्तरस्तमःस्तोम-निस्तक्षणनभोमणे ! ॥ ३७ ॥ समस्तत्रिजगत्संप-त्संपादन-
पटीयसी । नृणां त्वचरणाम्भोज-भक्तिः कल्पलतायते ॥ ३८ ॥ त्वत्पादपादपच्छायां, क्लान्तिच्छिदमुपेयुषाम् । आधि-व्या-
धिभयस्तापः, प्रलयं याति जन्मिनाम् ॥ ३९ ॥ भवदावानलज्वाला-प्रतप्तस्य मम प्रभो ! । भवन्मूर्तिः सुधावर्ति-दिष्ट्या
दृष्टिपथं गता ॥ ४० ॥ त्वन्नाममन्त्रमश्रान्त, स्मरेयुर्जन्मिनो यदि । संभोगः संपदां सद्यः, स्वादुः प्रादुर्भवेत्ततः ॥ ४१ ॥ त्वत्प-
दाम्भोरुहद्वन्द्व-सेवाहेवाकशालिनीम् । जगन्नाथ ! मनोवृत्तिं, नित्यमीहे निजामहम् ॥ ४२ ॥ त्वन्मूर्तिर्यदि जागर्ति, रोगार्तिहरण-
क्षमा । मम चित्ते जगन्नाथ ! प्रार्थये किमतः परम् ॥ ४३ ॥ कार्यं मे प्रभुभिलब्धे, त्वयि नेतरि नेतरैः । कल्पाद्विषं परित्यज्य,
रुः करीर समाश्रयेत् ? ॥ ४४ ॥ तव क्रमरजोराजि-र्येषा भालमभूषयत् । नरेन्द्रा हीन्द्र देवेन्द्र-श्रियस्तेषा वशवदा ॥ ४५ ॥

१ प्रान्तरम्-अरण्यम् । २ सुधाञ्जनम् ।

नेमिनाथ-
स्य समव-
सरणम् ॥

॥२८८॥

एवं नाम निरीहत्व-मुरीचके त्वया विभो । यथा पराश्रितं चेतः, शिवानुसारणेऽपि ते ॥ ४६ ॥ युक्तं यन्नाभवत् किञ्चित्,
समुद्रविजयोऽपि ते । गाम्भीर्ययुक्ततत्त्वं च, यस्य विश्वातिवर्तिनी(हि) ॥ ४७ ॥ स्वामिन् ! राजीमतीत्यागा-ज्ज्ञात्वाऽपि स्त्रीप-
राष्टमुखम् । यत्त्वां काङ्क्षति मोक्षधी-स्तत्ते सौभाग्यसौरभम् ॥ ४८ ॥ यद्वाऽहं तव को नाम, सागस्त्येन गुणस्तुतौ ।
विश्वातिप्रान्त एवासि, व्रीहि किमतः परम् ? ॥ ४९ ॥ भवारण्यभ्रमिहान्त-विश्वविश्रामपादपाः । सन्तु मे भवतः पादाः,
कल्याणफलदायिनः ॥ ५० ॥ इत्यभिपुत्य साष्टाङ्ग-मानन्दाश्रुकणान् किरन् । श्रीमन्नेमिजिनाधीशं, नमति स्म युभिधिरः
॥ ५१ ॥ कदम्बमुकुलस्थूल-रोमाश्रकलितस्ततः । पितृ-बन्धुजनैः सार्धं, सोऽनुशफमुपाविशत् ॥ ५२ ॥

अथ संसारसंताप-नवकादम्बिनीं विभुः । आरेभे त्रिजगद्धत-शर्माणं धर्मदेशनाम् ॥ ५३ ॥ अहो ! किमप्यपारेणं,
संसारारुया महाटवी । अनन्तेनापि कालेन, लक्ष्मन्ते यां न जन्तवः ॥ ५४ ॥ पूर्णायामपरिद्वान्त-शारनीरैरनेकशः । एक
एव सुधारूप-स्तस्यामस्ति सदागमः ॥ ५५ ॥ कथंचन कणेहृत्य, तस्मिन् पिबति यः पयः । स एव यदि नामास्याः, पारे-
शिगपुरं व्रजेत् ॥ ५६ ॥ स तु सम्यक्त्वसंज्ञस्य, गिरेरतिदीयसः । वर्तते कापि दुष्प्रापे, गह्वरे वासनाह्वये ॥ ५७ ॥ प्रमा-
दा-लस्य-मान्धादि-बहिष्पूहतिरोहितः । वीक्ष्यते न महारूपो, मन्दभाग्यैः कदाऽप्यसौ ॥ ५८ ॥ केचिदाप्तोपदेशेन, प्राप्य
तं पुण्यशालिनः । तदीयरसमाकण्ठं, स्वादयन्ति सुधोषमम् ॥ ५९ ॥ तन्निर्गतेन सद्भवान्-नाम्ना सरलवर्त्मना । कालेनाल्पी-
यसा मुक्ति-पुरीमासादयन्ति ते ॥ ६० ॥ किं चाज्ञानादिदुष्टान्तं, तत्राटव्यां विसंकटम् । अतिनेदीय एवासि, मिथ्यात्वा-
म्यं महासरः ॥ ६१ ॥ फकुल्लङ्कणैस्तैस्तै-रज्ञानसलिलोर्भिभिः । श्रियन्ते सर्वदा तेन, केषां नाम न दृष्टयः ? ॥ ६२ ॥

३ पाण्ड्य
चरित्रम् ॥
सर्गः १७॥
॥२८९॥

तत्पर्यन्तेषु सच्छायं, विषयद्रुमकाननम् । अशेषजगदाकर्षि, तत् किमप्यस्ति दुस्त्यजम् ॥ ६३ ॥ मूढबुद्धिर्यदासाद्य, सर्वेन्द्रि-
यमनोरमम् । मुक्तिपूःपथपान्थोऽपि, न पुरो गन्तुमीदृते ॥ ६४ ॥ विकस्परतरं तत्र, कामिनीनलिनीवनम् । यत् पुनर्वर्तते
तस्य, किं नाम ब्रूमहे वयम् ? ॥ ६५ ॥ ये तु कामादयस्तत्र, खेलन्ति जलपत्रिणः । ते हरन्ति झगित्येव, कस्य नाम न
मानमम् ? ॥ ६६ ॥ ततोऽस्मिन् सरसि स्नात्वा, निपीय च भृशं पयः । मूढास्तान् विषयाख्यान् ये, श्रयन्ते तीरभूरुहः
॥ ६७ ॥ तेष्वसाध्यतमः सर्व-मात्रिकैर्निरवग्रहः । प्रेमनामा महाभूत-स्तानाविशति तत्क्षणात् ॥ ६८ ॥ तेनाविष्टास्ततस्ते-
ऽमी, विमुञ्चन्ति त्रपांशुकम् । विद्विषन्ति हितेभ्योऽपि, गुरून्प्यवमन्वते ॥ ६९ ॥ अमंघ्रानि जल्पन्ति, दीनतां परिचिन्वते ।
तस्यामटव्यां सर्वस्यां, भ्रमन्ति च निरन्तरम् ॥ ७० ॥ भ्राम्यतां च सदा तेषां, कषायपरिमोपिणः । हरन्ति धर्मसर्वस्वं,
निःशङ्कं प्रहरन्ति च ॥ ७१ ॥ रागकेपरिणा द्वेष-रुणिणा च पदे पदे । कदर्थ्यन्ते तथा किञ्चि-द्यथा वाचाभगोचरः ॥ ७२ ॥
एवमस्यां महाटव्यां, संचरन्तो निरङ्कुशम् । सा काचिदापन्नास्त्येव, यां लभन्ते न तेऽङ्गिनः ॥ ७३ ॥ ततः संत्यज्य दूरेण,
तन्मिथ्यात्वमहामरः । तत्सदागमकूपस्य, पयः पिवत हे जनाः ! ॥ ७४ ॥ येन गच्छत निर्वाध-सौख्यसंभारभासुराम् ।
शश्वदुज्जागरज्योति-र्मयीं शिवपुरीं जवात् ॥ ७५ ॥

इत्याकर्ष्य सुधासिन्धुं, भगवद्देशनागिरम् । प्रत्यबुध्यन्त के नाम, न प्रत्यासन्नमुक्तयः ? ॥ ७६ ॥ स्त्रियो बभूवुर्याः
काचित्, ममरे मृतभर्तृकाः । ताः सर्गाः प्रभुपादान्ते, व्रतमाददिरे मुदा ॥ ७७ ॥ गान्धारी-धृतराष्ट्रौ तु, स्वामिवाग्रह-
भाषितौ । मसम्यक्त्वामगृहीतां, श्रावकद्वादशव्रतीम् ॥ ७८ ॥ अन्येऽपि देशविरतिं, केचिज्जगृहिरे क्षणात् । केचिच्च सर्व-

श्रीनेमि-
नाथस्य
देशना ॥

॥२८९॥

निरतिं, स्वामिनश्चरणान्तिके ॥ ७९ ॥ व्यसाक्षीदेशनास्थानीं, समयेऽथ जगत्पतिः । शक्र-धर्मसुत्ताद्याश्च, स्वं स्वं स्थानं
ययुर्ननाः ॥ ८० ॥ जगदम्भो नखण्डैक-चण्डरश्मिस्ततो विभुः । व्यहार्पीदन्यतो हर्षात्, स्वर्गिणर्गेरनुद्युतः ॥ ८१ ॥ प्रभो-
र्नचनवीर्य-रमनिर्गवर्षिणः । आनन्दैरुमयान्निन्यु-र्वासरान् पाण्डुरसूतः ॥ ८२ ॥ संपदामादिकन्दं च, धर्मं नित्यमसूत्र-
यन् । तस्यापि बीजभूतं च, न्यायमश्रान्तमाश्रयन् ॥ ८३ ॥ ते धर्मा-र्थाविरोधेन, मिथः प्रणयिचेतसः । पाञ्चालसुतग्रा-
मार्थं, काममप्यकृतार्थयन् ॥ ८४ ॥

अन्येषुर्जगदालोक-कौतुकी नारदो मुनिः । द्रौपदीमन्दिरेऽभ्यागा-दरुस्मात् पवनाध्वना ॥ ८५ ॥ तथा चाविरत-
सास्य, न चक्रे कानिदर्हणा । तेनास्यामयमत्यन्त-ममर्षादित्यचिन्तयत् ॥ ८६ ॥ क्षेप्तव्येयं मयाऽवश्यं, गम्भीरे दुःखसा-
गरे । चिन्तयित्वेति पक्षीय, तत्क्षणादुत्पपात सः ॥ ८७ ॥ प्रासादवलभौ सार्ध-मन्यदा धर्मसूनुना । सुखनिद्रायितां
रुग्नि-जहार वृषदात्मजाम् ॥ ८८ ॥ प्रातरालोक्य पद्मयङ्गं, पाञ्चालीशून्यमात्मनः । संभ्रान्तो भूपतिः साकं, सर्वैरप्यनु-
जन्मभिः ॥ ८९ ॥ आर्षैर्गवेषयागात्, बहूभां तामितस्ततः । न पुनः कचिदद्राक्षु-र्भूतले तेऽखिलेऽपि ताम् ॥ ९० ॥ ततस्त-
त्कलामुन्मील-दुःखसंभारनिर्भराः । पाण्डवाः प्रेपयन्ति सा, कुन्तीं कंसद्विषोऽन्तिकम् ॥ ९१ ॥ गत्वा च द्वारकां
कुन्त्या, तत्रोदन्ते निवेदिते । कंचित् कालं हरिस्तस्थौ, किंकर्तव्यविमूढधीः ॥ ९२ ॥

नारदोऽन्येषुरायातः, सत्कृत्य मुरचिद्विषा । पृष्टः प्रपृत्तिमित्यारुयत्, पाञ्चालतनुजन्मनः ॥ ९३ ॥ द्वीपेऽस्ति धात-
कीखण्डे-ऽगरकण्डेति पूर्वरा । तत्पतिः पद्मनाभोऽस्ति, वासपद्म इव धियः ॥ ९४ ॥ तदीयसदने शौरे !, पाञ्चालीसद-

शकृतिम् । मृगार्क्षी काचिदद्राक्ष-मित्याख्यायोत्पत्तौ सः ॥ ९५ ॥ नूनं कर्मदमस्यैव, माऽपि द्रुपदभूर्धुम् । इति निश्चित्य
कंसारिः, पितृष्पसे न्यवेदयत् ॥ ९६ ॥ संदिदेश तथा पाण्डु-सूनुभ्यश्च यथा जवात् । युष्माभिरभ्युपेतव्यं, तीरे प्राग्ल-
ण्णोदधेः ॥ ९७ ॥ इत्युदीर्य विसृष्टेयं, विष्णुना ह्वास्तितं ययौ । समस्तं पाण्डवेभ्यश्च, तं वृत्तान्तमचीकथत् ॥ ९८ ॥

तेऽथ प्रियावियोगार्ताः, पौरस्त्योदधिरोधसि । प्राग्गृहीतनिपासेन, संगच्छन्ते स्म शौरिणा ॥ ९९ ॥ अथ सुस्थित-
मारादु-मधीश लवणोदधेः । प्रयतात्मा तपोऽकार्षी-दरिष्टारातिरष्टमम् ॥ १०० ॥ ततोऽभ्येत्याभ्यधाद्विष्णुं, सुस्थितो
रचिताञ्जलिः । कर्तव्याय मुरारे ! मां, किङ्कर्णमिवादिश ॥ १०१ ॥ व्याजहार हरिर्भद्र !, केनचिद्रौपदी हृता । तदीया
धातकीखण्डे, किमदन्ती च विद्यते ॥ १०२ ॥ तत्तथा किञ्चिदाधेहि, सा प्रत्याह्रियते यथा । इत्याकर्ण्य हरेर्वाच-मुवाच
लवणाधिपः ॥ १०३ ॥ सानीकमहितं हत्वा, क्षिप्त्वा च मकराकरे । तां देव ! धातकीखण्डा-दुपानीय तवार्पये ॥ १०४ ॥
मम स्वप्रेष्यदेश्यस्य, यथादेशं प्रयच्छसि । स्वयं तु कोऽयमारम्भः, कार्येऽमुष्मिन् लघीयसि ? ॥ १०५ ॥ (युष्मम्) ततो-
ऽनृणीन्मुरारातिः, सर्वं त्वय्युपपद्यते । किं त्वेवं मिहितं कार्य-मस्माकमयशस्करम् ॥ १०६ ॥ ततो नः सरितां नाथ-मत्ति-
क्रम्य यथा रथाः । यान्ति पङ्क्त्या धातकीखण्डे, तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ १०७ ॥ नथैवेति कृते तेन, पञ्च पाण्डुतनूहाम् ।
पृथक् स्यन्दनः सौरे-रुत्तेरुल्लवणार्णयम् ॥ १०८ ॥ ततस्ते धातकीखण्डे-ऽमररुद्धापुरीं ययुः । बाह्योद्याने च सर्वर्तु-कैलि-
वेश्मन्ययातरन् ॥ १०९ ॥

१ 'प्रयान्ति धातकी' प्रत्यन्तर० ।

तत्र कोपभरात्तत्त-दनुशिष्य सुरारिणा । दारुकः प्रेपयान्ते, पद्मनाभनृपान्तिकम् ॥ ११० ॥ तस्यास्थानस्थित-
 स्येत्य, दारुको दारुणाकृतिः । पादपीठं पदाऽऽक्रम्य, ददौ कुन्तेन पत्रकम् ॥ १११ ॥ अवादीश मदाचान्त-स्वान्त ! भूपाल-
 पोरान ! । वृते त्वां सुरजिडाम्बू-द्वीपस्य भरतार्धभुक् ॥ ११२ ॥ रे ! त्वया पाण्डवेभ्यः, मत्तन्धूनां प्रियां पुरा ।
 द्वीपदीं हरता किं न, चिन्तितं मे भुजोर्जितम् ? ॥ ११३ ॥ तत्तवाद्य ध्रुवं दैव-सभवत् प्रातिलोमिकम् । दोर्मदस्तव यद्यस्ति,
 कोऽपि तत् संगुलीभा ॥ ११४ ॥ अहं तु त्वत्पुरीमाहा-कानने सह पाण्डवैः । पङ्क्तिरेव रथैरेत्य, स्थितोऽस्मि रणकेलये
 ॥ ११५ ॥ दारुकस्येति गां श्रुत्वा, पाटगित्वा जवेन तत् । पद्मः सन्न प्रकोपस्य, दूरं निक्षेप पत्रकम् ॥ ११६ ॥ ऊचे च
 रे मुकुन्दोऽसौ, जम्बूद्वीपे भयंकरः । इह तूर्जस्तिनः कीदृक्, सानीकोऽपि पुरो मम ? ॥ ११७ ॥ तद्वजाऽऽयात एवाह-मेपो-
 ऽनुपदमेन ते । गङ्गीकुरु समीकोय, तं जवात् सह पाण्डवैः ॥ ११८ ॥ परं यदि रणे नैतान्, सर्वानप्येकहेलया । ग्रासीकुर्वे
 तदा दूत !, पद्मनाभोऽस्मि न ध्रुवम् ॥ ११९ ॥

इत्यस्य गिरमागत्य, दारुको सुरविहिषः । आरुगति स्म ततः सोऽपि, सपार्थः समवर्गयत् ॥ १२० ॥ पद्मनाभो-
 ऽथ ककुभः, पूरयन् पृतनोर्मिभिः । नगर्यां निरगाद्योशु-क्रामः फेलाव-पाण्डवैः ॥ १२१ ॥ पाण्डवान् पुण्डरीकाक्ष-
 स्तस्मिन्प्रभ्यामगोऽभ्यभात् । योत्स्यध्वे यूयमेतेन, युध्येऽहं वा निरोधिना ? ॥ १२२ ॥ अथोशुः पाण्डवाः कोऽय-मस्मि-
 न्प्रपि तवोद्यमः । वेडनाहप्यवाहस्य, कः संरम्भो हि पल्लवे ? ॥ १२३ ॥ तद् विष्णो वयमेवैनं, योधयिष्यामहे बलात् ।

श्रीपाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १७॥

॥२९१॥

अयं वा भवितेदानीं, वयं वा जयभाजनम् ॥ १२४ ॥ इत्युदीर्य सुताः पाण्डो-रभ्यभित्रीणानां दधुः । तथैवास्थान्मुरारिस्तु,
संगरालोरुकौतुकी ॥ १२५ ॥ पद्मनाभपताकिन्या, साकं कुन्तीतनूलहाम् । अथाभृद्वुवनाभोग-डामरः समरश्चिरम्
॥ १२६ ॥ ततः पराश्रिते किञ्चि-दनीके पाण्डुजन्मभिः । भूपतिः स्वयमुत्तस्थे, भूरिस्थामा महाभटैः ॥ १२७ ॥ पाण्डवेया-
स्ततस्तेन, तथा वाणैर्वभञ्जिरे । यथा समरमुत्सृज्य, मुरारिं शरणं ययुः ॥ १२८ ॥ व्याहरंश्च हरे ! नैनं, विजेतुं वयमी-
श्वहे । त्वमेव नूनमेतस्मै, स्थास्यसे समराङ्गणे ॥ १२९ ॥ ऊचेऽथ सस्मितः शौरि-द्विषा यूयं जितास्तदा । यदाऽयं वा
वयं वाऽथ, जेतारोऽद्येत्यवोचत ॥ १३० ॥ इदानीं तु विलोकध्वं, मदीयं रणकौतुकम् । जेष्याम्येनं रणे जेष्ये, नानेन
कथमप्यहम् ॥ १३१ ॥

इत्युदित्वा मुरारान्ति-रुघण्डैर्ध्वनिदम्बरैः । क्षोभितानेकराजन्यं, पाञ्चजन्यमपूरयत् ॥ १३२ ॥ बलत्रिभागः पद्मस्य,
तदीयध्वनिनाऽनशत् । पञ्चाहेनासितेनेन्दो-र्विम्बाभोगत्रिभागवत् ॥ १३३ ॥ शार्ङ्गं शार्ङ्गमथारोप्य, कोपादास्फालयद्दृढम् ।
तन्नादेनापि तत्सैन्य-त्रिभागस्तद्वद्वुटत् ॥ १३४ ॥ प्रणश्याथ पुरीं पद्मः, शेषसैन्यावृतोऽविशत् । दृढलोहार्गलाः सर्वाः, प्रतो-
लीश्चाप्यधापयत् ॥ १३५ ॥ उत्तीर्याथ रथाद्विष्णु-व्योमान्तर्व्यापि भैरवम् । व्यात्ताननं ह्रमदंष्ट्रं, नारसिंहं वपुर्वर्धधात्
॥ १३६ ॥ अथोन्मर्यादयन्नब्धीन्, कम्पयन् काश्यपीमपि । चालयन्नचलान् विष्णु-वितेने पाददर्दरांन् ॥ १३७ ॥ प्राकारा-
ग्राणि तैः पेतु-र्दुद्रुवुर्गोपुराणि च । ध्वंसन्ते स्म च वेदमानि, सस्रंसे चाद्दुमण्डली ॥ १३८ ॥ निम्नेषु केऽप्यलीयन्त, निपेतुः

१ डामरः-आश्चर्यकृत् । २ पराजिते । ३ पञ्चदिनेन कृष्णपक्षेण । ४ दर्दरः-पर्वतविशेष आघातो वा ।

अमर-
कंकायां
कृष्णपा-
ण्डवानां
गमनम् ॥
पद्मनाभेन
सह
युद्धम् ॥

॥२९१॥

केऽपि मूर्च्छिताः । आलिलिङ्गुस्तरून् केऽपि, जनाः केऽप्यप्सु चाविशन् ॥ १३९ ॥ क्षम्यतामिदमाग्रे मे, देवि ! दौरात्म्य-
 वेक्षणः । मूर्तकीर्तिनां प्रदेशीया-न्मां रक्षास्मादभ्योक्षजात् ॥ १४० ॥ इत्याद्युदीरयन् दीनं, भिया तरलतारकः । पञ्चनाभोऽथ
 पाञ्चाली-पादपङ्केरुहेऽवतत् ॥ १४१ ॥ (युग्मम्) साऽप्युचे चेद्वधूवेय-माधायाम्रे विधाय माम् । शार्ङ्गिणं शरणं यासि,
 तदा जीवि-नान्यथा ॥ १४२ ॥ तयेत्युक्तस्तथा चक्रे, पञ्चनाभो गयातुरः । प्राणत्राणाय जीवा हि, नास्ति तद्यज्ञ
 कर्त्तते ॥ १४३ ॥ नृसिंहापुरुषख्य, प्रपन्नस्तं जनार्दनः । मा भैषीरिति तं भाष्य, पप्रच्छ प्राक्तनीं कथां ॥ १४४ ॥
 पञ्चनाभोऽग्रसीदेव !, नारदो मुनिपुंगवः । महसैव कदाचिन्मा-मागादन्तःपुरस्थितम् ॥ १४५ ॥ तदाऽभ्यर्च्य यथो-
 नित्य-मप्रच्छि म मुनिर्मया । यदीदृश्यः फचिदृष्टाः, स्त्रियो मत्प्रेषसीसमाः ? ॥ १४६ ॥ मामथोचे स किं कूप-मण्डूक इव
 भाषसे ? । पाञ्चाल्याः पुरतो राजन्, कीदृश्यस्तव वल्लभाः ? ॥ १४७ ॥ भूयोऽपि विस्मयस्मेर-मानसोऽहं तमभ्यधाम् ।
 पाञ्चाली भगवन् ! केयं ? , यत्तयैवं प्रशस्यते ॥ १४८ ॥ अथाह स मुनिर्जम्बू-द्वीपभारतभूषणम् । हस्तिनापुरमित्यस्ति,
 पुरं स्वर्गपुगेवमम् ॥ १४९ ॥ पाण्डवाश्चण्डदोर्दण्डा-स्तद्धिन्नन्ति यशोधनाः । आदिकन्दो शुक्रन्दोऽभू-द्यत्साम्राज्यमही-
 रुहः ॥ १५० ॥ गङ्गा हिरण्यगर्भस्य, रूप-लावण्यसंपदाम् । पाञ्चाली नाम पञ्चानां, तेषामेकैव वल्लभा ॥ १५१ ॥ व्या-
 हृत्येति क्षणादन्त-रिक्षमुत्पतिते मुनौ । पाञ्चालीगुणटंकारै-रहमुज्जगरसरः ॥ १५२ ॥ पूर्वसंगतिकं मित्रं, देवं भवनवा-
 सिनम् । संस्मृत्य प्रार्थयामास, कृष्णाऽऽहरणहेतवे ॥ १५३ ॥ (युग्मम्) सोऽब्रवीदथ पाञ्चाली, सतीसीमन्तमौक्तिकम् ।

१ स्वानिः । २ कामातुर इत्यर्थः ।

श्रीपाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १७ ॥
॥२९२॥

कथंचिदीहते नान्यं, वचः कुर्वे तथापि ते ॥ १५४ ॥ इत्युक्त्वा मेऽनुरोधेन, मन्दिरोपरिशायिनीम् । दत्त्वाऽवस्त्रापिनीं विद्यां,
द्रौपदीं सोऽहरत् सुरः ॥ १५५ ॥ तेनाऽऽनीयापिता मह्यं, पाञ्चाली ब्रुवुषे ततः । अपश्यन्ती निजं वेश्म, संभ्रमं चाभजत्
परम् ॥ १५६ ॥ ततोऽहं तां तथाभूता-मभ्यधां मा स्म सुन्दरि ! । किञ्चित् कार्पीर्मनःक्षोभं, किंकरोऽस्मि पुरस्तव
॥ १५७ ॥ द्वीपेऽस्मिन् धातकीखण्डे, जम्बूद्वीपादहारयम् । नृपः पद्माभिधोऽहं त्वां, तन्मां मन्यस्व बल्लभम् ॥ १५८ ॥
ततः किञ्चिद्विचिन्त्येय-मूचे मां चेन्न मामकः । कश्चिदेष्यति मामान्तः, करिष्ये ते वचस्तदा ॥ १५९ ॥ सागरान्तरिता-
जम्बू-द्वीपतः क इहैष्यति ? । इत्यालोच्य मयाऽप्यस्या, वचस्तदुररीकृतम् ॥ १६० ॥ भवन्तो भ(भु)वनातीत-महिमैकास्पदं
पुनः । व्यतीत्यार्णवमप्येनं, पृष्ठतोऽस्याः समागमन् ॥ १६१ ॥ इत्याख्याय कथां कृष्ण-विसृष्टः सोऽविशत् पुरीम् ।
कृष्णोऽपि बबले कृष्णां, कृत्वा कौन्तेयसात्ततः ॥ १६२ ॥

तदा च तत्र चम्पाया-मारामे पूर्णभद्रके । मुनिसुव्रततीर्थेशः, समेत्य समवासरत् ॥ १६३ ॥ रणारम्भभवं कृष्ण-
पाञ्चजन्यस्य निःस्रनम् । श्रुत्वाऽपृच्छत् सभासीन-स्तं हरिः कपिलाभिधः ॥ १६४ ॥ भगवन् ! भुवनाभोग-भिदारम्भ-
भयंकरः । मत्प्रमानस्य कस्यैप, शङ्खनादो विजृम्भितः ? ॥ १६५ ॥ तीर्थकृत् कपिलेनेति, पृष्टे विस्पष्टविस्मयम् । पद्म-
नाभमहीपाल-कथां सर्वामचीकथत् ॥ १६६ ॥ अत्रायातस्य कृष्णस्य, स्वागतं कर्तुमिच्छति । मनो मे कपिलेनेति,
गोक्ते भूयो विभुर्जगौ ॥ १६७ ॥ कदापि न भरत्येत-द्भविष्यति बभूव वा । संगच्छेते जिनौ चक्र-भृतौ शौरी च यन्मिथः
॥ १६८ ॥ वीक्षिष्यसे तथाप्यस्य, त्वं पताकां पताकिनः । इत्याकर्ण्य विभोर्वाचं, सोऽनुकृष्णमधावत ॥ १६९ ॥ आस-

द्रौपदीं
लात्वा
अमर-
कंकाया
निवर्तनम् ॥
तत्पृष्टे
कपिल-
वासुदेवस्य
गमनम् ॥

॥२९२॥

गाद धणादेश, लग्नोदन्वतस्तटम् । अपश्यन् म कृष्णस्य, स्यन्दनप्रेधिपद्धतिम् ॥ १७० ॥ पञ्चमर्णरुचीन् संध्या-रागैरिव
 विनिर्मितान् । मध्येजलधि चैक्षिष्ट, तदीयरथकेतनान् ॥ १७१ ॥ ततो मदीयमादाय, स्वागतं गन्तुमर्हसि । इति व्यक्ताक्षरं
 दध्मौ, रुपिलो वारिजं निजम् ॥ १७२ ॥ स्वागतं लब्धमस्माभिः, प्रणयेनामुना तव । इति विस्पष्टवर्णं स्वं, शङ्खं कृष्णो-
 ऽप्यपूरयत् ॥ १७३ ॥ तन्निनादमुपश्रुत्य, रुपिलोऽथ न्यवर्तत । जगामामरकङ्कां च, दत्तातङ्कां मुरारिणा ॥ १७४ ॥
 कुराणिनैनमन्यायं, प्रतापस्य मम त्वया । चक्रे म्लानिरियं दुष्ट !, तिष्ठ मा तत् पुरो मम ॥ १७५ ॥ इत्युक्त्वा पद्मभूपालं,
 कोपेन निरवागमत् । रुपिलः स्थापयामास, तत्पदे च तदात्मजम् ॥ १७६ ॥

गच्छन्नन्तःसमुद्रं च, स्थोत्सङ्गे निपेदुपीम् । प्रेयसीमिति सप्रेम, व्याजहार युधिष्ठिरः ॥ १७७ ॥ प्रणीतप्रार्थने देवि !,
 तस्मिन् भूपालपांसने । किं विचिन्त्य तदा मासो-ऽग्रधित्वेन त्वयाऽर्थितः ? ॥ १७८ ॥ साऽभ्यधाद् देव ! चेन्मास-मध्ये
 नैव्यन्ति मत्प्रियाः । तदाऽनशनमादाय, मरिष्यामीत्यचिन्तयम् ॥ १७९ ॥

कृष्णोऽथाभ्यागमत् पारे-पारावारं यथागतम् । बल्लभालाभकल्लोलि-चेतोभिः सह पाण्डवैः ॥ १८० ॥ सुस्थितं
 लग्नाधीशं, यावदामश्रये क्षणम् । तावन्मन्दाकिनीं यूय-मेतामुत्तरताग्रतः ॥ १८१ ॥ इत्यादेशेन कंसारे-नविमासाद्य
 कान्चन । उत्तेरुः पाण्डवा गङ्गां, पृथुं द्वापटियोजनीम् ॥ १८२ ॥ (युग्मम्) बलानुजन्मनो बाहु-बलं वीक्षिष्यतेऽधुना ।
 इत्यालोच्य न ते नावं, ग्राहिष्यन् वनमालिने ॥ १८३ ॥ ततः सुस्थितमापृच्छय, न्यस्य वामे भुजे रथम् । दोष्णाऽन्येन

१ प्रणिः-पन्ननाभिः । २ शङ्खम् । ३ दत्तभयाम् ।

श्रीपाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १७॥

॥२९३॥

हरिर्गङ्गां, त्रीतुमुपचक्रमे ॥ १८४ ॥ कृच्छ्राद्गच्छन् प्रगह्वान्तः, श्रान्तः शौरिरचिन्तयत् । श्लाघ्यास्ते खलु कौन्तेया-स्ती-
र्णयं यैः मुरापगा ॥ १८५ ॥ अथास्मिन्नतिखिन्नेऽन्त-र्विचक्रे देवता स्थलम् । मुहूर्तं तत्र विश्रम्य, पारेगङ्गं ययौ हरिः
॥ १८६ ॥ तत्रापृच्छत् सुतान् पाण्डवोः, केशवो ननु जाह्नवीम् । भगन्तः कथमुत्तीर्णा-स्तेऽपि नावेत्यचीकथन् ॥ १८७ ॥
किं नौर्न प्रेषिता मह्य-मित्युक्तेऽथ मुरारिणा । वीक्षितुं तत्र दोःसार-मित्याख्यान्ति स्म पाण्डवाः ॥ १८८ ॥ ततः
कोषारुणीभूत-चक्षुर्दामोदरोऽभ्यधात् । कंस-केशि जरासन्ध-चाणूरादिवधे पुरा ॥ १८९ ॥ संप्रत्येव जये पद्म-नाभस्य
च महीभुजः । नेक्षितं मम दोःमारं?, दिदृक्षध्वेऽधुनैव यत्? ॥ १९० ॥ इत्युदीर्य मुराराति-लोहदण्डेन कोपतः । स्यन्दनान्
पाण्डवेयानां, लोष्टचूरमचूरयत् ॥ १९१ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) जगाद च यदि क्षोणीं, मदीयामधिवत्स्यथ । नपुत्र-
यान्धरा-नीला-स्तदानीं न भविष्यथ ॥ १९२ ॥ सकोधमभिधायेति, कंसारिद्वारकां ययौ । श्यामीभूतमुखाम्भोजाः,
पाण्डवा अपि हास्तिनम् ॥ १९३ ॥ ते तत्राभ्येत्य तां वार्तां, माता-पित्रोर्न्यवेदयन् । “ सुखदुःखैकविश्रामः, पितरौ हि
तनूरुहाम् ” ॥ १९४ ॥

अथ पाण्डुर्मृदयान्त-रनुरोधविधित्सया । द्वारकायां पुरि प्रैषीत्, कुन्तीं कंसान्तकान्तिकम् ॥ १९५ ॥ ततः
कुन्ती गजारूढा, द्वारकोद्यानमीयुषी । प्रभोः समग्रमरणं, वीक्ष्य पञ्चां तदाविशत् ॥ १९६ ॥ नत्वा नार्थं निपेदुष्या-
मेतस्यां देवकी तदा । अप्राक्षीदाययुर्यं ह्यः, प्रभो ! मद्वाग्नि साधवः ॥ १९७ ॥ अन्योऽन्यमतिमारुष्या-दभेदभ्रम-
कारिणः । मम प्रीतिकुराः के ते?, कथं च सदृशा हरेः? ॥ १९८ ॥ (सुगमम्) आरुष्याति स्म ततः स्वामी, पुरे

कृष्णपा-
ण्डवानां
स्वस्वनगरे
गमनम् ॥

॥२९३॥

भद्रंस्मि भद्रिले । सुलसाञ्जलया भर्मे, नागस्य श्रेष्ठिनः प्रिया ॥ १९९ ॥ तस्यै प्रददिरे भक्ति-तोषिणा नेगमेपिणा ।
 कृष्णाग्रजाः पडप्पेने, पुत्रास्त्वत्कृधिकौस्तुभाः ॥ २०० ॥ तस्या मृतान्यपत्यानि, तेनार्प्यन्त पुनस्तव । गत्वा तत्र मया-
 ऽप्पेने, दीक्षिता मोक्षगामिनः ॥ २०१ ॥ अतोऽमी सदृशा विष्णो-स्त्वद्दृशोरमुताञ्जनम् । “आनन्दकन्दलीहेतु-रीदृशं
 गौरमं महः” ॥ २०२ ॥ श्रुत्येति देवकी स्नेह-लहरीप्रसृतस्तनी । ववन्दे सह कृष्णाद्यै-स्तान् प्रीतिपुलकाङ्कितैः ॥ २०३ ॥
 स्वामिनाऽथ विसृष्टायां, देशनायां जनार्दनः । कुन्तीं पितृण्यसारं स्वां, मुदितः स्वगृहेऽनयत् ॥ २०४ ॥

परेद्यपि ममं कुन्त्या, पुनरासेदिवान् मदः । स्वां लक्ष्मीं वीक्ष्य तादृक्षा-मन्ययुक्ता प्रभुं हरिः ॥ २०५ ॥ अस्याः
 स्तूतश्रियः पुर्याः, क्षयो भावी किमन्यतः ? । ममापि मृत्युरन्यस्मात्, किं स्वामिन्निति कथ्यताम् ॥ २०६ ॥ आमेति प्रभुणा
 प्रोक्ते, कम्मादिति जगौ हरिः । अथाचख्यौ जिनः पुर्या, मुनेर्द्वीपायनात् क्षयः ॥ २०७ ॥ अस्माञ्जराकुमाराद्य, स्निग्धा-
 द्बन्धोर्वधस्तव । यदुवंशक्षये विद्धि, मद्यमाद्यं च कारणम् ॥ २०८ ॥ इत्याकर्ण्य विभोर्वाच-माचान्तहृदयो भिया । सर्वपर्य-
 ञ्जनो जज्ञे, वैमनस्यमलीममः ॥ २०९ ॥ धिगेनं यदसौ पात्रं, भावी बन्धुवधैनसाम् । इत्येककालमालोकि, तदा लोकै-
 र्जरात्मजः ॥ २१० ॥ भ्रातुर्वाताय मा भूव-मित्यसौ धन्व सेपुधि । विभ्रद्यपावरण्यानीं, द्वारकां च हरिः पुनः
 ॥ २११ ॥ तत्रैव यादवस्नेहात्, पारिव्राज्यव्रती वसन् । द्वीपायनोऽपि शुश्राव, जनेभ्यस्तद्वचः प्रभोः ॥ २१२ ॥ ततः
 षष्ठपः कुर्वन्, ब्रह्मचारी शुचिः शमी । पूर्वाहपातकाद्भीतः, कान्तारं सोऽप्यशिश्रियत् ॥ २१३ ॥ पुरीदाह-कुलोच्छेद-

१ ‘भद्रिले’ प्रत्यन्तर० । २ व्याप्तचित्तः ।

निदानमथ केशवः । नमीनं सीधुसंधानं, प्रत्यपेधजनप्रियः ॥ २१४ ॥ प्राक्तनं तु कदम्बाद्रेः, कदम्बाह्वे वने हरिः ।
कादम्बरीगुहाभ्यर्णे, मद्यमत्याजयजनैः ॥ २१५ ॥ भूरिभूमीरुहाकीर्णे, तत्र तैस्त्यक्तया तया । आकर्णान्तमपूर्यन्त,
शिलाकुण्डानि शुण्डया ॥ २१६ ॥

तदानीं चाभ्यधाद्वन्धुः, सिद्धार्थः सारथिर्बलम् । अनुज्ञातस्त्वया दीक्षां, जिघृक्षामि जिनान्तिके ॥ २१७ ॥ वलो-
ऽप्यूचे सहायं त्वां, विसृष्टुं नाहमुत्सहे । एतेन पणवन्धेन, विदधे तु तवेप्सितम् ॥ २१८ ॥ यदि देवप्रदत्ताप-त्प्रौढिव्या-
मूढमानसम् । दिवं यातः कदाऽप्येत्य, स्नेहान्मां बोधयिष्यसि ॥ २१९ ॥ तथैत्युक्त्वा व्यधात् स्वार्थं, सिद्धार्थस्तदनुज्ञया ।
चरंश्चारित्रमन्यत्र, ययौ च स्वामिना समम् ॥ २२० ॥

चिरादवसरं प्राप्य, कुन्ती कृष्णमथावदत् । पाण्डवाः काऽऽमतां वत्स !, त्वया निर्विषयीकृताः ? ॥ २२१ ॥
तत्रेयमग्रेपाऽपि, भरतार्धवसुंधरा । तत् प्रसीद स्वबन्धूनां, किमपि स्थानमादिश ॥ २२२ ॥ केशवोऽप्यब्रवीन्नव्यां, दक्षिणा
म्भोधिरोधसि । निर्माय पाण्डुमथुरां, तत्र तिष्ठन्तु पाण्डवाः ॥ २२३ ॥ अथैत्य हास्तिनं कुन्ती, सुतानां तदचीकथत् ।
आगत्य पाण्डुविषये, तत्तथा तेऽपि चक्रिरे ॥ २२४ ॥ अभिमन्यूत्तराणुत्रं, सुभद्रापात्रमच्युतः । हस्तिनापुरभूगालं,
परीक्षितमतिष्ठिपत् ॥ २२५ ॥

अथ तां द्वारकागतां, परारर्तयतां हृदि । पार्थानां पाण्डुमथुरा-राज्येष्वासीन्न निर्वृतिः ॥ २२६ ॥ ध्यायन्तः

१ मदिरया । २ स्मरताम् ।

सर्ववस्तूनां, ते केवलमनित्यताम् । दीनोद्धारदयादीनि, धर्मकर्माणि चक्रिरे ॥ २२७ ॥ पाण्डुः कुन्ती च संसार-मसारं
दधतौ हृदि । तदा सस्मरतुः कामं, भगवन्तं व्रतार्थिनौ ॥ २२८ ॥ नाथोऽपि समवासापी-तत्रैत्य ज्ञाततन्मनाः । भगवांश्च
विवस्वांश्च, परोपकृतिकर्मठौ ॥ २२९ ॥ धर्मजन्माऽथ सोत्कण्ठं, मातापितृपुरःसरः । गत्वाऽनमज्जगन्नाथ-माहितोन्माथ-
मापदाम् ॥ २३० ॥ प्रभोः सुधामुचं श्रुत्वा, वाचं संविग्नमानसौ । प्रणम्य पाण्डुः कुन्ती च, परिव्रज्यामयाचताम् ॥ २३१ ॥
स(त)दैव समयज्ञाना-मात्मजानामनुज्ञया । तयोरिष्टमपूरिष्ट, समीपेऽरिष्टनेमिनः ॥ २३२ ॥ तावथासादितस्वामि-प्रसादमुदि-
ताशयौ । व्रताचारमधीयानौ, समं तेन विजह्नुः ॥ २३३ ॥ प्रभोः पित्रोश्च विरहे, पाण्डवैरुन्मनायितम् । नक्तं दिवं तदादिष्टे,
धर्मे तु सुमनायितम् ॥ २३४ ॥ निर्माप्य तत्र तैश्चैत्यं, स्वाम्युत्कण्ठा व्यनोद्यत । मातापित्रोर्वियोगस्तु, क्लमयामास तन्मनः
॥ २३५ ॥ कृष्णा विज्ञा विशेषेण, शुश्रूषामास तांस्तदा । “ प्रीतिपात्रं कलत्रं हि, सर्वक्लेशापहं नृणाम् ” ॥ २३६ ॥ ते पञ्चे-
पुजिगीपायां, विस्फुरत्पौरुषा अपि । ततस्तदेकविषयान्, विषयाननुमेनिरे ॥ २३७ ॥

पर्यायेणाथ भुञ्जाना, सह तैर्दयितैः सुखम् । गर्भं वभार पाञ्चाली, निधानमिव मेदिनी ॥ २३८ ॥ अन्यतेजस्विमाहा-
त्म्य-ग्रासोज्जागरतेजसम् । प्रातः प्राचीव मार्तण्डं, सा क्रमात् सुपुवे सुतम् ॥ २३९ ॥ जगदानन्दने तस्मि-न्नन्दने धर्मन-
न्दनः । जाते दानं ददौ किञ्च, शोधयामास चारकान् ॥ २४० ॥ नामास्य पाण्डवैः पाण्डु-सेन इत्युज्ज्वलौजसः । दीना-
नाथजनोद्धार-पुरःसरमसूत्रयत ॥ २४१ ॥ पाण्डुसेनोऽथ सेनानी-रिव बाल्येऽपि विक्रमी । विज्ञः प्रज्ञावतामग्न्यो, जग्राह

श्रीपाण्डव
चरित्रम् ॥
सर्गः १७॥
॥२९५॥

सकलाः कलाः ॥ २४२ ॥ जगचेतश्चमत्कारि-गुणगृहेः स पाण्डवैः । अद्भुतप्रभवप्राज्ये, यौवराज्ये न्ययुज्यत ॥ २४३ ॥
सर्वतः कुर्वता तेषां, ता तामर्हत्प्रमाननाम् । कल्याणोदकं राज्यानां, ययौ कालः कियानपि ॥ २४४ ॥
मपीदयाममुखो जातु, कराग्रोपात्तकौस्तुभः । युधिष्ठिरं जरास्तूनु-रूपतस्थे सद स्थितम् ॥ २४५ ॥ कृतसंमानमासीनं,
वीक्ष्य हस्तेऽस्य कौस्तुभम् । अदभ्र संभ्रमं विभ्र-त्तं पप्रच्छ तपःसुतः ॥ २४६ ॥ एतदत्याहित किं नु ? , आतरावेदय
द्वुतम् । प्रमोश्चिरतनीं वाचं, स्मरन्नस्मि भियाऽस्तुरः ॥ २४७ ॥ सत्यैव स्वामिनो वाणी-त्युक्तेऽनेन विपादवान् । पुनः
कुन्तीसुतोऽवादी-द्यथावृत्तं तदादिश ॥ २४८ ॥ सोऽप्युवाच शृणु भ्रात-र्यातोऽरण्यमहं तदा । व्याधवृत्तिश्चिर स्थित्वा,
जातु वाणं मृगेऽक्षिपम् ॥ २४९ ॥ अथादित्सुः शरं गच्छ-न्नहमन्तरितो द्वुमैः । अहो ! कोऽयमनागस्कं, सुखसुप्तमनालपन्
॥ २५० ॥ वाणेनाद्वितले वाढ, निर्धृणो निजवान माम् ? । मया तु जातु नाज्ञात-नामगोत्रो हत परः ॥ २५१ ॥ वेगा-
देप तदाख्यातु, नामगोत्रे निजे मम । येनाहमपि नाराचं, तं प्रति प्रतिसंदधे ॥ २५२ ॥ श्रुत्वेति कस्यचिद्वाचं, धीरोदात्तां
महात्मनः । नैणोऽयमिति निश्चिन्नन्, खेदमासादयं परम् ॥ २५३ ॥ (चतुर्भिः कलापकम्) दशमस्य दशार्हस्य, सनुरा-
नकवुन्दुभेः । नाम्ना जराकुमारोऽस्मि, जरादेव्यास्तनूद्भवः ॥ २५४ ॥ निर्मानुपे वसाम्यत्र, वने केनापि हेतुना ।
कोऽसि त्वं पुनरित्युचै-र्दूरस्थस्तमवादिपम् ॥ २५५ ॥ ततः सोऽवददेहोहि, ज्यायोभ्रातरहं हरि । स एवास्मि प्रयत्नस्ते,
निफलः सकलोऽभवत् ॥ २५६ ॥ तं दृष्ट्वा वाणिजेनेन, दत्तं शुल्कमिदं त्वया । इति शृण्वन् वचस्तस्य, समीपं प्रापमाकुलः

१ प्रमोर्भाव प्रभव-प्रभुता । २ 'आसीन तम्' इत्यन्वयः । ३ 'वदादितः' प्रतिद्वयः । ४ न मृग । ५ 'मा' प्रतिद्वयः ।

पाण्डु-
न्त्योश्वा-
चित्रम् ।
कृष्णस्य
वृत्तान्तः ॥

॥२९५॥

॥ २५७ ॥ कृष्णमालोक्य चामूर्च्छं-मपृच्छं चासचेतनः । कथमेतदभूद्वा ! ते, तदा द्वैपायने वनने ॥ २५८ ॥

अचीकथत्ततः कृष्णः, प्रभुवाक्यादनन्तरम् । पौरैः समुज्जिते मधे, पण्मासाः प्रययुः सुखम् ॥ २५९ ॥ आयाते मासि
वैशाखे, कदम्बवनपालकः । सभायामायतिप्रेक्षी, मामुपेत्य व्यजिज्ञपत् ॥ २६० ॥ तत्र त्यक्तं तदा देव !, हुमपुष्पाधिवा-
सितम् । उपागतेन सुखादु, मयं तत्पीतपूर्विणा ॥ २६१ ॥ केनापि सुहृदा साम्बः, प्राभृतीकृत्य पायितः । कुमारैः सह
दुर्दान्ते-गृध्नुस्तद्वनमाययौ ॥ २६२ ॥ (युगम्) ते तत्रापानमावभ्य, तां सुरां स्वैरमापयुः । क्षणेन क्षीवतां प्राप्य, विचेलुश्च
यदृच्छया ॥ २६३ ॥ तत्रैकान्ते तपस्यन्त-मन्तकं पापकर्मणाम् । द्वैपायनपरिव्राजं, ते निर्ध्याय दधुः क्रुधम् ॥ २६४ ॥
हन्यतामधुनैवायं, दुरात्मा मुनिपांसनः । व्यापादितः कथं नाम, दग्धुमीक्षिष्यते पुरीम् ? ॥ २६५ ॥ इति साम्बगिरा लेष्टु-
चपेटा-यष्टि-मुष्टिभिः । हत्वा हत्वा मृतप्रायं, तं व्यधुर्भवदात्मजाः ॥ २६६ ॥ मृतोऽयमिति मूर्च्छालं, तं त्यक्त्वा गृहमा-
ययुः । मूर्च्छाविरामे सामर्पे, तं च वीक्ष्याहमागमम् ॥ २६७ ॥

इत्याख्याय स्थिते तस्मिन्-न्नर्थो मा सा भूदितः । इत्यगच्छं सरामोऽहं, सान्त्वनाय मुनेर्वनम् ॥ २६८ ॥ कोपाटो-
पकडाराक्ष-मद्राक्षं तत्र तं मुनिम् । करौ च कुञ्जालीकृत्य, सप्रश्रयमवादिपम् ॥ २६९ ॥ दुस्त्वपं ते तपः केदं ? मुने ! कोपः
क चेदृशः ? । कथमेकत्र संवास-स्तेजस्तिमिरयोरयम् ? ॥ २७० ॥ मुहुः सिक्तं, शमाम्भोभिः, फलिष्यन्मुक्तिसंपदा । तपो-
बीजमखण्डं ते, क्रोधवद्विदहत्ययम् ॥ २७१ ॥ अज्ञानैर्मद्यपानान्धै-र्हिम्भरूपैर्महामुने ! । अपराद्धमिदं यत्ते, तदद्य क्षन्तुमर्हसि

१ “कथमेतदभूत्वाते, तदा द्वैपायनं वनम्” प्रतिद्वय० । २ दृष्ट्वा ।

श्रीपाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १७॥
॥२९६॥

॥ २७२ ॥ अथायादीन्मुनिर्विष्णो !, पर्याप्तं तत्र सान्त्वनैः । अधुनैव क्रुधाऽन्धेन, निदानं विदधे मया ॥ २७३ ॥ द्वार-
काया यदूनां च, क्षयाय स्यामतो हरे ! । सर्वस्य प्रलयो भावी, लोकस्यास्य युवां विना ॥ २७४ ॥ पुनः प्रसादनायास्य,
सामिलाप विलोक्य माम् । न्यपेधच्छाङ्गली विष्णो !, कृतमेतस्य सान्त्वनैः ॥ २७५ ॥ वक्राङ्घ्रि-नासिका-हस्ताः, स्थूलोष्ठो-
दर नासिकाः । हीनाङ्गा विषमाङ्गाश्च, शान्तिं यान्ति न जातुचित् ॥ २७६ ॥

ततः प्रेङ्खन्मनःखेदे, मयि हर्म्यमुपेयुषि । द्वैपायननिदानार्थः, सर्वोऽपि पुरि पप्रथे ॥ २७७ ॥ स्वभावतो ममादेशा-दुप-
देशादपि प्रभोः । बभूव धर्मकर्मक-सज्जो द्वारचत्तीजनः ॥ २७८ ॥ तदा कृपालुः कालज्ञः, समेत्य भगवानपि । पितरौ स्वौ
कुमारांश्च, प्रत्युम्नादीनदीक्षयत् ॥ २७९ ॥ रुक्मिणीप्रमुखाः स्वामी, मदीया महिषीरपि । प्रात्राजयदनेकं च, द्वारका-
लोकमाकुलम् ॥ २८० ॥ वत्सरे द्वादशेऽऽश्वयं, भाविनं द्वारकाक्षयम् । पृष्टः पुनर्ममादिश्य, विजहे प्रभुरन्यतः ॥ २८१ ॥
शश्वच्चतुर्थ-पष्ठादि-तपोनिष्ठैरुचेतसः । जनस्यैकादशाब्दानि, निर्निम्नं व्यतिचक्रमुः ॥ २८२ ॥ ततश्च द्वादशे वर्षे, व्यतीयुषि
क्रियत्यपि । जितोऽस्मत्तपसा नष्टो, द्वैपायनमुनिर्धुमम् ॥ २८३ ॥ एवं निश्चित्य पूर्वोक्तः, प्रमादं मदिरादिकम् । निस्तन्द्रः
पुनराद्रे, दुर्लब्धया भवितव्यता ॥ २८४ ॥ (युग्मम्)

अथोत्पाता महीरुम्प-निर्घातो-ल्कादयोऽभवन् । ग्रहेभ्यो निर्ययौ धूमः, कृशानुश्च विवस्वतः ॥ २८५ ॥ ननृतुश्चिररू-
पाणि, जहसुः शालभञ्जिका । अकाले राहुणा ग्रासः, द्युर्वाचन्द्रमसोरभूत् ॥ २८६ ॥ अकल्याणफलाः स्वप्ना, जनैर्ददृशिरै

१ ' नाभिका ' प्रत्यन्तर० । २ ' विषमाङ्गाश्च ' प्रतिद्वय० ।

द्वारका-
दाह-
वृत्तान्तः ॥

॥२९६॥

निशि । अनेशन् कापि रत्नानि, चक्रादीनि ममापि च ॥ २८७ ॥ ततः संवर्तको वातः, प्रावर्तत समन्ततः । स निचिक्षेप
 पुर्यन्त-दूरादुन्मूल्य पादपान् ॥ २८८ ॥ अन्तर्द्वासप्ततिः पटि-र्बहिश्च कुलकोटयः । अपिण्ड्यन्त भयान्नष्टा, अप्युपानीय
 केनचित् ॥ २८९ ॥ मयि पश्यति रामे च, वह्निमहाय कश्चन । दारुणो दारुपूर्णयां, द्वारकायामदीपयत् ॥ २९० ॥ अहं
 शोकान्धकारेण, धूमस्तोमेन चाम्बरम् । युगपत् परितः प्राप्त-व्यासेन व्यानशेतमाम् ॥ २९१ ॥ अभ्रंलिहाभिर्ज्वालाभि-र्धूमो-
 ऽथ निरधूयत । मम शोकान्धकारस्तु, कामं वृद्धिमनीयत ॥ २९२ ॥ अथाहं वसुदेवं च, देवकीं चाथ रोहिणीम् ।
 आरोप्य रथमाक्रष्टुं, प्रवृत्तः सह शीरिणा ॥ २९३ ॥ नाश्वैर्न वृषभैः किञ्चि-द्रथं क्रण्डुमशक्यत । आयां युगार्पितस्कन्धौ,
 ततोऽभूव धुरंधरौ ॥ २९४ ॥ अभञ्जि द्रुतमक्षाभ्यां, सद्योऽभाजि युगेन च । रथः कथंचिदावाभ्यां, निन्ये तदपि गोपुरम्
 ॥ २९५ ॥ अथ क्षणाददीयेतां, कपाटौ तत्र केनचित् । रामेणाद्विप्रहारेण, व्यघटयेतां च वेगतः ॥ २९६ ॥ महीमग्नौ रथः
 किञ्चि-दस्मत्कृष्टोऽपि नाचलत् । क्लीबः पित्रोरपि त्राणे, व्यपीदं पौरुषे ततः ॥ २९७ ॥ विषादिनं तदानीं मां, देवः कश्चि-
 दिवि स्थितः । उच्चैरुवाच भोः कृष्ण !, कृतं तव परिश्रमैः ॥ २९८ ॥ यस्मादस्मि स एवाहं, द्वीपायनवरः सुरः । उत्पन्नो-
 ऽग्निकुमारेण, स्मृत्वा वैरं करोम्यदः ॥ २९९ ॥ किं त्वेकादश वर्षाणि, परमोत्कर्षचञ्चुना । जनानामग्रमादेन, नावकाशो
 ममाभवत् ॥ ३०० ॥ तदहो दहनेनैव, मन्निदानभुवाऽमुना । असावानेप्यते मृत्युं, मातापितृजनस्तव ॥ ३०१ ॥ यदभावि
 न तद्भावि, भावि चेन्न तदन्यथा । तद्गच्छत(तं) पुराऽऽख्यातं, मा स्म विस्मरतं मम ॥ ३०२ ॥ इति श्रुत्वाऽपि तद्वाच-माकर्षन्तौ
 रथं पुनः । भृशमावामभापन्त, पितरः स्नेहकातराः ॥ ३०३ ॥ वत्सौ ! वान्सत्यमस्मासु, स्वोचितं चक्रथुर्युवाम् । अवश्यं

भाविनो भावाः, किं तु स्युर्महतामपि ॥ ३०४ ॥ ततोऽस्तु वां शिवः पन्था, विजयेथां विरं युवाम् । अस्माभिः पुनरत्रैव,
नेमिः शरणमाश्रितः ॥ ३०५ ॥ यद्बद्धं मनसाऽस्माभिर्वचसा यच्च भाषितम् । कृतं यच्चापि कायेन, तन्नो मिथ्याऽस्तु
दुष्कृतम् ॥ ३०६ ॥ क्षमयामोऽखिलान् जीवान्, सर्वे क्षाम्यन्तु तेऽपि नः । मैत्री सर्वेषु भूतेषु, वैरमस्ति न केनचित्
॥ ३०७ ॥ अशनादिकमाहारं, प्रत्याख्यामश्नुर्विधम् । अर्हदादींश्च पञ्चापि, स्मरामः परमेष्ठिनः ॥ ३०८ ॥ वयं कस्यापि
नेदानी-मस्मदीयो न कश्चन । इत्युन्मदिष्णुनिर्वेद-मात्मानमनुशास्महे ॥ ३०९ ॥ इत्याहारपरीहार-तत्परैः पितृभिः पुनः ।
निसृष्टौ, वलितग्रीवौ, व्रजावः स्म कथंचन ॥ ३१० ॥

तदैव देवांपसद-स्तानधाक्षीत् क्षणेन सः । तेऽपि त्रिदिवमासेदु-र्ध्वं तद्दृष्ट्या नदौकितम् ॥ ३११ ॥ जरासन्धवधाख्यान-
सदुपाध्याय ! पश्यति । नाथे त्वय्यप्यसद्येन, हहा ! दह्यामहेऽग्निना ॥ ३१२ ॥ इत्थमुत्थास्तुभिर्दीनैः, प्रलापैः पुरवासि-
नाम् । दीर्णकर्णः सरामोऽहं, जीर्णाराममुपागमम् ॥ ३१३ ॥ (युगम्) भवन्तीं भस्मसाद्वीक्ष्य, द्वारकां रङ्गवत् पुरः ।
तत्र स्थितं विषणात्मा, संकर्षणमवादिपम् ॥ ३१४ ॥ आर्य ! पुर्याः क्व मा लक्ष्मीः ? , क्व च दाहो महानयम् ? । क्व
शौण्डीर्यमवार्यं तत् ? , क्व चेयं क्लीबता मम ? ॥ ३१५ ॥ आर्य ! किं कार्यतामूढः, प्रौढापत्पतितस्ततः । किं करोमि ? क्व
गच्छामि, राजचक्रे विरोधिनि ? ॥ ३१६ ॥

सीरपाणिरथाभाषीत्, कृष्ण मा खेदमातथाः । प्रभुव्याख्यातमश्रौषीः, किं न संसारनाटकम् ? ॥ ३१७ ॥ अत्र

कर्मपरीणामः, सूत्रधारो निर्गलः । प्राणिनो नाट्यपात्राणि, नानानेपथ्यधारिणः ॥ ३१८ ॥ स खल्वच्छृङ्खलोत्साहः,
स्वमतापितभूमिकः । हर्ष-शोकादिभिर्भाव-विवर्तैर्नर्तयत्यमून् ॥ ३१९ ॥ भवनाट्ये ततोऽनेन, सूत्रधारेण सूत्रिता ।
संस्था सर्वाऽपि पात्राणां, तद्विष्णो ! मा स्म खिद्यथाः ॥ ३२० ॥ गन्तव्यं पुनरावाभ्यां, पाण्डवेयान्तिकेऽधुना ।
ते स्मरन्त्युपकारं नो, नापकारं तु जातुचित् ॥ ३२१ ॥ अपकारेऽपि सौजन्यं, सुजनो नैव मुञ्चति । जहाति दह्यमानोऽपि,
घनसारो न सौरभम् ॥ ३२२ ॥

ततः प्रचलितावावां, पाण्डवानां पुरीं प्रति । हस्तिकल्पपुरोद्यान-मागमाव श्रमार्दितौ ॥ ३२३ ॥ क्षुत्क्षामं वीक्ष्य मां
रामो, भोजनानयनेच्छया । वेगात्तस्य पुरस्यान्तः, प्रस्थितोऽभिदधे मया ॥ ३२४ ॥ अच्छदन्ताभिधानोऽत्र, धृतराष्ट्रा-
त्मजो नृपः । स च पाण्डवगृहेण, मया वैरायते भृशम् ॥ ३२५ ॥ अनार्योऽयं किमप्यार्य !, चेद्वैरोचितमाचरेत् । विद-
धीथास्ततः क्ष्वेडा-मापतेयमहं यथा ॥ ३२६ ॥ तत् प्रतिश्रुत्य रामेऽथ, पुरीमध्यमुपेयुपि । मम क्षणान्तरे क्ष्वेडा, कर्णमू-
लमुपागमत् ॥ ३२७ ॥ ततः क्रोधकरालोऽह-मत्युत्तालमधाविपम् । पिहितां च पदाऽऽहत्य, प्रतोलीमुदघाटयम् ॥ ३२८ ॥
भिन्दन्तमच्छदन्तस्य, चतुरङ्गां वरूथिनीम् । अद्राक्षं कुञ्जरालान-स्तम्भपाणिं च सीरिणम् ॥ ३२९ ॥ पुरीपरिघमादाय,
धार्तराष्ट्रमवादिपम् । दुरात्मन्नागमं सोऽहं, कौरवान्तकरो हरिः ॥ ३३० ॥ ततः परिघमालोक्य, प्रणतो मृत्यु-
कातरः । बद्धाञ्जलिरजल्पन्मां, स सुयोधनबान्धवः ॥ ३३१ ॥ किमाक्रम्यः कुरङ्गाणां, दुःस्थावस्थोऽपि केसरी ? ।
देव ! स्वसेवकस्यास्य, तदागः क्षम्यतामिदम् ॥ ३३२ ॥ तं मुक्त्वाऽथ प्रमादेन, पुनस्तद्वनमागमम् । नानामनोहराहार-

श्रीपाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १७॥

॥२९८॥

पाणिना सीरिणा समम् ॥ ३३३ ॥ रामस्तत्र मयाऽप्रच्छि, लब्धं भोज्यमिदं कथम् ? । आयातोऽसि कथं चास्य, दृक्पथे
परिपन्थिनः ? ॥ ३३४ ॥

रामेणारुण्यायि गोविन्द !, कन्दुकाद्भोज्यमद्भुतम् । सुवर्णकटकक्रीत-मानयन्तमिदं पथि ॥ ३३५ ॥ कथंचिद् ज्ञात-
वृत्तान्तः, कृतान्त इव भीषणः । सैन्योदन्वानरौत्सीन्मा-मच्छदन्तोऽभ्यधादपि ॥ ३३६ ॥ (युग्मम्) कुत्राहो ! रोहिणी-
सूतो !, यामि पाण्डवबान्धव ! ? । गृहाणायुधमाधेहि, पुनरायोधने मनः ॥ ३३७ ॥ विमुच्य भोज्यपात्राणि, ततः क्ष्वेडायि-
तोद्धतः । स्तम्भेन दलयन् वैरि-बलं दृष्टस्त्वयाऽप्यहम् ॥ ३३८ ॥

अथावां विहिताहारौ, ततः प्रचलितौ क्रमात् । उपागाव दुरापाम्बु, कौशाम्बं नाम काननम् ॥ ३३९ ॥ पुंतागपादप-
स्यास्य, छायामायातवानहम् । तृपार्दितः पयःपानं, श्रान्तो राममयाचिपम् ॥ ३४० ॥ सोपद्रवे वनेऽमुष्मिन्, कृष्ण !
मा भूः प्रमद्वरः । आगतो द्रुतमेपोऽह-मिति व्याहृत्य मां मुहुः ॥ ३४१ ॥ विनियुज्य च साहाय्ये, ममेह वनदेवताः । इतो
जगाम रामोऽम्बु, निर्विलम्बमवेक्षितुम् ॥ ३४२ ॥ (युग्मम्) अहं तु प्रावृत्तं श्रौमे-णाद्विमारोप्य जानुनि । अस्वपं श्रमसु-
प्राप-निद्रोऽयैव तरोस्तले ॥ ३४३ ॥ ततो विद्वोऽस्मि कस्माच्चि-द्भ्रमात् पादतले त्वया । इयं तव जरासूनो !, कथिता
मूलतः कथा ॥ ३४४ ॥ श्रुत्वा विष्णुमुखादेवं, द्वारकादाहवैशसम् । इत्यशोचं चिरं दुःखा-दैवोपालम्भपूर्वकम् ॥ ३४५ ॥
रे दुर्विधेय ! वैधेय !, विधे ! विविधकौतुकाम् । एवंविधां विधायैता-मधाक्षीरधुना कथम् ? ॥ ३४६ ॥ दग्धौ हन्त हुता-
शेन, हा ! मातापितरौ मम । मामकीनाः क ते नाम, बन्धवः स्नेहवन्धुराः ? ॥ ३४७ ॥ जितवासवसाम्राज्यं, राज्यं हारि

रामकृष्ण-
योर्हस्तिक-
ल्पपुरे
गमनम् ।
ततः कौशा-
म्बवने
गमनम् ॥

॥२९८॥

हरेः क तत् ? । क चास्येत्यमवस्थानं, तले सिकतिले तरोः ? ॥ ३४८ ॥ हा ! तत्राप्यस्य कुत्रेदं, मया बाणेन ताडनम् ? ।
 धिक् मां हन्त ! सुखसुप्त-भ्रातृहत्यामलीमसम् ॥ ३४९ ॥ शोचन्तमिति मामूचे, वात्सल्यादुत्सुको हरिः । अलमेभिर्विलापैस्ते,
 भव कार्यकरोऽधुना ॥ ३५० ॥ इत ऊर्ध्वं मुहूर्तेन, मृत्युर्भावी मम ध्रुवम् । तदिदानीं स्मरिष्यामि, श्रीनेमिपदपङ्कजम् ॥ ३५१ ॥
 तत्त्वं कौस्तुभमादाय, जवेन व्रज पाण्डवान् । अन्यथा मथिताऽवश्य-मायातस्त्वां बलो बली ॥ ३५२ ॥ कियन्तमपि
 पन्थानं, यायाः पथान्मुखैः पदैः । यथा संकर्षणो रोषा-न्न स्यादनुपदी तव ॥ ३५३ ॥ मर्माविधमथोद्धृत्य, हरेरङ्घ्रितला-
 च्छरम् । कौस्तुभं च करे कृत्वा, धर्मजन्मनिहागमम् ॥ ३५४ ॥

इत्याकर्ण्य जरास्तनो-र्मुखाद्वारचलीकथाम् । प्रापुः परमसौजन्याः, शुचं पश्चापि पाण्डवाः ॥ ३५५ ॥ चित्तवृत्ति-
 कृतावासं, सम्यग्दर्शनमग्निना । यति-श्रावकधर्माभ्या-मात्मजाभ्यां च राजितम् ॥ ३५६ ॥ चारित्रराजमासन्ना-सीनसंतोष-
 सेवकम् । हत्वा शोकं विवेकोऽथ, पाण्डवानामदर्शयत् ॥ ३५७ ॥ (युगम्) तत्र वीक्षितमात्रेऽपि, तेऽन्वभूवन् परं सुखम् ।
 विदांचक्रुश्च परमं, तमेवात्मोपकारिणम् ॥ ३५८ ॥ आकालं सत्कृतास्तेषा-मत्यन्तमपकारिणः । प्रत्येकं प्रत्यभासन्त,
 मोहराजादयस्तदा ॥ ३५९ ॥ निर्वेदाख्यः सखाऽभ्येत्य, सद्बोधसहितस्ततः । मोहादीनां पृथक् पार्थान्, दोषजातमजिज्ञपत्
 ॥ ३६० ॥ अथ ते पाण्डुजन्मान-श्चेतसोऽन्तरचिन्तयन् । अहितोऽपि हितो नूनं, मोहो नः प्रत्यभादयम् ॥ ३६१ ॥ एतस्य
 ज्येष्ठपुत्रेण, रागकेसरिणा श्रियः । असारा अपि नः सार-रूपत्वेन प्रदर्शिताः ॥ ३६२ ॥ नाम्ना द्वेषगजेन्द्रेण, सुतेनास्य

श्रीपाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १८॥

॥२९९॥

कनीयसा । बन्धुष्वपि वधारम्म-मकार्यं कारिता वयम् ॥ ३६३ ॥ अन्योऽप्येतस्य सतान-स्तानवाय सुखश्रियाम् ।
सर्वदाऽभवदस्माकं, कपायविषयादिक ॥३६४॥ तस्मादेनं तिस्कृत्य, कुर्मो नेतारमात्मनः । तं चारित्रक्षमाधीशं, साक्षीकृत्य
जगत्प्रभुम् ॥ ३६५ ॥ किं तु न ज्ञायते देशो, यं पुनीतेऽधुना प्रभुः । यद्वा जानन्मुमुक्षूः, स्वयं सोऽनुग्रहीष्यति ॥ ३६६ ॥
सांघीयोऽध्यवसायसंततिमयीमारूढवन्तो हृदं, निश्रेणिं स्पृहणीयबोधपटिमस्पष्टीभवद्दृष्टयः ।
तैस्तैरुत्कलिकाशतैः कर्वंचितं चेतो वहन्तस्तदा, पन्थानं किल पाण्डवा जिनपतेरालोकयांचक्रिरे ॥३६७॥
इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये द्रौपदीप्रत्याहरण-द्वारकादाह-
कृष्णावसानवर्णनो नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अथ अष्टादशः सर्गः ।

अथ नेमिजिनादेशा-देशनाक्षीरसागरः । धर्मघोषमुनिः पाण्डु-मथुरोद्यानमाययौ ॥१॥ समागम मुनेस्तस्य, विदि-
त्वोद्यानपालकात् । सहानुजैरजातारि-मुदितो वन्दितुं ययौ ॥ २ ॥ अथाध्यासीनमुन्मील-दानन्दाश्रूदचिन्दुभिः । सुरा-सुर-
नराधीश-मण्डलैर्मण्डित सदः ॥३॥ निविष्टममैरः सृष्टे, विरुचे काञ्चनाम्बुजे । कर्तुं विश्वत्रयीं धर्म-मयीमन्यं प्रजापतिम् ॥४॥

१ लपुत्वाय । २ सांघीयान्-अतिप्रशस्यः । ३ उत्कण्ठाशतैः । ४ 'कवलिन (व्याप्त) प्रतिद्वय० ।

कृष्णस्य
मरणम् ।
पाण्डवानां
वैराग्यम् ॥

॥२९९॥

पञ्चशत्या महामात्य-मुनीनां परिवारितम् । धर्म साक्षादिवोदग्रै-स्तपोदानादिभिर्वृतम् ॥ ५ ॥ रूपस्य तपसोऽप्येक-माश्रयं
 श्रेयसां निधिम् । अद्राक्षीत् प्रीतिफुल्लाक्ष-स्तं मुनिं मेदिनीपतिः ॥ ६ ॥ (चतुर्भिः कलापकम्) भक्तिनिर्भरमानस्य, तं ततो
 मुनिपुङ्गवम् । जराङ्गजन्मना सार्धं, न्यविक्षत पतिः क्षितेः ॥ ७ ॥ मुनीन्द्रः सोऽथ पीयूष-स्यन्दसोदरया गिरा । वैराग्यै-
 कमयीं धर्म-देशनामुपचक्रमे ॥ ८ ॥

हा ! धिक्साक्षादसारत्वं, संसारस्य विदन्नपि । मद्यान्मद्यपवत्तस्मा-न्नायं निर्विद्यते जनः ॥ ९ ॥ सुखाद्वैतमयाः कामं,
 येऽप्यनुत्तरनाकिनः । तेषामपि यतो हन्त, पर्यन्तविरसाः श्रियः ॥ १० ॥ कर्मस्तोमभुजिष्याणां, मनुष्याणां तु का कथा ? ।
 येषामायुः श्रियः सौख्यं, योपिद्भुभङ्गभङ्गुरम् ॥ ११ ॥ संपद्भिर्दोर्विलासैश्च, येऽप्यहंकारिणोऽधिकम् । तेऽपि हान्यस्य दृश्यन्ते,
 भ्रूलतायत्तवृत्तयः ॥ १२ ॥ येऽपि दोर्विक्रमाक्रान्त-भूचक्राश्चक्रवर्तिनः । जातुचित्तेऽपि वीक्ष्यन्ते, हन्त दीनां दशां गताः
 ॥ १३ ॥ दुःखैकान्तमयं संप-चारतम्यमयं च तत् । धीराः संत्यज्य संसार-मुत्तिष्ठन्ते विमुक्तये ॥ १४ ॥

इति संवेगिणीं वाव-मुच्चार्य विरते मुनौ । पाणिकुड्मलमामीलय, जगाद जगतीपतिः ॥ १५ ॥ भवानेव प्रभो ! वेद,
 कामं संसारमीदृशम् । गिरः प्रक्रमते वक्तु-मीदृशीर्न ह्यनीदृशः ॥ १६ ॥ निश्चित्यानुभवैस्तैस्तै-र्भवस्यानभिरामताम् ।
 अस्माभिरपि वैराग्यात्, प्रवित्रजिपुमानसैः ॥ १७ ॥ श्रीनेमिस्वामिनो ध्यात-धिरादागमनोत्सवः । नूनं तेनापि विज्ञाय,
 प्रेषितोऽसीह नः कृते ॥ १८ ॥ (युगम्) तद्भवानपि नः साक्षा-त्तस्य मूर्तिर्जगत्पतेः । संसारसागरादस्मा-दुद्धरास्मांस्ततः

श्रीपाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १८॥

॥३००॥

प्रभो ! ॥ १९ ॥ किं त्वर्थोऽस्तीन्द्रियज्ञान-शेवधीनां भवादृशाम् । न कोऽपि क्षेत्रकालाभ्यां, दवीयानप्यगोचरः ॥ २० ॥
तद्वनेऽभूद्यथा मृत्युः, श्यालोर्वनमालिनः । जराङ्गजन्मनाज्जेन, तथा नः कथितः स्वयम् ॥ २१ ॥ तत्कृते जलमाहतुं,
गतोऽभूत्तु हली तदा । तत्कथां श्रोतुमिच्छामः, स्वामिन्नाख्यातुमर्हसि ॥ २२ ॥

अथेत्यव्याहतज्ञानो, व्याजहार मुनीश्वरः । बलः सलिलमादाय, केशचान्तिकमाययौ ॥ २३ ॥ जल्पति स्म च तं
भ्रात-रुत्तिष्ठोत्तिष्ठ सत्वरम् । स्फीतमस्तीदमानीत-मम्भः सुरभि शीतलम् ॥ २४ ॥ तत् प्रक्षाल्य क्षणादास्यं, कणेहत्य
निपीय च । दूरकान्तारसंचार-स्रुतिः श्रान्तिर्विनीयताम् ॥ २५ ॥ अव्याहरति कंसारौ, सीरभृत् पुनरब्रवीत् । किमु
रुष्टोऽस्यरिष्टारे !, कालक्षेपान्मनागपि ? ॥ २६ ॥ एष तेऽसांप्रतं रोषः, सांप्रतं तु प्रसीद मे । देशे दवीयसि प्राप्ति-वार्णिणोऽत्रा-
पराध्यति ॥ २७ ॥ तथाप्यस्मिन्नजल्पाके, सीरपाणिरचिन्तयत् । श्यानोऽस्ति पथि श्रान्तः, श्वेतां नामैष तन्मनाक् ॥ २८ ॥
इत्यालोच्य स्थितः कृष्णं, परितः कृष्णमक्षिका । भ्रमन्तीर्वीक्ष्य संभ्रान्तः, सोऽपि(प)निन्येज्वगुण्ठनम् ॥ २९ ॥ ततोऽ-
पश्यदपेतासुं, कंसविध्यंसनं हली । शोणितैश्चोल्बणं भल्लि-ग्रणं चरणपल्लवे ॥ ३० ॥ कोपाटोपात्ततः सिंह-नादमुच्चैश्चकार
सः । येनारण्यमृगास्त्रेसुः, कम्पते स्म च काश्यपी ॥ ३१ ॥ जगाद च मदाध्मातः, पातकी ननु कोऽस्ति भोः ? । निद्राण-
मतुलप्राणं, योऽग्रधीन्मम बान्धवम् ॥ ३२ ॥ सुप्त मत्त प्रमत्तेषु, बाल स्त्री-मुनि गोप्यपि । क्रूरकर्मैरुच्चाण्डालो-ऽप्यभिज्ञः प्रहरेत
कः ? ॥ ३३ ॥ दौर्दर्योऽप्यस्ति चेत् कश्चित्, तत् स्वमाविःकरोतु सः । भुजोष्मज्वरिणां बाहुः, सर्वेषामेव भेषजम् ॥ ३४ ॥

१ 'क्षेपागमान्मयि,' 'क्षेपान्मनाम्मयि' प्रत्यन्तरपाठौ ।

इत्याद्यनेकशः कोपा-द्विरमुदीर्य लाङ्गली । तारं पूत्कारमुन्मुच्य, मूर्छितः क्षमातलेऽपतत् ॥ ३५ ॥ क्षणाच्चैतन्यमासाद्य,
शीतैः कान्तारमारुतैः । रोदयञ्चापदान् काम-माक्रन्दैर्विललाप मः ॥ ३६ ॥

हा ! विश्वेष्वेकशौण्डीर !, हा ! रिपुष्वेकरोपण ! । हा ! गुणिष्वेकधौरेय !, हा ! गुरुष्वेकवत्सल ! ॥ ३७ ॥ हा !
कंसध्वंमघोरांम !, हा ! कालानलनीरद ! । हा ! निःसन्धजरासन्ध !, हा ! रणक्रूरविक्रम ॥ ३८ ॥ हा ! लक्ष्मीकेलिप-
ल्यङ्क !, हा ! निःशङ्कशिरोमणे ! । हा ! यशःकैरवाराम !, हा ! रामनयनोत्सव ! ॥ ३९ ॥ शस्त्राघातैर्द्विषां तैस्तैः, श्रमो-
ऽप्यासीन्न ते पुरा । संप्रत्यद्विव्रणादस्मा-न्मृत्युः श्रद्धीयतां कथम् ? ॥ ४० ॥ तदुत्तिष्ठ द्रुतं भानु-रागोहत्यन्तरम्बरम् । न
खल्वत्यातपेऽल्पीयो-ऽप्यग्रतो गन्तुमीश्वहे ॥ ४१ ॥ चरणव्रणपीडामि-र्न चेच्चलितुमीशिपे । तदाऽऽरोह मम स्कन्धं, बन्धो !
किमसि मोहितः ? ॥ ४२ ॥ किमिति क्रन्दतोऽप्येवं, वितरस्युत्तरं न मे ? । इमे हि श्रवसी पातु-मुत्सुके ते वचोऽमृतम्
॥ ४३ ॥ रोपं मयि पुराऽकार्षीः, साऽऽगस्यपि न जातुचित् । इदानीं तु विनाऽप्यागः, केयं ते दीर्घरोषिता ? ॥ ४४ ॥ हा !
दैव ! यद्ययं नेतुं, चिन्तितोऽभूद्दशामिमाम् । तच्चया किं कृतो विश्व-मौलिलालितशासनः ? ॥ ४५ ॥ यद्वा ज्ञातं नितान्तं
यं, विडम्बयितुमीहसे । तस्य कन्दलयस्येव-मतीव महतीः श्रियः ॥ ४६ ॥ एतैर्वा किमुपालम्भै-र्भ्रातर्यावः पुरः क्वचित् ।
दैवाय प्रभविष्याव-स्तत्रामुष्मै दुरात्मने ॥ ४७ ॥ निद्रासुखासिकालोभाद्, गन्तुमुत्सहसे न चेत् । भ्रातस्तदद्य तिष्ठावः,
सच्छायेऽत्रैव कानने ॥ ४८ ॥ इत्यादि प्रलपन्नुच्चा-वचेन वचसा मुहुः । सीरभृत्तं दिनं तां च, यामिनीमत्यवाहयत् ॥ ४९ ॥
प्रगे च वचनैस्तैस्तै-रनुतिष्ठन्तमच्युतम् । जीवदुद्ध्या निजस्कन्ध-मध्यारोप्य बलोऽचलत् ॥ ५० ॥ स्कन्धन्यस्तहरिर्वन्धु-

पाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १८॥
॥३०१॥

स्नेहव्यामोहितो हली । भ्राम्यति स्म सरि-च्छैल-काननानि दिवानिशम् ॥ ५१ ॥ पुष्पैर्वन्यदुमाणां च, नित्यमानर्चं शार्ङ्गि-
णम् । एवं रामोऽतिचक्राम, पण्मासान् पर्यटन् वने ॥ ५२ ॥ प्राप प्रावृड्वाऽऽशान्ता-त्रीलयन्ती बलाहकैः । नूतनैरङ्कुरो
द्गारै-मैदिनीमण्डलं पुनः ॥ ५३ ॥

अथ ग्रावमयं शैला-दुत्तीर्णं हेलया हली । स्यन्दनं कंचिदद्राक्षीत्, समभूभागभङ्गुरम् ॥ ५४ ॥ सजयंस्तं जजल्पेऽथ,
सारथिः सीरपाणिना । रथेऽस्मिन् कणशो भग्रे, कस्ते मूढ ! मुधा श्रमः ? ॥ ५५ ॥ सारथिस्तमथोवाच, संगरेषु सहस्रशः ।
निर्व्यूढोऽप्यधुना पाद-प्रहारेणापि यो मृतः ॥ ५६ ॥ सोऽयं चेद्विश्वजीवातु-र्जीविता तव बान्धवः । खण्डशस्तद्रतोऽप्येष,
प्रगुणीभविता रथः ॥ ५७ ॥ क मे बन्धुर्मृतोऽस्तीति, कामं सास्त्रयमानसः । तं मुहुः कुटिलं पश्य-न्नचालीह्लाङ्गली पुरः
॥ ५८ ॥ रोपयन्तं निरूप्याथ, शिलायां नलिनीं कंचित् । सारम्भमभ्यधात् कंचि-दुच्चैःशब्दं हसन् हली ॥ ५९ ॥ व्यामूढा-
त्मन् किमेतस्मि-न्नत्यन्तकठिनेऽश्मनि । सहस्रैरपि यत्नानां, प्ररोहति सरोजिनी ? ॥ ६० ॥ सोऽप्यवादीत्तत्रायं चेत्, प्राणि
प्यति सहोदरः । पापाणे तत् खरेऽप्यस्मिन्, प्ररोक्ष्यत्यरविन्दिनी ॥ ६१ ॥ इत्येतस्यापि भारत्या-मवज्ञाविवशाशयः ।
व्यक्तोत्प्रांसस्मितस्मेर-श्चाल मुसली पुरः ॥ ६२ ॥ ततो दाग्ननिर्दग्धं, सिञ्चन्तमवनीरुहम् । कंचिदारामिकं रामः,
पश्यति स्म व्रजन् पुरः ॥ ६३ ॥ तं चाभ्यधाद्विगेतां ते, हन्त दुर्व्यवसायताम् । मुञ्चन्ति जातुचिदग्ध-भूरुहोऽपि किमङ्कुरान् ?
॥ ६४ ॥ स जगाद यदि स्कन्ध-शवो वार्तयिता त्वया । शाङ्गलीभविता भूय-स्तदाऽयमपि पादपः ॥ ६५ ॥ तामश्रुत्वेव

१ दिगन्तान् । २ मेघैः । ३ 'स्यन्दन' प्रतिद्वय०, स्यन्दनमिति स्यात् । ४ उत्प्रासः-उपहासः । ५ 'दुर्व्यवसायिताम्' प्रत्य०

तद्वाच-मुचन्नाल हली पुरः । दूर्वाश्च गोशवास्येषु, क्षिपन्तं कंचिदैक्षत ॥ ६६ ॥ तमप्यभिदधे गावः, कथमेताः परासवः ।
 दूर्वाः कवलयिष्यन्ति, गताः कङ्कालशेषताम् ? ॥ ६७ ॥ तेनाप्युचे बलः पञ्चां, गन्ता चेदेषं संस्थितः । चरितारस्तदा गावो-
 ऽप्यमूर्दूर्वाङ्कुरानिमान् ॥ ६८ ॥

रामोऽथाचिन्तयत् सत्यं, किं मृतोऽयं ममानुजः ? । वदन्ति यदमी सर्वे-ऽप्येकरूपमिदं वचः ॥ ६९ ॥ यावदित्याप्तचै-
 तन्यः, किञ्चिच्चलति लाङ्गली । तावदुद्योतिताऽऽशान्तः, कश्चिदस्थितः पुरः सुरः ॥ ७० ॥ सोऽब्रवीत् सीरिणं सोऽहं, सिद्धार्थः
 सारथिस्तव । प्रभावात्तपस्तस्य, देवभूयमुपागमम् ॥ ७१ ॥ स्मरस्येत्तत् परिव्रज्या-काले मामर्थयिष्यसे । यन्मामभ्युद्वरे-
 र्जातुं, पतन्तं व्यसनार्णवे ॥ ७२ ॥ तच्चाभिदानीमालोक्य, मोहनिद्राविसंस्थुलम् । प्रबोधयितुमभ्यागां, तां तवाम्यर्थनां
 स्मरन् ॥ ७३ ॥ श्रीनेमिना पुरा मृत्यु-सुरारालेर्जरासुतात् । यदूचे तत्तथैवाभू-दन्यथा नार्हतां गिरः ॥ ७४ ॥
 एतान्यश्म-रथादीनि, वैकृतानि कियन्त्यपि । भ्रातर्मोहव्यपोहाय, दर्शितानि मयैव ते ॥ ७५ ॥ विमुच्य तमिमं मोहं,
 संदोहं दुःखसंपदाम् । आत्मनीनं महत् किञ्चित्, कर्म निर्मायतां त्वया ॥ ७६ ॥ बन्धवः खल्ववाप्यन्ते, जीवैर्जन्मनि
 जन्मनि । किं तु ते मोहसैन्यैक-केतवो भवहेतवः ॥ ७७ ॥ जीवाः सर्वे हहा ! बन्धु-संहतिलेहमोहिताः । दुःखप्रोप-
 क्षमे कर्म-प्युत्सहन्ते न जातुचित् ॥ ७८ ॥ बन्धुस्नेहोऽतराम्भोधि-रेष्यतीनां सुखश्रियाम् । दुःखश्रेण्याश्च विश्राम-धाम
 तद्विधुनीहि तम् ॥ ७९ ॥

१ कङ्कालः-अस्थिविह्वरम् । २ मृतः । ३ 'ओतः ।' प्रतिद्वय० ।

इति सिद्धार्थदेवोक्तां, गिरमाकर्ण्य लाङ्गली । जल्पति स्म त्वया बन्धो !, साधु साधस्मि बोधितः ॥ ८० ॥ किं तु मे कथय भ्रात-भ्रातुरस्य मुरद्विपः । मृत्युनाऽत्यन्तदुःखार्तः, प्रवर्ते क्वात्मनो हिते ? ॥ ८१ ॥ देवोऽभ्यधात्रनु भ्रात-खिलोकीकल्पपादपः । अस्त्येव भगवान्नेमि-र्दुःखार्त्तीनामरुंतुदः ॥ ८२ ॥ श्रेयःपीयूषवर्षैक-प्रावृषं तत्पदान्तिके । दीक्षा-मादाय शाश्वत्या-मुद्यच्छस्व सुखश्रिय(या)म् ॥ ८३ ॥ तथेति प्रतिपेदान-स्तद्विर सीरभृत्ततः । तत्समेतो मुराराते-रग्नि-कर्मादि निर्ममे ॥ ८४ ॥

ततोऽसौ यावदत्यन्तं, संयमोत्सुकमानसः । लाङ्गली तावदद्राक्षी-द्विधाधरमृपिं पुरः ॥ ८५ ॥ प्रत्युद्गम्य प्रणम्याथ, रोहिणीतनयः क्षणात् । पप्रच्छ स्वागतं हर्ष-बद्धोत्कर्षमना मुनिम् ॥ ८६ ॥ मुनिरप्यभ्यधाद्भद्र !, विश्वभद्रंकरः प्रभुः । श्रीमन्नेमिर्द्रुत ज्ञात-त्यन्मनाः प्रजिघास माम् ॥ ८७ ॥ तत् कुरुष्व मनोऽभीष्टं, पुष्टये पुण्यसंपदाम् । कालोऽयमेव दुष्कर्म-श्रेणिमर्मच्छिदे तव ॥ ८८ ॥ इत्युत्साहाग्रमानीतो, नभश्चरमुनेर्गिरा । प्रपेदे सर्वसावद्य-विरतिं सीरभृत् क्षणात् ॥ ८९ ॥ जराघातिरहस्यानां, जज्ञे विज्ञश्च तत्क्षणात् । भूयान्न खलु संस्कारो, जात्यरत्नैरपेक्ष्यते ॥ ९० ॥

साप्रतं च तपःकर्म, कुर्वन् पष्ठाष्टमादिकम् । तुल्यान्तःकरणाकारो, लोष्टेऽप्यष्टापदेऽपि वा ॥ ९१ ॥ शमाद्वैतमुधाकुण्ड-स्नानशौण्डमनाः मदा । तानप्यति हि मन्वानो, नाकिनः क्लेशपाकिनः ॥ ९२ ॥ वैरद्विकः शरीरेऽपि, जीवितव्येऽप्यरागवान् । अरिष्वपि निरातङ्को, निःशङ्को विपिनेष्वपि ॥ ९३ ॥ धर्मामृतमयैः शान्तै-स्तैस्तैर्वचनवीचिमिः । तत्र तत्र जनांस्तास्ता-नुप-

कुर्वन्नखवर्धीः ॥ ९४ ॥ अरण्य-नगर-ग्राम-कर्बटेषु समीरवत् । स्वैरमप्रतिबद्धात्मा, विहरत्येककुण्डलः ॥ ९५ ॥ (पञ्चभिः
कुलकम्) तत्सपर्याभिरश्रान्तं, कृतार्थमन्यमानसः । सिद्धार्थदेवञ्छायेव, तस्याभ्यर्णचरोऽभवत् ॥ ९६ ॥ एकतो भगवान्नेमि-
रन्यतश्च स धीरधीः । मेदिनीमुपकुर्वति, सूर्याचन्द्रमसाविव ॥ ९७ ॥ तत्तयोर्वन्धवो मार्ग-माश्रित्याशु तदाश्रितम् । निरीह-
मनसो गूय-मप्येवं कर्तुमर्हथ ॥ ९८ ॥ एकैव सन्मणीनां हि, लोकालंकरणं गतिः । ध्वान्तध्वंसादृते कृत्यं, प्रदीपानां च नाप-
स्म ॥ ९९ ॥ द्विपः क्षिप्ताः कृतं राज्यं, भुक्तमप्रतिमं सुखम् । किञ्चिद्वस्तन्न संसारे, यदद्याप्यवशिष्यते ॥ १०० ॥ केवलं
तत्सुखाद्वैतं, मुक्तेर्भोक्तव्यमस्ति वः । तदातरि व्रते तस्मात्, कालक्षेपो न हि क्षमः ॥ १०१ ॥

इत्युच्चैर्विहितोत्साहा, धर्मघोषगुरोरगिरा । संसारं शगिति त्यक्तु-मैपिपुः पाण्डुसूतनवः ॥ १०२ ॥ ते ततः सहसोत्थाय,
तमानम्य मुनीश्वरम् । उत्तरद्वितसंवेगाः, प्राविशन्नगरीं पुनः ॥ १०३ ॥ ते मुहूर्ते शुभे कृष्ण-प्रीतेरानृण्यमिच्छवः । चक्रुर्ज-
राङ्गजन्मानं, स्वराज्यस्याधिदैवतम् ॥ १०४ ॥ ते रुद्धान्यवरोद्धव्यैः, कारागाराण्यशोधयन् । आत्मानं पुनराकीर्णं, दुष्कर्म-
परमाणुभिः ॥ १०५ ॥ दीनानां ते हिरण्यौघै-र्दौर्गत्यमुदमूलयन् । आत्मनस्तु बृहन्मूलं, संसारविषशाखिनम् ॥ १०६ ॥ जीर्ण-
भ्रष्टानि ते विश्वे, चैत्यान्युदधुरर्हताम् । गम्भीरात् पुनरात्मानं, दुर्गत्याख्यान्धकूपतः ॥ १०७ ॥ अमेयानि वपन्ति स्म, सप्त-
धेन्यां धनानि ते । मुक्तिर्येषामशेषाणा-मेकमेवाभवत् फलम् ॥ १०८ ॥ किमन्यत्ते तथाऽवर्पन्, सर्वतः कनकोत्करैः । लुम्प-
न्ति स्म यथा नामा-प्युत्तमर्णाधिमर्णयोः ॥ १०९ ॥

शीषाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १८॥
॥३०३॥

कुञ्जरेन्द्रानधारुढाः, सुरसिन्धुरवान्धवान् । तदात्वोचितमाणिक्य-मौक्तिकाकल्पशालिनः ॥ ११० ॥ उद्धूतचामरैः
माधा-दम्परोनिकैरिव । वृताः शृङ्गारसंभार-मारैर्वाराङ्गनागणैः ॥ १११ ॥ सपौरैः सपरीवारैः, मामन्ता-मात्य-मन्त्रिभिः ।
अन्वीयमानाः मसुरै-रिव मामानिकामरैः ॥ ११२ ॥ लोकपाला इवाध्यक्षाः, पञ्चाप्युदामदीप्तयः । कराग्रप्रेङ्खितै रत्नैः,
प्रीणयन्तोऽर्थिमण्डलम् ॥ ११३ ॥ तन्मार्गानुगमप्रौढ-तृष्णया कृष्णयाऽन्विताः । ऊरीकर्तुं परिव्रज्यां, प्रचेलुः पाण्डु-
स्तूनवः ॥ ११४ ॥ (पञ्चभिः कुलकम्) सनेत्राश्रुकणान् लाज-कणान् पौरमृगीदृशाम् । पाण्डवेयाः प्रतीच्छन्तो, बाह्योद्या-
नमुपाययुः ॥ ११५ ॥ तत्रोत्तीर्य गजेन्द्रेभ्यो, राजचिह्नान्यपास्य ते । सपत्नीकाः प्रभुं धर्म-घोषारूपमुपतस्थिरे ॥ ११६ ॥
विष्ठा व्यज्ञापयन्नेनं, ते निपत्य पदाम्बुजे । शिरो नः पावय स्वामिन्, दीक्षादानात् स्वपाणिना ॥ ११७ ॥ भूत्वा भगवतो
नेमे-स्ततः य प्रतिहस्तकः । दक्षिणो दीक्षयामास, मुनिः सप्रेयसीनमून् ॥ ११८ ॥ तदङ्गेषु तदा हर्षा-निर्गच्छत्पुलकच्छलात् ।
दृश्यन्ते स्म प्रणश्यन्ति, कल्मषाणीन् सर्वतः ॥ ११९ ॥ तेषां भावार्घ्यद्वोऽन्त-र्ब्रह्मति स्म तदा तथा । सिक्ताः पुण्यद्रुमाः
क्रामं, यथाऽऽनन्दाश्रुकुल्यया ॥ १२० ॥ द्रौपद्यात्तत्रता तेषां, पञ्चानामनुगा बभौ । महाव्रतानां मूर्ताना-मिव मूर्तिमती क्रिया
॥ १२१ ॥ तान् प्रणम्य ततः सर्वः, पौरा-मात्यादिस्तो जनः । मन्दं मन्दं प्रयाति स्म, श्रेयःसंभारनिर्भरः ॥ १२२ ॥

द्रौपदी-
सहित-
पाण्डवानां
प्रव्रज्या ॥

मनागपि । त्यजन्तो दूरतः काम-मालस्यादीनघ्नयकान् ॥ १२५ ॥ आननेन्दुमपश्यन्तो, जातु निद्रामृगीदृशः । क्रमेण
द्वादशाङ्ग्यां ते, समभूवन्नधीतिनः ॥ १२६ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) इत्याप्तश्रुतसंस्कारा, दधुर्गीतार्थतामसी । रसेन्द्रसंस्कृता
लोह-धातवो हेमतामिव ॥ १२७ ॥ याज्ञसेन्यप्युपामाना, प्रवर्तिन्याः पदाम्बुजम् । तपो-ज्ञान-विवेकानां, परां कोटिमशि-
थियत् ॥ १२८ ॥ ततः कदाऽप्यनुज्ञाप्य, धर्मघोषमुनीश्वरम् । ते पृथग्विहरन्ति स्म, हरन्तो विश्वकल्मषम् ॥ १२९ ॥
तप्यन्ते स्म तपस्तेऽभि-ग्रहोदग्रं पृथक् पृथक् । येन स्वं पवितुं शक्ते, साऽप्यैच्छन्मुक्तिकामिनी ॥ १३० ॥ संभाव्य सुभटं
शत्रु-जित्वर निजमात्मजम् । मोहदुर्विषहोत्साहः, श्रीमान् धर्मः किमप्यभूत् ॥ १३१ ॥ धर्मस्तूतेः सदा शान्ति-हिमानी-
महिमोदयः । जगत्पि महामोह-ग्रीष्मारम्भं वृथाऽकरोत् ॥ १३२ ॥ धावन्तो विद्विषः स्वान्तः-पुरमादातुमन्तरा । के नाम-
जंस्तपःघ्नोः, प्रशान्तिपरिखाम्भसि ? ॥ १३३ ॥ भीमस्याभूद्यथा सत्त्वं, दुर्लब्धमरिभिः पुरा । संप्रत्यपि तथैवासी-
दान्तरैः परिपन्थिभिः ॥ १३४ ॥ यथा यथाऽरिपङ्गु-निग्रहेऽभूदरुतुदः । तथा तथा दधौ चित्रं, भीमः कायमभीषणम्
॥ १३५ ॥ भीमोऽन्तर्विद्विषः क्षान्ति-गदयाऽदलयत्तथा । यथा नामापि नाश्रौषी-देव तेषां पुनः क्वचित् ॥ १३६ ॥ अर्जुनस्य
मुनेर्जीया-तपो गाण्डीरताण्डवम् । येन जैनगवीवर्गः, श्रुतिनिरुपद्रवः ॥ १३७ ॥ विधाय सैमताराधा-वेधं प्रशमपत्रिणा ।
पार्थः पाणौ कगेति स्म, परमानन्दसंपदम् ॥ १३८ ॥ ध्यानवैश्वानरः पार्थ-मुनेरजनि कोऽप्यसौ । यस्य क्रोधाग्निरेवाभू-
दिन्धनं प्रज्जलिष्यतः ॥ १३९ ॥ नकुलस्य तपोऽम्भोधे-निर्गतं यच्छमामृतम् । ग्रीयन्ते स्म सुरास्तेन, तत् किं नामात्र

१ ' काममभीमताम् ' प्रातिद्वय० । २ ' ममता ' प्रतिद्वय० ।

कौतुकम् ? ॥ १४० ॥ मन्ये मुनिषु सर्वेषु, सहदेवोऽधिदैवतम् । तपस्तरणिना यस्य, ज्ञानेन्दुरूपजीवितः ॥ १४१ ॥ जीयते स
पुरा पाण्डु-सूनुभिर्द्विपतां शतम् । तत्तदा जेतुमीपेष्टा-चत्वारिंशं तु कर्मणाम् ॥ १४२ ॥ ततो भीष्ममुनिर्भीम-मित्य-
भिग्रामग्रहीत् । कुन्ताग्रदत्तमेवोञ्छ-मादास्ये नान्यथा पुनः ॥ १४३ ॥ तस्य पुण्यात्मनः सोऽपि, मासैः पद्भिरपूर्यत । न
किञ्चिदतिदुर्लभं, मन्त्रनिर्णिक्तचेतमाम् ॥ १४४ ॥ प्रतिस्थानं प्रतिग्रामं, प्रत्यघ्न प्रतिकाननम् । जनं धर्ममयैस्तैस्तैर्वचोभि-
रुपकुर्वताम् ॥ १४५ ॥ एवं तेषां तपस्तप्त-न्महाभिग्रहदुस्तरम् । कुर्वतां खर्वतां नित्यं, नयतां कर्मसंहतिम् ॥ १४६ ॥ स्वदेहे-
ऽपि निरीहाणा-मपरिरामविहारिणाम् । हायनान्यतिभूयासि, व्यतीयुः पाण्डुजन्मनाम् ॥ १४७ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्)

अथ नित्यविहारेण, विहरन्तोऽग्नीतले । कदाचिदपि ते जग्मु-स्तुङ्गीशैलान्तिकक्षितिम् ॥ १४८ ॥ धर्मघोषगुरुं तस्य,
शैलस्योपत्यकावने । ते जनादागतं श्रुत्वा, वन्दितुं मुदिता ययुः ॥ १४९ ॥ अद्राक्षुश्च गुरुं द्राक्षा-पाकपेशलया गिरा ।
दिशन्तं त्रिशटं धर्मं, तिर्य्य अर्त्य दिवौकमाम् ॥ १५० ॥ दूरादालोक्य तान् सोऽपि, गुरुः प्रीतितरङ्गितः । प्रत्युद्याति स्म
विस्मेरः, संभ्रमादुज्जितामनः ॥ १५१ ॥ आनन्दाश्रुकरुणाकीर्ण-पक्ष्माणो रोमहर्षिणः । ते पदाम्भोरुहक्षिप्त-मौलयस्तं वव-
न्दिरे ॥ १५२ ॥ तानुत्थाप्य करे धृत्वा, प्रीतिगद्गदया गिरा । विरुस्वरूपोलाक्षः, पप्रच्छ स्वागतं गुरुः ॥ १५३ ॥
पुनरामनमामीने, गुरौ तेऽभ्यर्णभूतले । वन्दिताः परिपश्य-न्-तिर्यग्भिरुपाविशन् ॥ १५४ ॥ पुण्यार्जनकृते सर्व-मदस्यानां
विशेषतः । तत्तपःप्रौढिमुद्दिश्य, वितेने देशनां विभुः ॥ १५५ ॥ देशनान्तेऽखिलश्रेयः-संभारात्मभरिर्जनः । प्रणम्य तं विभुं

तांश्च, ययौ स्थानं निजं निजम् ॥ १५६ ॥

विस्मेरमनसोऽत्यन्त-मथैते गुरुमभ्यधुः । करिष्यन्तेऽपराः सर्वा, वार्ताः पश्चादपि प्रभो ! ॥ १५७ ॥ कथ्यतां तावदे-
तन्नो, यदारण्याः शरीरिणः । क्रूरा अप्यत्र दृश्यन्ते, शम-संवेगशालिनः ॥ १५८ ॥ तद्यौष्माकागमस्यैवा-नुभावोऽयं किम-
द्भुतः ? किं वाऽत्र किंचिदप्यस्य, जृम्भते कारणान्तरम् ? ॥ १५९ ॥ ततोऽभाषिष्ट भगवान्, पुर-ग्रामादिषु क्रमात् । विहरन्न-
भ्यगान् पूर्वं, शैलेऽस्मिन्मुशली मुनिः ॥ १६० ॥ उपास्यमानः सिद्धार्थ-देवेनाद्भुतभक्तिना । मासक्षपणमातेने, सांनु-
न्यस्य न धीरधीः ॥ १६१ ॥ पर्यन्ते तपसोऽमुष्य, स पारणकहेतवे । पुरे कस्मिन्निदासन्ने, विवेश वशितेन्द्रियः ॥ १६२ ॥
विशन् स्वरूप-लावण्य-पुण्यमूर्तिः कयाऽप्यसौ । कूपकण्ठस्थया दृष्टः, समीपस्थार्पि(पि)तार्भया ॥ १६३ ॥ रूपाऽऽक्षिता गले
बद्धा, रज्जुं कुम्भधियाऽथ सा । कूपे प्रक्षेप्तुमारेभे, तं बालं वलितानना ॥ १६४ ॥ तद्विलोक्य मुनिर्वेगा-दागत्य प्रतिबो-
ध्य ताम् । निन्दन् व्यामोहिनीं रूप-संपदं स्वां न्यवर्तत ॥ १६५ ॥ जग्राहाभिग्रहं चेति, वने काष्ठादिहारिभिः । दत्तेना-
न्नादिनाऽवश्यं, पारयिष्यामि नान्यथा ॥ १६६ ॥ ततः प्रभृति तेनैव, विधिना कृतपारणः । तप्यमानस्तपोऽत्युग्रं,
सोऽस्यादत्रैव कानने ॥ १६७ ॥

तमनैदंयुगीनाज्ञा-भोगमुदामतेजसम् । ते विलोक्य तपस्यन्तं, तृण-काष्ठादिहारिणः ॥ १६८ ॥ गत्वा स्वस्वनरेन्द्रेभ्यः,
शशंसुरतिविस्मिताः । अधृष्यथीर्वने कश्चि-त्तपस्यति पुमानिति ॥ १६९ ॥ (युग्मम्) भीतान्तःकरणास्तेऽपि, भूभुजस्तुच्छ-

श्रीपाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १८॥

॥३०५॥

चेतमः । स्वतुल्यकलिताशेष-जगतोऽन्तरचिन्तयन् ॥ १७० ॥ नूनमन्यूनमाहात्म्य-तपःपल्लवितोजितः । कोऽप्यसावस्मदी-
यानि, राज्यान्याच्छेतुमिच्छति ॥ १७१ ॥ तत्संप्रत्येव तं हन्म, इत्यालोच्य महीभुजः । सर्वे सर्वाभिमारेण, तं हगित्यभ्य-
पेणयन् ॥ १७२ ॥ ततः पादातिका-श्रीय-रथ्य-हास्तिकशालिनः । अभ्येत्यास्मिन् वने याव-त्ते रामं परितः स्थिताः ॥ १७३ ॥
तावत् सिद्धार्थदेवेन, नित्यं रामोपसेविना । सिंहाः फालक्रियोचाला, विक्रियन्ते स्म कोटिशः ॥ १७४ ॥ तैश्च विश्वासिता-
शेष-सैनिकास्तेऽवनीभुजः । तत्क्षणक्षुभितस्वान्ता, न्यवर्तन्त प्रणम्य तम् ॥ १७५ ॥

तदा प्रभृति निःसीम-शमैकनिरतेरपि । रामस्य भुवने नाम, नृसिंह इव पप्रथे ॥ १७६ ॥ पश्यन्तोऽथ शमं तस्य,
शीतांशुपरिभाविनम् । लक्षयन्तोऽपरिक्षामां, धृतग्रामे दयार्द्रताम् ॥ १७७ ॥ विन्दानाः समपिण्याक-हिरण्यां च निरीह-
ताम् । शृण्वानाश्च गिरं धर्म-मयीममृतजित्वरीम् ॥ १७८ ॥ क्रूरा अप्युज्झितक्रौर्याः, शमैकमयचेतसः । सर्वेऽप्यत्र वने वन्याः,
प्रत्ययुध्यन्त जन्तवः ॥ १७९ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) सम्यक्त्वं जगृहुः केचि-त्ते देशविरतिं परे । अन्ये च भद्रकीभूय, पाप-
कर्माणि तत्यजुः ॥ १८० ॥ चक्रिरेऽनशनं केचित्, कायोत्सर्गं व्यधुः परे । शिष्या इवान्ये रामर्षे-रासन्नासन्नसेविनः
॥ १८१ ॥ कश्चित्तु प्राग्भयप्रीति-भावाज्जातिस्मरो मृगः । कल्याणभक्तिरश्रान्त-मुपासामास तं मुनिम् ॥ १८२ ॥ भ्रान्त्वा
भ्रान्त्वा च सोऽजस्रं, सार्थमायासितं वने । गृहीतान्नांश्च काष्ठादि-हारकानगवेपयत् ॥ १८३ ॥ यदा चैक्षिष्ट तान् कापि,
तदैवागत्य सत्परम् । संकेतैः प्रणिपाताद्यैः, स रामर्षिमजिज्ञपत् ॥ १८४ ॥ पारयित्वा ततो ध्यानं, रामस्तस्यानुरोधतः ।

१ प्राणिसमूहे । २ पिण्याकः-तिलचलः ।

रामर्षेः
प्रभावः ॥

॥३०५॥

तद्विशितपथो भैक्ष्यं, सार्थादिभ्योऽग्रहीचदा ॥ १८५ ॥

हर्म्यादिर्हाणि साराणि, काष्ठान्यादर्थमन्यदा । रथकारास्तदाऽभ्येयु-र्भूयांसः काननोदरम् ॥ १८६ ॥ भ्राम्यन्नेणः स
तान् वीक्ष्य, मागधपणपारणम् । विधातुमनसे राम-मुनयेऽज्ञापयद् द्रुतम् ॥ १८७ ॥ तेनाग्रगामिना सोऽपि, निराकाङ्क्ष-
मना मुनिः । ईर्याचतुरचक्षुस्ता-नुत्तममर्ष वनच्छिदः ॥ १८८ ॥ छेदं छेदं तरून् सारान्, तेऽपि मध्यंदिने तदा । नानारस-
यतीपाकाः, समगच्छन्त शुक्तये ॥ १८९ ॥ धर्मं साक्षादिवायान्तं, दूरादालोक्य तं मुनिम् । मानन्दो रथकाराणा-मग्रणी-
रित्यचिन्तयत् ॥ १९० ॥ धमादिंशाखिनामेव, स्थानेऽस्मिन् विपिने कथम् । कल्पद्रवोऽपि दृश्यन्तेऽ, भाग्यं नस्तदहो
मदत् ॥ १९१ ॥ ऐहिकश्रीफलाः कामं, तेऽपि कल्पद्रवोऽथवा । एते तु मुनयः स्वर्गा-पवर्गकमलाफलाः ॥ १९२ ॥ तदद्य
खलु धन्योऽस्मि, स्तुत्यमद्यैव जन्म मे । जातं सफलमद्यैव, वनागमनमन्यदः ॥ १९३ ॥ इत्यादि चिन्तयन्नन्त-रुन्मीलत्पुल-
काङ्कुरः । अभ्युत्थाय स भूयस्त-मौलिस्तं मुनिमानमत् ॥ १९४ ॥ प्रागुक्तेरेषणीयैश्च, तेस्तैरानन्दितेन्द्रियैः । पीनप्रीतिः
स पानाग्नै-रुपतस्थे खलं मुनिम् ॥ १९५ ॥ तन्मनोवृत्तिमालोक्य, श्रद्धातिशयवन्धुराम् । रौहिणेयमुनिश्चित्ते, चिन्तयामा-
सितानिति ॥ १९६ ॥ अहो ! महात्मनोऽमुष्य, भावः कोऽप्येष निस्तुणः । एवमानन्दवैकुण्ठ्य-मिदानीं यद्वधात्यसौ ॥ १९७ ॥
तनोति कृतिनां भाग्यं, भावस्तात्कालिकोऽपि यत् । मूलादुन्मूल्यते तेषां, तेनैव भवभूरुहः ॥ १९८ ॥ तन्महात्मायमारूढ-
स्तस्मिन् भावेऽस्ति संप्रति । यस्मिन् करप्रयेयानि, मन्ये मुक्तिसुखान्यपि ॥ १९९ ॥ ततोऽज्ञाधारमात्राय, प्रान्ताहारेच्छुर-
प्यहम् । न भावस्खलनं किञ्चित्, करिष्येऽस्य निवेकिनः ॥ २०० ॥ ततो राममुनिर्भैक्ष्य-मादातुमुपचक्रमे । दातुं च रथक-

श्रीपाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १८॥
॥३०६॥

द्वर्ग-ग्रामणीर्मुदिताशयः ॥ २०१ ॥ तावुभावपि सत्रीक्ष्य, दातु पात्रशिरोमणी । स कुरङ्गोऽपि सवेग-भावनामित्यभावयत् ॥ २०२ ॥ ब्रह्मो धन्योऽयमेवाद्य, ग्रामणीर्विपिनच्छिदाम् । यस्य प्रादुरभूत् पुष्प-प्राग्भारोऽयमचिन्तितः ॥ २०३ ॥ मुनि-
भ्यो दत्तमीदृग्भ्यो-ऽन्यदाऽपि शिवसपदे । किं पुनस्तद्यदेतस्मिन्, मासक्षपणपारणे ॥ २०४ ॥ अहं तु न तपः किञ्चित्, कर्तु-
मल्पमपि क्षमः । छिद्यन्ते कर्मणा मर्म-ग्रन्थयो येन तत्क्षणात् ॥ २०५ ॥ न चैतादृग्निध किञ्चि-दानं दातुमपीश्वरः । हा !
हतोऽहमिदं जन्म, धिङ्मे तिर्यक्त्वपासुरम् ॥ २०६ ॥ इत्यमीषा परा कोटि-भीयुषा भावसपदः । उपरिष्ठात् पपाताद्धि-
च्छिन्नो वात्याहतस्तरुः ॥ २०७ ॥ तन्निपाताभिघातेन, ते त्रयोऽपि गतासवः । कल्पे ब्रह्माभिधेऽभूत्-त्रमरास्तुल्यसपदः
॥ २०८ ॥ तिर्यङ् द्वारा मरानित्य, प्रतिस्थान प्रबोधयन् । वभार व्रतपर्यायं, सीरभृद्वत्सरान् शतम् ॥ २०९ ॥ तत्प्रभृत्यनु-
भावेन, मुनेर्लाङ्गललक्ष्मणः । इदं शान्ताखिलकूर-श्चापदं समभूद्वनम् ॥ २१० ॥

इत्याकर्ण्य कथा तस्य, धर्मघोषमुनेर्मुखात् । विषादरुलुपात्मानः, पाण्डवेया वभापिरे ॥ २११ ॥ ईदृगद्वैतचारित्र-
पत्रिणात्मा चलो मुनिः । हा ! धिगस्माभिरत्यन्त, भाग्यग्रन्थैर्न वन्दितः ॥ २१२ ॥ श्रोत्रपात्रीकृता यस्य, वार्ताऽपीयमनु-
चरा । निषिञ्चत्यन्तरात्मान-मश्रान्तममृतैरिव ॥ २१३ ॥ त्रिधमद्रकर स स्या-द्यदि साक्षादवेक्षितः । श्रेयःसवलितानन्द-
मय नस्तज्जगद्भवेत् ॥ २१४ ॥ (युग्मम्) तन्नैवाभूदभाग्यैर्न-स्तावत् सप्रति तु प्रभो ! । श्रीनेभिस्त्रामिषादार-विन्द वन्दा
महे यदि ॥ २१५ ॥ तद्भगवत्येव नः सर्व-पाप्मभ्यः सलिलाञ्जलि । विभर्ति कृतकृत्यत्वं, तत्प्रहणमप्यदः ॥ २१६ ॥
(युग्मम्) किं तु त्रिजगदम्भोज-स्मेरणद्युमणिः प्रभुः । काधुना विहरत्येव, विद्य किमपि नो वयम् ॥ २१७ ॥

रामर्षेः स्व-
र्गमनम् ॥

॥३०६॥

इत्युक्ते धनुभिः पाण्डो-धर्मघोषमुनीश्वरः । ज्ञानालोकमयेनाक्षणा, साक्षात्कृतजगज्जगौ ॥ २१८ ॥ आर्या-नार्येषु
 देशेषु, मध्यदेशादिषु क्रमात् । विहृत्य ह्रीमदाद्येषु, भूधरेष्वप्यनेकशः ॥ २१९ ॥ मार्तण्ड इव राजीव-खण्डान्निशि निर्मी-
 लितान् । मोहव्यामोहितांस्तांस्तान्, प्राणिनः प्रतिबोध्य च ॥ २२० ॥ ज्ञात्वा नेदीयसीमात्म-निर्वृतिं भुवनप्रभुः । गिरिं
 रैवतकं नाम, नन्वलंकुरुतेऽधुना ॥ २२१ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) इत्यस्य गिरमाकर्ण्य, विह्वोत्सुकचेतसः । स्वामिसंगमसो-
 त्कण्ठा, जजल्लुः पाण्डुसूनवः ॥ २२२ ॥ ननु त्वरितमद्यैव, तर्हि प्रस्थीयतां प्रभो ! । दर्श्यतां नः पुरोभूय, पादास्तस्य
 जगत्पतेः ॥ २२३ ॥ मा स्म निर्भाग्यधौरेयाः, पुरस्तादेव तं विभुम् । निर्वाणपदवीं प्राप्तं, न वन्दिष्यामहे वयम् ॥ २२४ ॥
 पुरस्कृत्येति तं वेगा-न्मुनि रैवतकं प्रति । श्रीमन्नेमिजिनं नन्तुं, पाण्डवेयाः प्रतस्थिरे ॥ २२५ ॥ अविश्रान्तं व्रजन्तस्ते,
 दर्शनोत्कण्ठिताः प्रभोः । हस्तिकल्पं पुरं जग्मु-र्मासक्षपणपारणे ॥ २२६ ॥ नगरेऽस्मिन् विशन्तस्ते, धर्मघोषमुनीश्वरम् ।
 व्यज्ञापयन्निति प्रीत्या, निपत्याद्विसरोरुहे ॥ २२७ ॥ प्रभो ! रैवतकोऽमुष्मात्, पुराद्वादशयोजनीम् । प्रगेतनप्रयाणेन, तत्र
 प्रायो गमिष्यते ॥ २२८ ॥ तदृष्टे विट(ष्ट) पाधीशे, पारणाविधिरस्तु नः । इत्यभिग्रहमातेनु-स्ते तरङ्गितसंमदाः ॥ २२९ ॥ प्रवि-
 श्याथ पुरे तस्मि-न्नुज्जयन्तगिरेः पथा । जनानागच्छतो वीक्ष्य, श्यामीभूतास्यपङ्कजान् ॥ २३० ॥ क्षणं यावदमी तस्थुः, किञ्चि-
 क्तचेतसः । चारणः श्रमणः कथि-त्तावदागाद्विहायसा ॥ २३१ ॥ (युग्मम्) परिम्लानमुखो धर्म-घोषाय विहितानतिः ।
 प्रणम्य पाण्डवैः पृष्टः, स व्याचष्टेति शिष्टधीः ॥ २३२ ॥ सन्नकर्मारिरासन्नं, ज्ञात्वा निर्वाणमात्मनः । भगवान् समवासार्षी-
 देत्य रैवतकाचले ॥ २३३ ॥ रूप्य-काञ्चन-माणिक्य-मयवप्रत्रयाङ्कितम् । नानामणिप्रभाजाल-केलिभिर्लुप्तगोपुरम् ॥ २३४ ॥

षाण्डव
चरित्रम् ॥
सर्गः १८॥
॥३०७॥

सर्वतो रत्नभिच्यन्तः-संक्रान्तप्रतिमाच्छलात् । एकाशोकमपि व्याप्त-मशोकविपिनैरिव ॥ २३५ ॥ आनन्दानामुपादानं,
निदानं पुण्यसंपदाम् । सुरा विरचयांचक्रु-र्देशनागारमन्तिमम् ॥ २३६ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) विकुर्वन्ति स्म गीर्वाणाः,
ककुप्सु चतसृष्वपि । तस्यान्तर्भूरिमाणिक्य-भासुरा चतुरासनीम् ॥ २३७ ॥ ततोऽस्मिन्नुल्लमद्धर्म-ध्वजमञ्जरिताङ्गणे ।
राकाहिमकराकार-जैत्रच्छत्रयोल्वणे ॥ २३८ ॥ यथास्थानं समासीन(ने)सुरा सुर-नरे श्वरे । सिंहासनमलंकृत्य, कृत्यवित्
पूर्वदिङ्मुखम् ॥ २३९ ॥ मोक्षं प्रति प्रतिष्ठासु-र्विश्वानुग्रहकाम्यया । चिर चकार भगवा-नन्तिमां धर्मदेशनाम् ॥ २४० ॥
(त्रिभिर्विशेषकम्) प्रतिबुद्धास्तया केचि-द्व्रतमाददिरे क्षणात् । श्रावकत्वं परे भेजु-रन्ये मद्रक्तां पुनः ॥ २४१ ॥

ततः परितः माधूना, पद्त्रिंशैः पञ्चभिः शतैः । पादपोषणं चक्रे, मासिकानशनं विभुः ॥ २४२ ॥ ततः शुचिसिताष्ट-
म्यां, चित्रायां चित्रिताशयैः । सगतः परितः शक्र-प्रमुखैस्त्रिजगज्जनैः ॥ २४३ ॥ साधुभिः सहितः शुद्ध-शैलेशीघ्यान-
बन्धुरः । आशु लम्बितवान् सर्वं, कर्मजातं निरशताम् ॥ २४४ ॥ साग्रमन्दसहस्रायु-र्जगदेकदिवाकरः । निर्व्याबाधसुखां
स्वामी, निर्वाणपदवीं ययौ ॥ २४५ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) ततः कुमाराः प्रद्युम्न-साम्बाद्याः सत्त्वशालिनः । रथनेम्या-
दयः स्वामि-भ्रातरश्च तरस्त्रिनः ॥ २४६ ॥ कृष्णस्याष्टौ महिष्यश्च, तथैव मुनयोऽपरे । साध्व्यश्च राजीमत्याद्या,
भूयस्पः शिवमासदन् ॥ २४७ ॥ (युग्मम्) प्रभोर्माता शिवादेवी, समुद्रविजयः पिता । महैव सर्वैर्दाशार्हे-र्देवभूय-
मुपा(पे)यतुः ॥ २४८ ॥ कुवेरः शिविका शक्र-शासनाद्यकरोत् क्षणात् । हरिर्विधिवदभ्यर्च्य, न्यधात्तस्यां वपुः प्रभोः ॥ २४९ ॥
गोशीर्ष-चन्दनाद्यैश्च, काष्ठै रत्नशिलातले । वितेनुर्दिशि नैर्ऋत्या, त्रिविष्टपसदश्विताम् ॥ २५० ॥ उत्पाद्य शिविकां तत्र, नीत्वा

श्रीनेमि-
नाथनि-
र्वाणम् ॥

॥३०७॥

तस्यां विभोर्वपुः । स्वयं तस्याग्निसंस्कारं, वासवोऽकारयत् सुरैः ॥ २५१ ॥ निर्वापिते चिताग्नौ च, मेयैः क्षीरोदवारिभिः ।
देवैर्भूपैर्जनैश्चान्यै-रस्थ्यादि जगृहे प्रभोः ॥ २५२ ॥ तस्मिंश्च वद्विसंस्कार-पूते रत्नशिलातले । स्रजामा स्रजयामास, श्रीनेमिजिन-
मन्दिरम् ॥ २५३ ॥ आनम्यानम्य तत्रस्थां, स्वामिनः प्रतिमां ततः । साश्रुः सुर-नरेशादिः, स्वं स्वं स्थानं ययौ जनः ॥ २५४ ॥

विद्याधरमुनेर्वाच-मित्युपश्रुत्य दुःश्रवाम् । दशां दुःखमयीं कांचित्, पाण्डवेयाः प्रपेदिरे ॥ २५५ ॥ जल्पन्ति स्म च
भाम्यं नः, सर्वथा प्रतिलोमिकम् । यन्न सीरभृता नापि, स्वामिना संगमोऽभवत् ॥ २५६ ॥ त एव जगति स्तुत्या-स्ते
त्रिलोकीविशेषकाः । धन्या माता तदीयैव, तज्जनैव फलेग्रहि ॥ २५७ ॥ येषां दीक्षोत्सवः स्वामि-पाणिना पावितोऽभवत् ।
अविश्रान्तं पिबन्ति स्म, स्वामिवागमृतं च ये ॥ २५८ ॥ (युग्मम्) धन्येष्वपि हि धन्यास्ते, ते च श्लाघ्यतमाः सताम् ।
स्वामिनैव समं येषां, निर्वाणमहिमाऽप्यभूत् ॥ २५९ ॥ इयताऽपि कृतार्थत्वं, यद्व्रतं समपादि नः । चेत्तु प्रभुरपीक्ष्येत, तत्
स्यात्तस्यापि मञ्जरी ॥ २६० ॥ प्रभोर्वागमृतैश्चेन्नः, सिन्धेतायं तपस्तरुः । ततो वाञ्छनसातीतं, किमप्येष फलेद् ध्रुवम्
॥ २६१ ॥ किं पुनर्भाग्यशून्यानां, फलन्ति न मनोरथाः । “ न जातु स्यादरिद्रस्य, कल्पद्रुमसमागमः ” ॥ २६२ ॥ तत्ता-
वजगृहेऽस्माभि-र्दुस्तरौऽयमभिप्रदः । यद्वयं पारयिष्यामो, दृष्टे स्वामिनि नान्यथा ॥ २६३ ॥ तत्तमेव पुरस्कृत्य, प्रत्यासन्ने
नगोत्तमे । आरुह्य विमलाख्येऽस्मिन्, कुर्महे निजमीप्सितम् ॥ २६४ ॥ अत्र हि क्षीणनिःशेष-कर्मसंततयः पुरा । मुनयः
पुण्डरीकाद्याः, कोटिशः प्रययुः शिवम् ॥ २६५ ॥ तदयं सर्वतीर्थेषु, महत्तीर्थं गिरीश्वरः । अस्माकमप्यभीष्टार्थ-सिद्धये

पठ्य-
चरित्रम् ॥
मर्गा १८॥
॥३०८॥

भरिताऽधुना ॥ २६६ ॥ इत्यालोच्य तमद्वीन्द्र-मारोहन् पाण्डवाः क्षणात् । दुःसाधेऽपि न साध्येऽर्थे, मन्दायन्ते महाशयाः
॥ २६७ ॥ गिरेः शिरसि ते तस्य, विधायाराधनाविधिम् । धर्मघोषगुरोः पार्श्वे, चकिरेऽनशनक्रियाम् ॥ २६८ ॥
अथेक्षमाणा भृशमात्मतुल्यान्, जगत्यशेषानपि देहभाजः । साम्यामृताम्भोधिनिमज्जनैक-प्रशान्तमन्तःकरणं वहन्तः
॥ २६९ ॥ मतिं मितध्यानसमाधिबन्ध-प्रबन्धमैत्रीमधुरां दधानाः । निश्रेणिकल्पां शिवमन्दिरस्य, श्रेणिं श्रयन्तः क्षपकाभि-
धानाम् ॥ २७० ॥ सर्वक्रियाकौशलशालिचेतसो, निर्याम्यमाणा गुरुणैव तेन ते । आसादयामासुरसादितौजसः, क्रमात्रिलो-
कीकृतकेलिकेवलम् ॥ २७१ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) धर्मं विशुद्धमुपदिश्य ततः गदैव, मर्त्या-सुरे सदसि योगजुषी मुहूर्तम् ।
पाण्डोः सुताः क्षणभयोगिगुणास्पदे ते, विश्रम्य मुक्तिपदमक्षयसौख्यमीयुः ॥ २७२ ॥ तत्पथानुगमकाम्यविक्रमा, निर्मला-
नग्रनरुर्मपावनी । नन्दिनी द्रुपदभूभुजोऽपि सा, ब्रह्मलोकमतुलश्रियं ययौ ॥ २७३ ॥ हुताशैः संस्कारं त्रिदशतरुदारुप्रणयिभि-
स्तदङ्गानां तत्तद्विधिमधुरमाधाय विबुधाः । जगत्काम्ये तस्मिन् गिरिशिरसि निर्वाणमहिमा-महं चक्रुर्नृत्यत्सुरयुवतिसंगीतकम-
यम् ॥ २७४ ॥ इत्येतत्किंल पाण्डवेयचरितं पर्याप्तमेतस्य तु (नु), ब्रूमः किं महिमानमन्वहमपि व्यातन्महेऽस्मै नमः । यस्यै-
रुक्रमलद्वितान्यचरितारण्यापि विद्वद्भवी, श्राम्यन्तीव पदे पदे वत परां सीमानमालम्बते ॥ २७५ ॥ एतस्य स्तुतये कुतूहलि-
तया जिह्वान्तयोगासना-न्यध्यास्ते कविमण्डलस्य नियतं देवी गिरामीश्वरी । कुण्ठीयन्ति कनीयसोऽपि कवितुं येऽन्ये प्रबन्धा-
न्मुहुः, तेऽप्यस्मिन् किमपि प्रगल्भवचसो वाचस्पतीयन्ति यत् ॥ २७६ ॥ एतस्मिन् व्यवहारकौशलमिह व्युत्पत्तयः प्रश्रय-प्रायेषु
प्रसभं गुणेषु दधते वैदग्ध्यमस्माद्विरः । अस्मिन् संवननप्रपञ्चपटिमा कीर्तेरुदात्तक्रम-स्रैलोक्याभयदानपीनमहिमा धर्मोऽप्य-

पाण्डवानां
निर्वाणम् ॥

॥३०८॥

मुष्मिन् परः ॥ २७७ ॥ एकस्यापि महात्मनोऽस्ति चरितं यस्मिंस्तदप्यास्पदं, कल्याणस्य न कस्य यत्पुनरलं चक्रुस्त एते-
ऽद्भुताः । श्रीनेमिर्मुशली हरि-प्रतिहरी पाण्डोः सुताः कौस्वा, भीष्मः कर्ण-रुपादयश्च बहवस्तस्यास्य किं ब्रूमहे ॥ २७८ ॥
किं त्वस्मिन्नियमस्ति दीपकणिका वक्ता यदस्मादृशः, सन्तः सचरितामृतैकरसिकास्तस्यामनास्थापराः । सौरभ्यस्पृहयाचतंस-
पदवीं पङ्केरुहं लम्भयन्, पङ्कोत्पत्तिकलङ्कमस्य मतिमान् को नाम भीमांसते ? ॥ २७९ ॥ पष्ठाङ्गोपनिष-त्रिपष्टिचरिताद्यालोक्य
कौतूहला-देतत् कन्दलयांचकार चरितं पाण्डोः सुतानामहम् । तत्राज्ञानतमस्तिरस्मृतिवशादुत्स्रमास्रन्नयं, यत्किञ्चिन्ननु-
मग्यनुग्रहधिया शोध्यं तदेतद्बुधैः ॥ २८० ॥

यावत् संसारतापव्यतिकरभिदुरा वाग् जिन्नानां मुनीन्द्र-

प्रज्ञाकान्तावगाढा विधुरयति सुधादीर्घिकादर्पमुद्राम् ।

तावन्निर्निद्रकार्तस्वरकमलकलां पुष्पदश्रान्तमस्यां

विश्वं विद्वद्धिरेफार्पितमहिममहाकाव्यमेतद्धिनोतु ॥ २८१ ॥

इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये बलदेवस्वर्गगमन-श्रीनेमिनाथ-

पाण्डवनिर्वाणवर्णनो नामाष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

पाण्डव-
चरित्रम् ॥
सर्गः १८॥
॥३०८॥

पाण्डवानां
निर्वाणम् ॥

भविताऽधुना ॥ २६६ ॥ इत्यालोच्य तमद्रीन्द्र-मारोहन् पाण्डवाः क्षणात् । दुःसाधेऽपि न साध्वेऽर्थे, मन्दायन्ते महाशयाः ॥ २६७ ॥ गिरेः शिरसि ते तस्य, विधायाराधनाविधिम् । धर्मघोषगुरोः पार्श्वे, चक्रिरेऽनशनक्रियाम् ॥ २६८ ॥
अथेक्षमाणा भृशमात्मतुल्यान्, जगत्यशेषानपि देहभाजः । साम्यामृताम्भोधिनिमज्जनैक-प्रशान्तमन्तःकरणं वहन्तः ॥ २६९ ॥ मतिं सितध्यानसमाधिवन्ध-प्रबन्धमैत्रीमधुरां दधानाः । निश्रेणिकल्पां शिवमन्दिरस्य, श्रेणिं श्रयन्तः क्षपकाभि-
धानाम् ॥ २७० ॥ सर्वक्रियाकौशलशालिचेतसो, निर्याम्यमाणा गुरुणैव तेन ते । आसादयामासुरसादितौजसः, क्रमात्रिलो-
कीकृतकेलिकेवलम् ॥ २७१ ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्) धर्मं विशुद्धमुपदिश्य ततः सदैव, मर्त्या-सुरे सदसि योगजुपो मुहूर्तम् ।
पाण्डोः सुताः क्षणमयोगिगुणास्पदे ते, विश्रम्य मुक्तिपदमक्षयसौख्यमीयुः ॥ २७२ ॥ तत्पथानुगमकाम्यविक्रमा, निर्मला-
नशनकर्मपावनी । नन्दिनी द्रुपदभृशजोऽपि सा, ब्रह्मलोकमतुलश्रियं ययौ ॥ २७३ ॥ हुताशैः संस्कारं त्रिदशतरुदारुप्रणयिभि-
स्तदङ्गानां तच्चद्विधिमधुरमाधाय विबुधाः । जगत्काम्ये तस्मिन् गिरिशिरसि निर्वाणमहिमा-महं चक्रुर्नृत्यत्सुरयुवतिसंगीतकम-
यम् ॥ २७४ ॥ इत्येतत्किल पाण्डवेयचरितं पर्याप्तमेतस्य तु (जु), ब्रूमः किं महिमानमन्वहमपि व्यातन्महेऽस्मै नमः । यस्यै-
कक्रमलङ्घितान्यचरितारण्यापि विद्वद्भवी, श्राम्यन्तीव पदे पदे वत परां सीमानमालम्बते ॥ २७५ ॥ एतस्य स्तुतये कुतूहलि-
तया जिह्वान्तयोगासना-न्यध्यास्ते कविमण्डलस्य नियतं देवी गिरामीश्वरी । कुण्ठीयन्ति कनीयसोऽपि कवितुं येऽन्ये प्रबन्धा-
न्मुहुः, तेऽप्यस्मिन् किमपि प्रगल्भवचसो वाचस्पतीयन्ति यत् ॥ २७६ ॥ एतस्मिन् व्यवहारकौशलमिह व्युत्पत्तयः प्रश्रय-प्रायेषु
प्रसभं गुणेषु दधते वैदग्ध्यमस्मद्विरः । अस्मिन् संवननप्रपञ्चपटिमा कीर्तेरुदात्तक्रम-स्त्रैलोक्याभयदानपीनमहिमा धर्मोऽप्य-

॥३०८॥

मुष्मिन् परः ॥ २७७ ॥ एकस्यापि महात्मनोऽस्ति चरितं यस्मिंस्तदप्यास्पदं, कल्याणस्य न कस्य यत्पुनरलंचकुस्त एते-
 ऽद्भुताः । श्रीनेमिर्मुशली हरि-प्रतिहरी पाण्डोः सुताः कौरवा, भीष्मः कर्ण-कृपादयश्च बहवस्तस्यास्य किं ब्रूमहे ॥ २७८ ॥
 किं त्वस्मिन्नियमस्ति दोषकणिका वक्ता यदस्मादृशः, सन्तः सचरितामृतैकरसिकास्तस्यामनास्थापराः । सौरभ्यस्पृहयाचतंस-
 पदवीं पङ्केरुहं लम्भयन्, पङ्कोत्पत्तिकलङ्कमस्य मतिमान् को नाम मीमांसते ? ॥ २७९ ॥ पष्ठाङ्गोपनिष-त्रिपष्टिचरिताद्यालोक्य
 कौतूहलादेतत् कन्दलयांचकार चरितं पाण्डोः सुतानामहम् । तत्राज्ञानतमस्तिरस्कृतिवशादुत्स्रवमास्रवयं, यत्किंचिन्ननु
 मय्यनुग्रहधिया शोध्यं तदेतद्बुधैः ॥ २८० ॥

यावत् संसारतापव्यतिकरभिदुरा वाग् जिनेनां मुनीन्द्र-

प्रज्ञाकान्तावगाढा विधुरयति सुधादीर्घिकादर्पमुद्राम् ।

तावन्निर्निद्रकार्तस्वरकमलकलां पुष्पदश्रान्तमस्यां

विश्वं विद्वद्विरेफार्पितमहिममहाकाव्यमेतद्विनोतु ॥ २८१ ॥

इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये बलदेवस्वर्गगमन-श्रीनेमिनाथ-
 पाण्डवनिर्वाणवर्णनो नामाष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

। अथ प्रशस्तिः ।

श्रीकोटिकाख्यगणभूमिरुहस्य शाखा, या मध्यमेति विदिता विटपोपमाऽस्याः ।	
श्रीप्रश्नवाहनकुले सुमनोऽभिरामः, ख्यातोऽस्ति गुच्छ इव हर्षपुरीयगच्छः	॥ १ ॥
तत्राजनि श्रुतसुधाम्युधिरिन्दुरोचिः-स्पर्धिष्णुकीर्तिविभवोऽभयदेवसूरिः ।	
शान्तात्मनोऽप्यहह ! निःस्पृहचेतसोऽपि, यस्य क्रियाऽखिलजगज्जयिनी बभूव	॥ २ ॥
बद्धक्रीड इवावतीर्य परमज्योतिर्विवर्तः क्षितौ, तत्पट्टाम्बरचन्द्रमाः समजनि श्रीहेमसूरिः प्रभुः ।	
चियं यद्वचनामृतानि नृपतिः श्रीसिद्धराजः पपौ, विश्वेषामपि लेभिरे तनुभृतामायूंपि वृद्धिं पुनः	॥ ३ ॥
तस्य पदे मदनादि-द्वेपिजयी विजयसिंहसूरिरभूत् । यद्वपुषि स्पर्धाऽभूत्, लावण्यामृत-शमामृतयोः	॥ ४ ॥
श्रीचन्द्रसूरिरभवत्, तदीयपदभूषणं गुणैकनिधिः । विद्यायाश्च मदस्य च, येन वितेने चिरवियोगः	॥ ५ ॥
धर्म-ज्ञान विवेक-संयम तपःसंकेतक्रेलीगृहं, स श्रीमान् मुनिचन्द्रसूरिरभवत् तत्पट्टभूषामणिः ।	
नृमस्तत्करपुष्करस्य महिमां किं नाम यत्सौरभै-र्गण्यन्ते यत मादृशा अपि जनैः संख्यासु संख्यावताम्	॥ ६ ॥
श्रीदेवभद्रसूरि-र्बभूव तच्चरणरुमलरोलम्बः । येन कलैः कीर्तिरवै-रभितो मुखरीकृतं भुवनम्	॥ ७ ॥

१ 'पमेऽस्याः' प्रत्यन्त० । २ 'पुपः' प्रत्य० ।

मुनिचन्द्रसरिपद्वे, श्रीदेवानन्दसरयोऽभूवन् । स्तोत्राय यद्गुणानां, ध्रुवं न वेधा अपि सुमेधाः
 तेषां कल्पतरुप्रिष्टपगवीचिन्ताश्मवेहासिका-दादेशात् कविमार्गवल्गनकलानैपुण्यशून्यैरपि ।
 श्रीदेवप्रभसरिभिस्तनुधुरां पाण्डोश्चरित्रं किम-प्येतत्तद्विबुधादिशिष्यहृदयोह्लासार्थमग्रथ्यत
 श्रीयशोभद्रसूरीणां, तथाऽत्र व्यापृता दृशः । यथैतदगमत् सर्वं, विद्वल्लोकावलोक्यताम्
 ज्ञानैकमयमूर्त्तीना-मस्मिन्नवरमान्विते । श्रीनरचन्द्रसूरीणां, प्रज्ञया केतकायितम्
 प्रीत्याऽवलोकनेनैव, कर्णक्रोडनवातिथेः । कर्तुमातिथ्यमर्हन्ति, ग्रन्थस्यास्य मनीषिणः

॥ ८ ॥

॥ ९ ॥

॥ १० ॥

॥ ११ ॥

॥ १२ ॥

॥ इति प्रशस्तिः ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः

। अथ प्रशस्तिः ।

- श्रीकोटिकाख्यगणभूमिरुहस्य शाखा, या मध्यमेति विदिता विटपोपमांऽस्याः ।
श्रीप्रश्नवाहनकुले सुमनोऽभिरामः, ख्यातोऽस्ति गुच्छ इव हर्षपुरीयगच्छः ॥ १ ॥
- तत्राजनि श्रुतमुधाम्बुधिरिन्दुरोचिः-स्पर्धिष्णुकीर्तिविभवोऽभयदेवसूरिः ।
शान्तात्मनोऽप्यहह ! निःस्पृहचेतसोऽपि, यस्य क्रियाऽखिलजगज्जयिनी बभूव ॥ २ ॥
- यद्वक्त्रे इमानतीर्य परमज्योतिर्विवर्तः क्षितौ, तत्पट्टाम्बरचन्द्रमाः समजनि श्रीहेमसूरिः प्रभुः ।
चित्रं यद्वचनामृतानि नृपतिः श्रीसिद्धराजः पपो, विश्वेषामपि लेभिरे तनुभृतामायं विद्वि पुनः ॥ ३ ॥
- तस्य पदे मदनादि-द्वेषिजयी विजयसिंहसूरिरभवत् । यद्वपुंस्पर्धाऽभूत्, लावण्यामृत-शमामृतयोः ॥ ४ ॥
- श्रीचन्द्रसूरिरभवत्, तदीयपदभूषणं गुणैकनिधिः । विद्यायाश्च मदस्य च, येन वितेने चिरवियोगः ॥ ५ ॥
- धर्मज्ञान-पिवेक-संयम-तपःसंकेतकैलीगृहं, स श्रीमान् मुनिचन्द्रसूरिरभवत् तत्पट्टभूषामणिः ।
मृमन्तकरपुष्करस्य महिमां किं नाम यत्सौरभै-र्गण्यन्ते वत मादृशा अपि जनैः संख्यासु संख्यावताम् ॥ ६ ॥
- श्रीदेवमद्रसूरि-वर्धन तचरणकमलरोलम्बः । येन कलैः कीर्तिरवै-रभितो मुखरीकृतं भुवनम् ॥ ७ ॥

१ 'पमेऽस्याः' प्रत्यन्त० । २ 'पुपः' प्रत्य० ।

मुनिचन्द्रपरिपङ्के, श्रीदेवानन्दसुरयोऽभूवन् । स्तोत्राय यद्गुणानां, ध्रुवं न वेधा अपि सुमेधाः
 तेषां कल्पतरुत्रिविष्टपगवीचिन्ताश्मवेद्देहासिका-दादेशात् कविमार्गवल्गनकलानैपुण्यशून्यैरपि ।
 श्रीदेवप्रभसूरिभिस्तनुध्रुवां पाण्डोश्चरित्रं किम-प्येतच्चद्विबुधादिशिष्यहृदयोल्लासार्थमग्रध्यत
 श्रीयशोभद्रसूरीणां, तथाऽत्र व्यापृता दृशः । यथैतदगमत् सर्वं, विद्वल्लोकावलोक्यताम्
 ज्ञानैकमयमूर्त्तिना-मस्मिन्नवरसान्विते । श्रीनरचन्द्रसूरीणां, प्रज्ञया केतकायितम्
 प्रीत्याऽवलोकनेनैव, कर्णक्रोडनवातिथेः । कर्तुमातिथ्यमर्हन्ति, ग्रन्थस्यास्य मनीषिणः

॥ ८ ॥

॥ ९ ॥

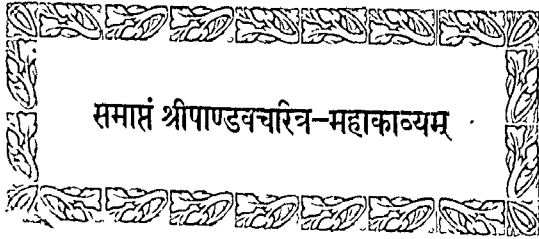
॥ १० ॥

॥ ११ ॥

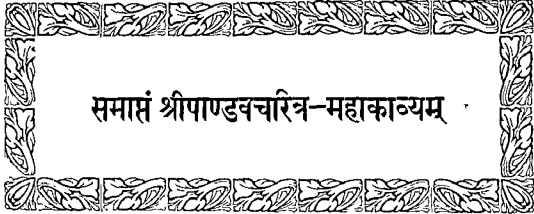
॥ १२ ॥

॥ इति प्रशस्तिः ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः

समाप्तं श्रीपाण्डवचरित्र-महाकाव्यम्

समाप्तं श्रीपाण्डवचरित्र-महाकाव्यम्

समाप्तं श्रीपाण्डवचरित्र-महाकाव्यम्